

ALKALMAZKODÓ POLGÁROSODÁS

CSALÁD ÉS GAZDASÁG KISKANIZSÁN
A 20. SZÁZADBAN

NÉPRAJZI ÉRTEKEZÉSEK 8.

SOROZATSZERKESZTŐ
Turai Tünde

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
Bárth Dániel, Kemecsi Lajos, Turai Tünde

Molnár Ágnes

ALKALMAZKODÓ POLGÁROSODÁS

CSALÁD ÉS GAZDASÁG KISKANIZSÁN
A 20. SZÁZADBAN



MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2019.

SZERKESZTŐ
Szűcs Alexandra

TÖRDELŐ ÉS KÉPSZERKESZTŐ
Fancsek Krisztina

BORÍTÓTERV
Szilágyi Levente

A borítón Nagykanizsai piac, 1971. Fortepan 118320. Adományozó: MHSZ.
<https://fortepan.hu/?search=118320>

ISSN 2060-4386
ISBN 978-615-80634-7-0

© Magyar Néprajzi Társaság
Felelős kiadó: Bodó Sándor

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával.



Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	8
BEVEZETÉS	
A TEREPEK BEMUTATÁSA ÉS A KUTATÁSI	
PROBLÉMA FELVETÉSE	11
A Kiskanizsáról szóló néprajzi irodalom	11
A dolgozat problematikája	13
A kutatás módszerei és forrásai	15
A PARASZTSÁG ÉS A POLGÁROSODÁS KÉRDÉSEI A	
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN	17
Polgárosodásviták	17
Erdei Ferenc „kettős társadalom”-elmélete	27
Szelényi Iván kettősstruktúra-modellje	36
Kovách Imre rétegződésvizsgálata	39
A mezőgazdasági kistermelés rendszerváltás utáni helyzete	44
Rétegződés és státus	59
A CSALÁD TÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI	
SZAKIRODALOMBAN	73
Család és rokonság a társadalomtudományi diskurzusokban	75
A család meghatározása és „meghatározottsága”	86
A társadalomtudományok által a családokról rajzolt kép és változásai ...	89
Örökösödési rendszerek Európában	96
A család belső viszonyai	101
A család rokoni kapcsolatai	109
A családok „modernizációja”	112
Magyar családok a 20. században	117

NAGYKANIZSA ÉS KISKANIZSA TÖRTÉNETE, TÁRSADALMA, GAZDASÁGI ÉLETE ÉS FÖLDRAJZI ADOTTSÁGAI	
A KÉT IKERTELEPÜLÉS KAPCSOLATA AZ ÚJ- ÉS LEGÚJABB	
KOR FOLYAMÁN	130
Kanizsa kereskedőváros történelme	131
Városi közigazgatás és Kiskanizsa elszakadási törekvései Nagykanizsától	139
A POLGÁROSODÓ KISKANIZSA	
A TELEPÜLÉS MEZŐGAZDÁLKODÁSA ÉS TÁRSADALMA, VALAMINT A TELEPÜLÉSHÁLÓZATBAN JÁTSZOTT SZEREPE	
A 2. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT	143
A mezőgazdasági termelés belterjessé válása	143
A mezőgazdasági kisüzem működése Kiskanizsán a két világháború között.....	150
A kertészet szerepe a kiskanizsai üzemgazdálkodásban. Kertészeti technológia	155
Társadalmi rétegződés: foglalkozási és birtokviszonyok	161
Kiskanizsa és a polgárosodás a 20. század közepéig: a kultúra és a társadalom átalakulása	174
KISKANIZSA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLETÉNEK VÁLTOZÁSAI 1945 UTÁN NAPJAINKIG	
A családi gazdálkodás átalakulása a szocializmusban	185
Az 1950-es évek politikájának hatása az üzemgazdálkodásra és az első típusú termelőszövetkezet	186
Kollektív üzemgazdaság és egyéni kistermelés	188
A „fóliasátor-korszak”, a sáska kertészkedés virágkora	193
A rendszerváltás utáni változások a kistermelésben. Talajvesztés és kényszervállalkozások	200
Családi logika és az „eredeti tökefelhalmozás”	207
FOLYTONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS A KISKANIZSAI CSALÁDOK ÉLETÉBEN A 20. SZÁZAD FOLYAMÁN	
„Házasság – bevarrt zsák”, avagy „ki millent szakít, ollant szagol”. Endogámia, házassági életkor, nemi erkölcs, leányélet–legényélet, párvalasztás, házasságkötés, házastársak közötti viszony	215
Lakóhelyválasztás, vőség és menyecskesors, öröklődés, öregek gondozása, család- és háztartásszerkezet	234

Gyermekvállalás, gyermeknevelés, szülő és gyermeke közötti kapcsolat, megszólítás	243
Munkaerőkölc, családi munkaszervezet, családi életciklusok, belenevelődés	250
Munkamegosztás, nemi szerepek	255
KISKANIZSA A SZÁMOK TÜKRÉBEN: NÉPESSÉGMOZGALOM, CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZET A RENDSZERVÁLTÁS KÖRNYÉKÉN ÉS AZ ÚJ ÉVEZRED FORDULÓJÁN	
A kérdőíves felmérés tanulságai	262
A népességszám alakulása	263
Házassodás	268
Családösszetétel és gyermekszám	270
A háztartások szerkezete	273
KONKLÚZIÓ	281
Polgárosodás: lehetőségek és alkalmazkodás. A mezőgazdasági családi kisüzem mint eszköz egy polgárabb életstílus megvalósításában	281
FORRÁSOK	297
IRODALOMJEGYZÉK	301
FÜGGELÉK	325
A 6. és 7. osztályos általános iskolás tanulók között kiosztott kérdőívek végeredménye	325
Kérdőív a családi élet változásairól Kiskanizsán	332
ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK	340
KÉPEK, TÉRKÉPEK	355
FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE	383
SUMMARY	388
A SZERZŐ BEMUTATÁSA	391

ELŐSZÓ

Minden feladatnál nehezebb egy már régen lezárt és meghaladott kéziratot újra elővenni, könyvvé formálni. Ez a szabadkozás rendszerint az első, amit egy régi doktori disszertáció megjelentetésekor a szerzők megfogalmazznak. Velem sincs ez másként, s különösen indokoltá teszi a szabadkozást a tény, hogy a jelen kötet anyagául szolgáló PhD-kézirat lezárása és beadása óta pontosan 17 év telt el. (Molnár Ágnes: Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században. Kézirat, PhD-értekezés: ELTE BTK Európai Etnológia [Néprajztudomány] Doktori Program, 2002.)

A dolgozat témájával, Kiskanizsa kutatásával azonban már 1991 óta foglalkozom: másodéves egyetemistaként, Petánovics Katalinnak, a keszthelyi Balatoni Múzeum ma már nyugalmazott néprajzosának biztatására ekkor töltöttem először egy hetet ezen a terepen gyűjtéssel. Azóta több-kevesebb rendszerességgel visszatértem Kiskanizsára, hogy újabb és újabb információkat szerezhsek erről a jellegzetes vonásokkal rendelkező településről. 1995-ben készült el az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tárgyi Néprajzi Tanszékére írt szakdolgozatom Sárkány Mihály vezetésével, amelyet a piacozás és kertészkedés témakörében készítettem.¹

E gazdaságnéprajzi vonatkozású dolgozat után fordult figyelmem a társadalom, s benne elsősorban a család témaköre felé, amit részben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Francia–Magyar Posztgraduális Műhelyében², valamint a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on (EHESS) folytatott tanulmányaimnak köszönhetek. A dolgozat elméleti kereteinek kidolgozására is itt, az Histoire et Civilisation szakon töltött ösztöndíjam alatt került sor, melynek első eredményeként elkészítettem és megvédtem egy Diplôme d'Études Approfondies cím (D.E.A.: az MA és a PhD köztes fokozata a francia egyetemi rendszerben) elnyerése érdekében írt dolgozatot 1997-ben.³ A doktori képzés további idősza-

¹ MOLNÁR Á. 1995.

² Ma az ELTE BTK Atelier Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszéke.

³ MOLNÁR Á. 1997.

kában pedig – a kettős témavezetői rendszernek köszönhetően, melynek során részt vettem az ELTE Európai Etnológia Doktori Iskolájának és az EHESS-nek a műhelymunkájában – mind a nemzetközi, mind a magyar szakirodalom tanulmányozására módomban nyílt.

Az eredeti terv szerint úgy készültem, hogy a PhD-dolgozatot francia nyelven írom és védem meg: emiatt is érezheti az olvasó úgy, hogy a francia szakirodalom túlzottan dominál a szakirodalmat bemutató fejezetekben. A dolgozaton – mely végül magyar nyelven került beadásra és megvédésre 2002-ben – szívem szerint tovább dolgoztam volna. Saját hiányérzetemet is megfogalmazták bírálóim: Mohay Tamás és Gráfik Imre is, akik pontosan rámutattak a szöveg hiányosságaira, s akiknek itt is szeretnék alapos kritikájukért köszönetet mondani.

Világossá szeretném tenni tehát az olvasó előtt azt, hogy amit ebben a kötetben talál, az akkor, 2002-ben volt friss és új információ. Időközben a kötetben megírt jelen múlttá vált, s lassan már a közeli jelző sem alkalmazható rá. Az azóta eltelt több mint másfél évtized során több témát és gondolatmenetet emeltem ki a dolgozathoz, hogy önálló tanulmányokká formáljam azokat. Igyekeztem eredményeimet pontosabbá tenni, meglátásaimat finomítani. Most mégis nehéz helyzetben vagyok, mert ahhoz, hogy ezeket megjelenítem a disszertációmban, gyakorlatilag újat/újra kellett volna alkotnom, ami – bevallom – meghaladta erőmet. Pedig elsődleges ambícióm valóban arra vonatkozott, hogy az egykori disszertációm tökéletesített változatát adjam közre. Nem is beszélve arról, hogy a szöveg lezárása után nagy mennyiségű olyan – friss és már kevésbé friss – szakirodalom született a magyar vidéki társadalom, az agrárium átalakulásáról, amely témámhoz illeszkedik, jól hasznosítható lenne, vagy amelyek fényében akár át is lehetne értékelni egykor gyűjtött anyagomat. Nem vállalhatom fel idő hiányában most sem, hogy teljesen átalakítom egykori írásom, fel kell vállalnom tökéletlenségeit. A legfontosabb és legszükségesebb korrekciókat azonban igyekeztem végrehajtani, és megjelölni azokat a pontokat, amelyeken a változtatásokat végrehajtottam.

Szeretném aláhúzni, hogy munkám célja elsősorban egyfajta problémaorientált megközelítés alkalmazásával olyan átfogó értelmezési keret megalkotása volt, amelyben a későbbiek során biztonsággal el lehet helyezni az egyes, különböző időszakokra és eltérő tárgyakra vonatkozó, terepen vagy levéltárban gyűjtött anyagokat. Ahogyan azt a következőkben részletesebben is kifejttem, nem egy hagyományos értelemben vett helytörténetet, nem egy falu néprajzát szeretném prezentálni, hanem az általános – makrotársadalmi változások közepette kialakuló helyi – mikrováltozatot, mely a vizsgált időben és helyen speciálisan csak itt alakulhatott ki. Ehhez széles perspektíva és nagy vonalakban való ábrázolásmód is szükségeltetik, valamint óhatatlanul is több téma kerül szóba, mint amit alaposan és igényesen ki lehetett volna dolgozni. Az idő végessége és a források

egyenetlensége, valamint a Kiskanizsa speciális közigazgatási helyzetéből fakadó adathiány is megnehezítette, hogy munkámat azzal a gondossággal végezzem el, amit magam is elvárnék mind magamtól, mind más társadalomtudományos írásoktól. Nem szeretném azonban feladni azt a tervemet, hogy ezt a sajtóságos karakterrel rendelkező települést a lehető leghelytállóbb módon bemutassam. Minden további, már készen lévő és még tervezett tanulmányom célja egy-egy résztémának az alaposabb kidolgozása, melyhez PhD-dolgozatom már biztosította az elméleti alapokat.⁴

Remélem, hogy a kedves olvasó ilyen szemmel olvassa a kötetet, s nem érez csalódottságot, ha a kulturális jelenségek inventáriumából hiányzik valami.

Ezúton szeretném megköszönni magyar és francia témavezetőimnek, tanárainknak a konzultációkat, javaslataikat és észrevételeiket, biztatásukat, segítségüket, amit tanulmányaim megszervezésében nyújtottak, és amivel átsegítettek a kutatás nehézségein: Sárkány Mihálynak, Maurice Aymard-nak, valamint Granasztói Györgynek, Benda Gyulának, Gilles Postel-Vinay-nek, Rose-Marie Lagrave-nak, André Burguière-nek, Daniel Bertaux-nak, Hugues Lamarche-nak és valamennyi kedves tanáromnak, akik a néprajz szakon és a kulturális antropológia szakon oktattak.

Szeretnék továbbá köszönetet mondani a Miskolci Egyetem és a miskolci Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék vezetőségének és kollektívájának, amiért annak idején lehetővé tették, hogy munkámat félretéve egy szemeszter erejéig csak a disszertáció megírására koncentrálhassak. Végül, de nem utolsó sorban azoknak a kedves és segítőkész embereknek, akik hivatali kötelességeiken túl segítettek abban, hogy hivatalos és statisztikai adatokhoz hozzájussak, hogy a Zala Megyei Levéltárban és a Thúry György Múzeum raktárában és irattárában szükség szerint kutathassak; és mindazoknak, akik a kutatás helyszínén, Kiskanizsán több órát és napot rám szántak idejükből, hogy velem beszélgessenek. Nekik név szerint a megfelelő részeknél szeretném megköszönni.

Végezetül jelen kötet fotóanyagának rendelkezésre bocsátásáért hálámat szeretném kifejezni az Együtt Kiskanizsáért Egyesületnek, a nagykanizsai Thúry György Múzeumnak és kiemelten Hohl Zoltán gyűjteménykezelőnek, aki a fényképek egy részét kérésre elkészítette, és a kötetben található teljes fényképanyagot a kiadáshoz előkészítette.

2019 októbere

⁴ Lásd MOLNÁR Á. 2004a, 2004b, 2004c, 2004d, 2005a, 2005b, 2005c, 2008, 2014, 2016, 2019a, 2019b.

BEVEZETÉS

A TEREP BEMUTATÁSA ÉS A KUTATÁSI PROBLÉMA FELVETÉSE

A Kiskanizsáról szóló néprajzi irodalom

Kiskanizsa nem volt egészen „fehér folt” a magyar néprajz térképén, ugyanakkor az engem érdeklő gazdaság- és szociálanropológiai szemszögből nem jelentek meg róla mérvadó publikációk. Az első néprajzi tanulmány, amely 1896-ban az *Ethnographiában* jelent meg Kiskanizsáról, a kiskanizsai lakodalomról, Banekovics János tollából származik.⁵ E felütés hosszú időre meghatározta a Kiskanizsáról szóló irodalom hangvételét és témáit: jobbra a szellemi néprajz – ideértve a nyelvi formákat is –, a népművészet és a népi építészet formai világának vizsgálata válik a néprajzos szakemberek érdeklődésének fő területévé.⁶ Markó Imre Lehel⁷ bencés szerzetes – aki egy időben kiskanizsai plébános volt – munkásságát külön ki kell emelnünk. Az ő kézírathagyatéka még különös kincseket tartalmazhat az ilyen jellegű témák iránt érdeklődő kutatók számára.

Minden néprajzi leírás hosszasan ecseteli a kiskanizsai lakosság lelki alkatát, heves vérmérsékletét, vallásosságát, tisztaságát és élelmességét, alkalmazottként mutatott megbízhatóságát és tanulékonyosságát, valamint a kertészkedésben-piacozásban nyújtott kiemelkedő teljesítményét, kihangsúlyozva az asszonyok-lányok e területen mutatott érdemeit. Azonban egyik sem részletezi azt a történeti folyamatot, amely e speciális forma kialakulásához vezetett, sem pedig annak

⁵ BANEKOVICS J. 1896

⁶ Lásd Kerecsényi Edit és Markó Imre Lehel munkáit: KERECSENYI E. 1997; MARKÓ I. L. 1955, 1981.

⁷ Munkáiból azóta Ördög Ferenc szerkesztésében és Horváth Jánosné odaadó szerzői munkájának köszönhetően gyűjteményes kötetet jelentetett meg az Együtt Kiskanizsáért Egyesület (ÖRDÖG F. szerk. 2014).

megváltozását az 1960-as, 1970-es éveket követően (ez utóbbit értelemszerűen a modernebb munkáktól várná az olvasó). Fel nem dolgozott gyűjtésekből szerencsére a kertészet korábbi (1920-1930-as és 1950-1960-as évekbeli) állapotáról is szerezhetünk információkat: ezek részben szintén Kerecsényi Editnek köszönhetőek, részben pedig Boross Mariettának, aki az országszerte ismert zöldség- és kakabostertermelő vidékeken kívül itt is járt gyűjteni.⁸

A szakemberek anyaggyűjtése mellett a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában néhány lelkes amatőr gyűjtő munkájával is lehet találkozni, melyek szintén elsősorban a hagyományos folklórtémák vizsgálatát tűzték ki célul: lakodalom, viselet, gyermekjátékok stb.,⁹ és csak kisebb számban foglalkoznak a tárgyi néprajz vagy a társadalomnéprajz érdeklődésére számot tartó témákkal. Jelen dolgozatomban különösen Frazon Zsófia és Szalay Ildikó gyűjtéseit tudtam kiválóan hasznosítani (FRAZON Zs. 1992; SZALAY I. é. n.a, é. n.b).

Kiskanizsának nem volt könnyű „magára vonnia” a néprajzosok figyelmét: ez a közösség túl közel található a városhoz, nem volt eléggé archaikus, s nem rendelkezett elég színpompás népművészettel.¹⁰ Az a néhány szokás, amit az 1960-as évekig sikerült megőriznie, nem különbözött jelentősen a többi környező falu szokásaitól, nem mozgatta meg egyetlen folklorista, de egyetlen utazási iroda fantáziáját sem. A népdal- és néptáncokból is vajmi kevés maradt fenn, jóllehet az 1950-1960-as években olyan elkötelezett emberek gyűjtötték azokat, mint id. Vizely Dezső művelődési ház igazgató. Sajnálatos módon ennek a gyűjteménynek nem sikerült nyomára bukkannom. Ugyanakkor a könyv kiadásra való előkészítése közben találtam rá a világhálón 1964-ben és 1975-ben készült, népdalokat rögzítő felvételekre, melyeket a Hungaricana tett közzé.¹¹

⁸ Mindkettejüket köszönet illeti, amiért betekintést engedtek kézírataikba: BOROSS M. 1965a; KERECSENYI E. 1978.

⁹ A Kiskanizsára vonatkozó, a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivumában található kéziratok listája a források között, a 299–300. oldalon található.

¹⁰ N. Szabó Gyula a népművészet kérdésével kapcsolatban nagyon tömören így fogalmaz: „Ennek még nyomát sem láttam Kiskanizsán.” N. SZABÓ Gy. 1929. 356.

¹¹ A felvételen több más népdal között Kiskanizsán 1975.10. 24-én rögzített dalokat lehet hallani az 24. perc 25. másodperctől 30. perc 35. másodpercig. A felvételt a Kiskanizsai Pávákör közreműködésével Olsvai Imre készítette. Az előadásmódból arra lehet következtetni, hogy a felvétel valamilyen nyilvános szereplés alkalmával készülhetett. Mindez alapján feltételezhetjük, hogy nem autentikus népdalgyűjtést hallhatunk, hanem a helyi népdalkör által visszatánult repertoárral van dolgunk. (MTA BTK Zene-tudományi Intézet Hangarchívum <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/9414/#record-93674>. Utolsó letöltés: 2019. július 8.) Egy másik hangfelvételen további 8, 1964-ben gyűjtött dal hallható, mely a fentiekkel szemben valóban gyűjtésből származik, elsődleges forrásnak tekinthető (22. perc 10. másodperctől 32: 43-ig). (MTA BTK Zene-tudományi Intézet Hangarchívum <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/6305/#record-37924>. Utolsó letöltés: 2019. augusztus 24.)

A gazdálkodástól a közösségi életen át a hiedelmekig minden olyan terület, amelynek vizsgálata néprajzi szempontból Kiskanizsán egyáltalán szóba jöhet, már jóval – talán túlzás nélkül mondhatni, akár száz évvel is – az emlékezettel még elérhető 1920-1930-as éveket megelőzően, a közeli város befolyása alatt állt. Ez a befolyás pedig fokozatosan feloldotta Kiskanizsa falusi jellegét, s „városba oltott faluvá”¹² tette a települést.

Az egyedüli, ami a kívülállónak feltűnt, az a kereskedőhajlam, az élelmesség, a szerzésvágy, a szorgalom, amely tulajdonságoknak a kiskanizsai népesség a „sáska” csúfnevet köszönheti. S mivel e tulajdonságok éppen nem az archaizmusnak köszönhetőek, hanem a piacgazdálkodásba való fokozott bekapcsolódásnak, érthető, hogy elődeink Kiskanizsát nem tartották számon a jellegzetes néprajzi kistájak között.

Kiskanizsát egészen más paradigma szemszögéből kell vizsgálni ahhoz, hogy egy társadalomkutató figyelmét felkeltse: s ennek kulcsszavai a polgárosodás és a mezőgazdasági kistermelés. Ezek a problémakörök nyilvánvalóan sokkal inkább tartoznak a gazdaság- és szociálanropológia, a gazdaság- és társadalomtörténet, illetve a szociológia hatáskörébe, mintsem a hagyományos felfogású tárgyi és szellemi néprajzéba. Vizsgálatom elméleti kereteit tehát elsősorban e diszciplínák fogalomkészletével szükséges kijelölni.

A dolgozat problematikája

Mindenekelőtt szeretném felvázolni Kiskanizsa szempontjából azt a sokrétű és több szakaszra tagolódó, három korszakon – a kapitalizmuson, a szocializmuson, majd ismét a piacgazdaság által meghatározott időszakon – átívelő történeti folyamatot, melynek eredményeképpen mind gazdasági, mind közösségi, mind családi szinten számos változás ment végbe az 1920-as évektől napjainkig. E folyamat során a családi üzemben belül a gazdálkodás súlypontja a kertészkedés felé tolódott, amelynek szerepe így jelentősen módosult az egyes családok megélhetésének biztosításában. Ezzel párhuzamosan a kertészeti termelés eszközzrendszere és az alkalmazott technológia is jelentős változásokon ment keresztül.

A politikai és társadalmi változások végleg megbontották a közösség addig többé-kevésbé megőrzött, de már bomlásnak indult foglalkozási, kulturális, de legfőképpen életmódbeli és értékrendbeli homogenitását, múlt idővé tették a nagyfokú házassági endogámiát. Természetesen a külső behatások addig sem múltak

¹² A kifejezést N. Szabó Gyulától kölcsönöztem, mert véleményem szerint igen szemléletesen kifejezi azon diskurzus egész lényegét, melyben Kiskanizsát vizsgálni érdemes. N. SZABÓ Gy. 1929.

el teljesen nyom nélkül Kiskanizsa felett, sőt – mint azt a későbbiekben kifejtem – a civilizációs folyamatok éppenséggel előbb és mélyebben érintették, mint a környező falvakat. Mondhatnánk, falusi környezete számára Kiskanizsa a polgárosodás/polgárosulás „élharcosa” volt. Ugyanakkor a hagyományos termelési mód és a kis- és középparaszti birtokokra jellemző üzemi keretek sok olyan vonást segítettek megőrizni az életmódban és a családi életben, amit a polgárosodással foglalkozó kutatók többnyire az ipari forradalom előtti társadalmak jellemzőiként szoktak emlegetni.

Azonban a társadalmi státushierarchia alapját jelentő földbirtok elvételével az uralkodó politikai rendszer alig felfogható hirtelenséggel tüntette el az addig bevált életforma és gondolkodásmód kereteit, hogy a rurális közösségeknek ugyanolyan gyorsasággal újakat kelljen létrehozni. Ennek az újjáteremtésnek az alapja a kiskanizsaiak „fegyvertárában” régóta megtalálható eszköz, az intenzív kerti növénytermesztés és a távolsági értékesítés volt.

Nyilvánvaló, hogy amikor a talpra állás, majd a család gazdasági prosperitása egy olyan üzemágnak köszönhető, melynek művelése hagyományosan női feladat, felmerül a nemek közötti munkamegosztás és a nemi szerepek, valamint ennek folyamánként a családon belüli viszonyok alakulásának kérdése is.

Történelmi folyamatok és politika, politika és gazdaság, gazdaság és család – szorosan egymásra ható és egymást befolyásoló tényezők egy társadalomnak, ez senki számára nem kétséges, akár makroszinten, akár mikroszinten beszélünk ezekről.

Legfőbb feladatomban e dolgozatban azt tartom, hogy ezúttal a család szemszögéből vizsgáljam meg, végbe megy-e, s ha igen, miként megy végbe a polgárosodás folyamata Kiskanizsán a 20. század e három nagy korszakában. Miként hat ez a családon belüli viszonyokra és szerepekre, és vajon a család miként befolyásolja a gazdasági folyamatokat, s ezen keresztül a társadalmi folyamatokat?

Vizsgálatom eredményeképpen remélhetőleg árnyalt képet tudok mindezekről adni, s közben azt a kérdést is képes leszek megválaszolni, vajon a család típusa, szerkezete, életmódbeli sajátosságai – amelyek igazából mikroléptékű jellemzők – mennyire alkalmasak arra, hogy egy olyan „makrofolyamat” indikátorának szerepét ellássák, mint amilyen a polgárosodás.

A jobb megértés érdekében azonban egyéb területeket – gazdálkodási technológia, társadalmi szerkezet változása, kultúraváltás folyamata, civilizációs folyamatok – is igyekeztem bemutatni, amik szintén a polgárosodás folyamatának kísérőjelenségei lehetnek.

A kutatás módszerei és forrásai

A kutatás folyamata, mint azt fentebb említettem, 1991-től 2002-ig tartott. Több mint tíz évig igyekeztem figyelemmel kísérni a közösség életét, azonban finansziális és egyéb okok miatt sajnos ez nem jelentett folyamatos terepmunkát. Ez idő alatt kisebb-nagyobb megszakításokkal összesen kb. 6-7 hónap tényleges gyűjtőmunkára volt lehetőségem, ebbe beleértve azt a 7-8 hetet is, amit még 1995 előtt, a szakdolgozat megírásának céljából töltöttem a helyszínen. Mindazonáltal az a tény, hogy a dolgozat megírását megelőzően, s annak ideje alatt másfél évig, egészen pontosan 2001 januárjától 2002 júliusáig Nagykanizsán laktam, ha nem is tette lehetővé számomra az állandó terepen való jelenlétet, de megkönnyítette a régi ismerősökkel, adatközlőkkel való kapcsolattartást, s ezzel a település életében való részvételt.

A terepmunka eredményeként mintegy 70 órányi hangfelvétel készült több mint 30 családnak legalább egy (de néha kettő-három) tagjával, ugyanennyi genealógia felvételére került sor, s emellett többfüzetnyi, beszélgetésekről, megfigyelésekről kézzel és számítógéppel készült jegyzet és terepnapló gyűlt össze.

Mindezek mellett alkalmam volt még a levéltárban is átnézni több folyómeret anyagot, melyek közül elsősorban az árvaszéki iratok és családdossziék, valamint a kihágási perek jegyzőkönyvei bizonyultak hasznosnak a kutatás szempontjából.

Szinte utolsó pillanatban sikerült olyan fontos adatokhoz hozzájutnom, mint az 1990-es népszámlálás család-, háztartás- és lakásfelmérései, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a vizsgálatot szilárdabb empirikus alapokra tudjam helyezni, és a valóságnak megfelelően tudjam súlyozni saját, „lány” adataimat is – legalábbis az 1990-es évre¹³ vonatkozóan, hiszen a legújabb, 2001-es népszámlálási eredmények a dolgozat megírásának idején még nem voltak elérhetőek. A 2001-es statisztikai adatok kiértékelését és az 1990-es adatokkal való összevetését egy későbbi tanulmányban végeztem el, melynek eredményeit új fejezetként (*Kiskanizsa a számok tükrében*) építettem be e kötetbe.¹⁴

Némileg kompenzálendő a jelenre vonatkozó statisztikák hiányosságait, kérdőíveket osztottam ki a helyi általános iskola 6. és 7. osztályos tanulói között. A visszaérkezett 39 kérdőívből 38 feldolgozására kaptam engedélyt. Így, ha nem is túl nagy a minta, azért sikerült hozzávetőleges képet nyernem a 12-13 éves gyermekek családjainak szerkezetéről, a szülők végzettségéről, foglalkozásáról és kertészettel, állattenyésztéssel, szőlészettel kapcsolatos tevékenységéről. Hozzáátve még azt a kb. 30 (leszármazottakkal és oldalági rokonokkal együtt

¹³ Az adatok gyors rendelkezésre bocsátásáért külön szeretnék köszönetet mondani Szűcs Zoltánnak, a Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztálya tanácsosának.

¹⁴ MOLNÁR Á. 2004b.

legalább még egyszer ennyi) családot, akinek a helyzetét személyesen ismerem, bátran kijelenthetem, hogy az így kapott minta Kiskanizsa háztartásainak kb. 5%-át magában foglalja.

Nem állíthatom azonban, hogy ez rétegzett minta volna. Aki dolgozott terepen, tudja, mennyire nehéz előre meghatározott szempontok szerint kiválasztani bizonyos számú családot úgy, hogy nincs a kutató kezében pontos címlista. Ekkora településnél cenzust készíteni egyetlen személy számára megoldhatatlan feladat, tehát nem maradt más, mint a hólabdamódszer, amelynek esetében az egyéni szimpátia, a személyes kapcsolatok hálójá, az adott interjúalany ismeretségi és rokonsági köre, valamint más, előre meg nem határozható tényezők esetlegessége döntötte el, ki lesz a következő interjúalany.

Ezért Daniel Bertaux-nak, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales szociológus oktatójának tanácsát igyekeztem megfogadni, aki a mintakiválasztási nehézségek ecsetelése után azt mondta, hogy „nem a minta kiválasztásában kell szigorúnak lennünk, hanem az anyag feldolgozásában”. Úgy gondolom – mert más választásom nincsen –, hogy a terep ilyen alapos megismerése után fel kell vállalnom az egyedi esetek megfelelő értelmezésének és súlyozásának felelősségét.

Minden igyekezetem ellenére sem merítettem ki az összes anyaggyűjtési és értelmezési lehetőséget, ennek elsősorban az idő végeessége volt az oka. Azonban bízom abban, hogy így is megfelelően árnyalt és részletgazdag képet tudok a kiskanizsai családokról bemutatni.

A PARASZTSÁG ÉS A POLGÁROSODÁS KÉRDÉSEI A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

Polgárosodásviták

A szerző most nehéz és könnyű helyzetben is van egyszerre. Nehéz helyzetben, hiszen a polgárosodás irodalma nagy és tekintélyes múlttal rendelkezik, amelynek áttekintése nem egyszerű feladat. Erre nem is vállalkozhattam jelen dolgozatomban, ezért csak a saját kutatásom szempontjából érdekes szempontok szerint válogattam belőle. Annyiban mondható könnyűnek a helyzet, amennyiben azidőtájt diszciplínánk is nagy érdeklődéssel fordult e kérdéskör felé, s a legtöbb kutató, aki a 20. század második felében a rurális társadalomban végbemenő változásokat kívánta vizsgálni, magától értetődő természetességgel használta a polgárosodásról szóló diskurzust értelmezési keretként. Ezt bizonyítja tudományunk legnagyobb összefoglaló munkája is, melyhez fogható összefoglaló munka azóta sem jelent meg, s amelyben a magyar paraszti társadalomról és annak felbomlásáról szóló tudásanyag került bemutatásra és értelmezésre – részben szintén e fogalomkészlettel, melyet a szociológia és a történettudomány is éppúgy magáénak vall.¹⁵ Nem kell tehát magyarázkodnom,¹⁶ amiért magam is fontosnak tartottam a polgárosodás mibenlétének meghatározását, s Kiskanizsával összefüggésben is ezt a fogalmat alkalmaztam.

¹⁵ Lásd JÁVOR K. – MOLNÁR M. – SZABÓ P. – SÁRKÁNY M. 2000.

¹⁶ A magyar társadalomtudományban ennek az értelmezési módnak valóban nagy hagyománya van. Meglepő tapasztalatom volt azonban egyes francia szociológus és gazdaságtörténész szakemberekkel való konzultációim során, amikor a parasztság polgárosodásának fogalmát értetlenséggel fogadták, jóllehet megkíséreltem bemutatni számukra annak magyar tudománytörténeti beágyazottságát.

Szükséges magyarázatot adnom azonban arra, vajon mi haszna van egy ilyen munkának, mi újat tud mondani egy általános, kimerítőnek tűnő elemzés után?

Problémafelvetésem létjogosultságát talán az tudja leginkább igazolni, hogy belátjuk, a polgárosodási folyamatok sokrétűségük és soktényezőségük miatt nem mindenhol mentek végbe egyformán,¹⁷ a lokális társadalmakat másként és másként érintették. Az is kérdéses, hogy *mennyire mentek végbe egyáltalán*, és mennyire jellemző inkább a régi, rendies elemek megléte a társadalom struktúrájában.¹⁸

Ráadásul úgy tűnik, a polgárosodásról szóló viták elhalkultak, kimentek a divatból, s a polgárosodás és a polgár fogalmak új, társadalomtudományon kívüli területekről érkező jelentéstartalmakkal terhelődtek a rendszerváltozást követő évtizedben.¹⁹ Ugyanakkor a rendszerváltás szabad utat engedett a piaci viszonyok alakulásának. Ennyi év után most már lehetőségünk van lemérni, hogy amit egyes társadalomkutatók többször megtorpanó – bűvópataként hol eltűnő és a szocialista érában második gazdaság képében ismét előbukkanó –, polgárosodási folyamatként²⁰ értékelték, arra e folyamat résztvevői tudtak-e, s miként tudtak építeni. Magyarán mennyire volt/lett valós és befejezett tény a polgárrá válás, aminek szükségességét, elkerülhetetlen voltát a késő Kádár-korszak szociológusai és szociográfusai közül is többen előszeretettel hangsúlyozták.

Nos, kétségtelenül azt remélem, Kiskanizsa tanulmányozása, ha nem is hoz új felfedezéseket, segít tovább árnyalni ezt a több tudományág által felvázolt képet.

A másik nagy témánk, melynek tudománytörténeti áttekintését ugyanúgy szükségesnek tartom, az a család, a családi élet és a családon belüli viszonyok változásai. E két nagy „halmaz” metszéspontjában szeretném megvizsgálni a családi kisüzemek, a kistermelő családi háztartások működését, mindenképpen úgy, hogy kitűnjék, mit jelent ez egyrészt a polgárosodási folyamatokra és mit a család modernizációs folyamataira nézve. Részletes tudománytörténeti értékelést erről a problémakörrel a következő fejezetben szeretnék adni, előzetesen csupán arra mutatnék rá, hogy amit a családszociológia jobb híján „modernizációnak” nevez a család szempontjából, az valójában nagyon gazdag és sokrétű változások – avagy változatlanóságok – keverékeként jelenik meg, és különbözőképpen hat az egyes családok életében.

Arra vállalkozom tehát, hogy egy lokális társadalom példáján felmérjem azokat a kulturális és mentalitásbeli változásokat, amelyek a családban mint intézményben mentek végbe a történelmi–gazdasági–politikai folyamatok (polgárosodás) és a modernizáció (a technikai fejlődés és a műveltség változásai) bonyolult

¹⁷ Lásd KÓSA L. 1990.

¹⁸ Lásd például TÓTH Z. 1991.

¹⁹ A polgárosodásról szóló diskurzus összefoglalását lásd: CSITE A. 1997.

²⁰ Lásd JUHÁSZ Pál (1991) és SZELÉNYI Iván munkáit, különösen az utóbbi szerzőtől a *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon* (1992) címűt.

kölcsönhatásának köszönhetően. Illetve – minthogy a családok maguk nem csupán passzív elszenvetői a világban végbemenő változásoknak – azt is szeretném vizsgálni, miként módosítják ők e folyamatokat; (hogy egy némileg költői metaforával éljünk) a családok prizmája miként töri meg és bontja fel azokat a fénynyalábokat, amelyek a társadalom egészét elkerülhetetlenül áthatják.

*

Elsőnek tehát a paraszti társadalom felbomlásával és a polgárosodással foglalkozó szakirodalomból szeretnék ismertetni néhány olyan, az utóbbi évtizedben megjelent tanulmányt, amelyek a kérdésfelvetésem szempontjából fontosak lehetnek. E művek ugyanazon folyamatot a két vége felől szemlélik, ezért elengedhetetlen egyfajta történelmi vázlat használata, amikor az elemzések fogalom- és eszközkészletét bemutatom. Nem mentesülhetek majd attól sem, hogy a paraszt és a polgár szavaknak mint egymással szoros kapcsolatban álló fogalmaknak a definíciójával foglalkozzam, hiszen egymást kölcsönösen meghatározzák: ahol az egyik véget ér, ott kezdődik a másik, legalábbis a szerint a diskurzus szerint, amit alább összefoglalni szándékozom.

A magyar társadalom polgárosodásának folyamatáról megoszlanak a vélemények a történelemtudomány, szociográfia, szociológia, néprajz, kulturális és szociálintropológia egyes képviselőinek körében, ám nem feltétlenül a tudományszakok szerint. Az egyik fő ellentét abban a kérdésben rejlik két tábor között, vajon a polgárosodás mint olyan magától indult-e el a magyar társadalomban, belső, endogén fejlődésnek (is) köszönhető-e, avagy teljesen külső behatásra, exogén módon, nyugati minták importálásával és magyar talajba ültetésével kezdődött meg a társadalom polgári jellemvonásainak kialakulása.²¹ Sőt, az is

²¹ Nagyjából kétféle irányzat létezik a polgárosodás megítélésével kapcsolatban: az egyik, a BIBÓ István (1994), ifj. LEOPOLD Lajos (1988) és ERDEI Ferenc (1980) nevével fémjelzett elmélet szerint a polgárosodás kívülről, exogén módon jött be a magyar társadalomba; HANÁK Péter (1986) és RÁNKI György (é. n. [1995]) viszont úgy gondolják, hogy a társadalom belső fejlődésének is eredménye, endogén jelenség. Hanák Péter szerint létezik egy sajátosan közép-európai út, amelynek kitaposásában a kereskedelmi tőkét felhalmozó questorok játsszák az egyik legfőbb szerepet (akik között számos, egy-két generáción belül elmagyarosodó görög, szerb, örmény és számos zsidó kereskedő, felvásárló is akad). Hofer Tamás az első elmélet mellett foglal állást: Kelet-Európa Nyugatról importált bizonyos fejlett formákat, csak hogy hiányzott az az alap, amire építeni kellett volna ezeket. Ezért a magyar polgárosodás folyamata „másodlagos”; ezt nevezik az antropológusok a „modernizáció split-up (meghasadt) útjának”. Ez az elmélet egyébként a 20. század első felének magyar társadalmában az egyes, azonos szinteken élő társadalmi csoportok vertikális tagoltságára utal, amely elképzelés tulajdonképpen a kettős társadalomstruktúra koncepciójára hasonlít. HOFER T. 1975. 401.

kérdéses egyes kutatók számára, vajon beszélhetünk-e egyáltalán polgárosodásról Magyarországon olyan formában, ahogyan az Nyugat-Európában kifejlődött.²²

Tulajdonképpen akár az egyik, akár a másik megoldást szeretnék alátámasztani a kutatók saját eredményeikkel, semmi kétségük nincs afelől, hogy a polgárosodásnak elkerülhetetlen lépcsőfoknak (avagy végállomásnak) kell lennie a magyar társadalom fejlődésében.²³ A „mérce” ebben a Nyugat, Magyarországnak a világ ezen felét kell követnie. Hozzá képest hazánk igencsak messze jár a polgári társadalom, életforma és mentalitás megvalósításában, „fáziskésben van”, amit be kell hoznia.²⁴

A fenti mondatban a jelen idő tulajdonképpen az 1930-as és 1980-as évek közötti időszakra utal, amikor e tanulmányok többsége íródott. Ám a „Nyugat-orientált” látásmód – politikai okok miatt érthetően – talán erősebben, mint bármikor, a dolgozat megírásnak időpontjában is jelen volt a közgondolkodásban. Magyarországnak bizonyítania kellett, hogy nem Kelet-, hanem Nyugat-Európa része, s ennek alátámasztására rendelkezésre állt az a kb. két évtizedes társadalomtudományi diskurzus, amely szerint a történelmi forrásokból is kétségtelenül levezethető Nyugathoz tartozásunk.²⁵ Az azóta eltelt majdnem két évtized megint

²² Lásd például Halmos Károly cikkét, amely szerint ha német szempontok alapján nézzük, akkor a Németországtól délre és keletre eső területeken – így Magyarországon is – kétséges maga a polgárosodás léte is, hiszen a burzsoázia és a kormányzat nem a nemzethez tartozik, és nem zajlott le az a folyamat, amelynek eredményeként a magyar nemzet átvette volna a (nem jelentős számú) magyar etnikumú városi polgárság normáit. Ezért szerinte jogosabb úgy polgárosodásról beszélni, hogy a fogalom alatt inkább civilizációs folyamatot értünk. HALMOS K. 1991. 131–134. Ifjabb Leopold Lajos szintén kétségbe vonja, hogy e tájon valódi polgárosodásról lenne szó: „Nyugat piaca és hitele kedvéért Kelet-Európa megtelik mimikri-társadalmakkal, amelyek tőkés jogrendet verejtékeznek ki”, majd így folytatja: „a színlelt kapitalizmusból *hiányzik az igazinak benső logikája*”. Leopold a gazdasági gyökerek nélküli üres, jogi kategóriákra alapuló, a tőkés társadalmakról csak kívülről hasonlító berendezkedést nevezi színlelt kapitalizmusnak. Ifj. LEOPOLD L. 1988.

²³ „... a polgárosodásnak nincs alternatívája, de a polgárosodás minőségének annál inkább van” – mondja GERŐ András *A magyar polgárosodásról* című cikkében. GERŐ A. é. n. [1995] 47.

²⁴ Erdei a fáziskésést arra érti, hogy a társadalomszerkezetnek igazodnia kell a termelés megváltozott viszonyaihoz, ami Magyarországon késéssel megy végbe, nem úgy, mint Nyugaton, ahol „együtt fejlődött a termelés technikája, a tőkés termelőviszony és az osztálytársadalom polgári szerkezete a középkori átalakulás kifejlesztette alapokon”. ERDEI F. 1980. 293.

²⁵ Lásd például Szűcs Jenő (1983) *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című művét, amelyben kutatásainak eredményével alátámasztja, hogy Magyarország a 13. századtól különféle okok miatt Nyugat felé fordult, s gazdasági kapcsolatait abba az irányba építette tovább. Így társadalmi berendezkedése is felvett nyugatias vonásokat, bár összesség-

egészen más hangsúlyt ad a kérdésnek, amivel azonban most nem szeretnék behatóbban foglalkozni.

Ritkán fordult elő, s legutóbb az is csak a rendszerváltozás közvetlen környékén történt, hogy a társadalomtudományok képviselői közül valaki eljátszott azzal a gondolattal, hogy a történelem kereke másként is foroghatna. Hogy Magyarországnak nem feltétlenül kell *valahová tartoznia*, utat *választania*, hanem járhatja a magáét is, mely saját fejlődéséből adódik számára, mint Szelényi Iván szociológus talányos „*Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*”²⁶ című könyvében is.²⁷

Szelényi a falusi jellegű települések azon lakosaiban látja a többször elakadó polgári fejlődés továbbvitelének letéteményeseit, akik az 1970-1980-as években mezőgazdasági kistermelést folytattak. Ezt a paraszti gyökerekkel rendelkező társadalmi réteget tekintve példának egy „magyar módra” való fejlődési út megvalósításához, amellyel, hogy nem tagadja a régi pártelit belső bomlásának, az új technokrata elit megjelenésének és az értelmiség kezdeményező szerepének jelentőségét sem a rendszerváltozásban. A szerző szerint azonban mégis a vidéki Magyarország által az első, hivatalos szférán kívül létrehozott második gazdaság járult hozzá legnagyobb mértékben a fennálló rend felbomlásához.

Ebből is kitűnik tehát, mennyire fontos dolog az egész társadalom polgári fejlődésén belül éppen a vidéki, a rurális közösségek változásának vizsgálata, amit számos neves történész, szociológus és néprajzos elődöm meg is tett. (Annál is inkább fontos ez, hiszen számszerűleg is jelentős tömegekről van szó: az 1980-as években a magyar lakosságnak még mindig 60%-a az a réteg, amelynek

gében inkább egy köztes régió részeként fogható fel. Hanák Péter szerint Magyarország a 16. századig a Nyugat része, s ezt követően kezd leszakadni az ott kialakulóban lévő korai kapitalista viszonyokhoz képest. HANÁK P. 1986. SOZAN Mihály (1985) *A határ két oldalán* című antropológiai elemzésében az egész közép-európai régiót egyértelműen a nyugati műveltségkörhöz kapcsolja, s a kulturális identitásuk fenyegetettségével magyarázza a szovjet megszállás különösen tragikus és kártékony hatásait.

²⁶ Szelényi részéről a szocialista vegyesgazdaság megőrzése és az erre való támaszkodás gondolata valóban csak egy látványos ötletnek a felvetése, hiszen saját bevallása alapján nincs elegendő tényszerű anyaga ennek a „metateoretikus tételegyüttesnek” sem igazolására, sem cáfolatára. SZELÉNYI 1992. 27.

²⁷ Szelényit a „harmadik út” program, a nemzeti középburzsoázia létrehozására irányuló politikai elképzelései miatt számos tudományos körből érkező bírálat (Lengyel György, Hankiss Elemér) és ideológiai jellegű támadás is érte. Ezek összefoglalását lásd: CSITE A. 1997. 132–134.

köze van a mezőgazdasági termeléshez, még ha csak hivatalos munkaidején túl is foglalkozik vele.)²⁸

Ha elemezzük e tárgyban íródott műveiket, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a falusi jellegű településeken lakó, mezőgazdasági termeléssel foglalkozó társadalmi rétegnek a polgárosodás kérdéséhez való viszonyulását legtöbbször közzük nehezen meghatározhatónak és ambivalensnek látják.

A viszonyulás leírására szolgáló kísérletek első buktatója, véleményem szerint a fogalmi tisztázatlanság. Ez sokban összefügg a „paraszt” fogalom definiálásának problémájával,²⁹ amelyre a mai napig nem sikerült minden kutató számára teljes mértékben kielégítőnek ítélt, egyezményesen elfogadott megoldást találni. Ez most nekem sem lehet célom, azonban a dolgozat problematikája megköveteli, hogy legalább a saját témámat illetően foglalkozzam a kérdéssel.³⁰

A nehézséget egyértelműen az okozza, hogy a „paraszt” szó mind köznyelvi, mind tudományos jelentéseit tekintve túlterhelt fogalom. Amennyiben a vulgáris jelentéseket rögtön elhagyjuk, s a tudományos szóhasználatnál foglalkozunk csak, akkor sincs könnyű dolgunk. Mert ha minden szerző valamennyi szempontrendszerét figyelembe vesszük, kezelhetetlenül tágá bővül a terminus jelentéseinek köre.

Egy fokkal talán könnyebben átlátható e jelentéshalmaz, ha a fogalmat a történettudomány szemüvegén át vizsgáljuk meg, történelmi perspektívából, mint amelynek időbeli és térbeli, meghatározott korokhoz és helyekhez kötött jelenségeket kell leírnia, a parasztság keletkezésének idejétől a parasztság felbomlásáig. E jelenségek egymásból átalakulva, egymást követve sorozatokat alkotnak, ezért diakrón folyamatként megragadhatók. Pontosan ezt teszi Kósa László is a maga paraszti polgárosodásról szóló definíciójával.

Ha a parasztság polgárosodásáról kívánunk beszélni, akkor egy olyan történelmi folyamatra utalunk, melynek egyik és másik végpontján a „paraszt”, illetve

²⁸ A 20. század elején a mezőgazdaságból élő lakosság ugyanígy kb. 60%-át alkotta az egész társadalomnak. Eszerint ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági termelők aránya nem csökkent, ahogy az Nyugaton az ipari forradalmat követően történt, hanem csupán a kistermelők foglalkoztatottsági viszonyai változtak meg, és a részidős termelés vált a kistermelés döntő formájává. KOVÁCH I. 1988. 55–56. Ezt a kérdéskört alább részletesen tárgyalni fogom.

²⁹ A paraszt fogalom kérdésében a legteljesebb tudománytörténeti összefoglalást Sárkány Mihály adta közre *Parasztság és termelési viszonyok* című tanulmányában. E munka annak a problémának a felvetésével indul, vajon a „paraszt” szónak a szocializmus időszakában való használata mennyire lehet jogos. Behatóan foglalkozik az egyes „parasztdeliníciók” különböző szempontjainak elemzésével, részletes képet adva a történettudomány, a néprajz, a szociológia és a szociálanropológia magyar és külföldi képviselőinek állásfoglalásáról. SÁRKÁNY M. 1983b.

³⁰ E kérdést igyekeztem alaposabban körbejárni egy későbbi írásomban: MOLNÁR Á. 2004d.

a „polgár” áll. Ez tautologikusnak tűnik, de a következő lépés nyilvánvalóan az kell, hogy legyen, hogy az egyik fogalmat tisztázzuk, mit jelent, s ha tudjuk, hogy a folyamat mely fázisaiban állnak fenn a definícióban megkövetelt kritériumok, akkor nyilvánvaló, hogy a folyamat többi fázisa a másik fogalom hatáskörébe esik. Tehát: a paraszti polgárosulás az a „társadalmi és kulturális folyamat, melynek során a parasztság megszabadul feudális, jogi és életmódbeli kötöttségeitől és jellemzőitől; a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelő eszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lesz”.³¹ A definíciót a szerző a következő oldalakon magyarázattal egészíti ki. Ha a folyamat befejeződik, akkor gyakorlatilag az archaikus állapotú és a polgárosuló paraszt után harmadik fő fejlődési típusként a teljesen „polgárosult” paraszt következne, amelynek azonban így nincs értelme, hiszen egyazon folyamat két végpontjaként határoztuk meg a fogalmakat, tehát egyik végpontot nem használhatjuk a másik jelzőjeként. Így a magam részéről maradnék a „polgár” megnevezésnél.

A fenti meghatározásból az derül ki, hogy a polgárosulási³² folyamat nem egysíkú, hanem több szinten megy végbe: jogi-politikai, gazdasági, valamint kulturális-civilizációs szinten. Ezek a változások nem feltétlenül zajlanak szimultán módon, főleg a két utolsó (kulturális és civilizációs változások) fordulhat elő az első kettőnek akár előzményeként, akár következményeként.³³

Ebből következik, hogy míg a polgár szót egy viszonylag jól körülhatárolt szituációban lehet használni, addig a polgárosuló parasztnak számtalan változata létezik, aszerint, hogy jogi, gazdasági, kulturális, civilizációs vagy mentális értelemben hol tart éppen a polgárosulás folyamatában. S következik az is, hogy ha minden kritérium teljesítéséhez szigorúan ragaszkodunk, akkor a 20. század második felében is, sőt, a 21. század elején is alig lenne a mezőgazdasággal foglalkozók között, akit ne titulálhatnánk parasztnak. Ebben az esetben természetesen korszakonként, életmód- és termelésbeli sajátosságoként más-más jelzővel kellene ellátnunk a fogalmat, ami azonban nem oldja fel azt az ellentmondást, hogy kb. 100-150 év távlatában gyökeresen eltérő jelenségeket illetünk ugyanazzal a „paraszt” vagy „paraszti” megnevezéssel. Ezt elkerülendő, vegyük alapul a „paraszt” definíciójában a „legszűkebb keresztmetszetet”, például a termelési viszonyokban való részvétel módját, s mondjuk azt, hogy amelyik társadalomban teljesül a feudális kötöttségektől való mentesség, ott többé nem beszélhetünk parasztról. Ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy – legalábbis Magyarországon – a „paraszt” „jobbágyot”, „jobbágyparasztot” jelent, s alapvetően a termelési viszonyok döntik el,

³¹ KÓSA L. 1990. 57.

³² Kósa következetesen ezt a szót használja a polgárosulás helyett, amely számára nyilvánvalóan az egész társadalomra vonatkozó, klasszikus kapitalizálódási folyamatot jelenti.

³³ KÓSA L. é. n. [1995]. 226.

ki tartozik ebbe a kategóriába:³⁴ az a termelő, amely a felette álló társadalmi réteg számára járadéki alapot képez.

Viszont ebben az esetben a polgár szóval járunk a fentebb említett módon: túl széles lesz a jelentése. Amennyiben ezzel nem elégszünk meg, s a polgár terminus használatának kritériumaként ragaszkodunk a „befejezett” polgárosodáshoz, akkor a folyamat nagy részére nincs olyan definíciónk, amellyel az abban résztvevőket meg tudnánk nevezni.

Logikus lépés volna, ha a gordiuszi csomót egyetlen kardcsapással vágnánk keresztül, oly módon, hogy egyszerűen kiiktatnánk magát a „paraszt” fogalmat a tudományos szóhasználatból egyszer és mindenkorra. Sokkal precízebb és megbízhatóbb, ha egy közösség vizsgálatakor részletekbe menően írjuk le azt az állapotot, amelybe fejlődése során adott pillanatig eljutott, gazdaságától a mentalitásáig életének minden szintjét felmérve.

Csakhogy ezzel tagadnánk egyszersmint azt a tényt, hogy a terminológiai bizonytalanság egy nem szervesen végbemenő történelmi fejlődési folyamatot tükröz vissza. Pontosan azt az ambivalens fejlődést, amely miatt a jogi kötöttségektől való mentesülés nem vezethetett azonnal a parasztságnak az új termelési viszonyoknak, vagy ha úgy tetszik, kapitalista logikának megfelelően működő társadalomba való tökéletes beilleszkedéséhez.

Ez a tökéletlen átalakulási folyamat és az új helyzetben való identitáskeresés mutatkozik meg a 19. század második felében végbemenő kulturális és mentális változások terén a paraszti kultúra „kivirágzásában”, kiszínesedésében. Ez a hangsúlyozott „parasztosodás” még tovább fokozta e réteg társadalmon belüli különállását. Éppen ezen időszakot nevezi a néprajz a paraszti kultúra klasszikus korának, jóllehet mindenki tisztában van vele, hogy az „archaikus” kort követő új stílus pontosan a kapitalista gazdasági folyamatok, a piacra termelés, az új viszonyokhoz való adaptálódás közvetlen vagy közvetett hatására alakult ki. Ez a furcsa fáziskésés, amelyet a gazdasági-jogi változásokhoz képest a kulturális-, életmód-, és értékrendbeli átalakulások elszenvednek, jelenti a paraszti polgárosodás nagy paradoxonát.

Mégis – nemcsak a korabeli ifjú néprajztudomány képviselői, hanem a 20. század második felének tudósai is – a parasztság gazdasági integrációja (fokozódó piacorientáltsága) ellenében kulturális különállását érzik hangsúlyosabbnak,

³⁴ Ez a helyzet áll elő Sárkány Mihály definíciójának alkalmazása esetén: „a parasztok mezőgazdasági termelők, akik mezőgazdasági termelésük mellett végezhetnek egyéb munkát is (például halászat, kézműipar), és a termelőtevékenységüket olyan társadalomban folytatják, amelyekben lehetőségük van a saját újtermelésükhöz szükséges munkaerőnek és munkaeszközöknek birtoklására, de általános munkafeltételeiknek tulajdonosa vagy az állam, vagy egyes jogi személyek, akik tulajdonosi helyzetük alapján az általuk termelt javak egy részét elsajátítják.” SÁRKÁNY 1983b. 21–37.

s valószínűleg emiatt is ragaszkodnak a paraszti jelzőhöz a korszak jellemzésekor. Kérdés, hogy önmagában a kulturális jellemzők elvesztése, a dekulteráció³⁵ jelentheti-e a paraszti lét végét.

Van olyan kutató, aki ezt az ellentmondásos történelmi helyzetet, a kivirágzó paraszti kultúrát egyenesen a parasztélet csődjének nevezi, a kapitalizálódó társadalomban előrelépni képtelen volt jobbágyparasztok életmódját és gondolkodását anakronisztikusnak tartja, mint többek között Hoffmann Tamás.³⁶ Hofer Tamás ezt az egyértelműen negatív képet árnyalja azon kijelentésével, hogy azért ez idő alatt is, paraszti álcával is, folyt a modernizáció. S figyelmeztet arra, hogy a kérdést nagy óvatossággal kell kezelni, hiszen a történelmi változások vidékenként, helyzetenként más-más reakciót válthattak ki az emberekből. Szerinte nem lehet egy-egy közösség kultúrájának virágzó vagy kiábrándult voltát egyértelműen a polgári fejlődés (vagy fejletlenség) egy-egy lépcsőfokának megfeleltetni, hiszen van példa a paraszti öntudatú, piacra termelő közösségekre, de a polgári-sultabb tárgyi világgal rendelkező, s gazdaságilag nem prosperáló helyi társadalmakra is – mint ahogyan ezeknek az ellenkezőjére is.³⁷ (Éppen egy ilyen inverz példát, a várostól életvitelében, mentalitásában határozottan elkülönülő, mégis polgári öntudatú és polgáris ízléssel bíró, gazdaságilag is életképes közösséget szeretnék bemutatni Kiskanizsa kapcsán.) Ez is azt támasztja alá, hogy nagyon nehéz kizárólag a külsődleges kultúrjegyekből a polgárosodás valódi mértékére következtetni.

Igazságtalanok lennének a mezőgazdasági kistermelő vagy őstermelő réteggel, ha azt állítanánk, hogy csak ők nem tudtak vagy nem akartak tökéletesen alkalmazkodni egyik napról a másikra az új helyzethez. Tudjuk jól, hogy ez nem így

³⁵ A fogalmat Hofer említi a fejlődésben megrekedt „utóparaszi” (post-peasant) csoportok életformájával foglalkozó tanulmányokkal kapcsolatban, a cultural loss és a depeasantation mellett. HOFER T. 1975. 407.

³⁶ A parasztság anakronisztikus beidegzettségének jegyében, történelmi illúzióktól vezérelve a társadalom hierarchiájában felette álló nemesek ízlésvilágát utánozzák egyre szaporodó, a használatból kivont reprezentációs tárgyaikkal, formálják azt a maguk képére, nem pedig a (gyenge) polgári réteget, melynek valóban vezető szerepet kellene vinnie – s melynek vezetői egyébiránt maguk is az arisztokráciát másolják életstílusukkal. HOFFMANN T. 1972.

³⁷ Hofer Tamás szerint éppen ezért nem alkalmazható a magyar esetben a svéd Svensson és Erixon által kidolgozott Kulturfixierung elmélet, mert egyetlen gazdasági változóra, a recesszióra vagy a konjunktúrára épít a paraszti közösségek vizsgálatánál, ebből akarja magyarázni azok állapotát. Hofer három kulturális típust különít el ebben az időszakban, amely azonban nem feltétlenül egy fejlődési vonal egymást követő lépcsőfokait jelenti: szerinte létezik jobbágyparaszi; új, virágzó, hangsúlyozottan parasztos („emancipálódó”); és kiábrándult, semleges, negatív önértékelést tükröző típus. HOFER T. 1975. 223–224.

van. Hiszen számos akadálya volt annak, hogy a nyugati parasztok mintájára ők maguk is a polgári társadalom szerves részét alkothassák. Ennek okait nem feltétlenül a paraszti réteg jellemvonásai között kell keresnünk: többek között magának a polgári társadalomnak a fejletlensége volt a folyamat legnagyobb akadálya.

Javarészt a polgárosodás folyamatának tökéletlensége, a polgári réteg gyengesége okolható azért, hogy hiába történt meg a polgári jogrend bevezetése és ezzel a földpiac liberalizálása, hiába termelt egyre több paraszti gazdaság piacra (is), követendő minta híján a legtöbb közösség – legalábbis életmódjában – a polgári vonások integrálása helyett hangsúlyozni kezdte paraszti jellemzőit, és látványos, virágzó folklórelemeket alkotott.

A polgárság mint vezetésre predesztinált társadalmi réteg gyengeségének oka azonban még messzebb mutat: nagymértékben összefügg Magyarországnak Európán belül elfoglalt helyével. A nemzetközi munkamegosztásban Magyarország a centrumhoz képest a periférián helyezkedett el, s ez a pozíció számára azt jelentette, hogy a Nyugaton zajló ipari forradalom gerjesztette konjunktúra legelőbb a mezőgazdaságát hozta mozgásba,³⁸ nem kedvezett azonban az iparának.

Hogy mégsem a mezőgazdasági termelők mint egységes társadalmi réteg léptek először a polgárosodás útjára, annak nagyon sok – jogi, gazdasági, társadalmi stb. – oka volt, kezdve a tulajdon szabadságának hiányától (1848 előtt) a kedvezőtlen földbirtokmegosztásig, a tőkehiánytól a mentalitásbeli korlátokig.^{39 40}

A paraszti társadalom polgári fejlődésének megrekedésére már az 1930-as évektől keresik a magyarázatot és a megoldást a társadalomkutatók. Első helyen a korabeli, társadalomjobbító szándéktól fűtött szociográfus fiatalok egyik vezéralakját, Erdei Ferencet kell kiemelni, aki a polgár, a polgárosodás fogalmakat tudományos terminussá tette, és a magyar társadalmon belül megkülönböztette egymástól a rendi struktúrát és a polgári osztálytagozódást.

Az ő elmélete volt olyan nagy hatással egyes későbbi kutatókra, hogy a 20. század második felében végbemenő társadalmi változásokat is az általa a 19. század végén – 20. elején érvényesnek gondolt kettős társadalomszerkezetből vezetik le – mint Szelényi Iván és őt követve Kovách Imre.

³⁸ HOFER T. 1975. 402.

³⁹ Mivel alapjában véve nem ez a dolgozatom fő témája, és felsorolhatatlanul sok történelmi munka taglalja ezeket a kérdéseket, most elégségesnek gondolom mindössze két, néprajzos szemszövegéből írt tanulmányra hivatkozni: KÓSA L. é. n. [1995]. és HOFER T. 1975.

⁴⁰ Utóbbi nagyon érzékletesen mutatja be Andrásfalvy Bertalan a hegyháti magyar és német földművesek életmódjának, értékrendjének, gondolkodásmódjának összehasonlításával, miközben elemzi e különbségnek a polgárosodás szempontjából is érzékelhető következményeit. ANDRÁSFALVY B. 1973.

Nem árt azonban, ha Erdei Ferenc kettős társadalomelméletét némi óvatossággal kezeljük, hiszen sok vitára adott okot. Módra László és Simó Tibor⁴¹ például túlzott leegyszerűsítésnek érzik ezt a kettőződést (melyet véleményük szerint sok kutató akar megtalálni az 1980-as évek magyar társadalmában is), mivel nem egyszerűen két társadalm szerkezet egymás mellett éléséről van szó, hanem minőségi összetevőiben vegyes, sokféle, felemás struktúrákról. Ezekben „keleti” és „nyugati” strukturális elemek keverednek, módosítják egymást, ami tartalmi „mássághoz” vezet. Szerintük ez a kevertség minden funkcionális szférában jelen van: a gazdaságban, a politikában, a kultúrában, a jogrendszerben, az oktatásban. Ez az, amely sajátos közép-európai jelleget kölcsönöz a magyar társadalomnak is, és ami megkülönbözteti mind a keleti, mind a nyugati társadalmaktól. Ezért nem elég az ezekről alkotott elméletek ismerete, mert nem helyettesítheti a magyar valóságról szerzett empirikus tapasztalatokat.⁴²

Erdi elméletének kritika nélküli elfogadását azért is vitatják, mert úgy vélik, hogy az a tény, hogy ez a nagy népszerűsége szert tett gondolatmenet csak Erdei halála után került nyilvánosságra, s nem publikálta még életében, okvetlenül arra utal, hogy a szerzőnek saját magának is voltak kétségei elméletével kapcsolatban.⁴³ A Módra–Simó szerzőpáros számára is hasznosnak bizonyult azonban az elmélet ismerete annyiban, hogy általa jutottak el saját struktúrafelfogásuk kidolgozásához, Erdei konkrét kutatásainak és saját tapasztalataiknak az összevetésével.⁴⁴

Benda Gyula is arra figyelmeztet, hogy Erdeinek az a kettős társadalomról szóló elmélete került át a tudományos köztudatba az általa kidolgozott két koncepció közül, amelyik történettudományi szempontból nem támasztható alá teljes mértékben.⁴⁵

Erdi Ferenc „kettős társadalom”-elmélete

Erdi elmélete szerint ahelyett, hogy az egész társadalom egyszerre, egy lendülettel kezdett volna polgárosodni, kettős társadalm szerkezet alakult ki, amelynek csak egyik fele a polgár–proletár tengely; a másik, a „történeti-nemzeti” társadalom megőrizte a feudális hierarchiát.⁴⁶ Ebben a kettős társadalm szerkezetben a polgárság-

⁴¹ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 203–204.

⁴² MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 61.

⁴³ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 7.

⁴⁴ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 61–61.

⁴⁵ BENDA Gy. 1991.

⁴⁶ Ennek okai Bibó szerint abban a tényben keresendők, hogy a gyenge városi polgárság helyét a szükséges reformok véghezvitele érdekében a liberális gondolkodású közép-

nak csak úgy volt módja megvalósítani „szimbolikus emancipációját”, gazdasági hatalmának legitimációját, ha alkalmazkodott az arisztokrácia életmódjához.⁴⁷

A parasztság számára azonban nem volt felfelé vezető út. Hagyományos társadalmi szerepe szerint a nemzeti-történelmi társadalomba tartozott, ahol az arisztokrácia és a főpapság állt felette, s ez a két rend nem engedte tömegesen a parasztokat soraik közé lépni. Bár nem számított külön rendnek, a fölötté álló két rendtől jogszabályok választották el, „tehát végeredményben maga is jogszabályokkal összetartott rendi csoport”.⁴⁸ A rá jellemző munkaszervezete és a gazdasági viszony is, melyben dolgozott, önálló „termelőrenddé”⁴⁹ tette. A jogszabályok megszűnése után is megmarad sajátos helyzete, s ebből tűnik ki igazán, hogy valójában a társadalmi konvenciók választják el az „uraktól”, olyan konvenciók, melyeket maga a paraszt is létezőnek és megmásíthatatlannak ismer el.⁵⁰

A városi polgársághoz pedig azért nem tudott asszimilálódni, mert az idegen eredetű, főként német és zsidó származású volt, s az idegen nyelv, kultúra és vallás ezt lehetetlenné tette. Erdei tulajdonképpen úgy vélekedik a rendi korszak polgárságról, hogy az – a parasztsággal együtt – nem alakult a polgári fejlődés irányába, hanem „elsöpörte a betörő kapitalizmus”, tehát a modern polgárság teljesen új képződmény. Így történhetett meg, hogy egy különálló, teljes polgári társadalom jött létre a két világháború közötti időszakban, amely a kereskedelmi és hiteléletet, valamint az ipari termelést kezében tartotta. Ez a társadalom eszméileg a nyugati fejlődés példájához kötődött, míg a nemzeti-történelmi társadalom konzervatív felfogású volt.⁵¹

A parasztság gazdasági és társadalmi felemelkedését a rendies társadalomszerkezeten kívül a kedvezőtlen birtokstruktúra (a nagybirtokok mellett az alig életképes és életképtelen kisbirtokok tömege),⁵² a tőkehiány, az elmaradott föld-

nemesség vette át. Vezető szerepét 1848 után is megtartotta, majd az 1867-es kiegyezés után a király iránti lojalitásuk bizonyítékeként elfogadták a Habsburg-háznak a radikális változtatásokat kerülő, óvatos reformpolitikáját. Ez kedvezett a régi feudális hierarchia fennmaradásának, amelynek merevsége csak lassan engedett. BIBÓ I. 1994.

⁴⁷ Halmos Károly szerint a politikai értelemben vett polgárosodás tulajdonképpen „el-nemesedésként” (Veradeligung) ment végbe, gazdasági autonómiára való törekvéseik érdekében így tudtak politikai szerephez jutni. HALMOS 1991. 134–135.

⁴⁸ ERDEI F. é. n. [1941]. 11.

⁴⁹ ERDEI F. é. n. [1941]. 11.

⁵⁰ Ezt világítja meg híres „hordóba fagyott víz” hasonlata a *Futóhomok* című művében: a parasztság is olyan sokáig őrzi rendies formáit és kötöttségeit, mint ahogy a hordóba fagyott víz is megtartja a széthasadt hordó formáját, míg lassanként el nem olvad. ERDEI F. 1937.

⁵¹ ERDEI F. 1980. 37–40.

⁵² 1945 előtt azoknak a családi kisüzemeknek az aránya, amelyek egyáltalán el tudták tartani magukat, nem haladta meg a 30%-ot. Ebből mindössze 6,45% volt azoknak a 20 hold

művelési technológia mind akadályozták, azaz csak nagyon kis számban jöhettek létre jól gépesített, bér munkaeerőt is alkalmazni tudó, elsősorban piacra termelő polgári agrár vállalkozások.⁵³

Erdei az 1940-es években azonban még hitte, hogy a polgárosodás (melynek reményteljes vezetőit látta a mezővárosi parasztpolgárokból) egy erőteljes polarizációs folyamattal előbb-utóbb mégis végbemegy: a birtokos parasztokból agrár vállalkozó, a szegény parasztokból, nincstelen zsellérekéből proletariátus válik.

Mint tudjuk, a történelem nem tette lehetővé, hogy Erdeinek a parasztság polgárosodásáról szóló korai elmélete kiállja a gyakorlat próbáját. 1948 után a parasztság olyan külső beavatkozásokat szenvedett el, amely jó időre letérítette a spontán fejlődés útjáról.

Az új hatalmi rendszernek elsődleges célja a korábbi teljes társadalmi struktúra átalakítása és saját ideológiájának megfelelő átrendezése volt. Szó sem lehetett polgári fejlődésről, sem a Nyugat követéséről, amely mindenestől a társadalmi igazságtalanságot, a régít és anakronisztikus jelképezte a proletárhatalmat hirdetők szemében. Ideológiai nézeteiknek és társadalmi céljaiknak úgy tudtak érvényt szerezni, hogy maximálisan a központi bürokratikus irányítás alá vonták az élet valamennyi területét, átpolitizálták a gazdaságot, az oktatást, a társadalmi reprodukció valamennyi szféráját, még a magánéletet is.

Az egypárti rendszer e céljainak megvalósításában a paraszti kisüzemek jelentős akadályt képeztek, hiszen viszonylagos gazdasági függetlenségük segítette megőrizni hagyományos helyi társadalmi hierarchiáját, közösségi értékrendjüket, és egyben „védőbástyát” jelentett a klerikális gondolkodás számára az uralgó eszmék ellenében.

Bár 1948 és 1960 között is központilag szabályozták a mezőgazdaság működését, direkt és indirekt módszerekkel folyamatosan vonták el az ágazattól a nyereséget⁵⁴ (lásd beszolgáltatási rendszer, adók növelése, agrár olló⁵⁵ szétnyi-

feletti birtokoknak az aránya, amelyek kifejezetten nagy volumenben termeltek piacra, bér munkát is alkalmazva; valamint 1,87% állított elő árut ennél kisebb területen, intenzív kultúrákat művelve. Gyakorlatilag a paraszti népesség fele nincstelen agrárproletár volt. Statisztikai elemzés: KOVÁCH I. 1988. 38–40.

⁵³ A paraszt „...beszorult egy rendies faluközösségbe, ahol megváltozott igényeivel minden lépését megnyomorítottnak érzi”. ERDEI F. é. n. [1941]. 74–75.

⁵⁴ 1951-ben a falusi családok átlagjövedelme 60%-a volt a városi családokénak; 1952-ben az 50%-a. A magángazdák már nem rendelkeztek elég pénzzel ahhoz, hogy az üzembükben jelentősebb korszerűsítést végezzenek. A földbirtokok piaci forgalma szinte teljesen leállt. A családi gazdaságok ellehetetlenítése és a parasztok életkörülményeinek rontása közvetett eszköz volt a politika kezében arra, hogy a kistermelőket a szövetkezet felé terelje. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 211–216.

⁵⁵ Az agrártermékek és az ipari termékek közötti általános árkülönbség 1958-ban 9,5% volt, 1959-ben pedig 17%. Ez az agrár olló csak a kollektivizálás után zárult össze, majd 1962-ben 2,3%-os ipari olló alakult ki. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 364–365.

tása stb.), a közellátás zökkenőktől mentesebb megszervezésének szükségessége, a bürokratikus hatalom megerősítése megkívánta a termelési struktúra teljes átalakítását. Kornai János „kritikai politikai gazdaságtana” szerint egyértelműen ilyen politikai indítékok álltak a mezőgazdaság kollektivizálásának háttérében.⁵⁶ A gazdasági ideológia pedig a hatékonyabb termelés megvalósításának érdekében⁵⁷ – paradox módon a nyugati közgazdasági elmélet gondolatmenetével összhangban – döntött a nagyüzemek létrehozása mellett.

Totális eszközök⁵⁸ – felemás megvalósítás: ezek jellemezték a kollektivisták mezőgazdaság első éveit. A mezőgazdasági szövetkezetek kolhoz jellegű elvonási egységnek indultak, majd önálló gazdálkodói egységgé váltak, és csoporttulajdonú vállalati, vállalkozói szervezetté lettek az 1960-1970-es évek fordulójára.⁵⁹ Ami megkülönböztette a magyar szövetkezeteket a szovjet kolhozoktól, az a tulajdonjog megőrzése a tagok részéről, valamint a háztáji gazdálkodás széleskörű engedélyezése számukra. Ez utóbbit elvi jellegű, átmeneti kedvezménynek tekintették: egyrészt pótolandó a parasztság kezdetekben igen alacsony, munkaegységek alapján elszámolt jövedelmét, másrészt a magán- és a közös gazdálkodás közötti átmenetet így kívánták biztosítani.⁶⁰

A háztájiból és a részesművelésből⁶¹ szerzett jövedelem⁶² nemcsak a télesztárok családjainak anyagi ellehetetlenülését akadályozta meg, hanem biztosította a kereskedelem által rosszul ellátott vidék élelmiszerfogyasztását is. Fenntartotta a termelőket, másrészt pedig megoldott olyan feladatokat, amelyre a termelőszövetkezeteknek sem technikai felszerelésük, sem munkaszervezetük⁶³ nem

⁵⁶ KORNAI J. 1993. 112–113.

⁵⁷ Az egész országban érvényes az, hogy még az árutermelő birtokok is saját fogyasztásra szánják termékeik jelentős részét; tehát a hagyományos, polikulturás termékszerkezet az elterjedtebb, a specializáció ritka kivételnek számít. Országos viszonylatban, 1960-ban az önellátásra kerülő termékek aránya az összes mezőgazdasági termelésből még mindig 70%. KOVÁCH I. 1988. 36.

⁵⁸ 1958 végén az agrárpolitika radikálisan megváltozott, és elkezdődött a kollektivizálás második hulláma, méghozzá a korábbinál sokkal szervezettebb módon. 1600 párthú káder 15 hónap alatt több mint egymillió embert léptetett be a szövetkezetekbe. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 440.

⁵⁹ PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 460.

⁶⁰ PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 451.

⁶¹ A részesművelést az 1950-es évek első felében tiltották, mert nehezítette a központi gazdálkodást és a bérek ellenőrzését, de a tömeges kollektivizálás után engedélyezték. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 452.

⁶² A háztájiból származik majd a falusi családok jövedelmének 50%-a. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 211–216.

⁶³ A téleszték 1968 után új nehézséggel kerültek szembe: a munkaerőhiánnyal. 1950-től 1970-ig ugyanis több mint egymillió ember hagyta el a mezőgazdasági szektort;

volt. A nagyüzemi rendszer tökéletlenségeinek ily módon való korrigálása és palástolása nyilvánvalóan jól szolgálta a hatalom legitimációját is.

Kettős mezőgazdasági szerkezet alakult ki tehát, melynek egyik résztvevője, a nagyüzem gondoskodott az extenzív ágazatokról, a tagok által a hivatalosan kiszabott munkájukon túl végzett, önszántukból felvállalt háztáji és részesművelés pedig az intenzív, nagy élőmunka igényű kultúrák megművelését oldotta meg.⁶⁴ A mezőgazdasági termelés ilyen módon való munkamegosztása kísértetiesen hasonlított a régi junkerbirtokok és cselédek fizetségképpen használatra kapott illetményföldjei, valamint a nagybirtokok és a kisparaszti birtokok által alkotott termelési szerkezetre.

Ez Szelényi állítása szerint tulajdonképpen a rendi viszonyokat rögzítette. Ezért nevezi a téeszésítés utáni éveket a „harmadik feudalizmus korszakának”.⁶⁵ Ezzel kapta meg a *paraszti polgárosodás* folyamata a *második nagy csapást* a történelem folyamán – amennyiben első csapásnak a második jobbágyságot tekintjük.

Térjünk vissza terminológiai problémánkhoz a paraszt és a polgár meghatározását illetően. Korábbi definícióink mind „kétdimenziósak” voltak, azaz egyetlen lineáris folyamat két végpontjaként határozták meg mindkét terminust: a paraszt addig paraszt, amíg nem polgárosodott, a polgár pedig már nem rendelkezik egy paraszt (jogi, gazdasági, életmódbeli stb.) kötöttségeivel.

Ha ebben a kétdimenziós logikai rendszerben gondolkodunk, akkor Szelényi fenti látványos metaforájából egyenesen az következik, hogy a mezőgazdasági dolgozók, a téesztagok és családtagjaik mind parasztnak nevezhetők. S ebben a logikai rendszerben értelmezhető az a kijelentés, hogy a mezőgazdasági kister-

ekkorra a téesztagok egyharmada elérte a nyugdíjkorhatárt, az egynegyede pedig nem vett részt a termelésben. Elsősorban azok az ágazatok szenvedtek az állandó munkaerőhiánytól, melyek nehezen gépesíthetők voltak, s intenzív, nagy mennyiségű kézi munkát igényeltek. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 464.

⁶⁴ A kialakult kettős mezőgazdasági szisztémának köszönhetően a zöldség-, gyümölcs- és bortermeles, valamint az állattenyésztés 1950-től 1973-ig 72%-kal növekedett. POULIQUEN, A. 1975.

⁶⁵ Szelényi Iván használja ezt a kifejezést, amivel arra utal, hogy az újdonsült szövetkezet és a hajdani junkerbirtok módszerei között, amikkel a rosszul fizetett parasztságot a „nagybirtokhoz” kötik, meglepő hasonlóság van. A szövetkezeti törvény is éppen csak annyi földet engedélyez magánhasználatra, amely még szolgálja a téeszparaszt önellátási igényeit, de lovat tartani például már nem szabad. Sok helyen még a junkerbirtok felépítését és munkaszervezetét is lemásolta a szövetkezet, sőt az is előfordult, hogy a téesz pontosan azon a területen terült el, mint a korábbi nagybirtok. A „hab a tortán”: egy esetben a nagybirtok egykori intézője lett a szövetkezeti elnök is. Ez a történeti kontinuitás persze az emberek figyelmét sem kerülte el, ami csak növelte a termelősövetkezettel szembeni ellenérzéseiket. SZELÉNYI I. 1992. 44–45.

melés hatására a társadalomban bekövetkező változási folyamat nem más, mint a vidéki társadalom befejezetlen polgárosodásának késői, újrainduló szakasza.

Természetesen Szelényi Iván maga is tisztában van azzal, hogy ez túlzott leegyszerűsítése a társadalomban végbemenő változásoknak. Ő maga három elméletet vesz elő és kísérel meg alkalmazni. Ezeket teszteli, majd szintetizálja őket, hogy le tudja írni a társadalomban zajló folyamatokat, és el tudja készíteni saját társadalmi struktúraleírását. Szerinte egyszerre megy végbe a társadalomban a proletarizálódás, tehát az új munkásosztály képződése és a polgárosodás.⁶⁶ Saját elméletéhez kiindulópontul a fentebb felvázolt Erdei-féle kettős társadalomszerkezet elméletét veszi.

Az első, amelyet tesztel, a *proletarizálódási* elmélet. Ez az elgondolás a szovjet típusú mezőgazdaság hivatalos elméletének is tekinthető, melyet az új társadalmi rend időszakában Erdei már maga is osztott. Eszerint a családi agrárkistermelés egygenerációs, átmeneti jelenség. Mindössze addig tart, amíg az elmaradott paraszti tudat fennmarad, és amíg nem sikerül elérni a megfelelő technikai és szervezeti fejlettségi fokot a mezőgazdaságban ahhoz, hogy a paraszti kisüzemi termelésre többé ne legyen szükség. Itt tehát a mentális és a technikai tényezők határozzák meg a parasztság megszűnésének időpontját.

Az elmélet képviselői teljesen nyilvánvalóan tagadják a polgárosodás szükségszerűségét, és a hivatalos dialektikus materialista történelemszemlélet szerinti proletarizálódást várják a parasztság felbomlásának befejező akkordjaként. Azt is láthatjuk, hogy a parasztságot teljesen egységesen kezelik, nem veszik figyelembe, vagy nem feltételezik, hogy az általuk e szóval jelölt társadalmi rétegen belül akár a kollektivizáció előtt, akár utána más irányba elmozdult vagy mozduló csoportok létezhetnek. A munkás-paraszt és a paraszt-munkás elnevezéseket a parasztból proletárrá válás folyamatában az egymást követő két stádiumra alkalmazzák, olyan pluriaktív egyénekre, akik főmunkaidőben a szocialista első gazdaság szektorainak valamelyikében dolgoznak. A két kifejezés között mindössze a proletárrá válás mértékében van különbség.

Szelényi szerint Vágvölgyi András az 1970-es évek közepén, Kulcsár és Szijjártó az évtized végén, Böhm és Pál pedig még az 1980-as években is így vélekedik erről a kérdésről.⁶⁷ Az utóbbi két szerző szerint ekkorra már befejeződik az „elparasztiatlanodás” folyamata, és már csak egyetlen, belülről rétegzett munkásosztályról lehet beszélni. Úgy tűnik, e szerzők számára kizárólag a gazdasági-munkaszervezeti, illetve az életmódbeli tényezők határozzák meg a „parasztnak lenni vagy nem lenni” kérdését.

A második elmélet, hasonlóan az elsőhöz, a teljes proletarizálódást tartja valószínűnek a parasztság jövőjével kapcsolatban. Márkus István, az 1970-es években

⁶⁶ SZELÉNYI I. 1992. 48–49.

⁶⁷ SZELÉNYI I. 1992. 65.

a Galga-völgyi kistermelés fellendülését vizsgálva azt látja, hogy a korábban ön-ellátó parasztek, sőt még a munkáscsaládok is elkezdnek a budapesti fogyasztói piac kielégítése céljából termelni, s kísérleteznek az agrártermelés új formáival.

Ezekre a „paraszt-munkásokra” alkalmazza Márkus az „*utóparaszt*” terminust, amit Henri Mendras francia szociológustól kölcsönzött, és a kifejezést ezzel a magyar tartalommal töltötte meg. Márkus szerint az „*utóparashti*” réteg és az „*új munkásosztály*” (amelyet többnyire első generációs, paraszti származású férfiak alkotnak) kiegészítik egymást, és egymást követő lépcsőfokokként funkcionálnak a proletarizálódás felé vezető úton. A kistermelés értelmét abban látja, hogy ez erősíti a paraszti származású új munkásosztály helyzetét. Márkus sem ad nagy jövőt a kistermelésnek, ő is úgy véli, egy generáció után el fog tűnni.⁶⁸ Igazából csak az 1980-as évekre derül ki, hogy ez a jelenség tovább folytatódik, s hogy másfajta, mélyebb okokat kell keresni mögötte.

Márkus egyébként az „ambíciórobbanás”⁶⁹ fogalommal írja le azt a társadalmi átrétegződési folyamatot, amelynek során – miután a régi hierarchia alapjának, a földbirtoknak megszűnt a társadalmi rangjelző szerepe, helyette – a presztízstárgyak halmozása, a magasabb szintű fogyasztás vált a termelés elsődleges céljává. Az új presztízsversenybe „beszállhattak” a volt nincstelének és szegényparasztek is, hiszen a mindenkinek egyformán járó háztájiban egyedül a család munkabefektetése döntötte el, melyik család milyen magas jövedelemhez jut.

Úgy tűnik, hogy Márkus számára éppen az jelenti a „*parasztit*”, ami a kapitalizálódás eredménye. Ez onnan derül ki, hogy aláhúzza: ezek a hátrányos helyzetű volt szegényparasztek a régi szegényparashti mintákat és viselkedési formákat (a szigorú, fegyelmezett munkára való képesség, a visszafogott fogyasztás)⁷⁰ használják fel arra, hogy kilépjének a paraszti világból; s dolgoznak azért, hogy utódaik már ne legyenek parasztek. Tehát éppen azt a fajta viselkedést és életvitelt nevezi parasztinak, amelyet a piacra termelés követelt meg a termelőktől. Mindezt úgy, hogy egyedül a termelés kezdetleges technikájára tesz utalást, ami miatt több munkaerő-befektetést kíván az árutermelés, de egyéb módon nem dif-

⁶⁸ SZELÉNYI I. 1992. 68.

⁶⁹ „A szegényparasztság az ötvenes évektől fokozódó ütemben számolja fel önmagát, azaz életformáját. Igényszintje, fogyasztása megnövekedett. Ugyanakkor pontosan paraszti tulajdonságai segítik hozzá ennek az új igényszintnek az elérésében: a munkabírási, a szívósság, önfegyelem, a hátrányos viszonyok eltűrésének képessége. Dolgoznak azért, hogy ne legyenek parasztek – de legalább gyerekeik ne legyenek azok.” MÁRKUS I. 1991. 285–287.

⁷⁰ Márkus az általa „szegényparashti szorgalomként” leírt, és magyar specialitásnak tartott jelenséget annak tulajdonítja, hogy sem a keleti extenzívebb, sem a nyugati, jobban gépesített gazdaság nem kívánt annyi erőfeszítést, mint az itthoni törekvő, de csak a munkaerejét befektetni tudó parasztság fejtett ki, amikor bekapcsolódott az árutermelésbe. MÁRKUS 1991. 247.

ferenciál agrártermelő és agrártermelő között. Ebből sejtjük, hogy számára nem önmagában az ártermelés ténye, hanem a technológiai fejlettség, a mezőgazdasági industrializáció hozza el a parasztság végét.

Ez kétségtelenül Mendras hatása, aki szintén hangsúlyozza⁷¹ a technológiai fejlődés szerepét a paraszti társadalom változásaiban. Ő is ugyanúgy az 1960-as évekre teszi a paraszti civilizáció megszűnését, mint ahogy az nálunk is történt, annyi különbséggel, hogy Magyarországon nem „magától” ment végbe a folyamat, hanem erőteljes kormányzati ráhatásra. Franciaországban ezidőtájt szintén számos termelőt vont el az ipar a mezőgazdaságból úgy, hogy azok sem hagytak fel teljesen a földműveléssel. A francia szociológusok is a pluriaktivitás jelenségének megszűnését jósolták,⁷² mint tették azt a magyar kutatók – ami szintén nem következett be. Ugyan az 1970-1980-as években sok helyütt alakultak nagy, modern, gépesített farmgazdaságok a régi, kisebb birtokok helyén, de számos kis családi üzem is megmaradt, melyeknek a tulajdonosai hivatalos munkaidejükben a mezőgazdaságon kívüli foglalkozásokat üznek. Mendras a városi kispolgársághoz hasonlítja ezt a réteget.⁷³

Nyilván a hasonlóságon túl van egy sor olyan strukturális különbözőség a francia és a magyar „utóparasztság” életében, amely miatt nem tekinthetjük ezeket egylényegűeknek. Mégis érdemes volna elgondolkodni azon, vajon mennyire szükségszerű, avagy mennyire lehetséges egyáltalán a mezőgazdasági kisterme-

⁷¹ Mendras szerint a mezőgazdaság industrializációja ment végbe modernizáció helyett. A mezőgazdaság „premasinista és prekapitalista” társadalmi struktúrával lépett be az ipari társadalomba, ezért egymás mellett élnek a gazdálkodás és vállalkozás-irányítás legrégebbi formái a radikálisan újakkal. MENDRAS, H. 1984. 22.

⁷² Hugues Lamarche Morbihanban kutatva azt jósolta az 1970-es évek közepén, hogy a kistermelők, akik többfélért termelnek, el fognak tűnni, proletarizálódnak. 10 év múlva legnagyobb meglepetésére még mindig ott voltak, bár már csak mellékesen foglalkoztak földműveléssel, vagy a házaspárból egyik tag művelte a családi birtokot. Ezek a kettős foglalkozású emberek elismertségre tettek szert a helyi társadalomban: vezették a futballszakosztályokat, amelyek a vidék nagy társadalmi szervezeteiként működtek. „Meghallották az idők szavát”, amely szerint divat vidéken élni, ráadásul a városokban egyre fenyegetőbbé vált a munkanélküliség, amit vidéken maradván el tudtak kerülni. Megőrizték társadalmi helyzetüket a falujukon belül, ahol elismerték őket és családjukat. LAMARCHE, H. (dir.) 1977.

⁷³ Szerinte létrejött egy új osztály, amelyet olyan emberek alkotnak, akiket sokkal inkább életmódjuk határoz meg, mintsem foglalkozásuk. Sokan vannak közülük „pluriaktív” kistermelők, tanítók, egészségügyi dolgozók stb. Tulajdonképpen a hagyományos városi kispolgársághoz (boltosok, kézművesek) hasonlítanak. Ez az „új kispolgárság”. MENDRAS, H. 1984. 392.

lők, vagy ha úgy tetszik, volt vagy „utóparasztok” tökéletes átváltozása proletárrá, illetve agrárvállalkozóvá?⁷⁴

Szelényi azért kritizálja⁷⁵ Márkus elképzelését, mert nem veszi figyelembe egy minőségileg új jelenségnek a kialakulását: azt, hogy a családi kisüzemek egy része (1972 és 1982 között 5%-ról 15%-ra nőtt ez a réteg) már csak piacra termel. Ezek olyan családi kisvállalkozások, amelyek a háztartás számára az elsődleges jövedelmi forrást jelentik, még abban az esetben is, amikor a családfő nem is adja fel a munkahelyét miatta. Ugyanakkor már nem elsősorban saját fogyasztásuk maximalizálása céljából termelnek. Tőkét is halmoznak fel, mivel ezt a gazdaságok közötti versenyhelyzet a talpon maradás érdekében megköveteli, beruházott tőkéjük segítségével pedig növelik bruttó jövedelmüket. Tehát teljesen vállalkozó polgár módjára viselkednek.

Juhász Pál figyelt fel azokra az összefüggésekre, amelyek a volt parasztpolgárok és az 1980-as évekbeli vállalkozók életmintái között húzódnak. Ő mondja ki először egyértelműen azt, hogy a mezőgazdasági kistermelés hatása és célja a *parasztság polgárosodásának továbbvitele*. Ezt az új jelenséget elemzi tehát a harmadik elmélet, amely rámutat, hogy e piacorientált „törpegazdálkodóknak” a viselkedését nem lehet „munkás stratégiaként” értelmezni, hiszen a profit növelésére törekszenek. Őket tartja a kutató a „félbeszakadt polgárosodás” folytatóinak.⁷⁶

Az utóbbi két elmélet szakít azzal a felfogással, hogy az egész volt paraszti társadalom egy irányba mozog. Csakhogy, amíg Márkus a szegényparasztokat, addig Juhász a közép- és gazdagparasztokat tekinti a mezőgazdasági kistermelés legaktívabb szereplőinek.

Szelényi úgy véli, hogy Juhász Pál „félbeszakadt polgárosodás”-elmélete az az elméleti keret, amelyben leginkább értelmezhetőkké válnak a magyar társadalom 1960–1980-as években történt változásai. Igyekszik ennek a tartósnak tűnő jelenségnek megragadni a leglényegesebb vonásait, és azt az osztálytársadalmi folyamatok részeként elemezni. Felismeri, hogy a második gazdaságbeli agrártermelés elemzésénél igen lényeges szempont a rétegzettség vizsgálata, ám meglátása szerint sem a családfő első gazdaságbeli – akár az agrárszektoron belüli, akár azon kívüli – főfoglalkozása, sem az életkora, sem a család fogyasztási szükségletei nem szerepelnek meghatározó változóként az árutermelés mértékében.

Kik tehát azok az emberek, akik nem a fogyasztás maximalizálása érdekében fogtak bele a termelésbe, hanem valódi kisvállalkozók? Honnan bukkantak elő

⁷⁴ „Határozottan le kell mondanunk arról az ambícióról, hogy minden gazdát teljes munkaidőben dolgozó, jövedelmezőséget szem előtt tartó mezőgazdasági termelővé változtassunk...” – mondja a francia parasztság neves szakértője húsz évvel a parasztság felbomlását elemző könyvének megjelenése után. MENDRAS, H. 1984. 407.

⁷⁵ SZELÉNYI I. 1992. 71.

⁷⁶ SZELÉNYI I. 1992. 72–73.

hirtelen az 1970-1980-as években, túlélve az 1950-es évek társadalmi felfordulását, uniformizáló törekvéseit? Erre igyekszik választ adni Szelényi kettős társadalomstruktúrája és a hozzá kapcsolódó „parkolópálya”-elmélet.

Szelényi Iván kettősstruktúra-modellje

Szelényi elmélete szerint az 1980-as évek elején a magyar faluban az előrejutásnak, a presztízs- és vagyonszerzésnek kétféle útja alakult ki: az egyik a bürokratikus rendi hierarchia, a másik a piaci verseny.⁷⁷ A magyar társadalom struktúráját hasonlóan kettősnek képzei el, mind Erdei Ferenc. Csak amíg Erdeinél a rendi szerkezetet az arisztokrácia, főpapság és a parasztság alkotta, addig Szelényinél a káder–proletár tengely. Ő ezt az utóbbit, mely az 1949 utáni társadalom domináns rendszere, weberi értelemben vett „rendi tagozódásnak” tekinti, éppúgy, mint ahogy a korábbi arisztokrata–paraszt tengely is rendi tagozódás. Mindkettőt kiegészíti az a piaci alapú rendszer, amely alárendelt szerepű a rendi tagozódáshoz képest, s amelyet ő „osztálytagozódásként” értelmez.⁷⁸

Ebben a kettős társadalmi rendszerben a következő folyamatok voltak lehetségesek az egykori parasztok számára: vagy káderré emelkedtek, vagy proletárrá süllyedtek. Ha ez történt, menthetetlenül „elvesztek” a vállalkozóvá válás, azaz a polgárosodás számára. A harmadik lehetőség, hogy megtartsák a paraszti birtokokat, nem kecsegtetett nagy jövővel. Akik mégis így tettek, azok teljesen a társadalom perifériájára szorultak a közösség sajnálatától övezve, hiszen nehéz körülmények között, minden támogatást nélkülözve gazdálkodtak, elavult technikával, s gyakorlatilag teljes elszegényedésre ítéltettek. A negyedik út, az nem más, mint a „paraszt-munkássá” való időleges lefokozódás, majd innen a polgárosodás pályájára való visszalépés.

Szelényi azt vizsgálja tanulmánykötetében, hogy egyes emberek miként próbálták kikerülni a domináns, redisztributív-bürokratikus rendszerbe való betagozódást, hogyan várták ki egy ún. „parkolópályán”, a káderek által fel nem ismert vagy megtúrt „búvóhelyeken” a kedvező alkalmat a piacgazdaságba való újbóli becsatlakozásra. Viszonylagos függetlenséget biztosító, pártelkötelezettséget nem kívánó szakmákban igyekeztek elkerülni a proletarizálódást, mely az egykori birtokos paraszt szemszögéből lecsúszásnak lett volna értékelhető, és ellenállni a káderezésnek, amely világnézeti elkötelezettséget jelentett volna.

De vajon mi készíteti ezeket az embereket arra, hogy a vállalkozóvá alakulás felé vezető útra visszatérjenek? Szelényi a weberi „kulturális” magyarázatot

⁷⁷ SZELÉNYI I. 1992. 83.

⁷⁸ SZELÉNYI I. 1992. 82.

veszi elő, amikor meg akarja érteni, vajon a családi háttér hogyan határozhatja meg, kik válnak vállalkozóvá. Tehát a „vállalkozó szellem megőrzését vagy átadását a következő generációnak a korai szocializáció során kialakított értékrend irányította iskolázási, illetve foglalkozási történet magyarázza meg”.⁷⁹ Vagyis az autonómia és a kockázatvállalási hajlandóság, a bürokráciának való alávetettséggel való szembehelyezkedés, amelyek szükségesek a vállalkozóvá váláshoz, a családból erednek. Ezek azok az emberek, akik nem voltak hajlandók beállni a téeszbe, hanem inkább feleségüket léptették be. Ők maguk ipari állást vállaltak a közeli városokban vagy helyben, majd néhány évvel később visszatértek a faluba, s az 1970-1980-as években elsőként éltek a megnyíló lehetőséggel.⁸⁰

Szerzőnk tanulmányában azt is figyelemmel kíséri, hogy az egyes rétegekből származó, különböző korosztályba tartozó emberek milyen típusú életpályákat jártak be. Arra a következtetésre jutott, hogy a valahai középbirtokos parasztok, illetve leszármazottaik vitték tovább legnagyobb sikerrel az egykori kulturális és szervezési mintákat, és lettek vállalkozóvá a legnagyobb számban.

Ezzel szemben a „kulákká” nyilvánított gazdagparasztok és utódaik nem kerülhették el a teljes lecsúszást, ha a városba mentek szakképzetlen ipari munkásnak, és nem kerülhették el a káderesedést, ha – egy-két év kétkezi gyári munka után, már mint „proletárok” – elvégezve az egyetemet-főiskolát hazamentek falujukba, és a téeszben vagy a tanácsban vállaltak magasabb beosztást. Ezzel sok esetben sikerült visszaállítani a család vezető szerepét a helyi közösségen belül, de ennek politikai elkötelezettség volt az ára.

Azok a volt középbirtokos parasztok, akik számára lehetőség sem volt az első gazdasági hierarchiában előrelépni, mert csak szakképzetlen munkaerőként jöhettek számításba, a második gazdaság egyfajta anyagi és presztízsbeli kompenzációs lehetőséget jelentett: az üzemi hierarchiában a szakmunkásokhoz képest elfoglalt alacsonyabb pozíciójukat és fizetésüket a kistermelés jövedelmével tudták kipótolni, és a falu előtt gazdálkodói kompetenciájuk bizonyításával önmagukat presztízsszempontról kárpótolni.

Ennek a folyamatnak a súlyát jól példázzák a statisztikai adatok, amelyek szerint az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek elejéig strukturális változások álltak be a kistermelésben, párhuzamosan az összes termelő gazdaság számának csökkenésével. Ez azt jelenti, hogy főleg a nagyobb alapterületű birtokok száma csökkent erőteljesen: azoknak a régi gazdáknak a birtokairól van szó, akik megmaradtak a magánszektorban. Viszont emelkedett a jóval kisebb területen termelők létszáma, és ezen belül kb. felére (21%-ról 11%-ra) csökkent a szövetkezeti parasztok, illetve a volt mezőgazdasági fizikai munkások kisüzemeinek aránya. Jelentősen nőtt viszont az olyan családok részvétele a kistermelésben, amelyek tagjai ipari

⁷⁹ SZELÉNYI I. 1992. 83.

⁸⁰ SZELÉNYI I. 1992. 84.

munkásként vagy alkalmazottként dolgoztak a hivatalos szférában. Így tulajdonképpen a „háztájról” a „kisegítő gazdaságokra” tevődött át a kistermelés súlypontja, hiszen gyorsabb ütemben intenzifikálódott termelésük,⁸¹ és egyre több időt töltöttek el munkával e kisüzemek működtetői. Ezzel kezdett eltűnni a kisüzemi termelés e két formája közötti különbség.⁸²

A fentebb említett volt középbirtokos parasztok kisüzemeire az volt a jellemző, hogy megőrizték a folyamatos termelési láncot a kisgazdaságukban, azaz egy termelési folyamatot általában elejétől a végéig felügyeletük alatt tartottak. Például a sertéshizlalásnál szívesebben végezték a tenyésztést is maguk, mintsem hogy malacot vásároljanak. Bár ez a hozzáállás magyarázható a piaci tényezők bizonytalanságának kivédésére tett kísérlettel is, a valóságban sokkal inkább kulturális minták továbbéléséről van szó. Ezek a típusú kisüzemek azok, amelyeket Kovách Imre majd „középparaszti vegyes gazdaságok mintájára szervezett paraszti típusú kisüzemeknek” nevez. Vezetőik még nem igazi vállalkozók, hanem – Szelényi szavaival élve – „protovállalkozók”.⁸³

Ugyanakkor az egykori szegény- és kisparasztok is kivették a részüket a második gazdaság megteremtéséből. Sőt, minthogy ők általában kisebb befektetéssel járó, nagyobb szaktudást igénylő ágazatokat választottak, mint például a kerítészet (amely már a háború előtt is a felfelé irányuló mobilitás csatornája volt), könnyebben váltak valódi agrárvállalkozást üzemeltető vállalkozóvá.

Ilyen értelemben tehát úgy tűnik, igaza van Márkus Istvánnak, amikor azt mondja, hogy az 1945 utáni történések „főszereplője” a szegényparasztság, amelynek felemelkedési vágya hatalmas társadalmi energiát szabadított fel. Csak azt nem láthatta előre a 1960-1970-es években, hogy ez az energia lesz a mozgatója az 1980-as évekig bekövetkező változásoknak is. Pedig így van: az utána eltelt másfél évtizedben, Kovách Imre 1980-as évek közepén végzett vizsgálatainak idejére a negyedik generáció fogott bele a mezőgazdasági kistermelésbe.

Felmerülhet a kérdés: vajon Szelényinek mennyiben van igaza, amikor a kistermelést mint jelenséget – így vagy úgy, de – mindenestől a polgárosodás jelentéskörébe utalja? Úgy tűnik a gondolatmenetéből, hogy a különböző üzemtípusokban termelőket egyazon folyamat részeseinek tekinti, akik előbb vagy utóbb eljutnak arra a fokra, hogy önálló mezőgazdasági vállalkozókká váljanak. Erre alapozza egész „harmadik út” elméletét, amely a vidéki háztájról „parasztpol-

⁸¹ Az 1980-as években minden 10 magyar család közül hat termelt élelmiszert. 1982-ben a községi lakosság 90%-a, a városiak 30%-a vett részt a mezőgazdasági kistermelésben, ami azt jelenti, hogy másfélmillió törpegazdaság volt az országban. Ez a másfélmillió kistermelő a megművelhető földterület 12%-án a mezőgazdasági össztermelés 34%-át állítja elő, vagyis meglehetősen intenzív termelésről van szó. SZELENYI I. 1992. 54.

⁸² SZELENYI I. 1992. 58–59.

⁸³ SZELENYI I. 1992. 149.

gárt” teszi meg a szocialista rendszer felbomlása hőisének. Fentebb utaltam rá, hogy számos kritika érte elképzeléseit, többek között azért, mert nem differenciált kellőképpen a kistermelésben résztvevők üzemgazdálkodási módja és gazdasági mentalitása szerint.

Ez az, amit megtett helyette Kovách Imre, aki alaposan végigelemezte és tipizálta a létező üzemformákat, valamint az üzemeket működtetők gazdálkodási habitusát.⁸⁴ E szerző is támaszkodott Márkus István és Juhász Pál elméleteire, valamint a Széleányi által a *Socialist Entrepreneurs*⁸⁵ című könyvben kifejtett gondolatokra is reflektált.

Kovách Imre rétegződésvizsgálata

Kovách Imre Kuczi Tiborral közösen az 1980-as évek közepén azért kezdett kutatásba, hogy megtalálja a mezőgazdasági kistermelés társadalmi okait, következményeit, felvázolja viszonyait a rétegződéskutatás fogalmaival és eszközeivel. Ez az a munka, amelyet magam is a legnagyobb haszonnal forgattam, s amelynek kategóriáit a kiskanizsai eset elemzése során kiválóan tudtam hasznosítani.

Kovách Imre úgy találta, hogy a kistermelők csoportja nagyon erősen heterogén. Ráadásul nem volt meg az a hagyományos paraszttársadalomban megszokott összefüggésrendszer sem, amelynek alapján a társadalmi hierarchiában a termelés sikeressége szerint a gazdálkodó számára kijelölt státus jellemezhető volt egy bizonyos – vidékenként eltérő, de adott közösségben meghatározott – termelési módszerrel és termékszerkezettel. Ehhez képest a szocialista korszakban „a termék-, a tudás-, az információ-, a munkaerőpiac viszonylagosan önálló működésének következtében a termelés és a gazdálkodással megszerzett előnyök társadalmiakká átváltásának sikeressége, a kistermelésben való részvétel és a társadalmi pozíció esetenként függetlenné vált” (egymástól).⁸⁶ Azaz teljesen független volt az első gazdaságbeli tevékenységtől és státustól, a végzettségtől az, hogy ki milyen volumenű és mennyire specializált termelést folytatott.

Kovách Kuczival együtt szerzett tapasztalatai alapján hét üzemformát különböztetett meg. A háztáji és a termelészövetkezet, mint fentebb említettem, közös, hibrid termelési rendszert alkotott, amelyben mindkettőnek megvolt a maga funkciója: a téeszé az extenzív termelés, a háztájié az intenzív. Sok esetben a téeszé magára vállalta a háztájiban felnevelt állatok és az ugyanitt megtermelt zöldegek, gyümölcsök felvásárlásának és értékesítésének feladatát is.

⁸⁴ KOVÁCH I. 1988.

⁸⁵ SZELENYI, I. 1988. A könyvet, mely egyidőben jelent meg Kovách tanulmányával, Kovách Imre még kézirat formájában ismerte.

⁸⁶ KOVÁCH I. 1988. 48–49.

Az első kisüzemi forma esetén, amelyet Kovách tárgyal, a kooperáció a két rendszer között lehetett ennél szorosabb is, például az ún. kihelyezett, „*Verlag*”-rendszerben.⁸⁷ Itt a termelő a termelésnek egy szakaszát végezte, s a téesz adta a növendék állatot és a takarmányt is. Vagy a második típusnál, a „*kisüzemi forma nélküli kistermelésben*”, ahol gyakorlatilag arról van szó, hogy a téesz adta a földet, a palántát, a műtrágyát stb., a tagok pedig családjukkal együtt végzik a kézi munkát, és a termést a téesznek adták el.⁸⁸

E nagyüzemhez szorosan kötődő formák mellett Kovách Imre még másik öt-féle kisüzemet különböztetett meg a termelés helye, módja és mérete alapján, amelyeknek nem is mindegyike háztáji, sőt, nem is feltétlenül falusi termelési egység.

A „*tradicionális önellátó üzem*” (harmadik típus) az a fajta kistermelés, amely kifejezetten a család ellátását szolgálta. A kertben, a gazdasági udvarban folyt a termelés, melynek irányítója a feleség volt – a hagyományos munkamegosztás szerint. Az összes kisüzemből kb. 15%-ot képviselnek, és a rosszul ellátott, dél-dunántúli aprófalvas körzetekre voltak a legjellemzőbbek. (A későbbiekben bemutatott részletesebb elemzés során látni fogjuk, hogy Kiskanizsán is jelentős volt ez a típusú gazdálkodás: az idő előrehaladtával és a termelők polarizációjával azonban ez az általános gyakorlat egyre jobban kikopik, az idősebb nemzedékkel kihál.)

A „*szabadidős önellátó kisüzem*” (negyedik típus), amely a kisüzemek nem egészen 30%-át tette ki, olyan város környéki üdülő- vagy hobbitelek, szőlő- vagy zártkert volt, amely szintén a család fogyasztására termelt elsősorban, de piacon is értékesített a terményeiből. Léte egyfajta „*deruralizációs*” folyamatnak volt köszönhető: elsősorban a falusi eredetű, városi lakossá lett emberek személyes preferenciája eredményezte. Szükséges volt hozzá a személygépkocsik széles körben való elterjedése, hiszen a legtöbb ilyen hobbikert több kilométeres távolságban volt található, nem túl jó tömegközlekedéssel ellátott területeken. E szabadidős kisüzemek irányítói általában a férjek voltak.

⁸⁷ KOVÁCH I. 1988. 78.

⁸⁸ Ez a forma a régi „*részesbérlet*” mintájára létezett a kiskanizsai székhelyű, a környékbeli téeszeket az 1970-es években magába olvasztó Alkotmány Mgtsz. esetében is (lásd 663. jegyzet). Az állatállomány nagy részét is így tartották az 1960-as években (lásd 672. jegyzet). Későbbi levéltári kutatásaim során talált iratok tanúskodnak arról, hogy létezett ennél függetlenebb bedolgozási forma is: például a téesztől bérelt földön létesített ültetvényeket a dolgozók maguk telepítették és művelték. Több kártérítési ügy szól arról, hogy maga a téesz kárt okozott szántással, vegyszerezéssel ezeken az ültetvényeken, és a bérlők káruk megtérítését kérik. Például Palin határában „*bogyós*” szaporítóanyagot termelő szakcsoport egyik kiskanizsai lakóhelyű tagja kb. 1200 malnatövet ültetett, amiből kb. 10.000 szaporító sarj lett – ezt véletlenül kiszántották, és búzával vetették be. ZML. XXX.237. 31. doboz 335/90.

A „középparaszti vegyes gazdaságok mintájára szervezett paraszti típusú kisüzem” (ötödik típus), mint neve is mutatja, olyan termelést folytatott, mely erősen emlékeztet az egykori paraszti birtok üzemszervezetére. Azaz vegyes a termékszerkezete, amely egyrészt megfelelt a saját fogyasztási igényeknek, másrészt könnyen és gyorsan váltott stratégiát a politikai-gazdasági változások kivédésére. Igyekezett megőrizni a maximális függetlenséget: nem kötött szerződést a téesszel az áru eladására, nem integrálták termelésüket a nagyüzembe. Az összes kisüzemnek kb. 39%-át tették ki ezek a piacorientált, rugalmas kis termelési egységek, és a főváros környékén, az Alföldön voltak megtalálhatók legnagyobb számban. (Ha a kollektivizáció utáni, nagyobb volumenben termelő kiskanizsai kertészeteket e felosztás szerint akarnánk osztályozni, kétségtelenül ez utóbbinak a kereteibe illettek volna bele legjobban.)

Az „integrált vállalkozás” (hatodik típus) már erősen közelített ahhoz a formához, amit agrárvállalkozásnak nevezünk. Vagyis a háztartás és a gazdaság szigorúan szétváltak, a pénz- és munkaráfordítást racionális kalkulációk előzték meg. Mint az első kettő forma, ez is szoros kapcsolatban állt a nagyüzemmel: gépet, vetőmagot, növényvédőt szert, állatot kaptak az induláshoz. Viszont ezúttal a kistermelő is jelentős összegeket fektetett be a termelésbe: eszközt vásárolt, épületeket húzott fel. Gyakran főfoglalkozásként üzte egy vagy több család a termelést. Itt már a bér munka alkalmazása is megjelent. A kisüzemek között ugyanakkor aránya alig haladta meg az első két formáét: mindössze 6,3%. Elterjedési területe legnagyobb részt az Északnyugat-Dunántúl volt.

A „szabadpiaci vállalkozás” (hetedik típus) az, amit klasszikus vállalkozásnak tekinthetünk, bár a vállalkozó és családja is jelentős részt vállalt a termelésből. Általában főfoglalkozásként üzték, mezőgazdasági szakértelem, pénzügyi, kereskedelmi, menedzseri ismeretek biztosították a sikert. Elsősorban fóliás kertészetel, gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak. E forma aránya sem volt jelentős: 5,5% az összes kisüzemből, s az Alföldön volt a legtöbb. (Ez a típus jószerével csak a rendszerváltás után figyelhető meg Kiskanizsán, a fokozódó munkanélküliség következményeként.)

Ennyiféle stratégia és irányultság láttán Kovách mégis jogosnak tartja a kistermelést egységes jelenségként kezelni, mert ő is úgy véli, hogy a hagyományos paraszti osztály átalakulása, felbomlása és rendi meghatározottságának újratermelődése az a társadalmi (makro)folyamat, amelyből a kistermelés okait és következményeit le lehet vezetni.⁸⁹

Ő a kistermelés egész jelenségét a paraszti háztartásfőknek a mezőgazdaságból való időleges kilépésével majd a kistermelésbe való visszalépésével magyarázza, amely anélkül ment végbe, hogy közben a háztartások felhagytak volna a termeléssel. Ebben a visszalépésben látja a különbséget a nyugati (fentebb már

⁸⁹ KOVÁCH I. 1988. 51.

Mendras kapcsán emlegetett) fejlődéshez képest, amelynek az eredménye szintén a pluriaktivitás, csupán abban az esetben valóban (?) az agrárszektor elhagyására, kifelé irányuló folyamatról van szó.⁹⁰ Ez a különbség annak köszönhető, hogy Nyugaton a parasztság felbomlása szerves folyamat részeként ment végbe, és folyamatosan, 200-300 év alatt csökkent le a mezőgazdasági termelők aránya. Ezzel szemben Magyarországon, ahol még az 1900-as évek legelején is 60%-ot tett ki a mezőgazdaságból élők aránya, az 1960-1970-es évekre csupán a kistermelők foglalkoztatottsági viszonyai változtak meg Kovách szerint, illetve a részidős mezőgazdasági termelés vált a kistermelés döntő formájává.⁹¹

Ezt elősegítette a piaci viszonyok felemás volta is, amely sem azt nem engedte, hogy a kistermelő háztartások többsége felhagyjon a kistermeléssel, sem azt, hogy otthagyja első gazdaságbeli állását, és csak a kistermelés jövedelméből éljen meg – részben a rossz közellátás miatt, részben az alacsony első gazdaságbeli bérek miatt. Ez valósággal rákényszerítette a háztartásokat, hogy gazdasági stratégiáikat több területre és gazdasági szektorra irányítsák.⁹² A termékpiac szívó hatása nem kizárólagos meghatározója volt a kisüzemi termelésnek.

A kistermelő fogalom tehát széles skáláját fedi le a különböző gazdasági stratégiával és mentalitással rendelkező (Kovách a „habitus”⁹³ szót használja a magatartás- és gondolkodásmódok taglalásakor), az árutermelésbe különböző mértékben bekapcsolódó termelőknek. Agrár(kis)vállalkozónak nevezni azonban csak kis százalékukat (az 1980-as évek közepén 11–16%-át) lehet, azt a réteget, amely valóban profitorientált, specializált termelést végzett, előzetes gazdasági kalkuláció alapján.

A többi kistermelő által irányított üzem még túlnyomórészt vegyes termékszerkezetű, a termelés technológiáját csak lassan és kismértékben voltak képesek modernizálni. Még mindig jelentős számban voltak megtalálhatók tulajdonukban az olyan üzemformával rendelkező kisüzemek, amelyek hagyományos paraszti mintákból is építkeztek, és termelési stratégiájuk is hasonlatos volt azokéhoz. Ez azzal együtt is így volt, hogy az ilyen kisüzemek egyre érzékenyebbé váltak a piaci keresletre, és egyre nagyobb volumenben termeltek annak kielégítése érdekében.⁹⁴

⁹⁰ KOVÁCH I. 1988. 52–54.

⁹¹ KOVÁCH I. 1988. 55–56.

⁹² KOVÁCH I. 1988. 57.

⁹³ Habitusnak az olyan beállítódások rendszerét tekinti, amely objektív struktúrák újratermelődését segíti elő – így például a mezőgazdasági kistermelők társadalmi státusának esetében. KOVÁCH I. 1988. 156.

⁹⁴ 1967-ben az árutermelő kisüzemek 18,5%-ot képviselnek, s ennek 3,9%-a specializált, míg 1977-ben már 56,9%-a bír árutermelő jelleggel, és ezeknek a kisüzemeknek a 35%-a végez specializált termelést. Juhász Pál kéziratosa adatait idézik: GÁBOR R. I. – GALASI P. 1981. 68.

Kovách a fentiek alapján két domináns, a kistermelés hatásának tulajdonított folyamatot különböztet meg a magyar társadalmon belül: az egyik a *státusőrzés* vagy *státuskontinuitás*, a másik a *középrétegesedés*.

A státuskontinuitás írja le azt a törekvést, amelyet a volt közép- és gazdagparaszt családokból származó kistermelők egy része tanúsított szülei társadalmi státusának megtartására, intenzív mezőgazdasági kistermelésének jövedelmét felhasználva e célra. A szerző úgy véli, hogy a státuskontinuitás együtt járt bizonyos értékírányultságok megváltozásával és cserélődésével, a tradicionális keretek teljes felbomlásával és az individualizációval. Csak azokat az egyéneket tekinti polgárosodóknak, akiknek a mezőgazdasági kistermelése vállalkozás jellegűvé alakult át. Nem tekinti viszont polgárosodóknak azokat, akiknek kisüzeme a paraszti típusba sorolható, akkor sem, ha nagy volumenű termelést folytatnak.

Kovách Imre úgy véli, hogy a státuskontinuitás csak egyetlen réteg esetében jelentette a történeti polgárosodás folyamatosságát (amely fogalom nem tartalmazza a „citoyen” típusú, azaz a politikai értelemben vett polgárosodást):⁹⁵ a volt közép- és gazdagparaszti réteg egyes képviselőinek esetében. A státuskontinuitásra való törekvés szintén megfigyelhető volt Kiskanizsán is, mint azt később látni fogjuk. Itt azonban az intenzív kultúrák művelése és a piaci értékesítés már a szocialista korszak előtt is eszköze volt a másik, a státus emelésére, a középrétegbe való bekerülésre szolgáló törekvéseknek, mely legalább olyan fontos jelenség volt, mint a státusőrzésé.

Az alsóbb rétegek esetében a *középrétegesedés* folyamata tulajdonképpen felfelé való mobilitást jelentett, legalábbis anyagi státusukat tekintve. A termelőknek segített túllépni egyrészt volt szegényparaszti életformájukon, másrészt kompenzálni az első gazdaságbeli hierarchiában kapott alacsony pozíciót, s így a közülük kikerülő kistermelők tábora a középréteget gyarapította. Ilyen módon a kistermelés a társadalmi polarizáció ellen hatott. Másrészt – és ez szintén fontos meglátás – az értékek, a fogyasztási és magatartási minták egységesen elfogadott rendje alakult ki a segítségével.

Kovách Imre fejtegetéseinek eredményeként leszögezi, hogy a *polgárosodási folyamat megvalósulása a magyar társadalomban még mindig hiányos*, hiszen a kistermelés következményeként a várt polarizáció helyett *középrétegesedési* folyamatnak lehettünk tanúi. Vagyis a *polgárosodás és a proletarizáció*, a két pólus kialakulása a valódi polgári osztálytársadalom tengelye mentén gyengén, erőtlően valósult meg.⁹⁶

Kovách akkor megfogalmazott véleménye szerint nem is nagyon van kilátás arra, hogy ez a helyzet megváltozik: ő úgy vélte akkoriban, hogy a „parasz-

⁹⁵ KOVÁCH I. 1988. 154–155.

⁹⁶ KOVÁCH I. 1988. 156.

polgári” állapot stabilizálódik, s így a magyar társadalom új rendje alakul ki.⁹⁷ Ennek okát abban látta, hogy az *individualizáció felett győznek az erős közösségi kontroll normái*, és a középrétegesedő csoportok megmerevednek. Újratermelődik a háztartás és a család funkciója, s mindezek megnehezítik, hogy a kistermelő gazdaság vállalkozássá alakuljon át.

Hasonlóan látta a helyzetet Szuhay Péter is a közösségekkel kapcsolatban: „Noha a ’60-as évekre a keresők több mint fele már nem mezőgazdasági foglalkozású, a falu, illetve a mezőváros kulturális homogenitásából számtalan elem fennmaradt, s az e településeken élő népesség alapvetően a *vonatkoztatási csoportjának lokális elemét tartotta elsődlegesnek*, és a foglalkozási hovatartozás ennek alárendeltje maradt.”⁹⁸

A mezőgazdasági kistermelés rendszerváltás utáni helyzete

Eredetileg az volt az általános vélemény, hogy a második gazdasággal a piacgazdaság már kiépült Magyarországon, amit csak egy politikai rendszerváltásnak kell követnie a kapitalizmusba való teljes átmenethez. A politikai fordulat 1989-ben minden elvi akadályát elhárította annak, hogy végre megvalósulhasson a mezőgazdaságban az agrárvállalkozások fejlődése és a polgárosodás.⁹⁹ Politikai döntés következtében a földek feletti tulajdonjog ismét szabad rendelkezésűvé vált, lehetővé téve a kötöttségektől mentes földpiac kialakulását. Azonban anélkül történt ez, hogy a döntéshozók számoltak volna a „történelmi igazságszolgáltatásnak” a mezőgazdasági termelést érő hatásával. A rurális települések legmélyebb válságát,¹⁰⁰ amelyet a 20. századi történelmük során átéltek, egyes kívülálló kutatók, mint például Nigel Swain is, úgy értékelték, hogy „a politika legyőzte a szociológiát”.¹⁰¹

A fő kérdés az, hogy a második gazdaságban edződött másodállású kistermelők valóban rendelkeztek-e már azzal a vállalkozói mentalitással, amely lehetővé tette volna számukra a szabadpiaci versenyben való helytállást? És rendelkeztek-e még annyi gazdálkodói tapasztalattal, hogy nagyüzemi háttér és segítség nélkül is elboldoguljanak a háztájiban engedélyezett 6000 m²-nél nagyobb földterületek szakszerű megművelésével, valamint a maximum egy tehén és két koca alkotta állatállományánál nagyobb léptékű állattenyésztés feladataival?

⁹⁷ CSITE A. 1997. 125.

⁹⁸ SZUHAY P. 1996. 345.

⁹⁹ RÓBERT P. 2001. 247.

¹⁰⁰ E válságot jelzi az az arányszám is, amely szerint a mezőgazdasági termelés 1988 és 1993 között 30-40%-kal esett vissza. CSITE A. – KOVÁCH I. 1995. 49–50.

¹⁰¹ SWAIN, N. 1993. 17–30.

Optimizmusra adhatott okot kezdetben az, hogy a szocialista országok táborában a magánszektor Lengyelország után Magyarországon volt a legnagyobb 1988-ban. A piacosodás folyamatában viszont a magyar falusi társadalom haladt előre leginkább: az 1990-es évek első harmadára a magánszektorban és a privatizált gazdasági egységeknél dolgozók aránya viszonylag magas, 17% volt. A piaci viszonyok erősödését jelezte az a tény is, hogy a bérezésben kiugróan magas szerepet játszik a végzettség, valamint az, hogy nagyon erős az ágazaton belül a társadalom szegmentálódása.¹⁰²

Kovács Imre mégis azt a sejtését látja igazolódni, hogy a polgárosodási folyamat nem zajlik le olyan automatikusan, ahogyan azt előzetesen elképzelték. „A mezőgazdaság sokak által várt átalakulása nem abban az ütemben és főleg nem abban az irányban halad, amelyet a politikai rendszerváltást véghezvivő politikai erők elképzelték”¹⁰³ – írja 1993-ban. 1995-ben úgy értékeli a helyzetet, hogy a privatizáció eredménye nem a polgárosodás, hanem a proletarizáció felerősödése lett, s a kisüzemi termelés sem vált a tömegek vállalkozóvá válásának színterévé, hanem egyfajta „újrparasztosodás” kiváltója lehet.¹⁰⁴

A magángazdaságok újbóli térnyerésével ugyanis nem a vállalkozások száma nőtt meg, hanem azoknak a kisüzemeknek a száma, amelyek „paraszti típusú” termelést folytatnak. Azaz továbbra is igen nagy szerepe van az önellátásra termelésnek, és ugyanígy a másként nem hasznosítható munkaerő lekötésének is, ahogyan a két világháború között és a háztáji esetében is ez elmondható. Hiszen hiába történt meg a reprivatizáció és a kárpótlás, megfelelő technikai háttér híján az a termelő, aki ragaszkodott földjeinek saját kezelésbe vételéhez, kénytelenségből visszatért azokhoz a gazdálkodási alapelvekhez, amelyek erősen emlékeztetnek a pénzkímélő és sok élőmunkát igénylő gazdálkodási módszerekre.

Róbert Péter ennek okát egyértelműen abban látja, hogy a második gazdaságnak a szocializmus alatt sokkal inkább gazdasági-egzisztenciális szinten tartó funkciója volt, mintsem „eredeti tőkefelhalmozó” funkciója; és sokkal inkább az állammal, a kormánnyal való szembenállásra szocializált, a törvények és szabályok kijátszására, kiskapuk keresésére, ügyeskedésre, mintsem a vállalkozói készségek elsajátítására, a sikeres piaci fellépés kultúrájára.¹⁰⁵

A rendszerváltást követően a legkomolyabb változások kétségtelenül az agrárágazatban mentek végbe: a téeszek felbomlása miatt gyökeresen megváltozott az intézményi környezet, ami egy sor korábbi beruházást tett feleslegessé.¹⁰⁶ Ezáltal nőtt az ágazaton belüli munkanélküliség, melyeket a vidéki ipari üzemek

¹⁰² CSITE A. – KOVÁCS I. 1995. 61–62.

¹⁰³ KOVÁCS I. 1993. 65.

¹⁰⁴ KOVÁCS I. 1995. 80–81.

¹⁰⁵ RÓBERT P. 2001. 257.

¹⁰⁶ CSITE A. – KOVÁCS I. 1995. 49–50.

megszűnése tovább tetézt. Vidéken a munka nélkül maradtak aránya a maga 12,6%-val akkor is magas, ha nem számoljuk hozzájuk azokat a tömegeket, akik a nyugdíjaztatásba menekültek a munkaerőpiac kiszámíthatatlansága elől.¹⁰⁷ Sokak számára az egyetlen kapaszkodási lehetőség a mezőgazdasági kisüzemi termelésben való önfoglalkoztatás maradt, aminek modernizációjához nem rendelkeztek befektetendő tőkével. Ennek számos példáját láttam magam is Kiskanizsán, melyek közül néhányat a későbbiekben be fogok mutatni.¹⁰⁸

A Harcsa István, Kovách Imre és Szelényi Iván alkotta szerzőgárda a Szociológiai Szemlében 1994-ben megjelentetett tanulmányában¹⁰⁹ kételkedésének adott hangot amiatt, hogy az 1989-et követő időszakot valóban a piacgazdaságba való átmenetként lehetne értékelni. Kijelentették, hogy inkább posztszocialista válságról beszélhetünk, amelynek egyik fő tüneteként a *társadalmi szolidaritás hiányát* jelölték meg.¹¹⁰

Pedig a tőke- és géphiány miatt a kis alapterületű birtokok számára létszükséglet lett volna az összefogás, amely csökkenthette volna számukra a gazdálkodás költségeit. Kovách úgy vélte az 1990-es évek közepén, hogy a szövetkezeti mozgalom újjáéledése várható.¹¹¹ Ennek megvalósulását azonban nem segítette a vidék erőteljes társadalmi-vagyoni szegmentációja, amit a mezőgazdaság privatizálásának magyar módja magával hozott, szemben például a cseh, kuponos privatizációval, amely éppen ezt akarta elkerülni.¹¹²

Bánlaky Pál a családi gazdálkodás esélyeit latolgatva az évtized közepén úgy látta, hogy – az általa minden fenntartás nélkül parasztpolgárnak nevezett – családok kisüzemeinek csak a „nagyok réseibe befurakodva” lehet létjogosultsága, amennyiben olyan intenzív termelést valósítanak meg, amire a nagyüzemek a gazdaságosságot is szem előtt tartva nem képesek. Úgy vélte, hogy a családi gazdaságok aránya nem lehet domináns az egész agrárszektoron belül.¹¹³

¹⁰⁷ 1988-ban a nyugdíjasok aránya 17,7% volt, 1993-ban már 31,1%. Ebben az aránynövekedésben kétségtelenül benne van azoknak a döntése, akik a munkanélküliség helyett az alacsony, de biztos nyugdíjat választották. CSITE A. – KOVÁCH I. 1995. 61–62.

¹⁰⁸ Ennek a jelenségnek a visszasságait igyekeztem bemutatni három különböző ágazatban dolgozó gazdálkodó példáján keresztül egy későbbi tanulmányomban. VÖ. MOLNÁR Á. 2005c.

¹⁰⁹ HARCSA I. – KOVÁCH I. – SZELÉNYI I. 1994.

¹¹⁰ „A növekvő gazdasági szerepvállalással járó stresszhatások és a családok között, különösen a rurális településeken erős »fogyasztási verseny« következtében anélkül bomlott meg az érték- és normarend, hogy a helyébe bármilyen más, társadalmi koordinációra és szolidaritásra ösztönző rend állna.” HARCSA I. – KOVÁCH I. – SZELÉNYI I. 1994. 28.

¹¹¹ KOVÁCH I. 1995. 80–81.

¹¹² CSITE A. – KOVÁCH I. 1995. 61–62.

¹¹³ BÁNLAKY P. 1995. 55–61.

Annak a mezőgazdasági kistermelésnek, amelybe korábban tőkeigénytelen-sége miatt tömegek kapcsolódtak be, az 1990-es évek második felére érezhetően tovább csökkent a szerepe a vidéki lakosság boldogulásában. Ennek oka leggyakrabban a megfelelő ingatlan, a befektethető tőke, a szakismeret és a kapcsolati tőke hiánya volt. Emiatt egyre kevesebb munkanélküli túlélési stratégiájának részét képezte a kistermelés, amelynek lehetőségétől így pontosan a leginkább rászoruló rétegek estek el.¹¹⁴ Pedig a Magyar Háztartás Panel adatai azt mutatták, hogy a falvakban háromszor annyi (a népesség 25,4%-a) volt a szegény, mint Budapesten.¹¹⁵

Kik voltak azok, akik nyertesek lehetnek a mezőgazdaság piaci versenyében, és kik azok, akik vesztesre ítéltettek? Szijjártó András elemzése¹¹⁶ szerint kb. százezer család élt vidéken, akik a rendszerváltás után is versenyképesek maradtak. Nagyobbként olyan mezőgazdasági vállalkozókról(!) van szó, akiknek egész jövedelme vagy jövedelmének nagyobb része a kistermelésből származott. Jellemzően jól tájékozottak voltak az agrárismereteket illetően, 1%-uk felsőfokú szakképzettséggel is rendelkezett. Többségük „nagyüzemi” kapcsolatokat tartott fenn, akár úgy, hogy a munkája odakötötte, akár úgy, hogy volt munkahelyén kiépített kapcsolatrendszerét ápolta tovább. Fontos tényező volt a sikertörténetben, hogy a kisüzem munkaerő-szükségletét többnyire a család maga fedezte: ezt mutatja, hogy az átlagos háztartásnagyság 5 fő körül mozgott.

Arra a kétszáz-kétszázötvenezer családra viszont, akik lemaradtak a versenyben, az jellemző, hogy sok volt közöttük a részidős nyugdíjas termelő, illetve az olyan, fiatalabb gazdálkodó, aki a mezőgazdasággal csak jövedelem-kiegészítés céljából foglalkozott. Többségük nem rendelkezett képzettséggel, fizikai munkásként dolgozott, vagy akként ment nyugdíjba. A nyugdíjasoknál ráadásul még az egészségromlás és a gyenge fizikai állapot is közrejátszhatott a termelés egyre kevésbé jövedelmező voltában. Ez a tábor sokkal kevésbé tudatos módon tervezte a gazdálkodását: először előállította a terményt, azután keresett hozzá piacot.

Mindenesetre az jól látszik, hogy a *család szerepe* ebben a megváltozott, bizonytalan társadalmi környezetben általánosan *megegyesedett*, mind gazdaságilag, mind érzelmileg – és nemcsak falun, de valószínűleg a társadalom valamennyi rétegében.¹¹⁷

Úgy tűnt, hogy Kovách Imre alig három évvel a rendszerváltás után helyesen ítélte meg a mezőgazdaság további sorsát, amikor azt írta, hogy nem fog megvalósulni a középüzemekre alapozott, új mezőgazdasági struktúra, és a téeszneknek, volt utódszervezeteinek, illetve a kisüzemi termelésnek meghatározó szerepe

¹¹⁴ CSITE A. – KOVÁCH I. 1997. 54.

¹¹⁵ ANDORKA R. 1996.

¹¹⁶ SZIJJÁRTÓ A. 1996.

¹¹⁷ BÖHM A. 1994.

marad.¹¹⁸ 2002-re világhosszá vált, hogy a politikai szándék a nyugati, fejlett piacgazdaságok mezőgazdasági struktúrájának megvalósítását tűzte ki céljául, habár a változások ilyen irányba tereléséhez komoly kormányzati támogatás lett volna szükséges.¹¹⁹ A Kovách Imre által felvázolt második lehetséges fejlődési modell¹²⁰ azonban akkor is figyelmet érdemel és továbbgondolásra ösztökél, ha ebben a pillanatban olybá is tűnhet, nincs reális esélye a tartós fennmaradásának.

A szerző a Geertz-féle mezőgazdasági involúció elméletét¹²¹ veszi elő, amikor megpróbálja a magyar mezőgazdaság jelenlegi állapotát magyarázni. Clifford Geertz a jávai mezőgazdasági struktúra elemzésekor jött rá, hogy az itteni változásokat nehéz annak a diskurzusnak a keretein belül magyarázni, amelyet a nyugati racionalitású társadalomtudomány az ott tapasztalt radikális és minőségi változások megfigyelésekor alakított ki, s amely elsősorban a revolúciós és az evolúciós elméletekre támaszkodik. Az amerikai antropológus szerint létezik olyan elsajátítási kapcsolat is a természettel, amely képes egyes részleteit tekintve modernizálódni, de a gazdálkodási tevékenység struktúrája alapelemeiben változatlan marad.

Kovács rögtön alá is támasztja állítását: négy olyan „állandó elemet” sorol fel, amelyek annak ellenére maradtak meg a magyar mezőgazdasági termelés struktúrájában, hogy annak megváltoztatására három ízben is komoly törekvések irányultak. Az első ilyen elem a mezőgazdasági termelés kis- és nagyüzemi struktúrájának változatlansága, a második a különböző üzemfajtákban termelt termékek arányának hosszú távú hasonlósága, a harmadik a piacra termelt javak arányának tendenciaszerű változása, és a negyedik a megszakított, mégis folytonosuló polgárosodás.¹²²

¹¹⁸ KOVÁCH I. 1993. 65.

¹¹⁹ Már a 2000-es évek elején, közvetlenül az Európai Unióhoz való csatlakozás előtt kiderült, hogy a mezőgazdaság koncepciózus fejlesztése sajnos egyik kormány számára sem volt igazán központi kérdés. Erről a kérdéstről szól például Gazdag László tanulmánya. GAZDAG L. 2003. Gazdag kifejti, hogy az 1970-80-as évek működőképes, sőt világszerte elismert magyar mezőgazdasági modelljét annak ellenére szükséges lett volna megőrizni, hogy annak létrehozása az 1950-es és 1960-as években komoly sérelmeket okozott az egyéni gazdálkodóknak. A tanulmány megírása óta eltelt újabb több mint másfél évtized alatt további változások mentek végbe az agráriumban, melyeket olyan nagyívű elemzések is bemutatnak, mint a Kovács Katalin által szerkesztett *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken* című kötet. KOVÁCS K. (szerk.) 2016. Az újabb fejlemények már egészen más megvilágításba helyezik az ezredfordulói bekövetkezett változásokat és az akkoriban megfogalmazott reményeket, amelyeket azonban most nem tisztem részletezni, hiszen a jelen kötet még a korábbi diskurzusok alapján fogalmazódott meg.

¹²⁰ KOVÁCH I. 1993. 69–70.

¹²¹ GEERTZ, C. 1974.

¹²² KOVÁCH I. 1993. 70.

A jávai helyzettel való összehasonlításra Kováchot az bátorítja, hogy szerinte a Távol-Keleten is olyan problémákkal néztek szembe a kisebb gazdasági erők, de dinamikusan fejlődő országok, mint amilyenekkel most Magyarország, s amire eddig történelmünk során nem volt példa. A két régió szerinte annyiban is rokonítható egymással, hogy a tradicionális társadalom az elmúlt évtizedek során került kapcsolatba a fejlett piacgazdasággal Keleten is, Magyarországon is, s ráadásul ez egybeesik az idegen uralom alóli felszabadulással.¹²³

Ennél a – kissé talán erőltetett – történelmi párhuzamnál érdekesebb az a fajta dualizmus, ami mindkét ország gazdasági életén belül megfigyelhető. Jáván a hagyományos mezőgazdaság túlsúlya jellemző, valamint az, hogy az arisztokrácia került irányító szerepbe; míg a többi, kisebb szigeten a természeti kincs kitermelésére épülő exportképes iparágak és a gazdasági elit vezető pozíciója figyelhető meg. Jáván az élteti a tradicionális rendet az agrárágazatban, hogy a mezőgazdaságnak nem egyszerűen csak termelési funkciót kell betöltenie, hanem le is kell kötnie a más ágazatokban megélhetést nem találó népesség munkaerejét, és el kell tartania őket.

Kovách szerint a politikai és a gazdasági elit dualitása megfigyelhető a volt szocialista országokban is. Ezen túl a 20. század közepén a magyar középparaszti gazdaság hasonló munkaerő-lekötő szereppel bírt, mint az 1970-es években Jáva mezőgazdasága, majd a szocialista korszakban a második gazdaságnak szintén volt ilyen funkciója.¹²⁴ Ezért gondol arra, hogy a magyar gazdaság és társadalom teljes átalakulása szintén vizsgálható lenne a Geertz-féle involúciós modellel.

Ez alapján Kovách Imre úgy találta, hogy *a hagyományos parasztság felbomlása, átalakulása, más társadalmi réteggé vagy osztállyá válása a tanulmány megírásának pillanatáig, 1993-ig nem fejeződött be*. Következésképpen azok a társadalmi csoportok vagy alakulatok, amelyek a parasztságból erednek, szintén *hosszú időtartamú meghatározottságok hordozói*. Ezek a konstans elemek úgy maradhattak fenn, hogy nemcsak a társadalmi lét vagy a szokások, hanem *a gazdasági magatartások is kulturálisan meghatározottak*.¹²⁵

Amellett, hogy el kell ismernem a szerzőnek a kisüzemi termelés témájához való jelentős hozzájárulását, úgy vélem, hogy a fenti kijelentései mindenképpen kiegészítésre és némiképpen módosításra szorulnak. A bekezdés második felével egyet lehet érteni, vagyis azzal, hogy a parasztságból eredő társadalmi csoportoknak és alakulatoknak vannak olyan jellemzői, amelyek csak lassan, hosszú időtartam elteltével változnak meg, tehát szinte „állandó”, konstans jellemzőkről van szó. Az is helyénvaló megállapítás, hogy a gazdasági magatartásokban nagyon sok a kulturálisan meghatározott elem. Az a tétel azonban, hogy a hagyományos

¹²³ KOVÁCH I. 1993. 67.

¹²⁴ KOVÁCH I. 1993. 69.

¹²⁵ KOVÁCH I. 1993. 65–71.

parasztság felbomlása, más társadalmi réteggé vagy osztállyá válása az 1990-es évek elejéig nem fejeződött be, véleményem szerint erősen elnagyolt, és magyarázatot követel.

A bekezdés második fele, mint mondtam, megállja a helyét, de semmiképpen nem igazolja az első mondat kategorikus kijelentését. A második részben ugyanis a *parasztságból eredő* csoportokról volt szó, és nem magáról a parasztságról, főleg nem a *hagyományos parasztságról*.

Két szinten látom a problémát, amelyeket részletesen szeretnék kifejteni: az egyik a „hagyományos parasztság” terminus kezelése, a másik az érvelésben alkalmazott ok-okozati tényezők vizsgálati léptékeinek inkompatibilitása („parasztság” – „kulturálisan meghatározott gazdasági magatartás”).

Definíciós problémánk szempontjából feltűnő, hogy a szocialista korszakban, főleg a második felében már nem érzik szükségesnek a szerzők meghatározni, mit is jelent a paraszt szó. Többnyire megelégszenek azzal, hogy a fentebb már részletesebben vázolt „paraszt-polgár” fejlődési vonal kiindulópontjaként kezelik, s elsősorban a polgár, illetve a polgári mentalitás oldaláról nézve foglalkoznak vele. Mivel a vállalkozói magatartás kifejlődésének nyomon követése a fő cél, talán ezért gondolják azt, hogy joggal hanyagolják el a parasztság kérdését. Többnyire nem önmagában, hanem jelzőként, még hozzá a polgár szó jelzőjeként használják, néhol pedig a munkás szó elé illesztik. Ugyanakkor sehol nem adják egyértelműen tudunkra, miért ragaszkodnak a „paraszt” jelzőhöz, amikor egy társadalmi folyamat tökéletlen, az előirányzott fejlődési irányvonalhoz képest be nem fejezett voltát akarják érzékeltetni az olvasóval.

A szociológia számára ilyen módon a „paraszt” szó egy általános és semmitmondó „elő” jelentést kap. Olyasformán, mint például Szelényi „protovállalkozó” terminusában a „proto” előtag; a Juhász által „parasztpolgárként”, Márkus által „parasztmunkásként” megjelölt réteg nevében a „paraszt” szó a megelőző lépcsőfokot, a kiindulási pontot jelenti, míg a második tagja a szóösszetételnek a „célra”, az átalakulási folyamat végső céljára mutat rá. Itt a „paraszt” maga a kezdőpont, neki magának nincs kezdete, időtlenné válik. Valami, ami volt, mindig is létezett, nem kérdéses, honnan való és meddig tart, csak az a lényeg, hogy amit most vizsgálunk, az AZ után következik.

Ugyanakkor az elnevezésekben ott van az átmenetiség, annak a vágynak vagy elképzelésnek a megjelenítése, hogy olyan folyamatról van szó, melynek végeredménye minden bizonnyal, és minden kistermelő számára kötelező érvénnyel az, hogy kapitalista agrár-kisvállalkozóvá, polgárrá válik, illetve Márkus esetében munkássá.

Ez a fajta fogalomkezelés addig nem problémás, amíg pontosan meg tudjuk húzni a határvonalat a paraszt és a polgár között, és amíg nem csábít olyan, a történelmi kontinuitás keresésétől vezérelt történelmietlen kijelentésekre, mint

a fentebbi, ahol két jelentős korszakváltás ellenére is a szerző a parasztságot ugyanannak a társadalmi rétegnek veszi, mint száz évvel korábban volt. Avagy létezne olyan paradoxon, hogy maga a társadalom mindenestől megváltozott, de egy rétege mégis ugyanaz maradt? Ha strukturális jellemzőket vizsgálunk, akkor be kell tartanunk a strukturális elemzés szabályait: amennyiben maga a halmaz megváltozik, adott elemét akkor sem vehetjük ugyanannak, ha teljes a morfológiai azonosság, mert az egész halmazhoz való strukturális viszonyrendszere máris megváltozott.¹²⁶

A strukturális elemzést azért érzem itt helyénvalónak, mert a szerző is a strukturalista történelemfelfogáshoz folyamodik, ahhoz a *longue durée* (hosszú időtartam) koncepcióhoz, amit Fernand Braudel dolgozott ki. Ezt egyébként az Annales-iskola vezéralakja a Lévi-Strauss-i struktúra fogalmára hozta be válaszul, a történelem vezető szerepének védelmében, az antropológia eszmei előretörésétől megóvándó.¹²⁷

Braudel valóban a társadalom nagy, nehezen változó sajátosságait próbálja megragadni a *longue durée*-n keresztül, melyre azért van szükség, hogy föltűnjenek azok a módosulások, amik egyébként rövidebb időintervallumban megfigyelve alig látszanak, vagy észrevehetetlenek. Kezdetük és végük egészen hosszú, akár több száz vagy ezer éves korszakot is kijelölhet. A hétköznapi élet olyan jellemzőiről van szó, melyek kialakulása a messzi idők távolába vész, és amelyek alig észrevehetően alakultak át. Ezek a populáció és földrajzi környezete kapcsolatának módjai, az emberek mindennapi biológiai szükségleteinek kielégítésére szolgáló ciklikus tevékenységek mikéntje, a tárgyi kultúra rendszere, a család, a szokások, a nők szerepe stb. Lévi-Strauss „struktúrája” még ennél is elvontabb, az ő elméletében olyan mélyen megbúvó, szilárd és megváltoztathatatlan strukturális jellemzőkről van szó, amelyek az emberi gondolkodás sajátjai, az egész emberiségé, ezek azok a tényezők, amelyek minden emberi lényben közösek.

Erről lenne-e szó a parasztság történeti kontinuitásánál is? Nyilvánvalóan a braudeli fogalom felel meg jobban ennek az elképzelésnek első pillantásra, bár abban az esetben NEM a társadalmi struktúra történeti állandóságáról van szó, hanem az életkeretek hosszú távon is hasonló módon való elrendezéséről. Ha elfogadjuk, hogy a gazdaság is *kulturálisan meghatározott minták* által befolyásolt szféra, ilyesformán maga is hosszú időn át fennmaradó struktúrák hordozója, akkor jogos lehet annak a felvetése, hogy *bizonyos gazdasági viselkedési formák* túléltek a huszadik század elejétől kezdve a huszadik század legvégéig.

Valójában Kovách Imre is erről beszél, amikor megállapítja, hogy kistermelők tömegei a piacra termelés fokozódása ellenére is kitananak hagyományos közép-

¹²⁶ E gondolatot Louis Dumont-tól kölcsönöztem, aki a halmazelmélet segítségével magyarázza el a strukturális elemzés szabályait. DUMONT, L. 2002. 22.

¹²⁷ A témához lásd DOSSE, F. 1987.

paraszti birtokra emlékeztető üzemszervezési módjuknál, és termelésüket is a közösség által meghatározott értékpreferenciák motivációs hatására végzik. Azonban erős túlzás ezeket a jellemzőket azonosítani azzal a társadalmi csoporttal, amely hordozza őket, és ez alapján feltételezni a társadalmi makrostruktúrának, vagy akár csak egy részének az állandóságát.

Valójában egy léptékváltás okozza ezt az elcsúszást, amely azért történt, mert olyan jellemzőket, melyeket egyes emberek és családok viselkedésében lehetett megragadni, s amelyek így inkább mikroszintű jellemzőnek mondhatók, szerzőnk makroszemszögből értékelt, össztársadalmi folyamatok *oka vagy mentalitásbeli eredője helyett* történeti-társadalmi folyamatként bemutatva azokat.

Amellett, hogy elismerésre méltónak tartom Kovách Imre teljesítményét a szocialista korszak egyik nagyon lényeges jelenségének, a második gazdaságnak és a mezőgazdasági kistermelésnek az elemzésével kapcsolatban, amelyet mindenkinél nagyobb empirikus tapasztalataira épített, kiválóan felhasználva elődei munkásságát is, arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a fenti megállapítások a túlzott sematizálás veszélyeit hordozzák magukban, s így éppen az általa tett árnyalt megfigyelések válhatnak súlytalanná.

Ha megnézzük a korábbi parasztdeliníciókat, azok közül sem mindegyikben van következetesen elválasztva a mikro- és a makroszint. Ezt a problémát részben úgy hidalják át, hogy a polgárosodás folyamatának egyenetlen voltára hivatkozva nem jelölnek ki egy végső pontot a parasztság teljes felbomlására, hiszen minden régióban, minden közösségben, sőt még családonként is eltérő lehet a polgárosultság mértéke. Más definíciók esetében teljesen egyértelmű, makroszintű „szűk keresztmetszetek” határozzák meg a parasztság végét, mint azt fentebb láttuk például Sárkány Mihálynál, akinek meghatározása egyértelműen a feudális termelési viszonyok jogi megszüntetését jelöli meg a paraszti állapotból való kilépés időpontjaként.¹²⁸

A fejezet elején idézett Kósa-féle „paraszti polgárosodás definíció” foglalja össze talán a legtöbb kritériumot, aminek meg kell felelni a polgárosultsághoz. E szerint a paraszti lét teljes elhagyásához jogi-politikai, gazdasági, valamint kulturális-civilizációs szintű változások szükségeltetnek, beleértve a mentalitásbeli tényezőket is. Úgy gondoljuk, hogy ennek visszafelé is igaznak kell lennie, tehát az „igazi parasztokat” ugyanezen tényezők teljes változatlansága jelöli ki.

Úgy tűnik, a szociológia ezzel szemben a maga számára a parasztlét kritériumát egyetlen szinten, a gazdasági mentalitás szintjén jelöli ki. A kulturális szempont már teljesen mellékessé válik, éppen az, amelyik a korábbi definíciók

¹²⁸ Ezt a kijelentésemet Sárkány Mihály kritikus észrevételének megfelelően igyekeztem árnyaltabbá tenni egy későbbi tanulmányomban, ahol a feudális kötöttségeknek a jogi mellett a társadalmi értelemben vett lazulását is a paraszti állapotból való kilépés feltételeként jelölöm meg. MOLNÁR Á. 2005b. 193.

kísérletek esetében tulajdonképpen életben tartotta a paraszt elnevezést a piacra termelő, gazdaságilag sem teljesen önállósra berendezkedett, az egyéni törekvéseket és teljesítményeket egyre inkább elfogadó, sőt díjazó közösségekkel kapcsolatban – a jogilag függő helyzetben élő, politikailag polgárnak nem számító jobbágyparasztokkal szemben.

Ha a néprajzosok tehát – talán szakmai elfogultságból is, jobb megoldás híján – a kulturális jellemzők és az életforma túlélésének hangsúlyozása érdekében vállalják a túl széles jelentéssel bíró szó használatát, akkor a szociológusok egyértelműen azért tesznek így, hogy kidomboríthassák a gazdasági jelenségek fontosságát, a kisüzemi termelés társadalmi szerepét, és az ezeket irányító mentalitás-történeti kontinuitását.

Elismerve azt a jogukat, hogy ezt a tényezőt tartsák a legfontosabbnak, azt javasolom, nézzük meg közelebbről ezt a kérdéskört! Kíséreljük meg alátámasztani azt az álláspontot, amely e tényező alapján állítja, hogy a hagyományos parasztság az 1990-es évek közepéig még mindig nem teljesen bomlott fel Magyarországon.

Ha a Márkus által használt mendrasi „utóparaszt”-fogalomban gondolkodunk, akkor úgy tűnik, Kovách Imrének igaza van. Hiszen, mint azt fentebb láttuk, ebbe a fogalomba már a piacra termelő gazdasági magatartás is beletartozik, és belefér az agrárszektoron kívüli gazdasági aktivitás is. Ugyanakkor szeretnék rámutatni arra, hogy Márkus az „utóparaszt”-fogalmat éppen az általa parasztnak tartott, teljes munkaidőben földműveléssel foglalkozó rétegektől való megkülönböztetés érdekében vezette be, tehát szerinte a másodállásban földet művelő családők már nem tekinthetők parasztnak, legfeljebb parasztmunkásnak.

Viszont, ha ehhez hozzávesszük, hogy a legtöbb kistermelő a növekvő piaci orientáció ellenére, illetve mellett is őriz olyan vonásokat, mint az önállósra törekvés, ebből kifolyólag a polikultúrás termékszerkezet, a gazdasági kalkuláció és a könyvelés hiánya, akkor azt mondhatjuk, talán valóban nem túlzás a rendies vagy paraszti jellemvonások túléléséről beszélni.

Ilyen vonás a háztartás és az üzem szoros kapcsolata, egymástól elválaszthatatlan volta is. Kovách maga is megállapítja, hogy a kistermelésből szerzett jövedelem például a háztartások túlnyomó többségében a fogyasztói céloknak rendelődik alá, ezért a termelés a háztartásgazdaságok közvetlen igényei szerint működik.¹²⁹ Ugyanez érvényes az első gazdaságbeli keresetekre is, tehát az összes bevétel ugyanazokat a fogyasztói célokat szolgálja. Ez pedig erősen emlé-

¹²⁹ Kovách e tekintetben szükségesnek tartja kiemelni, hogy egyetért Ferge Zsuzsa kritikai észrevételeivel, amit Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához írt. FERGE Zs. 1986. E kritika szerint a szerzők nem vették figyelembe azt, hogy a magyar társadalomnak valós integrációs szintje még mindig az „oikosz” típusú háztartásgazdaság a redisztribúció és a piac integrációs rendje mellett. KOVÁCH I. 1988. 15.

keztet arra a gazdálkodói mentalitásra, amit Csajanov¹³⁰ is leírt annak idején az orosz paraszti kisüzemekkel kapcsolatban. Ugyanakkor a fogyasztás és felhalmozás színvonalát és a megszerzett előnyök konvertálásának módját már különböző, akár rendi, akár individuális stratégiák is szabályozhatják – amelyeket önmagában nem az iskolai végzettség vagy a foglalkozás határoz meg.¹³¹

A Csajanov-féle munka és fogyasztás egyensúlya¹³² által működtetett gazdaság elég meggyőző érvnek tűnik a parasztság továbbélése mellett. Úgy tűnik, a kérdés eldőlt, és a paraszt és a polgár közötti határ éppen itt húzódik: a profitorientált avagy a családi fogyasztás kielégítése érdekében végzett termelés mezsgyéjén. De nézzük meg közelebbről: valóban csak a paraszti gazdaságokban motiválja-e a termelést a családi fogyasztás?

Hugues Lamarche és munkatársai az 1980-as évek végén Franciaországban, Kanadában, Lengyelországban, Brazíliában és Tunéziában végeztek felmérést a családi üzemek működési elveinek vizsgálatára.¹³³ Ugyanazon kérdőív lekérdezése során kapott adataik alapján valamennyi vizsgált üzemet elhelyezték egy olyan koordinátarendszerben, amelynek függőleges tengelye a „kevésbé családi logika által vezéreltől” a „nagyon a családi logika által vezéreltig” mutatott, a vízszintes tengelye pedig a „(külvilágtól) kevésbé függőtől” a „nagyon erősen függőig”. A két tengely tehát négy mezőt hozott létre, amelyek mindegyike egy-egy üzemtípust jelölt (lásd I. számú ábra).

Tehát e négy mezőben helyezkedtek el a családi gazdaságok, a tengelyektől változatos távolságokra – azaz egyik sem képviselt „tisztá” ideáltípust, de mind-

¹³⁰ Az 1910-es évek végén kidolgozott elmélet összefoglaló, francia kiadása: TCHAYANOV, A. V. 1990.

¹³¹ KOVÁCH I. 1988. 50–51.

¹³² Csajanov több ezer kérdőív feldolgozása után rajzolta meg a paraszti gazdaság szerveződésének legtipikusabb formáját. Munkája során felismerte, hogy a paraszti gazdálkodást nem lehet a klasszikus közgazdaságtan elméleteivel vizsgálni, mert hiába vannak ugyanúgy piaci kapcsolataik, mint egy kapitalista vállalkozásnak, az őket működtető *benső logika* gyökeresen eltér. A paraszti gazdaság tehát nem a minél magasabb profit megszerzésére törekszik, hanem a meglévő anyagi és munkaerőforrások legoptimálisabb kihasználására a munkaerő-szervezetet adó család igényeinek kielégítése érdekében. Így kialakul egy olyan fogyasztás–munka egyensúly, amely esetén a befektetett, még elviselhetőnek érzett mennyiségű munka éppen megfelelő hasznot hajt a család számára. A „munka elviselhetőségének e küszöbétől” csak akkor hajlandók eltérni, ha a többletmunka valóban kivételesen nagy jövedelemmel kecsegtet. Ellenkező esetben inkább a családi fogyasztás szintjét szorítják lejjebb, néha egészen a fiziológiai létminimumig. Ez a rugalmasság teszi versenyképessé a paraszti gazdaságot a racionális gazdasági számítások által korlátozott mozgásterű agrárvállalkozásokkal szemben. TCHAYANOV, A. V. 1990.

¹³³ LAMARCHE, H. (dir.) 1992, 1994.

egyik valamelyik modellhez tartozott. A négy mező modelljei: a „vállalkozás modellje”,¹³⁴ amely legjobban függ a külvilágtól, és a legkevésbé a családi logika működteti. A „családi vállalkozás modellje”,¹³⁵ amely függ a külvilágtól, de főleg a családi munkaerőre építve termel. A „modern családi gazdaság modellje”,¹³⁶ amelyet kettős dinamika működtet: egyrészt folyamatosan igyekszik csökkenteni a család szerepét a termelésben, ugyanakkor megkísérli a lehető legnagyobb függetlenséget elérni a külvilággal szemben, mert tart az eladósodástól.

A negyedik pedig, ami minket legjobban foglalkoztat ebben a pillanatban, az a „paraszti és létfenntartó gazdálkodás modellje”, amelyet természetesen nagyon erősen a családi logika működtet, és a lehető legkevésbé függ a külvilágtól, azaz többé-kevésbé önfenntartó és önellátásra termelő. A termelési technikája jobbara hagyományos. Legfőbb feladata a családi szükségletek kielégítése, termékeinek csak kisebbik részét adja el. Fő célja azoknak a struktúráknak a fenntartása, amelyek a háztartásban élők megélhetését szolgálják. A „paraszti” modell csupán egy dologban különbözik a „létfenntartó” modelltől: abban, hogy szorosan kötődik a földbirtokához (tehát érzelmi és presztízsszemponctokat is számításba kell venni az elemzéskor).

Számunkra az egészen a legnagyobb tanulsága az, hogy a felmérés rámutatott: a családi logika ott van a világ minden pontján, bármilyen termelési viszonyok között, ahol kis, családi munkaszervezet által működtetett mezőgazdasági üzemek léteznek. Ezek minden típusa pedig – nyilván eltérő arányokban, de – bárhol, bármelyik közösségben megtalálhatóak, akár egyszerre is. A Csajanov által leírt „*családi gazdaság*” nem kizárólag a *paraszti társadalmakra jellemző*. A paraszti gazdálkodási típus még csak nem is képvisel egyedül egymaga egy modellt. És ami fő: olyan társadalmakban is megtalálható, ahol nem beszélhetünk európai értelemben vett parasztságról. Lehet-e meghatározni a paraszti létet egyetlen olyan tényezővel, amelyről kiderül, hogy nem is csak a paraszti társadalmakra jellemző?

¹³⁴ A földet az üzem konjunkturális szükségletei szerint adja el, illetve vásárolja, és erősen függ a külvilágtól mind technológiai, mind pénzügyi, mind kereskedelmi értelemben. Elsődleges feladata a piacra való intenzív termelés. LAMARCHE, H. (dir.) 1994. 55–58.

¹³⁵ Az örökség családi úton való továbbadására törekszik, és arra szolgál a termelés, hogy a család jövőjét szolgálja. A külvilágtól függ. A jövedelmeket „fizetésként” fogják fel. Ugyanakkor a gazdaság technikailag jól felszerelt, a gazdaság feje gyakran kiváló technikus szakember és egyben mezőgazdász is. LAMARCHE (dir.) 1994. 55–58.

¹³⁶ Ez a típus már felszabadult a „családi erkölcs és ideológia kényszere” alól, azonban megőrizte azt az előnyt, amit egy család tud nyújtani. LAMARCHE, H. (dir.) 1994. 55–58.

A válaszuk erre nyilvánvalóan a „nem” kell, hogy legyen, akkor is, ha Magyarország olyan ország, ahol létezett parasztság, és ezért valóban el lehet mondani, hogy a hajdani paraszti életforma és a mai kistermelői életmód *ezen a ponton hasonlítanak egymásra*.

Van itt azonban nekünk egy másik, ugyanolyan súlyú tényezőnk is, amit Lamarche-ék kutatógárdája fontosnak tartott megvizsgálni: ez pedig a külvilágtól való függés. Világosan kitűnik, hogy a paraszti és létfenntartó gazdasági modell az, ahol egyszerre van jelen az erős családi logika és a külvilágtól való lehető legnagyobb függetlenség, amely értendő mind a gazdasági, mind a technológiai, mind a fogyasztási és kulturális aspektusokra. Az ilyen gazdasági modell szerint termelő közösségek még valóban töreksenek a minél teljesebb önellátásra, és képesek is rá, mert igény szintjük is többé-kevésbé megfelel ennek a termelési színvonalnak.

Minél több mindenre van szükségük a külvilágból, annál közelebb kerülnek a koordinátarendszerben az origóhoz, amelyet az X tengelyen (külvilágtól való függés mértéke) az Y tengely (a családi logika erőssége) metszett ki, mígnem átkerülnek az Y tengely túloldalára, a „családi vállalkozás modelljének” térfeleire. E modell esetében még mindig erős a családi fogyasztás motivációs ereje a termelésben, sőt, egyre erősebb, hiszen megemelkedett az igény szint, amit még fokozottabb termeléssel szeretnének kielégíteni, és ezzel egyre több szállal kapcsolódnak a szélesebb társadalomhoz.

Ha csökkenteni szeretnék a család részvételét a termelésben, azaz a családból majdnem mindenki az agrárszférán kívül vállal munkát, maximum egyvalaki dolgozik teljes munkaidőben a kisüzemben (és a többiek legfeljebb besegítenek neki), vagy mindenki csak „másodállásban” vesz részt a termelésben, akkor átkerülnek a „modern családi gazdaság modelljének” negyedébe. Ebben az esetben azokra a pluriaktív családokra ismerünk rá, amelyeknek a példáját Franciaországban is emlegettük, és akik Magyarországon is legnagyobb részét adták a második gazdaságbeli termelésnek az 1960-as évektől. A társadalmi munkamegosztásban már ők is nagyobb szerepet vállalnak a paraszti vagy létfenntartó gazdaságok tagjaihoz viszonyítva. Természetesen ez a döntés különböző motivációk alapján születhetett, akár kényszerből, akár a magasabb kereset reményében vállaltak munkát a mezőgazdaságon kívül az érintettek.

A harmadik továbblépési lehetőség pedig az agrárvállalkozás kialakítása, amikor az egyén nem az életformája részeként, hanem szakmaként fogja fel és kezeli a mezőgazdasági termelést, amelyből nem egyszerűen olyan fizetést kap, aminek révén egy kicsit magasabb életszínvonalat tud megvalósítani a maga és családja számára, hanem profitot is termelhet azért, hogy maximális egyéni szabadságot tudjon biztosítani magának.

Lamarche is hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen dolog a kisüzemek időbeli változásait figyelemmel követni. Tehát nemcsak azt vizsgálták, hogy egy gaz-

daság melyik modellbe illik bele, hanem azt is, mi volt a kiindulási, az *eredeti modell*; valamint azt, hogy milyen irányba szeretne tartani, mi a számára megvalósítandó, *ideális modell*.¹³⁷

Jól látjuk, hogy a négy modell között fel lehet állítani egyfajta fejlődési sorrendet a legelső, paraszti vagy létfenntartó gazdaságtól a vállalkozás modelljéig, talán csak a középső kettőnél nehéz eldönteni a fejlettség fokát, mert azt a további fejlődés irányának szempontjából kellene megítélni, ezért inkább egy szintre helyeznénk őket. A valóságban is, mint már említettem, vegyesen fordulhatnak elő a különböző típusú kisüzemek. Ugyanakkor ki kell hangsúlyoznom, hogy a modellek között nemcsak a kisüzemet működtető termelők *szubjektív* jellemzői, mentalitása jelöli ki a rangsort, hanem *objektív* körülmények is, mint az elérhető technológia fejlettsége vagy a környező társadalom munkamegosztási differenciáltsága.

Egyébként a Kovách Imre által leírt gazdálkodói habitusok, amelyekből szám szerint négyet említ, jól összecsengenek a fentebb taglalt Lamarche-féle modellekkel, talán csak annyi eltéréssel, hogy Kovách már a legelső modellenél a piacgazdaságba való magasabb fokú bekapcsolódást ír le, lévén hogy Magyarországon az általa végzett kutatás időpontjában nemigen lehetett többé teljes önállóságra törekvő paraszti gazdaságot találni. A mentalitásban tükröződő üzemszervezési elvek, amelyeknél a „külvilágtól való függés/függetlenség” kérdésének helyét a „közösségi normák által való befolyásoltság mértéke” veszi át, az alábbiak.

A „presztízs ethosza”, avagy a piac által nem érintett gazdasági magatartás. Ennek esetében a gazdasági magatartást, a gazdálkodásmódot a szokásrendként közvetített, kifejtett és megvalósult ethosznak megfelelő értékek, magatartás- és gazdálkodási minták irányítják. Központi és állandó eleme egyfajta anakronisztikus presztízstudat. A magánszemélyek közötti kapcsolat hierarchikus, sok benne a tradicionális elem. Az egyén sok esetben „panelszerű” válaszokat ad a környezete kihívásaira. Kovách Imre szerint így is lehet nagy volumenben és sikeresen termelni.

A második a „biztonság ethosza”, azaz a piacérintett gazdasági magatartás; ebben az esetben nem is annyira a létfenntartás biztonságáról van szó, mint inkább a társadalmi státus megtartásának igényéről, a társadalmi környezettel való szoros azonosulásról.

A harmadik a „jóléti mobilitás ethosza”, a piacorientált magatartás; amely a középrétegek közösségi értékeit foglalja össze. A jólétet, a szolid magánemberi autonómiát, a biztonságot célozza a piacra termelés. A vállalkozó szellem keveredik a hagyományos elvekkel, vállalnak kockázatot, de alapvetően biztosított létfeltételek mellett. Ugyan már nem a tradíciók vagy más közösségi értékek nyomására kezdtek bele a termelésbe, de nem is tartják számon a munkaráfördítést. Létezik egy közösségi norma, egy konszenzus a jövedelmezőségről, amely meghatároz-

¹³⁷ LAMARCHE, H. (dir.) 1991. 13.

za, meddig érdemes termelni. Az ilyen mentalitással rendelkező termelők nem befektetnek, hanem kifejlesztenek, nem nyereségük van, hanem jövedelmük. Még nem lehet őket vállalkozónak tekinteni, hanem valóban inkább „termelők”. A fogyasztás dinamizálja a termelést: az elért fogyasztói színvonalat kívánják megőrizni, és ennek érdekében a gazdálkodásukat is átalakítják.

A negyedik pedig a „vállalkozás ethosza”, vagyis a piacra szerveződő gazdasági magatartás. Itt a gazdálkodást az egyén képes tisztán eszközszerűen kezelni: ez a társadalmi emelkedés és a jólét biztosításának eszköze – méghozzá tudatosan választott eszköze – a számukra. Ők már társadalmi értelemben is vállalkozóvá váltak, elsajátították a vállalkozás értékeit (gyorsaság, mozgékonyaság, racionalitás, jövedelem-irányultság). Ezzel párhuzamosan céljaikban és értékeikben is individualizálódtak. Számukra a magánemberi autonómítás és a jólét az érték, az egyéni teljesítmény már nem a közösség elfogadása miatt számít.

Juhász Pál, amikor a polgárosodottság feltételeit taglalja, akkor hasonlóan a szubjektív hozzáállást, a mentalitást emel ki.¹³⁸ Nála is a szűkebb közösségtől való függetlenedés és egy szélesebb, nagy közösségben/társadalomban való helytállás dönt a polgárosodottság mértékéről.

Szerinte az első mozzanata a polgárosodásnak az, amikor valaki egyéni szerepet, egyéni megoldást keres arra, miként kapcsolódjon be a munkamegosztásba. A második, hogy a közösségében is úgy akar megmutatkozni, hogy a személyéhez kapcsolódjon az, amit tesz. A harmadik a kockáztatásra való hajlandóság, ami főleg akkor tekinthető lényeges elemnek, ha az egyén munkáján kívül tőkét is fektet a vállalkozásba. A negyedik mozzanat pedig az, amikor már el tud szakadni a számára adott közösségtől, és tud önmaga számára közösséget teremteni. Ez a gazdasági közeg, valamint az érdekképviselők és politikai képviselők megteremtése szempontjából fontos. A polgár mind a négy szinten tudatosan vállal szerepet. A sokat emlegetett „parasztpolgár” számára viszont még mindig a saját közössége a viszonyítási pont: a közösségen belüli kooperációs formákat alkalmazza saját vállalkozásában, és a termelés motivációja sem terjed túl a presztízs fogyasztáson.¹³⁹

Benda Gyula szintén mikroléptékben gondolkodik, amikor polgárosodásról van szó: nem a makrostruktúrák, tehát a foglalkozás- és társadalomszerkezet átalakulását érti ezen, hanem a mikrokörnyezet, a társadalmi csoportok alkalmazkodását a változás folytán kialakuló vagy már kialakult keretekhez.¹⁴⁰ Ő azonban már rámutat arra, hogy azok a *társadalmi keretek* is fontosak, amelyekhez a polgárosodó kisközösségeknek *idomulniuk kell*.

Végkövetkeztetésünk mindezek alapján így foglalható össze: való igaz, hogy alapvető dolog a polgárrá válásnál a vállalkozói mentalitás, de fordítva nem igaz:

¹³⁸ JUHÁSZ P. 1991. 177–180.

¹³⁹ JUHÁSZ P. 1991. 177–180.

¹⁴⁰ BENDA Gy. 1991. 169–176.

annak hiánya önmagában még nem teszi az egyént paraszttá. Ahhoz az kell, hogy ne lehessen beszélni még a szélesebb társadalommal kiépített intenzív kapcsolatokról – amibe a szélesebb társadalommal való differenciált kapcsolattartás ugyanúgy beleszámít, mint a közösségi szokások elhagyása, a közösségi kontroll gyengülése, a közművelődési lehetőségek széles körben való elérhetősége, a tömegkultúra és az ennek alapján kialakított fogyasztói igények megjelenése.

Tehát csak részben adhatunk igazat Kovách Imrének, amikor egyedül a „hosszú időtartamú meghatározottságokra” alapoz annak a kérdésnek az eldöntésekor, hogy teljesen felbomlott-e már a hagyományos parasztság Magyarországon. Jogos volt az észrevétele az 1988-ban megjelent tanulmánykötetében, amely szerint a 20. század elején ugyanúgy a lakosság 60%-a érintett a mezőgazdasági termelésben, mint a szocializmus időszakában,¹⁴¹ *de* a két adat közötti *összefüggés nem magyarázható a társadalmi struktúra változatlanságával*. Ha bármilyen értelemben vett folytonosság van a makrostruktúrában, akkor az valószínűleg nem a „parasztiság”, hanem a *családközpontúság*.

Rétegződés és státus

A nem megfelelő módon definiált parasztfogalomra építkező polgárosodásdiskurzus eleve ingoványos talajon áll, nem segíthet hozzá a valóság jobb megismeréséhez, főleg ha mindenáron ugyanannak a folyamatnak akarjuk alárendelni az összes megfigyelt társadalmi jelenséget.

A társadalmi struktúra nagyon is megváltozott, még ha nem is olyan szerves, „konzisztens” módon, ahogyan azt az eredeti politikai szándék és a későbbi rendszerváltó akarat jónak találta volna. Azokat a kutatásokat, amelyek ezt a jelenséget tárták fel, Kovách Imre maga is ismeri, és hivatkozik rájuk.¹⁴²

A legfontosabb változás a rétegzettség-tanulmányok szerint pontosan az, hogy a szocialista időszak változásainak következményeként a magyar makrotársadalom átalakult: szociális struktúrája nem hierarchikussá vált.¹⁴³ Ezeket a megállapításokat a mobilitásvizsgálatok új paradigmája¹⁴⁴ tette lehetővé, amely nem más, mint az egyenlőtlenségek dinamikus vizsgálatára tett kísérlet.

¹⁴¹ KOVÁCH I. 1988. 55–56.

¹⁴² Kolosi Tamás és Róbert Péter kutatásairól van szó, amelyet a szociális és települési státusokban, valamint a szociális és anyagi státusokban megfigyelhető inkonzisztencia-jelenséggel kapcsolatban végeztek, illetve a kulturális, az anyagi és a munkamegosztási dimenzióban megfigyelhető egyéni mobilitások eltérő mértékével kapcsolatban. KOVÁCH I. 1988. 153.

¹⁴³ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 71.

¹⁴⁴ KOVÁCH I. 1988. 26.

E paradigma a Pierre Bourdieu francia szociológus/etnológus által az 1960-as évektől kidolgozott¹⁴⁵ „társadalmi tőke”-elméletre épít, amelynek köszönhetően nyomom követhető az, hogy az egyén által birtokolt különböző társadalmi előnyök és hátrányok hogyan jelölik ki saját helyét a társadalmon belül, és ezeket miként képes továbbörökíteni utódaira.

Időzzünk el egy kicsit ennél a két új fogalomnál: a státusnál és a társadalmi tőkénél. A *státus* fogalma alatt azt az egyén által a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyet értjük, amelyet meghatároz egyrészt a vertikális tagozódás, a rétegződés, „stratifikáció”; másrészt horizontális tagolódás, vagyis a társadalmi munkamegosztás, a „situs”. A társadalmi rangot vagy státust elsődlegesen a foglalkozás határozza meg, amely viszont az egyén életéselyeit szabja meg. Normális esetben az individuum a státusát örökség, tanulmányok folytatása vagy házasság útján szerzi meg. Bár a gyermek virtuálisan rendelkezik szülei státusával, tehát beleszületik egy státusba, semmi nem garantálja, hogy ezt élete végéig meg fogja örizni. A szülők elsődleges célja a családi státus reprodukciója lesz, vagyis hogy a gyermeket ellássák azokkal a javakkal, amik révén szülei státusát sikerül majd megtartania, esetleg még javítania is.¹⁴⁶ A családi státus folyamatos átadása reprodukálja a társadalmi rétegződést.

Bourdieu elmélete szerint négyféle „tőke” van, amelyik lehetővé teszi a társadalmi tér strukturálását: „*a gazdasági tőke*” (a vagyon, a fizetés nagysága), a „*kulturális tőke*” (a képzettség), a „*szociális tőke*” (a társadalmi kapcsolatok) és a „*szimbolikus tőke*” (mint például a tisztesség, az elismertség). A társadalom szereplőinek a társadalmi térben elfoglalt pozíciója a rendelkezésre álló tőkékük nagyságától és összetételétől függ. Az ún. „fejlett” társadalmakban a gazdasági és a kulturális tőke nyom a latban a legtöbbet.¹⁴⁷

A hagyományos paraszttársadalomban a föld birtoklása az, amely meghatározza a termelés sikerét, a termelés eredménye pedig a parasztgazdának a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét. A gazdálkodási előnyöket földfelhalmozással tudja a gazdálkodó társadalmi előnyökké alakítani.¹⁴⁸ A hagyományos családi reprodukció a családi magántulajdonra, a családi mezőgazdálkodásra alapozva, természetes formában, dominánsan a családon belül valósul meg. A tőkével együtt a szülők átadják az általuk a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüket is. Így ideális esetben a státusok szinte tőkéletesen lineáris pozíciója valósul meg.¹⁴⁹

¹⁴⁵ BOURDIEU, P. 1965.

¹⁴⁶ BERTAUX, D. 1985. 5–9.

¹⁴⁷ A társadalmi tőkefajták koncepciója már az 1960-as években megjelenik a szerzőnél. Lásd BOURDIEU, P. 1965.; egyik francia nyelvű összefoglalása: BONNEWITZ, P. 1998; magyarul: BOURDIEU, P. 1978, 1997.

¹⁴⁸ KOVÁCH I. 1988, 48–49.

¹⁴⁹ UTASI Á. 1989. 23.

A szocializmus meglehetősen erőszakosan átrendezte a társadalmi teret. A régi státusátadási stratégiák, sőt a rendelkezésre álló különböző társadalmi tőkék is devalválódtak. Daniel Bertaux egyik gondolatébresztő tanulmányában¹⁵⁰ azt vizsgálja, hogy Oroszországban az októberi forradalom után azok az elithez tartozó családok, akik nem hagyták el az országot, miként próbálták meg átadni utódaik számára kulturális javaiknak legalább egy részét. Azt találja, hogy a privát tér kontrollja (tehát a gyermekek otthoni keretek között való nevelése, mindennapi érintkezés, elégséges anyagi forrás) nagyon lényeges ahhoz, hogy a családok át tudják adni az értékeiket, orientációikat, a szülők által megkívánt helyes viselkedés kódjait. A tanulmány tanulsága az, hogy a társadalmi szituáció nagyon fontos a társadalmi tőkék generációk közti átadásánál, s hogy a háttér vizsgálata a státustanulmányoknál méltatlanul háttérbe szorult. Az ilyen esetek megfigyelése, ahol a társadalmi struktúra felbomlik, jelentős haszonnal járhat a „normál helyzetekben” való átörökítés tanulmányozásához is.

A magyar esetben is megszűnik az átörökítés egyik fontos tárgya: a családi birtok; a család gazdasági-társadalmi egysége meggyengül. Ráadásul belép a folyamatba a társadalmilag ellenőrzött, elvileg „igazságosan” szelektáló iskola (itt most az 1950-es évekbeli származási megkülönböztetéseket tegyük félre). A családi státusok reprodukciója már nem olyan természetes folyamat. Mégis, amint láttuk, a volt parasztcsaládok nagy részének sikerült újból kivívnia a szüleiéhez hasonló státust; a társadalmi rétegek, csoportok többsége mégis megőrizte a hagyományozás lehetőségét. Ahogyan Utasi Ágnes fogalmaz: „a különböző társadalmi rétegekhez tartozó szülők többségét minden eddiginél jobban motiválja, aktivizálja az eredményes státuszörzés, esetleg státusemelkedés vágya”.¹⁵¹ Hogyan volt lehetséges a státuszörzés a teljes társadalmi felfordulás után? Miféle státusról van szó?

Az 1970-1980-as években a Társadalomtudományi Intézet munkatársai kezdeményeztek kutatásokat ebben a tárgykörben. A magyar társadalomban végbemenő átrétegződési folyamatok vizsgálatához az első lépés a komplex származási háttér kidolgozása¹⁵² volt. A társadalmi státust nem megbonthatatlan egységként, hanem többdimenziós jelenségként kezelték: így az egyén és szülei esetén külön-külön mérték fel a foglalkozásban, az anyagi lehetőségekben, a földrajzi helyzetben, illetve kulturális szempontból bekövetkezett változásokat. A különválasztott egyenlőtlenségi szférákat egymástól többé-kevésbé elkülönülő mobilitási csatornákként lehet felfogni.

Ezek alapján az derült ki, hogy sok esetben már a családi háttér is inkonzisztens, azaz a népesség több mint 50%-nál a különféle egyenlőtlenségi tényezők

¹⁵⁰ BERTAUX, D. 1994.

¹⁵¹ UTASI Á. 1989. 24

¹⁵² RÓBERT P. 1986. 303.

inkonzisztenciája volt kimutatható a család társadalmi helyzetében. A népesség 10%-a származott konzisztensen jó helyzetű családból, míg 33%-a konzisztensen hátrányos családi helyzetből indult.

Az inkonzisztens családi háttérrel illetően leggyakoribb az a típus volt, ahol a többi tényezőhöz képest kiemelkedően jó volt az anyagi háttér.¹⁵³ Úgy tűnik ugyanakkor, hogy ezt a jó anyagi helyzetet nem lehetett könnyű egyéb társadalmi előnyökre átváltani. A legegyszerűbb módnak az tűnt, ha a család a megszerzett anyagi javakat részben az utód képzésébe fektette. A magasabb kulturális tőke megszerzése azonban nem járt együtt a gazdasági státus növekedésével, sőt minden 5. egyén, aki szüleinél kulturálisan jobb helyzetbe került, anyagilag rosszabb körülmények között élt. A magasabb végzettséggel járó kulturális tőke is csak úgy ért valamit, ha megtámogatták a magasabb rétegekhez fűződő kapcsolatokat.¹⁵⁴

Róbert Péter szerint a szocialista rendszerben a társadalmi átalakulások hatására csupán a népesség egyharmada vált konzisztensen mobillá. Ugyanakkor, ha az egyes emberek mobilitásának különféle dimenzióit vizsgáljuk, akkor 80%-ban állapítható meg ilyen-olyan jellegű státuselmozdulás: az egyik legjelentősebb ezek közül a munkajelleg-csoportokban bekövetkezett változás. E különböző irányú és mértékű elmozdulásoknak az eredője ritkán volt egyértelműen lefelé vagy felfelé való elmozdulás, úgyhogy sok esetben mozdulatlanak tűnik a társadalom. Ugyanakkor a háttérben igenis jelentős változások mehettek végbe, de ezek a változások egymáshoz képest *inkonzisztensek voltak*.

A legnagyobb mérvű státus-inkonzisztenciák egyrészt a munkamegosztásban elfoglalt helyzet és az anyagi helyzet között voltak megfigyelhetők; másrészt az iskolai végzettség és a munkamegosztásban elfoglalt hely között; harmadrészt pedig abban, ahogyan a kétfajta inkonzisztencia-együttes az anyagi dimenzió mozgásaihoz kapcsolódott. Bár keveset tudunk még a kulturális tőke működéséről, úgy tűnik, hogy az előnyök és hátrányok átörökítése szempontjából ez a szféra viselkedett a „legszűkebb” mobilitási csatornaként¹⁵⁵ – és ennek a szférának a hatása bizonyult a legnagyobbak az intergenerációs mobilitásban.

A mobilitás természetesen nem feltétlenül jelent felfelé lépést. A lakosság 37%-a rosszabb helyzetbe került, de úgy tűnik, ebben erőteljes életciklus hatás is érvényesült, hiszen nagyobb részük 30 év alatti fiatal, illetve 60-70 éves idősebb személy volt.¹⁵⁶ Összességében egyébként a jobb társadalmi helyzetbe kerülés kevésbé konzisztens módon ment végbe, mint a rosszabb társadalmi helyzetbe kerülés.

Az anyagi státus javításában jelentős szerepet játszó második gazdaság a vizsgálat szerint nem tűnt különálló egyenlőtlenségi tényezőnek, mégis fontos szere-

¹⁵³ RÓBERT P. 1986. 304.

¹⁵⁴ UTASI Á. 1989. 25.

¹⁵⁵ RÓBERT P. 1986. 303.

¹⁵⁶ RÓBERT P. 1986. 306.

pet játszott a reprodukciós folyamatban, az előnyök és hátrányok átörökítésénél. Ez a tényező Kiskanizsa esetében is hangsúlyos szereppel bír, ahogyan azt a későbbiekben bemutatom.

Kolosi¹⁵⁷ kutatásai szerint a szocializmus idején egy olyan sokdimenziós tér jött létre, amelynek két pólusán egyrészt egy kb. 5%-nyi, belsőleg erősen differenciált, jórészt a felső értelmiséghez és a munkáselithez tartozó, jómódú munkásokból álló, előnyöket halmozó réteg volt található; másrészt a népességnek kb. 15%-át kitevő, a tényleges életkörülményeiben kevésbé differenciált deprivált réteg helyezkedett el.

Kolosi Tamás a társadalom átalakulásával kapcsolatban a következő megállapításokat tette: szerinte először is az osztálykülönbségek felszámolódtak, másodszor a különböző rétegeket státus-inkonzisztencia jellemzi. Harmadrészt a társadalom hierarchikus – ezt viszont az 1970-1980-as évekbeli, a Társadalomkutató Intézetben végzett kutatások megkérdőjelezzik.¹⁵⁸

Utóbbiakból inkább az a kép rajzolódik ki, mely azt mutatja, hogy az osztályhierarchia összetöredezett, és az osztálykülönbségek elvesztették jelentőségüket. A foglalkozási rétegzettség logikusan alkothatta volna egy új hierarchia alapját, ahogyan a korai szocializmusban még törekedtek is ennek megtartására, és a fogyasztási javakhoz való „érdem szerinti” hozzájutás valóban az inkonzisztencia ellen hatott. A második gazdaság azonban éppen a munkaszervezeti hierarchiát erodálta és a státus-inkonzisztenciát fokozta¹⁵⁹ – de a házasság is ugyanúgy „meteszette” a hierarchiát. Ugyanakkor a javak háromnegyedének központi elosztása és egyéb tényezők miatt a társadalom függőségi viszonyai erősebbek lettek, mint eddig bármikor a történelem folyamán, és ez akadályozta a társadalom horizontális struktúrájának kiépülését.¹⁶⁰

Módra László és Simó Tibor az 1980-as években úgy döntöttek, megvizsgálják, hogyan alakult a hierarchia kérdése *valóságosan* az egyes helyi társadalmakban. Ők úgy látták, hogy a hierarchikus felépítés nem feltétlenül mintázza a „makrotársadalom” szerkezetét. És ez nem azt jelenti, hogy a nagytársadalom felépítését a lokális viszonyok „átszínezzik”, hanem helyenként más-más szerkezetről és más viszonyrendszerről van szó.¹⁶¹ Némelyik lokális társadalmat hierarchikusabb felépítésűnek találták – ők ezt rendinek nevezték –, némelyiké pedig a polgárosodottabb struktúrához állt közelebb.¹⁶²

¹⁵⁷ KOLOSI T. 1984.

¹⁵⁸ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 73.

¹⁵⁹ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 73–74.

¹⁶⁰ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 75.

¹⁶¹ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 61.

¹⁶² MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 75.

Munkájukat módszertani kísérletnek szánták: az egyén helyzetét 10 társadalmi dimenzióban¹⁶³ összevont státusai alapján vizsgálták, majd klaszteranalízissel rendezték státuscsoportokba az egyéneket. Így meg tudták állapítani az egyes státuscsoportok helyzetét, valamint mozgásuk várható irányát.¹⁶⁴

Egyik legmeglepőbb eredményük a társadalmi rétegződéssel kapcsolatban az volt, hogy – bár egyértelműen elválaszthatók egymástól – az egyes státuscsoportok nem alkottak minden értelemben egymás alá vagy fölé rendelhető rétegeket. Ugyanis a különböző csoportok úgy differenciálódtak, hogy az egyes társadalmi dimenziókban hol feljebb, hol lejjebb helyezkedtek el, mint a náluk alacsonyabb státusindexszel rendelkező csoportok. A hátrányos helyzetű csoportokban pedig valamennyi munkajellegcsoport képviseltette magát, az értelmiségiek ugyanúgy, mint a képzettség nélküli segédmunkások. Tehát nem túlzás azt állítani, hogy a *társadalmi differenciálódás elve* nem a hierarchia, hanem a *státusinkonzisztencia*.¹⁶⁵

Két települést választottak ki vizsgálódásuk helyszínéül: Tiszakécskét és Soltvadkertet. E települések a viszonylagos hasonlóságok ellenére is (a mezőgazdasági kultúra fejlettsége, történelmi örökség, üdülőkörzet léte, a külterületi lakosság hasonlóan magas, 17,5% körüli aránya, az egyetemet végzettek 2,3% és 2,4%-os aránya) eltérő volt a gazdasági-társadalmi szerkezete.¹⁶⁶ A legalapvetőbb különbséget a szövetkezeti modellek eltérőségében találták, amely a lokális társadalmak minden egyéb szerveződésére is jelentősen kihatott.

Soltvadkerten nem „adaptált”, hanem a hazai érdekviszonyokra és árutermelésre alapozó szakszövetkezetet hoztak létre, amely szőlő és gyümölcs termesztésre szakosodott. Tiszakécskén pedig az országSZerte elterjedt „artyel” típusú termelőszövetkezetet hozták létre. Mindkettő prosperáló település volt; ekkor úgy tűnt, hogy mindkét társadalomszerveződési modell sikeresen működik, és megfelelő stratégiákat tud biztosítani a település fejlesztésére.

Tiszakécskén demokratikus volt a vezetés, de felülről irányította a közösség életét. Ugyanakkor a lakossági fórumokon bárkinek lehetősége volt új ötletekkel előállni, aminek megvalósítását a vezetés a felettes hatóságoknál ki is vívta.¹⁶⁷

Soltvadkerten történelmi hagyományai vannak az alulról jövő szerveződésnek és a társadalmi szolidaritásnak, ami a 19. század végének egész közösséget ösz-

¹⁶³ Ezek a következők voltak: lakáshelyzet, lakóhelyi infrastruktúra, vagyoni helyzet, részvétel a második gazdaságban, képzettség, kultúra, szabadidő, presztízs a faluban, presztízs a munkahelyen, a munkamegosztásban elfoglalt helye, az intézményrendszerben elfoglalt helye. MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 15.

¹⁶⁴ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 7.

¹⁶⁵ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 70–71.

¹⁶⁶ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 11.

¹⁶⁷ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 32.

szefogó földvásárló szövetkezetére vezethető vissza. A korrektség és az egymás iránti bizalom, valamint az „alulról jövő kezdeményezések” szelleme a szocialista érában is megmaradt. Összességében a horizontális struktúráké maradt a főszerep,¹⁶⁸ amely abból is kitűnik, hogy sok olyan önszerveződő csoportot találtak, amelyek kerültek az intézményesülésnek a lehetőségét is.

A régi „paraszi” értékrendből a szorgalom és a hozzáértés elismerését segített fenntartani az a nem csekély jelentőségű tény, hogy a szövetkezet létrehozásakor nem borították fel teljesen a társadalmi rendet: mindenki érdekelt maradt a termelésben, az 1970-es évekig bárki lehetett szövetkezeti tag, nem volt kötelező „főfoglalkozásban” ott dolgozni. Művelhette tovább a saját ültetvényét, és erre szükség is volt, hiszen a szőlő- és gyümölcsstermesztés nagy szakértelmet kívánó, „bizalmi” munka. Ezzel a fiatalok számára is tovább tudták adni azt a fajta szemléletet, hogy az előbbre jutásban a saját erőre való támaszkodás és a kitartás a döntő.

Ezzel szemben Tiszakécskén a felülről lefelé szerveződés volt a hangsúlyos, a redisztribúciós mechanizmusok aktív támogatásával, amelyben nyilvánvalóan a vezetők bírták a kulcsszerepet.

A kutatók mindkét településen klaszteranalízis segítségével 6-6 státuscsoportot alkottak, majd a két lokális társadalmat összevetették egymással. Figyelemreméltó következtetéseket tudtak levonni ebből az összehasonlításból. Kiderült, hogy a szövetkezeti modellt képviselő Soltvadkert összességében magasabb státusértékkel rendelkezett, a felső két rétege megelőzte Tiszakécske legfelső rétegét. Soltvadkert társadalmával ezzel együtt differenciáltabb is volt, és a legnagyobb különbséget a két legalsó réteg státusindexei között találták.

Tiszakécskén viszonylag széles volt az elitréteg, kb. a lakosság egynegyede tartozott bele. Éppen ezért életmódjában sokkal heterogénebb is – így kevésbé nyújtott követendő mintát az alsóbb rétegek számára, amelyek tagjainak sokkal nehezebb is volt bekerülniük oda.¹⁶⁹ Tiszakécskén az elitbe kerülés egyik módjaként az NSZK-ban végzett vendégmunka kínálkozott, amelynek lehetősége az első gazdaságból indult. Soltvadkerten a vagyoni rétegdifferencia okát inkább a második gazdaságban kell keresnünk.¹⁷⁰

A tiszakécskei társadalom rétegzettsége sokkal erőteljesebb volt, mint a másik városban: itt a két szélső réteg közötti különbség több mint 9-szeres, míg Soltvadkerten a 2-szeresét sem érte el. Ez cáfolja azt a közhiedelmet, amely szerint a második gazdaság lett volna az, amely szélsőséges vagyoni differenciálódáshoz vezetett.¹⁷¹

¹⁶⁸ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 41–48.

¹⁶⁹ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 62–63.

¹⁷⁰ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 120

¹⁷¹ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 111.

Valójában a második gazdaság az egészséges, munkabíró emberek kezében olyan eszközként szolgált, ami lehetővé tette a társadalmilag értékesnek tartott javaknak, az önálló életvitelhez szükséges lakásnak, stb. a megszerzését. A nyugdíjasok számára pedig az alacsony járadékok kiegészítésében segített, a lecsúszás megakadályozásához nyújtott kapaszkodót. Tehát kiegyenlítette, illetve csökkentette a vagyoni különbségeket, vagyis *a középrétegesedést* segítette elő. Emellett lehetővé tette a közszükségletek kielégítését. Gyakorlatilag az első gazdaság korrekciójának, legitimálásának lehetőségét biztosította. Ezek az eredmények, mint látjuk, teljesen megegyeznek a Szelényi- és Kovách-féle következtetésekkel is.

A két település összehasonlítása után Móra László és Simó Tibor megállapították, hogy a középrétegesedés folyamata könnyebben ment végbe ott, ahol a helyi viszonyokra szervezett gazdasági modell alakult ki: ahol erős volt a második gazdaság, és széleskörű alvállalkozói viszonyrendszer épült ki.¹⁷²

Soltvadkerten a második gazdaság szerepe az elit kialakulásában is figyelemreméltó volt, nemcsak a középrétegesedés folyamatában. Magyarán az elit kialakulása teljesítmény alapú volt, amely elfogadottabbá tette vezető szerepüket, és valóban követendő mintát nyújtott az alsóbb rétegek számára. A legmagasabb megbecsültsége azoknak volt, akik „termelni is nagyon tudnak, és a fogyasztáshoz is értenek”.¹⁷³ Ez azt is jelenti, hogy a presztízsszempontrú fogyasztás nagy szerepet játszott a termelés motivációi között – tehát a közösségi értékrend azért még mindig meglehetősen erős hatást gyakorolt.

Mint fentebb láttuk, a tiszakécskei rétegződés kialakulásában az első gazdaságnak nagyobb szerepe volt, mint a másodiknak. Ezt mutatja a magasan képzettek és a szellemi foglalkozásúak nagyobb aránya az eliten belül, úgy a háztartásfők, mint a házastársaik között. Meglepően alacsony volt viszont azoknak az aránya (10%), akiknek a szülei valaha 10 holdnál nagyobb birtokkal rendelkeztek. Úgy tűnt, semmiképpen nem „státuszörzési” stratégiáiknak köszönhetően jutottak magas státusuk birtokába. Ellenben fiatalságuk előnyt jelentett az elitbe való bekerülésnél.¹⁷⁴

A második gazdaság kompenzáló szerepe a második, illetve a negyedik és ötödik státuscsoportban bizonyult a legjelentősebbnek. A második csoport – származása szerint – inkább a volt közép- és nagybirokozók rétegéhez tartozott. Lakáshelyzetük az átlagosnál jobb volt, és a legnagyobb mértékben rendelkeztek földingatlanal, valamint termeltek saját fogyasztásra. Ezzel szemben viszonylag alacsony státust foglaltak el a munkamegosztásban és az intézményrendszerben (ez részben 40–60 éves koruknak és alacsonyabb szakképzettségüknek köszönhető), de mégis magas presztízsnak örvendtek a munka- és lakóhelyükön. Itt egé-

¹⁷² MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 76–77.

¹⁷³ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 100–105.

¹⁷⁴ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 87–88.

szen nyilvánvalóan a család hajdani státusának és presztízisének megőrzéséről beszélhetünk.¹⁷⁵

Tiszakécskén a harmadik státuscsoportot javarészt az önálló háztartással még nem rendelkező, szülőknél lakó, legmagasabb végzettséggel rendelkező és legtöbb „elit eszközzel” bíró fiatalok alkotják. Az ő szülei között voltak legnagyobb arányban ipari munkások. Ők foglalták el a munkamegosztási és intézményi hierarchiában a legmagasabb posztokat, és valószínűleg ezzel függ össze az a tény is, hogy közöttük a volt legnagyobb a párttagok aránya (28,8%). Ugyanakkor a szerzők úgy látták, hogy szerepnövelésük egyértelműen a második gazdaság segítségével mehetett végbe a leghatékonyabban.

Ez a kijelentés megcáfolni látszik Szelényi „parkolópálya”-elméletét, amely szerint a második gazdaság aktív szereplői, a polgárosodni vágyó, volt középparaszt családból származó egyének független foglalkozásokban, politikai elkötelezettség nélkül várják a kedvező alkalmat vállalkozásaik beindításához.

Avagy tekinthetjük másként is a dolgokat: elképzelhető, hogy Szelényinek is igaza van valamelyest, ám azt nem vette figyelembe, hogy a polgárosodás továbbvivőinek tartott volt parasztpolgári réteg megélhetési módja társadalmilag széles körben elfogadott, mint az anyagi stabilitás megteremtéséhez vezető, igen hatékony stratégia.¹⁷⁶ Kovách elméletéhez pedig olyasformán nyújt kiegészítést, hogy a második gazdaság nemcsak az alacsony státusú csoportok kezében eszköz a középrétegesedéshez, hanem az első gazdaság mesterségesen differenciálatlan bérrendszere miatt az elit számára is szükséges a létfeltételeinek megteremtéséhez.

A Módra–Simó szerzőpáros alkotta legalsó státuscsoportok esetében is, a kis-termelés szempontjából nem a középparaszti származás esetleges hiánya tűnik a legnagyobb hendikepnek, hiszen Tiszakécskén például a hatodik, leginkább deprivált csoportban találjuk a legtöbb volt gazdálkodó parasztot. Sokkal többet nyom a latban a megfeszített munkára való *testi-fizikai alkalmatlanság*, a betegség, erőtlenség: itt találunk legnagyobb számban nyugdíjasokat (82,8%). A tanulmány

¹⁷⁵ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 86–87.

¹⁷⁶ Laki László egy 1997-ben megjelent tanulmányában ennél sokkal tovább megy, amikor azt állítja, hogy a „több lábon állás” mint gazdasági stratégia sokkal régebből és szélesebb körökben is bevett dolog volt, és a magyar társadalom elmaradottságának köszönhető. A két világháború között is, a legmagasabb jövedelemmel rendelkező rétegek kivételével, valamennyi társadalmi csoportban kialakult az a gyakorlat, hogy a családfő jövedelmét vagy mellékállással vagy a többi családtag, a feleség munkavállalásával, albérlő fogadásával stb. pótolták ki. Értelemszerűen a vidéki agrárnépesség nagy része, amely nem rendelkezett egy család eltartásához szükséges birtokkal, illetve az iparos és kishivatalnok réteg is akár ház körüli termeléssel, piacozással, akár egyéb mellékmunkák elvállalásával egészítette ki a jövedelmét. Tehát a szocialista második gazdaság nem más, mint annak a stratégiának a tovább élése, amely többféle bevételi forrás köré szervezi a család megélhetését. LAKI L. 1997.

szerint a negyedik-ötödik státuscsoportra is süllyedő-stagnáló helyzet vár, mivel sok közöttük a leendő vagy friss nyugdíjas: az ő esetükben a középrétegesedési folyamat a süllyedéshez képest kevésbé jelentős.¹⁷⁷

Ugyanígy *a családi munkaszervezet hiányos volta* is döntő a termelés volumenének csökkenésében, ezt mutatja az özvegyek, egyedül élők magas aránya (67%) ebben a rétegben. A *női* mivolt is visszahúzó tényezőnek látszik, hiszen itt találhatóak legnagyobb számban női háztartásfők. Ezt azonban nem szabad a nemi hovatartozás szempontjából megítélnünk, hanem az idős kor számlájára kell írunk, hiszen a nőknek jóval nagyobb az esélyük az özvegyiségre, mint az idősebb korban nagyobb halandósági mutatóval jellemezhető férfiaknak.

A képzettség, a műveltség szintje, amely megkönnyítené az egyéni motivációk mederbe terelését, a mobilitási törekvések megvalósításához való eszköz megtalálását, szintén nagyon alacsony körökben (87,4%-uk 8 osztálynál alacsonyabb végzettséggel rendelkezik).¹⁷⁸

Mindezekből arra következtethetünk, hogy a termelés volumenét ebben az időben nem annyira a mentális beállítottság szabályozza, mint inkább azok az adottságok és eszközök, amelyekkel az egyes státuscsoportok objektíve rendelkeznek.

Azt kell tehát mondanunk, hogy az állandó mentális struktúra, amiről fentebb hosszasan beszélünk, nem kötődik kizárólagosan egyetlen réteghez sem. Valószínűbbnek tűnik, hogy vidéken valamennyi olyan társadalmi réteg eszközkészletébe beletartozik a piacra termelés, amelyik rendelkezik egyrészt a hozzá szükséges termelési feltételekkel, másrészt megfelelő hajtóerővel – de nincs egyéb lehetősége az anyagi előbbre jutásra. A termelési feltételek esetén a munkaező tűnik a legdöntőbbnek, miután a tőkeigényes eszközkészlet az intenzív kultúrák művelésében nem olyan lényeges, vagy beszerzése legalábbis nem jelent áthidalhatatlan nehézséget. Megfelelően erős motivációt pedig az alapvető létszükségletek megteremtésére (saját lakás), valamint presztízsjavak (autó, nyaraló stb.) beszerzésére irányuló vágy szolgáltat.that.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy nem lett volna ez a társadalmilag széles körben elfogadott cselekvési mód, ha a hiánygazdaság nem támaszt keresletet a kisüzemek által előállított termékekre, és az alacsony bérezéssel a megfelelő „motivációt”, kényszerít a bonyolult és többirányú stratégiák kidolgozására, amellyel előteremthetik maguknak az emberek a „normális” életvitelhez szükségesnek tartott dolgokat.

Nem tagadható, valóban létezik az a jelenség, hogy a volt középparaszti rétegekből szignifikánsan nagyobb arányban lesznek árutermelők, azonban ha csak ezt vesszük figyelembe – a történeti struktúrák létének kimutatása érdekében –, akkor a jelenség valódi természetét és funkcióit nem ismerhetjük meg teljes mélységében.

¹⁷⁷ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 89.

¹⁷⁸ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 94–95.

Úgy vélem, a legnagyobb hajtóerő a második gazdaságbeli termelés esetében az embereknek az a konkrét és kézzelfogható igénye, hogy egy *társadalmilag elfogadott, megfelelő színvonalú* életvitelt biztosítsanak maguknak és családjuknak, és azt hosszú távon meg is őrizzék. Ez a Kovách-féle státuskontinuitás profán olvasata. Hogy ezt így önmagában lehet-e „polgárosodásnak” vagy akár „parasztpolgárosodásnak” nevezni, nehéz eldönteni.

Korábbi olvasmányaimból az derült ki, hogy sok szerző számára a *vállalkozóvá válás* jelenti a polgárosodást. Ehhez szükséges az a mentális beállítottság, amit Kovách piacra szerveződő gazdasági magatartásként,¹⁷⁹ Juhász¹⁸⁰ pedig a szűkebb közösségtől való teljes elszakadás képességével, illetve új „referenciacsoport” teremtésének hajlandóságával jellemez. Talán valóban vannak olyan weberi értelemben vett öröklött minták, amelyek megkönnyítik a vállalkozói magatartás elsajátítását.

Emellett azonban, ha már az egyes emberek magatartásáról beszélünk, mindenképpen számításba kell vennünk az *egyéni hajlandóságot* is, amely egy közösség tagjai között rögtön egyfajta szelekciót végez a kistermelés szempontjából, akár elsőfokú rokonok között is – ezt terepmunkám alkalmával magam is tapasztaltam. Mivel nem szeretnék a pszichológia felségterületére tévedni, nem foglalkozom azzal, vajon milyen személyiségjegyek szükségesek annak a döntésnek a meghozatalához, hogy valaki egy szabályos tőkés vállalkozást beindítson.

Mindent összevéve sokkal elfogadhatóbb számomra az a gondolat, hogy nem az egyes családokhoz kötjük a kistermeléshez szükséges „habitus” vagy „ethosz” átörökítését. Inkább úgy gondoljuk el, hogy az egyén lehetőségeihez mérten és az életcéljairól, követendő életformájáról alkotott elképzeléseinek függvényében dönt arról, hogy bizonyos eszközöket a szűkebb és tágabb társadalmi környezetnek repertoárjából átvegyen-e, alkalmazzon-e. Adott esetben a közösségi értékrendtől való függetlenedés éppen nem a vállalkozóvá válás felé vezetheti, hanem olyan életforma felé, amely legkevésbé sem felel meg a többség által képviselt értékrendnek.

A fenti esetben a polgárosodást szigorúan redukáltuk a gazdasági életre, és ezzel ki is zártuk a magyar lakosság nagy részét a polgárosodás folyamatából. Éppen ez okozza a fentebb már idézett szerzők dilemmáját, hogy minek is nevezzék ezt a réteget, és ezért gondolták úgy, hogy a „lemaradottság” jelzésével „parasztpolgárnak” titulálják őket.

Pedig, véleményem szerint, igazságtalan dolog így kezelni ezt a népes, vidéki társadalmi réteget. Ha kicsit szélesebb értelemben határoznánk meg a polgárosodás folyamatát, például ismét belevennénk a kulturális szempontú és az életmódban lejátszódó változási folyamatokat is, másként látnánk a dolgokat.

¹⁷⁹ KOVÁCH I. 1988.

¹⁸⁰ JUHÁSZ P. 1991.

Nem gondolhatja senki, hogy a mezőgazdasági vállalkozók öncélúan, vállalkozói magatartás kialakításának érdekében, vagy valamiféle vállalkozási eszmény megvalósítását célozva hozzák létre profitorientált, piacra szerveződő üzemeiket. Inkább arról lehet szó, hogy a fogyasztási igényszint kielégítésének vágya és a rendelkezésre álló lehetőségek-eszközök közösen terelik az egyént újabb és újabb stratégiák kialakítása felé. Ha a motiváció elég nagy, és a környezet is lehetővé teszi, az egyén képes olyan stratégiát is kialakítani és elsajátítani, amely már nem a szűkebb közösség és nem is a család eszközkészletéből származik, hanem tudatosan (de nem feltétlenül intézményesen) tanulja meg alkalmazását.

Itt lép be a képbe a kulturális tőke, a képzés. Bourdieu szerint a család szerepe az, hogy – inkább indirekt, mint direkt módon – átadjon egy bizonyos kulturális tőkét, valamint egyfajta *ethoszt*, mélyen interiorizált értékrendet, amely többek között az egyénnek a *kulturális tőkéhez és az iskolai intézményrendszerhez való viszonyulását* meghatározza.¹⁸¹

A kulturális tőke megkönnyíti az egyén számára, hogy egyre nagyobb távlatokban gondolkodjék, és egyfajta, saját közösségénél szélesebb hatósugarú, globális értékrendet tegyen magáévá, illetve elsajátítsa azt a műveltséget, amely ebben a nagyobb körben való tájékozódáshoz szükséges. A tömegkommunikáció egyre szélesebb körben teszi elérhetővé az ilyesfajta információkat és tudást, amelynek kritikai feldolgozására és hasznosítására általában a képzetesebb emberek rendelkeznek nagyobb eséllyel.

Itt még csupán arról beszélhetünk, hogy az egyén törekszik eszközkészletének bővítésére, hogy az általa óhajtott életformát megvalósítsa. Ennek egyik útja lehet a vállalkozói mentalitás elsajátítása, de messze nem az egyetlen. Más emberek a kulturális tőkéjüket, szaktudásukat lehet, hogy alkalmazottként, intézményi rendszer keretein belül kívánják értékesíteni. Ideális esetben, például Nyugat-Európa országaiban ez teljesen megfelelő módszer arra, hogy az általuk kívánatosnak ítélt életformát éljék. Azért ők ettől nem kevésbé polgárok, a polgárosodásnak nem kevésbé alanyai.

Magyarországon megvannak a hasonló törekvések, de – mint tudjuk, az egyes státusfajták inkonzisztenciája miatt – a legmagasabb végzettség sem menti meg az egyént attól, hogy a depriváltak csoportjába kerüljön, amennyiben nincs megfelelő kapcsolati tőkéje vagy családjától örökölt anyagi tőkéje. Sajnos a magyar társadalom máig érzi a hosszú távú hatásait annak, hogy bizonyos képzettségfajták értéke az anyagi előrelépés hiányában devalválódott.

Akinek kulturális tőkéje által nem sikerült érvényesülnie minden (anyagi és presztízs) szempontból, a közösség által megszabott életkereteken belül, a helyben adott eszközökkel próbál meg érvényesülni például a különösebb – intézményesen megszerzendő – szaktudást nem igénylő mezőgazdasági kistermelés

¹⁸¹ BOURDIEU, P. 1965. 6.

révén. E helyi meghatározottságot láthatta Kovách, amikor a közösségi kontroll erősségéről és a „parasztpolgár” rétegek megmerevedéséről beszélt. Véleményem szerint, melyet a kiskanizsai kutatásaim megerősítettek, már akkoriban sem a közösségi értékrend dominált az egyén cselekedeteinek végrehajtásában, sokkal inkább ez a lehetőséghiány.

Vállalkozó szellem kérdése-e ez a – lehatárolt eszközkészletből való – választás? Nyilvánvalóan nem, hanem társadalmi kényszer. De a követni kívánt, polgári jellegű, civilizált – ha úgy tetszik, fogyasztói szemléletű – életforma szempontjából azért már nem beszélhetünk paraszti értékrendről, akkor sem, ha nem sikerült az előbbinek maradéktalan megvalósítása.

Amennyiben elvetjük azt az ötletet, hogy az életkörülmények civilizálódását a kevesebb kulturális tőkével rendelkező csoportoknál is a polgárosodás részeként értékeljük, és a fogalmat kizárólagosan gazdasági használatban tartjuk meg, az egész jelenség értelmezésénél akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a tömegkultúra terjedését és a globalizáció folyamatát.

Messzire jutottunk Módra László és Simó Tibor tanulmányától, amelynek legnagyobb tanulsága számunkra az volt, hogy nem feltétlenül kell vagy szabad a magyar társadalmat steril struktúrák összességéként, sem pedig egyetlen folyamat megvalósulása vagy meg nem valósulása szempontjából értékelnünk. A valóság ennél jóval bonyolultabb és néha jóval profánabb annál, minthogy egy eleve pozitív és „boldog” végkifejlet felé vezető „üdvörtörtetnek” tekintsük, vagy éppen ellenkezőleg, csak az „üdvözülési lehetőség”¹⁸² elvesztésének okait kutassuk, anélkül, hogy az ezen kívül eső jelenségeket számba vennénk.

Ha kettősséget akarunk látni a szocialista és a posztoszocialista Magyarországon, akkor azt sokkal inkább a gazdasági lehetőségek limitált voltában és a kulturális és életmódbeli tényezők, illetve az általuk alakított értékorientációk diszharmóniájában kell megtalálnunk, mintsem a társadalmi struktúra „megkettőződésében”. Kétségtelen, hogy létezett egy „hivatalos” szféra és egy „nem hivatalos”, de ez utóbbi az első diszfunkciói miatt, azok kompenzálására jött létre.

Laki László az első és második gazdaság steril (tisztán a redisztributív és a piaci elvek szerinti) elválasztását szintén nem tartja szerencsésnek,¹⁸³ ugyanakkor a kettősséget gazdasági vonatkozásban a „naturális elemekkel túlsúlyos falusi-paraszti”, és az „áru- és pénzviszonyok fejlettebb, európai folyamataihoz kapcsolódó városi-ipari” „újratermelődési formák, termelőmódok, csereügyletek, munkapiacok, munkakultúrák, érdekeltségek és megélhetési módok” között látja. Ez is leegyszerűsítettnek tűnik, hiszen ő meg azzal nem számol, hogy falun, ha csekély számban is, de kialakulhatnak fejlett piaci kisvállalkozások, míg sok

¹⁸² Természetesen az „üdvözülés” és „üdvörtörtetnek” szót szigorúan metaforaként, nem vallási értelemben használom.

¹⁸³ LAKI L. 1997. 89. 6. jegyzet

városi vállalkozó nem képes a háztartásgazdálkodás működési logikájától mentesíteni ipari vagy kereskedelmi vállalkozását. Mégis komolyan kell vennünk azt a gondolatot, hogy a magyar társadalom gazdasági-társadalmi integrációjának hiánya¹⁸⁴ itt gyökerezik.

A társadalom, ahogyan azt Módra László és Simó Tibor megmutatta nekünk, nem kettő, hanem sokféle helyi szerveződési megoldást talált e „kettősség” okozta funkciózavarok kiküszöbölésére vagy enyhítésére. E „funkciózavarokat” ők annak az ellentmondásosságnak a számlájára írják, hogy az egyik oldalon a társadalmi hierarchia leépült, a másik oldalon a politikai és első gazdasági szféra nagymértékű hierarchizáltsága megmaradt.¹⁸⁵ Hogy melyik lokális társadalom megoldása számít a polgárabb megoldásnak, az inkább csak a gazdaság szemszögéből dönthető el.

¹⁸⁴ LAKI L. 1997. 72.

¹⁸⁵ MÓDRA L. – SIMÓ T. 1988. 210.

A CSALÁD TÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKIRODALOMBAN

A család témakörében egy fokkal könnyebb a dolgunk, nem azért, mert kevésbé lenne gazdag az irodalma, hanem mert ezekkel kapcsolatban több átfogó értékelés született, csak azon időpont óta is, mióta – 1996 őszétől kezdve – e tárgyra irányult figyelmem. A téma feldolgozásában mutatkozó gazdagság azonban messze nem jelent teljességet is: ezt Faragó Tamás is kifejti¹⁸⁶ a *Magyar Néprajz VIII.* kötetében, abban a tanulmánykötetben, amely diszciplínánk szempontjai szerint legtöbb szemszögből járja körül a család intézményének és az ezzel kapcsolatos összes többi fontos témának (háztartás, házasságkötési stratégiák, korosztályok, rokonság,¹⁸⁷ műrokonság,¹⁸⁸ nemi szerepek, erkölcs,¹⁸⁹ örökösödés¹⁹⁰), valamint ezek történeti alakulásának kérdéseit.

A számos szociológiai, néprajzi, történeti demográfiai, történeti antropológiai publikáció ellenére, melyeknek szemléletmódja és konkrét tárgya is széles palettán helyezkednek el, nem gondolom, hogy a téma teljesen feldolgozott. Ha csak a tanulmányok által képviselt földrajzi egységek, régiók, kisközösségek elhelyezkedését nézzük, akkor ez már önmagában elegendő érv arra, hogy egy délnyugat-dunántúli helyi társadalmat megvizsgáljak. Ha a megjelent írások időbeli korlátait vesszük alapul, szintén helyénvalónak érzem, hogy egy lokális társadalom családi intézményrendszerének változásait az emlékezettel még elérhető időktől kezdve a mai napig bemutassam.

¹⁸⁶ A szerző utal arra a problémára, hogy az alap kutatások időben és térben nem fedik le a teljes magyar nyelvterület történeti fejlődési folyamatait, amely megnehezítette számára e szintetizáló munka megírását, és arra szorította, hogy a hiányosságokat saját, még nem publikált forráselemzéseivel is kiegészítse. FARAGÓ T. 2000. 393–395.

¹⁸⁷ FARAGÓ T. 2000. 393–483.

¹⁸⁸ NAGY VARGA V. 2000. 532–557.

¹⁸⁹ JÁVOR K. 2000. 601–692.

¹⁹⁰ SZILÁGY M. 2000. 723–725.

Ha pedig munkám szemléletmódját tekintjük, amely reményeim szerint magán viseli eddigi néprajzi, antropológiai és mentalitástörténeti tanulmányaim hatását, akkor – úgy vélem – nem szorul különösebb bizonyításra egy olyan dolgozat létjogosultsága, amely a családon belüli viszonyok átalakulását a társadalmi-gazdasági folyamatokkal szoros párhuzamban, azokkal összevetve igyekszik felvázolni. Hogy nem csak történelemről vagy történeti antropológiáról van szó, azt a recens adataim biztosítják. És hogy nem csak amolyan botcsinálta szociológiáról, avagy nem kizárólag „nép-rajz”-ról – a szó leíró értelmében –, azt azzal a történeti látásmóddal vélem alátámasztani, amely máig tartó, a múltban gyökerező átalakulási folyamatok elemzését teszi lehetővé. Habár a disszertáció Kiskanizsáról szól, nem egyszerűen helytörténetet szerettem volna írni, hanem egy olyasfajta „mikrotörténetet”, etnológiát, amely a társadalom működésének általános szabályairól is számot ad.¹⁹¹ Nem a partikulárist kívánom az általánosság szintjére emelni, hanem azokat a hatóerőket megtalálni, amelyek a jelenségeknek éppen ezt a kombinációját éppen itt hozzák létre. Nem(csak) Kiskanizsáról írok tehát, hanem Kiskanizsa családjairól, a jéghegy csúcsáról, amely alatt ott található a jéghegy maga: a történeti-társadalmi folyamatok, az általuk létrehozott társadalmi formák mint az egyes családok életének változásait vagy éppen változatlanóságát előidéző okok.¹⁹²

*

¹⁹¹ Az egyes diszciplínák látásmódjának és eszközkészletének kombinációját mutatom be disszertáciomból kiemelt konkrét példák segítségével egy újabb tanulmányomban: MOLNÁR Á. 2019b.

¹⁹² Számomra ez a mikrotörténeti megközelítés a legelfogadhatóbb egy társadalom vizsgálataánál, amely egyébként nemcsak a legújabb történeti irányzatokra jellemző. Paul-André Rosenthal magyarul is megjelent tanulmányában Fredrik Barth norvég antropológus koncepcióján keresztül világítja meg a „microstoria” módszerét, amellyel a szigorúan legegységibb jelenségek által a makrotársadalmi folyamatok megértésére törekszik. Barth módszere röviden így néz ki: a kutatás a jelenségek megfigyelt megoszlását elemzi, ezt tekinti tárgyának. Az elemzés az oksági összefüggések feltárására törekszik, arra, hogy megvilágítsa, mi hozza létre a megfigyelt formát. A megfigyelt jelenségek közül minden változat ugyanolyan figyelmet érdemel: a statisztikailag kisebbséginek minősülő viselkedés ugyanúgy, mint a többségi. A jelenség heterogenitása mögött ugyanazon oksági viszonyokat, az oksági láncok egyetlen skáláján kell értelmezni. Az események gyakoriságának (statisztika megoszlásának) a magyarázó modellben tükröződnie kell, azaz a kutató által megvilágított folyamatok érvényességét bizonyítja, ha a feltárt folyamatok találkoznak a megfigyelt eloszlással. ROSENTHAL, P-A. é. n. [1999] 79. Ennél egyszerűbben pedig így fogalmazható meg e látásmód lényege: a cél az egyes emberek döntésein keresztül az összes olyan oksági kapcsolat feltárása, amely a vizsgált társadalmi formákat létrehozza. Ennek érdekében a mikroszkopikus vizsgálati szintet kiemelten kell kezelni. ROSENTHAL, P-A. é. n. [1999]. 72.

Család és rokonság a társadalomtudományi diskurzusokban

A család témája valóban „örökzöldnek” számít a szociológia, a történelem, a történeti demográfia, a néprajz, az antropológia – nyugati – berkeiben. Minden tudomány a maga érdeklődési területének megfelelő részletét emelte ki és kutatta a családi életnek. Olyan mennyiségű tudásanyagot halmoztak fel, hogy csak az összefoglaló munkák felsorolása is hosszú lenne. Ezért kénytelen leszek a jelen tárgy vonatkozásában kissé önkényesen szelektálni a megjelent művek közül.

A család témájában már a 19. század evolucionista gondolkodói¹⁹³ alkottak olyan műveket, amelyeknek köszönhetően valamennyi, e problémakörrel foglalkozó mai kutató elődjének kell, hogy elismerje őket. A teljesség igénye nélkül néhány nevet megemlítünk: ilyen volt J. J. Bachofen,¹⁹⁴ Frédéric Le Play,¹⁹⁵ N. D. Fustel de Coulanges,¹⁹⁶ Friedrich Engels,¹⁹⁷ Max Weber, J. MacLennan,¹⁹⁸ Henry Maine,¹⁹⁹ L. Morgan;²⁰⁰ sőt, mivel Émile Durkheimnek saját, családról alkotott koncepciója szintén a korabeli evolucionista szemléletű etnológusok munkáin alapszik, ebben az értelemben őt is ide kell vennünk. A család mint intézmény alakulásával kapcsolatban valamennyi szerző olyan fejlődési vonalat feltételez, melynek kezdőpontja a tradicionális nagycsalád, és egészen a modern ipari társadalom elszigetelt nukleáris családjáig tart. Ez az elképzelés egészen az 1960-1970-es évekig tartja magát.

Durkheimet követően, akinek a társadalomtudományok számára fontos metodológiai újítása a korabeli családformát a társadalom más alrendszerivel hozta összefüggésbe,²⁰¹ a család mint téma néhány évtizedre fiókba került. Durkheim szellemi öröksége maga mégsem jutott teljesen erre a sorsra, hiszen két nagy szociálandropológiai irányzat is elődének vallotta: a brit iskola strukturális-funkcionalista látásmódjára, és Lévi-Strauss strukturális antropológiájára is nagy hatást gyakorolt. Ezek az irányzatok azonban inkább a rokonság témakörét helyezték előtérbe, és elsősorban a tradicionális vagy *nem komplex* társadalmak rokonsági rendszereit igyekeztek feltárni. A család Franciaországban a két világháború között

¹⁹³ Faragó ezt az irányzatot *evolucionista szociológiai családfelődési irányzatnak* nevezi. FARAGÓ T. 1983. 219.

¹⁹⁴ BACHOFEN, J. J. 1861.

¹⁹⁵ LE PLAY, F. 1870.

¹⁹⁶ FUSTEL DE COULANGES, N. D. 1864.

¹⁹⁷ ENGELS, F. 1884.

¹⁹⁸ MACLENNAN, J. F. 1865.

¹⁹⁹ MAINE, H. S. 1861.

²⁰⁰ MORGAN, L. H. 1871.

²⁰¹ DURKHEIM, É. 1888.

nem volt kurrens téma, s amennyiben egyáltalán előkerült, akkor más témáknak szolgált keretül: egyszerűen kikerülhetetlen volt az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokások bemutatásakor, mint amikor például Van Gennep a hétkötetes, teljes Franciaország folklórját bemutató, gigantikus művében a „rites de passage”-t²⁰² (az átmenet rítusait) elemezte.²⁰³

Összességében az a diszciplínák közötti munkamegosztás maradt sokáig érvényben, ami a 20. század elejétől alakult ki: az etnológia/antropológia inkább a rokonsággal foglalkozott, a szociológia felségterülete lett a család,²⁰⁴ azon belül is a modern kiscsalád, míg az 1930-as évektől kibontakozó fiatal tudományág, a történeti demográfia a háztartások vizsgálatát tekintette feladatának. E durva felosztás alól természetesen volt kivétel, de kb. az 1970-es évekig ritka volt az egyes tudományszakok képviselőinek kirándulása a másik területére.

A nyugati tudományos világba a családkutatás „divathulláma” 1960 után tört be, Philippe Ariès-nek a gyermekkorról és a családi életről szóló tanulmányával.²⁰⁵ A nem intézményes keretek között dolgozó történész könyve egyúttal egy, az *Annales* című folyóirathoz fűződő új történeti diskurzus nyitányát is jelentette: az e körhöz tartozó kutatók egyre inkább a hétköznapiakat, a mindennapi élet struktúráit állították kutatásaik középpontjába, elfordulva a politika- és eseménytörténettől. Ma gyakorlatilag ezt a dátumot tartják a mentalitástörténet, illetve a történeti antropológia kialakulása kezdetének. Pedig igazság szerint az ilyen jellegű kutatásokra Lucien Febvre, az *Annales* egyik alapítója már az 1930-as években javaslatot tett, de Robert Mandrou-n kívül senki nem törekedett ennek megvalósítására.²⁰⁶

Maga Ariès is – ez az önmagát „vasárnapi történésznek”²⁰⁷ nevező, a szó legigazibb értelmében „műkedvelő”, avagy „narancskereskedő”, ahogyan a „hivatásos” történészek őt titulálták – már 1948-ban megjelentetett egy hasonló nézőpontot képviselő könyvet: *A francia népesség története és életfelfogásuk*. 1954-ben pedig *A történelem ideje* című munkájával jelentkezett.

Hogy ezek mégis észrevétlenek maradtak 1960-ig, illetve az, hogy 1964-ben a szakma Jean-Louis Flandrin-nek köszönhetően mégis felfedezte magának (Flandrin meleg hangú ismertetést írt róla az *Annales*-ban²⁰⁸), ékes bizonyítéka annak, hogy a paradigmaváltás pontosan annak a megnövekedett érdeklődésnek volt köszönhető, amit a család a maga válságjelenségeivel kiprovokált. A nyugati típusú társadalmakban a válások száma látványosan megugrott, a szexuális forradalom elsöpörte a „régiköcsöket”, a generációs szakadék mélyült. Látszólag

²⁰² VAN GENNEP, A. 1909.

²⁰³ VAN GENNEP, A. 1937–1958.

²⁰⁴ SEGALÉN, M. 1991. 376.

²⁰⁵ ARIÈS, Ph. 1960.

²⁰⁶ Vö. DOSSE, F. 1987.

²⁰⁷ ARIÈS, Ph. 1980a.

²⁰⁸ FLANDRIN, J-L. 1964. 322–329.

az egész világon hasonló tendenciájú változások zajlottak le a modernizációs folyamatokkal párhuzamosan: a régi, kiterjedt, patriarchális, biztonságot adó, ám az egyént erősen korlátozó családok felbomlottak, hogy helyet adjanak két független ember szabad, érzelmeken alapuló társulásának.

Ariès úttörő jellegű vállalkozásának, valamint az őt követő számos munkának²⁰⁹ mindenekelőtt az volt a legnagyobb érdeme, hogy felvetették a gondolatot: a család nem „örök intézménye” a társadalomnak, hanem nagyon is változékony jelenség. A társadalomkutatók „aggodalma”²¹⁰ a család intézményéért, amely szükségesnek érezte megkongatni a vészharangokat az emberiség ezen „ösi” intézményének „romlása” láttán, természetes módon vezetett ahhoz az érdeklődéshez, amely a régi, avagy egyszerűen csak egzotikus, a miénktől eltérő és látszólag stabilabb csalárendszeret vette górcső alá, hogy így jöjjenek rá a modern kis-család instabilitásának okaira.

Körülbelül ekkorra datálható az is, hogy a történelem – a mentalitástörténet vagy történeti antropológia – az etnológiától és az antropológiától „kölcsonvett” néhány megközelítési módot és kérdésfelvetést. Ekkortájt merült fel ugyanis az a gondolat, hogy az egzotikus társadalmakban alkalmazott kutatási módszerek és problematikák remekül hasznosíthatók az európai hagyományos, nevezetesen a paraszti közösségek vizsgálatában, de a modern komplex társadalmakéban is. Ilyen téma a házassági kapcsolatok kutatása, amely, mint tudjuk, Lévi-Strauss privilegizált területe²¹¹ volt; de ilyen az örökösödési jog és a jogszokások is, ami viszont a brit szociálintropológia, azon belül is Radcliffe-Brown²¹² fő témája volt, legalábbis e korszak szociálintropológusai között.

²⁰⁹ Hogy csak egyet említsek, ami magyarul is olvasható: a középkori családi élet egyik legkiválóbb ismerője Le Roy Ladurie, aki Montaignou-ról, egy Pireneusok-beli faluról 13. századi inkvizíciós jegyzőkönyvek alapján rajzolt nagyon pontos és részletgazdag képet. LE ROY LADURIE, E. 1997.

²¹⁰ A születések számának csökkenése, a növekvő válási arány miatt a szociológusok közül sokan féltették a család intézményét a végromlástól, és alapvetően ebből az alapállásból ítélték meg az 1970-1980-as években lezajló társadalmi folyamatokat – állapítja meg az általa szerkesztett, a jelenkori családokról szóló kötet bevezető tanulmányában Martine Segalen, francia etnológus. SEGALEN, M. (dir.) 1991.

²¹¹ Claude LÉVI-STRAUSS e témából írta meg doktori disszertációját 1949-ben, amely valóságos mérföldkönek bizonyult a szociálintropológia életében: *Les structures élémentaires de la parenté* (1949) című művében fejtette ki azt az elméletet, amelyet Louis Dumont „a házassági szövetség” (théorie de l’alliance de mariage) elméletének nevezett el. A témához lásd DUMONT, L. 2002.

²¹² Radcliffe-Brown nevéhez fűződik a rokonság elméletének egyfajta jogi szemponttú kidolgozása: a rokoni csoporttagsági státussal járó jogokat és kötelezettségeket, valamint ezeknek a jogoknak az átadását, átörökítését is vizsgálta. Lásd például RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1935.

Franciaországban Jacques Yver örökösödéssel foglalkozó 1966-os,²¹³ és különösen Le Roy Ladurie 1972-es²¹⁴ tanulmánya óta hihetetlen mértékben megsza-
porodtak az ilyen jellegű munkák, ez a téma 30 év múltán is rendkívül népszerű
maradt a francia társadalomkutatók körében.²¹⁵

Részben ennek az átörökítés iránti érdeklődésnek köszönhetjük az olyan nagy
interdiszciplináris kutatásokat is, mint amit például a bretagne-i Plozévet-ben²¹⁶ is
végeztek az 1960-as évek elejétől a humán genetikai iskolából elinduló Jean Sutter
kezdeményezésére. De Michel Izard szociálanropológiai témát, azaz Lévi-Strauss
problematikáját, a házassági cserék struktúráját is vizsgálta a breton anyagon, és
ezzel kapcsolatban kimutatta a rokonsági terminológia állandóságát.²¹⁷

Minot-ban is érdekfeszítő kutatásokat folytatott négy kutató: Marie-Claude
Pingaud, Nicole Jolas, Yvonne Verdier és Françoise Zonabend.²¹⁸ Ők több más
antropológiai ihletésű téma mellett az elnevezések rendszerével foglalkoztak.

Pierre Bourdieu, aki több etnológiai terepmunkát is folytatott pályája kezde-
tén, 1962-ben Béarn-ban a férfiak aggregénységének társadalmi okait tárta fel.²¹⁹
E tanulmányában a házassági rendszereket és a javak változásának rendszereit
vizsgálta a háztartási csoport reprodukciójával kapcsolatban.²²⁰

Az örökösödéssel kapcsolatos munkák közül az egyik legfontosabb a nanterre-i
Antropológia Tanszék munkatársának, Georges Augustins-nek 1989-ben megje-
lent elméleti szintézise, amely egész Európa parasztságára kiterjedően vizsgálja
az örökösödési rendszereket;²²¹ erről később szintén lesz szó.

Végezetül pedig Jack Goody munkáját²²² kell megemlítenem, aki arra vállal-
kozott, hogy felvázolja a házasság intézményének és a családnak a középkor óta
történt változásait Európában, összevetve az észak-afrikai arab országok hasonló
jellegű intézményeivel; valamint az egyháznak a rokoni szálak folyamatos gyön-
gülésében és ezzel párhuzamosan a családi kapcsolatok erősödésének folyamatá-
ban játszott fontos szerepét.

A történeti demográfiának, amely az 1960-as években élte virágkorát, szintén
jelentős tudásanyagot köszönhetünk. A kutatók új típusú forrásokat kezdtek nagy

²¹³ YVER, J. 1966.

²¹⁴ LE ROY LADURIE, E. 1972.

²¹⁵ Egyetlen példa erejéig lásd BOUCHARD, G. – GOY, J. – HEAD-KÖNIG, A.-L. (dir.)
1998.

²¹⁶ Az eredmények összefoglalása: BURGUIÈRE, A. 1977.

²¹⁷ IZARD, M. 1965.

²¹⁸ JOLAS, T. – PINGAUD, M.-C. – VERDIER, Y. – ZONABEND, F. 1990.

²¹⁹ BOURDIEU, P. 1962.

²²⁰ BOURDIEU, P. 1972.

²²¹ AUGUSTINS, G. 1989.

²²² GOODY, J. 1983 (angol kiadás 1984).

számban és monográfiászerűen feldolgozni: régi születési, halálozási és házassági anyakönyveket, amelyeknek az adataiból a szerzők megpróbálták kibontani a kollektív viselkedés jellemzőit.²²³ A történeti demográfia olyan kérdéseket tesz fel, amelyek szintén erősen hasonlítanak az antropológia problematikájára: a házasságkötés mikéntjére, az egyházi előírások betartására vonatkozóan, hogy mennyire ismertek a születésszabályozási módszerek, milyen arányt képviselnek a törvényen kívül születettek, milyen mértékben befolyásolta a termékenységet a gyermekek dajkaságba adásának gyakorlata, stb.

A történeti demográfiával kapcsolatban feltétlenül meg kell említenünk a Peter Laslett vezette Cambridge-i Népesedés- és Társadalmi Struktúra Történeti Kutatócsoportot, amely 1972-ben adta ki a *Háztartás és család a régi időkben* című tanulmánykötetét.²²⁴ Ebben az egész Európából, sőt a világ más részeiről származó anyagok vizsgálatára alapozva felállítottak egy háztartásszerkezeti tipológiát,²²⁵ amely az európai tudományosságban széles körben ismertté és alkalmazottá vált.

A családkutatásban az 1970-1980-as évek a nagy szintézisek kora.²²⁶ Számos kitűnő összefoglalás született, jelen téma szempontjából a legfontosabb megemlíteni *A család története*²²⁷ című, francia és angolszász szerzők által jegyzett, háromkötetes, igen kimerítő alapossgal megírt könyvet. A régészettől kezdve az etnológián át a történelemig valamennyi tudományág tudását összegyűjtötte az írott történelem kezdetétől napjainkig, a törzsi társadalmakról éppúgy, mint a nagy civilizációkról.

Hogy a lehetőségekhez képest valamennyire teljes legyen a kép, beszélünk kell még a családról szóló kutatások újabb vonulatairól. Az alapító „atya”, Philippe Ariès nyomdokain haladva, akinek nézeteit az újabb kutatási eredmények néhol megerősítették, néhol árnyalták, néhol pedig cáfolták, a családkutatók

²²³ Egyik iskolapéldája ennek: GOUBERT, P. 1960.

²²⁴ LASLETT, P. – WALL, R. 1972.

²²⁵ Érdekes tudománytörténeti adalék, miért az angolok rukkoltak elő a háztartástipológiával, és miért a franciák foglalkoztak inkább a népesség demográfiai viselkedési jellegzetességeivel: Angliában az anyakönyvek rosszabbul konzerválódtak, ezért kevésbé megbízhatóak, mint Franciaországban, viszont gyakrabban és nagyobb rendszerességgel történt népesség-összeírás – amelyet természetesen háztartásonként végeztek. Franciaországban viszont, ahol jobb állapotban maradtak meg az anyakönyvek, nagyobb lehetőség nyílt olyan demográfiai jellemzők kutatására, mint a házassági életkor, gyermekszám stb.

²²⁶ Tanulmánykötetek és kézikönyvek közül olyan munkákat érdemes említeni, mint a François de Singly szociológus által szerkesztett, 1991-ben megjelent *La famille: l'état des savoirs*. SINGLY, F. (dir.) 1991. Illetve a Martine Segalen etnológusnő által írt *Sociologie de la famille*. SEGALEN, M. 1993.

²²⁷ BURGUIÈRE, A. – KLAPISCH-ZUBER, CH. – SEGALEN, M. – ZONABEND, F. (dir.) 1986.

az 1970-1980-as évekre túlléptek a demográfiai struktúrák és családrendszerek vizsgálatán. Olyan témákkal kezdtek foglalkozni, mint a családtagok egymás közötti viszonya, vagy az anyai és a házastársi szeretet megnyilvánulásának formái: vegyük most példának csak Jean-Louis Flandrin²²⁸ könyvét a családról, rokonságról és szexualitásról, vagy Foucault művét a szexualitás történetéről.²²⁹ Mindkettő beleillik a nagy előd, Ariès kutatásainak főbb vonulataiba. 1972-ben Edward Shorter a modern középosztálybeli kiscsalád történetét írta meg a 18-19. századtól, amelyet úgy értékelt, mint a családi kapcsolatok szentimentalizációjának folyamatát.²³⁰ A kutatók még sokáig úgy gondoltak az egykori családokra, mint olyan közösségekre, amelyeknek nem tartozott a funkciói közé az érzelmi támogatás biztosítása tagjaik számára – ez csak később vált a családi kapcsolatok jellemzőjévé.

A kutatások legújabb, az 1980-as évek közepére és az 1990-es évekre jellemző irányvonalai azonban már egészen más, pszichoszociológiai szemlélettel közelítették meg ezt a témát. Ahogyan Alain Collomp, a téma egyik kiváló ismerője a történeti kutatásokról szóló összegző tanulmányában azt megfogalmazta: „ezek az érzelmek más formákban fejeződtek ki, mint manapság, de ez még nem jelenti azt, hogy nem léteztek”.²³¹

David Sabean a németországai Neckarhausen²³² két évszázaddal ezelőtt élt családait vizsgálva szintén az érzelmi kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt. Ő azt javasolta, hogy pillantsunk bele a családi belső viszonyokba, amely addig „fekete doboz”, ismeretlen, mégis rengeteg információt hordozó dolog volt a kutatók számára. Korábban a családrendszerek és házassági stratégiák kutatói csak az általános szabályszerűségekkel foglalkoztak, feltételezve, hogy egy közösség minden családjának élete a helyben szokásos foratókönyv szerint, simán zajlott. Azonban léteztek olyan feszültségek, érdekellentétek a családtagok között, amely akár a család egyensúlyát is veszélyeztethették. Ezeket is érdemes megvizsgálni, mint ahogy a családtagok egymáshoz való érzelmi kötődését is.

Az általa társszerkesztőként is jegyzett, e tematikát tárgyaló tanulmánykötet²³³ bevezető cikkében szerzőnk figyelmeztet a metodológiai problémákra: az érzelmek kutatása nagyon nagy óvatosságot igényel, hiszen a történeti anyagban nem lehet őket közvetlenül megragadni, legfeljebb megjelenési formáikat, amely nem más, mint „a kultúra által meghatározott érzelmi grammatika vagy a társadalmi

²²⁸ FLANDRIN, J.-L. 1976.

²²⁹ FOUCAULT, M. 1999.

²³⁰ SHORTER, E. 1977.

²³¹ COLLOMP A. 1991

²³² SABEAN, D. W. 1990.

²³³ MEDICK, H. – SABEAN D. W. (Hrsg.) 1984.

kapcsolatok érzelmi kifejeződése”.²³⁴ Korábban a kutatók úgy tekintettek a tapasztalatokra, a normákra, a viselkedési formákra és a két nem közötti kapcsolatra, mint a családi élet szigorúan szubjektív aspektusaira. Csakhogy ezek is mind kultúrafüggő tényezők, amely a történeti korról és a társadalommal változnak. A társadalomtudományokra a programadó írást követően, azaz az 1980-as évek közepétől²³⁵ az a nemes feladat várt, hogy felfedjék ezeket a „pszichoszociológiai összefüggéseket”.

E kutatások elvégzéséig azt gondolták, hogy minél jelentősebb a szülő-gyermek kapcsolat anyagi tétje, annál inkább hiányzik belőle minden pozitív érzelem. A vagyonnal nem rendelkező agrárproletár- és iparimunkás-családokat viszont nem köti meg ez az „anyagias szemlélet”, tehát felszabadultak a szeretet érzése számára. Az újabb vizsgálatok visszautasítják ezt a gondolatmenetet, mondván, minden társadalom rendelkezik az érzelmek kifejezésére szolgáló saját kommunikációs szisztémával, amelyről elképzelhető, hogy csupán a mi szemünkben tűnik túlságosan „racionálisnak-instrumentálisnak”. Azokban a társadalmakban, ahol a vagyon, a földtulajdon nemcsak termelőeszköz, hanem a társadalmi presztízs megjelenési formája, *kifejezési módja*. Az a paraszt, aki azt mondja, hogy szereti a 40 hektáros birtokkal rendelkező asszonyt, valóban *az érzelmeiről beszél*. Csupán ezek az érzelmek is – mint mindannyiunkéi – társadalmilag és történelmileg meghatározottak. Edward Thompson szerint az érzelmek régebben is megkívánták az intenzitást és a gyengédséget a legmagasabb társadalmi osztályoktól kezdve a legalacsonyabbakig; feltéve, hogy a „túlélés szempontjából gazdaságosak” voltak azok a kapcsolatok, amelyekben ezek az érzelmek szerepet játszottak.²³⁶

Martine Segalen, aki a Medick–Sabean-féle tanulmánykötetben szintén szerepel egy, a breton egalitárius öröklési rend okozta érzelmi feszültségekről szóló elemzésével,²³⁷ egész könyvet szentel a férj-feleség viszonyának a francia paraszti társadalomban.²³⁸ Ő arra a következtetésre jut, hogy a szerelem érzése a paraszti közösségek számára kifejezetten haszontalan, gazdaságtalan volt. Ez persze nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem létezett, de a házasságkötésben nem játszhatott szerepet, hiszen a szülők intézték a fiatalok összekerülését. Utóbbiak viszont beletörődtek abba, hogy nem ők döntenek majd saját sorsukról, s talán eszükbe sem jutott, hogy ez másképpen is lehetne. A szerelem nem játszhat szerepet egy

²³⁴ MEDICK, H. – SABEAN, D.W. 1984. 17.

²³⁵ Az 1980-as évek első hullámát követően azóta újabb lendületet nyert az érzelmek történeti-társadalomtudományi szempontú tanulmányozása; lásd FREVERT, U. 2011; LUKÁCS A. – TÓTH Á. 2019, benne a 20. század közepi kiskánizsai társadalommal kapcsolatosan: MOLNÁR Á. 2019a.

²³⁶ MEDICK, H. – SABEAN, D. W. (1984) idézik THOMPSONT (1977).

²³⁷ SEGALÉN, M. 1984.

²³⁸ SEGALÉN, M. 1980.

paraszt életében, mert egy ilyen spontán érzélem egész egyszerűen ellenkezik a parasztság természetével.²³⁹

A romantika hiánya (amely magyarázható azzal is, hogy egy kis közösségben, ahol a felek gyermekkoruktól ismerik egymást, lehetetlen is volna az „első látásra szerelem”) azonban nem egyenlő minden pozitív érzélem hiányával. Az évek megszokása, az egymásrautaltság lassan meghozhatja egymás megbecsülését, amely talán még szilárdabb érzelmi alapot is nyújt a családi élet számára, mint egy fellobbanó szenvedély.

*

A magyar kutatások kisebb fáziskéséssel csatlakoztak a családkutatás e divathullámához; ez kb. az 1970-es évek derekán, az 1980-as évek elején történt. A magyar rokonsági rendszerrel és a családdal foglalkozó szakirodalmak hirtelen támadt bőségére²⁴⁰ reflektál Faragó Tamás is alapos, összefoglaló tanulmányában 1983-ban.²⁴¹

Mi lehet ennek a Nyugat-Európához viszonyított késői figyelemnek az oka? Utasi Ágnes szociológus véleménye szerint Magyarországon az általános felfogás nagyon sokáig sokkal kisebb jelentőséget tulajdonított a társadalomirányítás és -fejlődés szempontjából a családnak, a családi kohézióknak és életvitelnek, a családon belüli nevelésnek, mint az kívánatos lett volna.²⁴² Ez a tartózkodás talán nem véletlen az adott időszakban, miután az uralkodó politikai ideológia Marx elméletei nyomán a családot a „kapitalista értékek inkarnációjának” tekintette.²⁴³ (Ellentétben más nyugati szerzőkkel, mint például Talcott Parsons, aki szerint a család kifejezetten antagonisztikus jelenség, s nem fér össze azokkal a racionális és tisztán gazdasági erőkkkel, melyek a kapitalista társadalmat mozgatják.²⁴⁴) A szocialista éra kezdetén, mint azt az előző fejezetben már említettem, nemcsak hogy a család kutatása nem volt kívánatos, de még a családoknak és a kollektív identitás más, „alulról szerveződő” formáinak a pusztasága sem. Ezért a politika

²³⁹ A parasztságnál régen a szerelmi élet a házasság előtt és a házasságon kívül zajlott le, mert a házasság olyan szigorúan kötött és fegyelmezett életet kívánt, amelyben a szerelemre már nem jutott hely. TÁRKÁNY SZÜCS (1981a. 283.) idézi ERDEIT (1973. 101–102).

²⁴⁰ Lásd például SZABÓ L. 1980; TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b; TÁTRAI Zs. 1981.

²⁴¹ FARAGÓ T. 1983. 216–255.

²⁴² UTASI Á. 1989. 7.

²⁴³ Segalen szavaival, a szocialista tábor ideológusai a nyugati szociológusokkal szemben nem a „családot féltették” (lásd fentebb), hanem „féltek a családtól”. SEGALÉN, M. (dir.) 1991. 12.

²⁴⁴ SEGALÉN, M. 1993. 9–10.

mindent elkövetett, hogy a hagyományos családi kereteket szétörje, és erőszakkal „modernizálja” a családokat. Ehhez első lépés a családi erőforrások államosítása, a kisüzemek megszüntetése és a nők munkába állítása volt. Így akarták „bevenni a klerikalizmus védőbástyáit” és hatalmat gyakorolni a politika nyomásának ellenállni képes, független gazdasági-társadalmi entitások felett.²⁴⁵ A családokra nehezedő ideológiai nyomás az 1960-as években kezdett enyhülni, nem kis mértékben annak a gazdasági kényszernek köszönhetően is, amely a második gazdaságbeli termelést az ország ellátásának szempontjából szükségessé tette. A család intézményének a „modernizáció” hatására történt megváltozása pedig oly közel volt még, hogy valószínűleg el kellett telnie egy kis időnek, amíg a kutatók számára megfelelő rálátás nyílt erre a társadalmi folyamatra. Innentől kezdve már születtek olyan elemzések, amelyek támpontot nyújtanak kutatásomhoz.

Természetesen korábról is ismerünk olyan műveket, amelyek a család témáját ilyen-olyan módon érintik, időben a legelsőek közül talán legteljesebb a nemesi családok életét bemutató, Radvánszky Béla báró által a 19. század végén három kötetben kiadott mű.²⁴⁶

Kétségtelen azonban, hogy a 20. század első felében és derekán kutató néprajztudósoknak a figyelmét a család *önmagában* nem keltette fel. E kutatásokra nagyrészt az a jellemző, mint Franciaországban: a család egyfajta „mellékszereplő” a folklór és a társadalmi élet különböző aspektusainak bemutatásakor.

Amennyiben a család témája önállóan szerepel, akkor azért, mert valamilyen archaikusnak vagy problematikusnak ítélt jellemvonása vonta magára a figyelmet: például a nagycsalád, a had, illetve az egyke esetében. Ilyen, kifejezetten néprajzos szakember által írt mű Fél Editnek a Komárom megyei Martos nagycsaládjáról szóló könyve,²⁴⁷ valamint Morvay Juditnak a palóc had asszonyairól írt, ismert klasszikusa.²⁴⁸ Mindkettőre jellemző egyfajta funkcionista látásmód, amely a korabeli, modern nyugati eszmeáramlatok ismeretének és átültetésének eredménye. Mindkettő egy, a korabelihez viszonyítva régebbi állapotból indul ki, amikor felvázolja a nagycsalád működését, anélkül azonban, hogy külön foglalkozna a szélesebb társadalmi kontextusba vagy történeti perspektívába való elhelyezésével.

Az egykével kapcsolatban egyetlen művet szeretnék kiemelni: e jelenség társadalmi hátterét a korabeli szociográfia csúcsteljesítményének tekinthető, a Pro Christo Diákszövetség tagjai által készített és a román Dimitrie Gusti szocioló-

²⁴⁵ CSEPELI, GY. – NEMENYI, M. 1992.

²⁴⁶ RADVÁNSZKY B. 1879–1896.

²⁴⁷ FÉL E. 1944.

²⁴⁸ MORVAY J. 1956.

giai iskolájának hatásait magán viselő²⁴⁹ ormánsági tanulmány²⁵⁰ tárta fel nagy alapossággal.

Ha már az imént megemlítettem a funkcionista látásmódot, feltétlenül meg kell emlékezni Bodrogi Tiborról, aki Magyarországon az egyetemes néprajz vagy etnológia kiemelkedő képviselője volt. Rendkívül sokat tett azért, hogy a korabeli modern antropológiai látásmódot megismertesse a hazai kutatókkal, és bemutassa azok legújabb kutatási eredményeit, főként a rokonságkutatás területén elértéket. Bár témái között nem szerepelt kiemelten a család, terminológiai javaslatai,²⁵¹ valamint a magyar matriarchátus létének megalapozott cáfolata²⁵² nagyban hozzájárult a társadalomnéprajz s közvetve a családkutatások eszköztárának fejlesztéséhez.

A kifejezetten a családot érintő témák közül a kutatók viszonylag korán elkezdtek foglalkozni a belenevelődés, a szocializáció témakörével. Gönczi Ferenc²⁵³ és Kresz Mária²⁵⁴ hasonló tárgyú munkáit külön szeretném kiemelni.

Nem kimondottan a család belső viszonyainak felvázolását célozza Fél Edit és Hofer Tamás átányi kutatása, azonban a paraszti kisüzem működési elveinek bemutatása kapcsán mégis olyan, rendkívül adatgazdag, az amerikai kulturális antropológia látásmódját²⁵⁵ hasznosító mű született, amely e kérdéskör szempontjából is számos tanulsággal szolgál.²⁵⁶

Szintén a családi munkaszervezet kérdéséből kiindulva írta meg Szabó László azt az elemzést, amely a nagycsaládos és kiscsaládos területek megoszlását az árutertermelésbe való bekapcsolódásukkal, és ezzel kapcsolatosan az üzemszervezet jellemzőivel hozta összefüggésbe.²⁵⁷

Részben a család intézményének a régi termelési feltételek megváltozásának hatására történt átalakulására koncentráltak a Bodrogi Tibor vezette varsányi kutatás résztvevői is, akik közül Zsigmond Gábor²⁵⁸ a családtípusokkal; Jávor Kata²⁵⁹ a tudati viszonyokban történt módosulásokkal és ezeknek a családi viszonyokra gyakorolt hatásával; Sárkány Mihály²⁶⁰ pedig a kistermelés szerkezetének

²⁴⁹ SÁRKÁNY 2000. 46.

²⁵⁰ ELEK P. – GUNDA B. – HILSCHER Z. 1936.

²⁵¹ BODROGI T. 1957, 1961.

²⁵² BODROGI T. 1985.

²⁵³ GÖNCZI F. 1937.

²⁵⁴ KRESZ M. 1949.

²⁵⁵ Tudománytörténeti értékelését lásd SÁRKÁNY M. 2000. 57–58.

²⁵⁶ FÉL E. – HOFER T. 1997, 2010.

²⁵⁷ SZABÓ L. 1968.

²⁵⁸ ZSIGMOND G. 1978.

²⁵⁹ JÁVOR K. 1978.

²⁶⁰ SÁRKÁNY M. 1978.

áthangolódásával és a pluriaktivitás hatására kialakuló új háztartás- és kisüzem-típusokkal foglalkozik.

Még az 1940-es évek elején elkezdett népi jogszokásgyűjtés és történeti anyagfeldolgozás eredményeként írta meg Tárkány Szücs Ernő 1981-ben azt a munkáját, amely a család intézményéről addig felhalmozott ismeretek legkiválóbb összegzésévé vált, jóllehet ő sem a családot tekintette kiindulási témájának. Azért is tekinthető kitűnőnek a műve, mert a népi jog intézményén keresztül végre úgy mutatja be a családformák, az örökösödés, lakóhelyválasztás, terminológia, a kis-család rokonsági kapcsolatainak stb. témáit, hogy a lehető legteljesebb, az utóbbi 200-300 év *történeti változásait* is magában foglaló képet tárja elénk. Ugyanakkor mind a korábbi történeti kutatások viszonylag kis száma, mind a területi feldolgozottság alacsony foka megakadályozta őt abban, hogy egy minden szempontból alapos szintézissel gazdagíthassa a társadalomtudományokat.

A történeti látásmód e területen való alkalmazásáért sokat tettek azok a kutatók, akik a történeti demográfia külföldi eredményeit, többek között a Laslett-féle háztartás-tipológiát megismertették a hazai szakemberekkel. A legjelentősebb hozadéka a Dányi Dezső nyomdokain haladó Andorka Rudolf, Balázs Kovács Sándor és Faragó Tamás munkáinak volt,²⁶¹ amellyel hozzájárultak a családkról alkotott európai kép kiterjesztéséhez is.²⁶² Faragó Tamásnak a *Magyar Néprajz VIII.* kötetében megjelent tanulmánya valóban a legteljesebb szintézise mindannak a tudásnak, amit a 20. század legvégéig a történeti demográfia, a történelem és a néprajz a háztartások szerkezetéről, életciklusairól és a rokonsági kapcsolathálók kiterjedtségéről, a népesség demográfiai magatartásáról, házassági stratégiákról, születéskorlátozási módszerekről összegyűjtött. Szignifikáns és egyben a tárgy több tudományszak érdeklődésére is számot tartó voltára utal, hogy ezt az összefoglalást nem néprajzos, hanem történész-demográfus készítette el. A vállalás elismerésre méltó, akkor is, ha az alap kutatások hiányosságai miatt az általánosítás szintjére nem minden esetben emelhető adatokat mutat be nekünk a szerző, amelyekből mégis – a megfelelő korlátokon belül – megkísérli a lehető legmeszemenőbb következtetések levonását.²⁶³

²⁶¹ A teljesség igénye nélkül néhány munkájuk: ANDORKA R. 1975a, 1975b; ANDORKA R. – BALÁZS KOVÁCS S. 1984; ANDORKA R. – FARAGÓ T. 1984; FARAGÓ T. 1977, 1985, 1996.

²⁶² A *Histoire de la famille* című összefoglaló műben Burguière és Lebrun idézi Andorka és Faragó eredményeit a nagykovácsi háztartások nagyságáról, ahol 1769-ben a módos telkes jobbágyságok átlagosan 7,5 fős háztartásokat vittek, míg a szegényebb szabadok közül a birtokosok 5,5, a napszámosok 4,2 fős háztartásokat bírtak. BURGUIÈRE, A. – LEBRUN, F. 1986. 47.

²⁶³ A túlzott általánosításokért és a módszertanilag nem összevethető, időben túl távoli adatok összehasonlításáért rója meg Faragó Tamást Gyáni Gábor történész, amellet,

A szociológia a maga részéről valóban az 1970-es, 1980-as évek táján kapcsolódott be a család – és itt most már elsősorban a modern családról van szó – témakörének kutatásába. Az összefoglaló jellegű vagy a problémával behatóbban foglalkozó kötetek közül az egyik első a Lócsei Pál szerkesztette kötet,²⁶⁴ amely az 1960-as évek végének, az 1970-es évek elejének magyar családjairól szól. Cseh-Szombathy László különösen sokat tett azért, hogy egyrészt megismertesse a külföldi szociológia eredményeit a magyar szakemberekkel, másrészt hogy újabb és újabb kutatási témákra irányítsa a figyelmet.²⁶⁵ H. Sas Judit Békés megyei kutatásaival finomította a családon belüli viszonyok átalakulásáról alkotott képet,²⁶⁶ valamint a férfi és női szerepek szocializációjáról írott tanulmánykötete²⁶⁷ is hozzájárult a családról alkotott ismereteink bővítéséhez.

Utasi Ágnes az 1980-as évek legvégén már azzal a szándékkal jelentette meg tanulmánykötetét, hogy felvázolja az egyes társadalmi rétegek családtípusainak jellegzetességét. E munka számunkra különösen a szocializmus időszaka alatt, a falusi családok viszonyaiban beállt változások vizsgálata miatt válik érdekessé.²⁶⁸

Tomka Bélának az ezredfordulón megjelent könyvében pedig már a magyarországi és a nyugat-európai változási folyamatok összevetésének igénye jelenik meg.²⁶⁹

A család meghatározása és „meghatározottsága”

Talán túl messziről indulunk, de ha tudni akarjuk, miként alakult át a kiskanizsai családok élete, akkor definiálnunk kell, hogy mit értünk a „család” fogalmán. Tárkány Szücs Ernő néprajzi szemléletű definíciója kiválóan alkalmas arra, hogy a vizsgált terepünkön és korszakunkban kijelöljük a család határait. A definíció szerint családon „a társadalom zárt, vérségi alapon és házasság (nemi kapcsolat) útján létrejött, társadalmilag elismert és szabályozott, jogilag önálló, elkülönített vagyonnal bíró, tartósan együttélő csoportját értjük, amelynek végső célja utódok létrehozása és a felnevelésükhöz szükséges feltételek huzamos biztosítása”.²⁷⁰

hogy kiemeli a munka igényességét. GYÁNI G. 2002. 37. El kell ismernünk azonban, hogy Faragó Tamás az a szerző, aki talán legtájékozottabb e területen, így, ha szigorúan vett módszertani szempontból talán elhamarkodottnak is tűnik némely kijelentése, mégsem biztos, hogy az esetleges későbbi kutatások nem őt igazolják.

²⁶⁴ LÓCSEI P. 1971.

²⁶⁵ CSEH-SZOMBATHY L. 1979.

²⁶⁶ H. SAS J. 1973.

²⁶⁷ H. SAS J. 1984.

²⁶⁸ UTASI Á. 1989.

²⁶⁹ TOMKA B. 2000.

²⁷⁰ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 407.

Tárkány Szücs hozzáteszi még, hogy ezt a meghatározást az utóbbi 300 év Magyarországon végbement fejleményei alapján alkotta meg. Rendkívül fontosnak tartom ezt a kitétel. A szerző ugyanis a családot olyan, történetileg változó szervezetű egységnek tekinti, amely *a társadalmi és gazdasági viszonyok eredményeként jön létre*.

A francia etnológus, Martine Segalen a családról szóló összefoglaló jellegű munkájában hasonlóan vélekedik: „minden kornak megvannak a maga családformái”. Azonban azt is kihangsúlyozza, hogy – bár a társadalom és a család ugyanúgy a gazdasági és kulturális erők termékeinek tekinthetők – „ez *nem jelenti azt, hogy az egyik közvetlenül a másiktól eredeztethető*”.²⁷¹

Faragó Tamás szerint szintén létezik összefüggés a gazdasági-társadalmi rendszer és a családformák között, de ezek nem közvetlenek, és *az időben a családrendszerek változásai csak bizonyos késéssel követik a társadalmi-gazdasági változásokat*.²⁷² Az ő családdefiníciója²⁷³ annyiban különbözik a Tárkány Szücs által megfogalmazottól, hogy nagyobb hangsúlyt fektet a családtagok által betöltött társadalmi és rokoni szerepekre, és a csoport tagjait összekötő szolidaritásra, erkölcsi felelősségre és az életmód közösségére. Úgy gondolom, hogy e három utóbbi kitétel szükségessége nem minden esetben támasztható alá a történelmi és jelenkori adatok alapján. Abban azonban Faragónak lehet igaza, hogy az együttlakás és a gazdasági kooperáció nem feltétlenül követelmény a család létrejöttéhez (ezzel önmaga zárja ki például az életmódtényezőt), s az utódok szocializációjának sem kizárólagos helyszíne a család.

A néprajzos, szociológus-etnológus és a történelmi demográfus valamennyien elismerik a társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyok és a család mint intézmény változatossága közötti összefüggéseket. Azzal, hogy hangsúlyozzák ezeknek az összefüggéseknek az áttételes, közvetett voltát, azt sugallják, hogy *egy családforma nem feltétlenül feleltethető meg egy és csakis egyfajta társadalmi berendezkedésnek*, és ezt teljes mértékben el kell fogadnunk. Mindhárman meglehetősen

²⁷¹ SEGALÉN, M. 1993. 6.

²⁷² FARAGÓ T. 1983. 232–233.

²⁷³ „A *család* társadalmilag elismert szexuális kapcsolatba lépő felnőttek és velük élő leszármazottaik, valamint azok házastársainak kis csoportja (európai viszonyok között többnyire egy férj és egyetlen feleség a kiinduló együttes), amelynek tagjai egymással interakcióban meghatározott társadalmi és rokoni szerepeket töltenek be, illetve funkciókat, feladatokat látnak el, s ezek közül talán legfontosabb a társadalom számára új egyedek létrehozása a szó biológiai értelmében. A csoport tagjait szolidaritás, kölcsönös erkölcsi felelősség, s rendszerint az életmód közössége is összeköti. Fontos itt megjegyezni, hogy számos kutató álláspontjával ellentétben, véleményünk szerint sem az együttlakás, sem a gazdasági kooperáció nem szükséges a család létrejöttéhez, és a vizsgált korszakban nem kizárólag a család a színtere az utódok szocializációjának sem...”. FARAGÓ T. 2000. 454.

határozottsággal állítják azt is, hogy a *társadalmi-gazdasági változások megelőzik a családforma változásait*.

Bármennyire is egyértelműnek tűnik ez utóbbi kijelentés – amelyet olyan szerzők munkáiból emeltem ki, akik nagy rálátással bírnak saját szakterületük eddigi kutatási eredményeire –, mégsem mindenki osztja ezt a látásmódot. Alan Macfarlane angol antropológus-történész, aki azt vizsgálta, hogyan alakult ki Angliában a kapitalizmusra jellemző „individualizmus”,²⁷⁴ éppen fordított következtetésre jut. Vagyis azt állítja, hogy a 13. századtól elemzett forrásaiban semmi nem utal arra, hogy az angolok valaha is olyan családszervezetben éltek volna, amely megfelel a feudalizmusban megszokott paraszti életformának. (A paraszti önellátó üzem, valamint a hozzá szervesen kapcsolódó nagycsaládi háztartás- és munkaszervezet hipotetikus modelljét kelet-európai – elsősorban orosz és lengyel – paraszttársadalmakat elemző munkák alapján alkotta meg.)

Szerzőnk szerint a nagy váltást, ha egyáltalán létezett ilyen, az angol társadalom életében nem az ipari forradalom hozta meg, nem akkor alakultak ki a kapitalista termelési viszonyok, hanem jóval korábban. Szerinte Angliát már a középkorban „gyárak nélküli kapitalizmusként” lehet leírni, mégpedig pontosan annak a családmodellnek köszönhetően, amely lehetővé teszi a könnyen helyet változtató fizetett munkások széles rétegének létrejöttét. A másodszülötteket a családi gazdaság vagy műhely elhagyására kényszerítő törzsöröklési rendszer, valamint az a szokás, amely még az örökösök számára is kötelezővé teszi az idegen házaknál való szolgálatot, igen nagy földrajzi és társadalmi mobilitást idéz elő, s ezzel megteremti a kapitalista termelési módra jellemző bérmunka feltételeit. Még ha vitatkozni is lehet annak a „kelet-európai parasztszervezetnek” a megalkotási módszerével, amellyel Macfarlane a nyugati modellt összeveti, mindenképpen figyelemre méltó elképzelés ez: hiszen a *társadalom egy alapintézményének jellegéből származtatja* a „társadalmi-gazdasági mozgatóerőket”. Ha elképzeléseinek bizonyos elemeivel nem is értünk egyet teljes mértékben, vajon nincs-e igaza legalább annyiban, hogy a családot nem a változások passzív elszenvetőinek tekinti, hanem képesnek arra, hogy aktívan hassanak a történelem menetére?

A fenti fejtegetés témámat érintő tanulsága tehát pillanatnyilag az, hogy minden kornak megvan a maga családformája. A családformák azonban nem csak koronként térnek el egymástól. Ez a gondolat manapság természetesnek tűnik, azonban még az 1980-1990-es években sem volt magától értetődő minden kutató számára, ha végigtekintünk az 1960-as évek óta született, elsősorban külföldi szociológiai, történelmi és néprajzi kutatásokon.

²⁷⁴ MACFARLANE, A. 1993. Az individualizmus szó itt az *egyén* érdekeit a közösséggel szemben előtérbe helyező társadalomrendezkedést és Anglia történelmi útjának *egyedi* voltát egyszerre jelenti.

Daniel Bertaux, francia szociológus²⁷⁵ szerint a kutatók általában kétféleképpen közelítik meg „a családot”: az elterjedtebb módszer szerint a családra mint intézményre tekintenek, amelynek funkcióit és belső felépítését (a szerepeket, a szerepek közötti összefüggéseket) próbálják meg tisztázni. Ez a szinkron jellegű megközelítés elsősorban az 1970-1980-as évek szociológiai irodalmának nagy részére jellemző; a diakronikus perspektívát csak azóta vezették be. Hátránya az, hogy hajlamos a családról *általában* beszélni.

A másik nézőpont szerint a kutatók mindig konkrét családokat vizsgálnak. „A család”: ilyen nem létezik, csak „családok” vannak, többes számban, amelyek szociális környezetük, kultúrájuk, vallásuk, etnikai hovatartozásuk, az általuk követett családi modellek, de a családalapítók személyisége szerint is igen csak különbözőek lehetnek – mondja Bertaux.

Pontosan erre a következtetésre jut a magyar szociológus, Utasi Ágnes is, aki szintén vallja, hogy az egyes társadalmi rétegekhez tartozó családoknak eltérő kell, hogy legyen a családmódeljük, hiszen különböző életfeltételekhez csak eltérő életvitellel tudnak alkalmazkodni.²⁷⁶

A társadalomtudományok által a családokról rajzolt kép és változásai

A régi iratokkal dolgozó történészek vagy a távoli terepeken kutató antropológusok figyelmét a mai kor családjaival összehasonlítva a másság, az egzotikum ragadta meg elsősorban. Az 1960-as években kutatásaik eredményeként – gyakran nem kevés nosztalgiától vezéreltetve – olyan képet kezdtek kialakítani a régi korok, távoli társadalmak családjairól, mely szerint azok erősek és biztonságos adóak voltak, s erősen különböztek a „mi” modernizált kiscsaládjainktól.

Milyen is volt tehát a család a premodern korban szerintük? A „hajdani” család mindenekelőtt népes volt, egyrészt mert nem ismerték vagy nem alkalmazták a családtervezési módszereket, másrészt mert több generáció is együtt élt. Mint-hogy a házasság inkább két család szövetsége volt, mintsem két felnőtt ember szabad elhatározása, hiányzott az érzelem a felek között, a szerelem pedig egész egyszerűen nem tartozott bele a házasság fogalmába. Az asszony helyzete a családban egyértelműen alárendelt volt, házasságáig apja gyámkodott felette, azután férje parancsolt neki. A magas születésszám és a gyakori csecsemőhalandóság egyfajta közömbösséget idézett elő a szülők részéről gyermekeik irányában, aki-

²⁷⁵ BERTAUX, D. 1996.

²⁷⁶ UTASI Á. 1989. 7.

ket inkább kezeltek miniatűr felnőttekként, mint kisgyerekként. A gyermekkor a 17-18. század találmánya volt, a publikum elől elzárt magánélettel együtt.

Ezzel szemben a modern kiscsalád sokkal inkább az érzelmekre alapul, viszont nincs vagy nem olyan jelentős a gazdasági funkciója. A gyermekek szocializációjának feladatát az iskola, óvoda, bölcsőde nagyrészt átveszi, az idősek és betegek gondozásáról közintézmények gondoskodnak. A család már nem erős, hanem alapvető funkcióitól megfosztott intézmény.²⁷⁷

A hagyományos és modern családról szóló munkákat egészítik ki és árnyalják a „nagy család-kiscsalád”²⁷⁸ témájában végzett vizsgálatok, valamint a kelet- és nyugat-európai családmódel leírását a maguk számára feladatként kitűző kutatások.

A történeti demográfiának különösen sokat köszönhetünk abban, hogy segít eloszlatni a nagy család körül kialakult félreértéseket. Mint azt fentebb kifejtettem, a régi korok társadalmának alapegységét a kutatók hajlamosak voltak népesnek és összetettnek elképzelni. Peter Laslett és cambridge-i kutatócsapatának érdeme volt, hogy megvizsgálták, valójában *mekkorák is voltak az európai háztartások* a középkor és az újkor folyamán.

Háztartásokról lesz szó, nem családookról, hiszen a demográfusok a korabeli háztartás-összeírások nominatív listái alapján dolgoznak, amelyek a család jelenlévő tagjai kívül a velük élő távoli rokonokat, látogatókat, albérlőket és a szolgálkat is a háztartás tagjai közé sorolják. Peter Laslett a háztartás kritériumaként az esetek többségében három tényező együttes teljesülését várja el: a földrajzit (a háztartás tagjai szokás szerint egy tető alatt élnek), a funkcionális tényezőt (hogy a háztartás tagjai bizonyos számú tevékenységben osztozzanak), és a család – vérrokon vagy házassági rokon – szálak meglétét.²⁷⁹ Ez utóbbi természetesen nem áll fenn olyan nem rokon háztartásoknál, ahol például egy lelkészről és házvezetónőjéről van szó. Erre az esetre Faragó Tamás a jogi viszony meglétét emeli be a kritériumok közé.²⁸⁰

A háztartások magját többnyire egy család, azaz egy házaspár és gyermekei vagy özvegy és gyermekei, egészen ritka esetben testvérek csoportja alkotja (viszont özvegy és unokája vagy nagynéni és unokaöccse, tehát másodfokú rokonok nem számítanak családháztartásnak).²⁸¹ A szolganépeket és bérlőket leszámítva,

²⁷⁷ ARIÈS, Ph. – DUBY, G. 1985.

²⁷⁸ A nagy család és kiscsalád terminust, Faragó Tamással (FARAGÓ T. 1983.) egyetértve én sem tartom szerencsésnek, hiszen a mennyiségi jellemzőkre irányítja a figyelmet, miközben a belső szerkezet sokkal többet árulhat el a családmódelről. A kutatók gyakran mégis ezeket a jelzőket használják, talán megszokásból is, erre utalva alkalmazom magam is e helyütt ezeket az elnevezéseket.

²⁷⁹ LASLETT, P. 1972. 847–848.

²⁸⁰ FARAGÓ T. 2000. 455.

²⁸¹ LASLETT, P. 1972. 851.

a család felfelé, lefelé vagy oldalirányba bővíthet egyedülálló személyekkel vagy házaspárokkal. Lényegében ez alkotja a Laslett-féle háztartástipológia alapelvét,²⁸² amely ily módon, a családhoz kapcsolódó kiterjesztések és az együtt élő család összetettsége alapján állít fel több, az ésszerűség határain belül bővíthető kategóriát.

A cambridge-i kutatócsoport egész Európára kiterjedő vizsgálata azt mutatta ki, hogy a háztartások átlaglétsszáma nem haladta meg a 4-6 főt.²⁸³ A nukleáris család (egy házaspár gyermekekkel) és az egy házaspárból álló háztartás volt a legelterjedtebb, törzscsaládokkal vagy „polinukleáris” családokkal csak ritkán találkoztak. Ezzel egyértelműen cáfolják a régi korok komplex, nagy létszámú családjairól alkotott képet, és ráadásul azt az evolucionista elképzelést is, hogy ezek az individualizáció hatására bomlottak volna fel. Ezt átgondolva már messze nem tűnik a valóságtól annyira elrugaszkodottnak Macfarlane fentebb bemutatott elmélete, amely az angol kapitalizmusra jellemző individualista felfogást éppen a nukleáris családok működéséből eredezteti.²⁸⁴

Jelentős felfedezésük volt a cambridge-ieknek az is, hogy a család mérete és társadalmi rangja szoros összefüggésben állnak egymással: nem kizárólag a család (kontrollált vagy kontrollálatlan) termékenysége módosítja a méretét és szerkezetét, hanem elsősorban a munkaerő-szükséglete határozza meg azokat. De ugyanilyen fontos tényező a család vagyoni ereje is, vagyis hogy hány személyt képes eltartani; egyszerűen minden szempontból a gazdasági körülmények a döntőek.

Ez utóbbi tény azonban nem teremt automatikusan egyenlőségjelet gazdagság és nagy, komplex család, valamint szegénység és kisméretű háztartás közé. A gazdasági expanzió lehetetlensége gyakran vezet oda, hogy három vagy több generáció él egy fedél alatt. Ezt a jelenséget írja le George M. Foster a „korlátozott javak” formulájával,²⁸⁵ de ugyanezre a jelenségre figyel fel Gérard Bouchard is,

²⁸² Laslett tipológiája egyfajta „fénykép” a háztartásról: statikus, az idő folyamatából kiragadott, amelyből nem lehet megállapítani, hogy a családok/háztartások milyen fejlődési szakaszokon mennek keresztül, sem azt, hogy mi tartja össze őket, esetleg mi okozza instabilitásukat. LASLETT, P. 1972. Ezen „állókép” dinamizálására tett javaslatot Tamara Hareven a családi ciklusok felvázolásának szükségszerűségét hangsúlyozva. HAREVEN, T. 1977. Őt megelőzve Andorka Rudolf magyar nyelvű tanulmányában már 1975-ben felvetette a családszerkezet „longitudinális”, azaz időben való változásai vizsgálatának lehetőségét. ANDORKA R. 1975a. 355.

²⁸³ Faragó azért kritizálja e kutatási eredményeket, mert elfedik azt, hogy a hasonló adatok mögött nagyon is eltérő termékenység, háztartásszerkezet és háztartástípus húzódhat meg. FARAGÓ T. 2000. 458.

²⁸⁴ Ezt a gondolatot veti fel Laslett háztartás-tipológiájának bemutatásakor Hervé Le Bras tudománytörténeti összefoglalója is. LE BRAS, H. 1991.

²⁸⁵ ANDORKA Rudolf (1975a. 361.) idézi George M. FOSTERT (1965. 293–315.).

a kanadai telepes földművesek családi stratégiáit feltérképezve a 18-20. század folyamán.²⁸⁶

A magyar társadalomtudományokat illetően különösen Andorka Rudolf és Faragó Tamás kutatásai jelentősek a témával kapcsolatban. Andorka két 18. századi paraszti közösség esetében kimutatta, hogy a komplex nagycsaládban nem feltétlenül magas a termékenység, sőt azt sem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a nagycsaládos forma az elmaradottság jele, a premodern korból származó relikvum lenne. A két Duna-menti községről, Alsónyékről és Kölkedről szóló tanulmányából²⁸⁷ az derül ki, hogy a fogamzásgátlási módszereket már az iparosodás előtt is széles tömegek ismerhették és gyakorolhatták, holott korábban ezek elterjedését a történészek a modernizációhoz kötötték, s csupán a 19. század második felére tették. Bizonyos vidékeken, mint amilyen a Dél-Dunántúl is, a születésszabályozás az összetett szerkezetű háztartások egyik legfontosabb stratégiája volt a föld elaprózódása ellen. Ugyanakkor megerősíti Laslett-nek az átlagos háztartásnagyságra vonatkozó elméletét: ez 5,28 személy háztartásonként Magyarországon, 1784–1787-ben. A 10 főnél nagyobb háztartások nagyon ritkák voltak.²⁸⁸

Faragó Tamás legújabb összefoglaló tanulmányában amellet az elképzelés mellett foglal állást,²⁸⁹ hogy a nagycsaládok léte Magyarországon semmiképpen nem eredeztethető a távoli múltból, a nemzetségi-törzsi rendszerből, hanem mindenképpen korabeli gazdasági okokra vezethető vissza. Vizsgálatai szerint az összetett háztartások száma a 18-19. század fordulóján megnőtt. Nyugat-Magyarország viszont az általános országos tendenciától eltérően más stratégiát vezetett be válaszul a gazdasági lehetőségek leszűkülésére: a nyugati utat követte a termékenység szabályozásában, a nukleáris családszerkezet megőrzése mellett.

Fél Edit és Hofer Tamás kutatásai szerint az 1940-es évekbeli Átányon a háztartások 2/5-ét a nukleáris családok alkották, a törzscsaládok ennek az arányszámnak csak a felét tették ki.²⁹⁰ A családok többsége nem tartalmazott egy-két családmagnál többet. Fontos összefüggést mutattak ki a családi birtok mérete, a munkaerő-

²⁸⁶ BOUCHARD, G. 1993.

²⁸⁷ ANDORKA R. 1975a. 351, 365.

²⁸⁸ Egész Magyarország átlaga volt a fent említett 5,28 fő háztartásonként; Dunántúlon csak 5,07 főt számláltak, míg a tanulmány vizsgálati terepén, Alsónyéken és Kölkeden 5,7, illetve 5,8 főt. ANDORKA R. 1975a. 348.

²⁸⁹ Elismeri ugyan, hogy a nagycsaládok középkori kontinuitását elégséges adat hiányában nem lehet egyértelműen cáfolni, mégis a fenti elképzelést tartja valószínűbbnek. FARAGÓ T. 2000. 468–469.

²⁹⁰ Fél Edit és Hofer Tamás jelenkori átányi kutatása megerősíti Andorka eredményeit. Felmérték, hogy az 1940-es évek elején a nukleáris családok 40,35%-ot képeztek az összesből, a törzscsaládok 21,33%-ot; a több családmagvas háztartások 2,56%-ot, a töredékcsaládok pedig 4,19%-ot. Ezek az arányok 8-10%-kal eltérhetnek az ország más vidékein. FÉL E. – HOFER T. 1967.

szükséglet és a család szerkezete között: ahol minimum négy ökörrrel szántottak, ott elengedhetetlen volt két felnőtt férfi munkaereje a gazdaságban. Ahol viszont csak lóval, ott gyakorlatilag egy férfi is elég volt a gazdasági munkák elvégzésére. Ugyanígy a zsellérháztartásokban, amelyek egyébként jóval bomlékonyabbak is a gazdaháztartásoknál, sem volt feltétlenül szükséges több férfi munkaereje.

Kérdés persze, hogy az egyes településeken a családszerkezetre vonatkozó – mégannyira hasonlónak is tűnő – arányszámok mit jelentenek valójában, milyen életstratégiát rejtenek. Hiszen a magas halandóság miatt²⁹¹ a családok többsége még ott is nukleárisként jelenik meg, ahol egyébként a törzscsaládi együttélés az elfogadott és ideálisnak tartott forma. De az sem mindegy, vajon a háztartástípológia mely pillanatában rögzíti a család szerkezetét, hiszen elképzelhető, hogy akár egy évvel korábban is törzscsaládot talált volna ott, ahol most csak nukleáris család él, és fordítva. Ezért fontos, hogy a kutatás lehetőség szerint végigkísérje egy család életét, hogy megállapíthassa, hogy egy egyén életének mekkora részét, mely szakaszait tölti egyszerű, és melyeket összetett szerkezetű családban.

Természetesen azt is figyelembe kell venni, vajon az örökösödési rendszer milyen együttélési formákat tesz lehetővé. Ahol a házasság után a vagyon közös lesz, ott az egyik házastárs halálát követően a másik örökli az egész vagyont, s ezért könnyebben jön létre egy özvegy szülőből és házas gyermeke családjából álló törzscsalád. Ahol mindkét házas fél megtartja a maga vagyonát, s a gyermek örököl csak, ott gyakori, hogy a fiú addig nem is házasodhat, amíg apja életben van.²⁹² Másutt szabályos eltartási szerződés kötése után a családfő átadja fiának az irányítást, s ezzel megteremti számára a házasodás lehetőségét.

Faragó Tamás úgy véli, hogy a családi életciklusnak nemcsak társadalmi-gazdasági, hanem *etnokulturális* típusai is léteznek. Három ilyen különített el a Buda környéki falvakban 18. századi forrásokra támaszkodva.²⁹³ A német eredetű Nagykovácsiban úgy találta, hogy amennyiben a háztartásfő rokonnal élt együtt, úgy azok az ő idős, visszavonult szülei voltak. Az együttélés szakasza rendszerint rövid volt, és nem is volt feltétlenül jellemző valamennyi háztartásra.

Pilisszántó, Fajsz és Tótfalu szlovák és magyar családjaira a hosszabb idejű nagycsaládi együttélés volt érvényes, azonban a családok itt is nukleárisává válhattak az együtt élő rokonok halála vagy kiválása után. Az új generáció házasságkötésével a család ismét többmagvúvá válhatott.

²⁹¹ A születéskori várható 30-40 éves élettartam miatt és a későn, 25-27 éves életkorban kötött házasság miatt a 17-18. századi Európában kb. 50% esélye volt a gyermeknek arra, hogy unokával ajándékozza meg mindkét, még életben lévő szülőjét. Magyarországon 1876-1880 közt a 35-40%-es halálozási arányszám mellett csak 25-30 év volt a várható élettartam. ANDORKA 1975a. 352-353.

²⁹² ANDORKA Rudolf (1975a. 358-359.) idézi Lutz BERKNER eredményeit (1972).

²⁹³ FARAGÓ T. 2000. 467.

A tököli horvátoknál a családszerkezet gyakorlatilag soha nem szűkült nukleárisra, és inkább a tagok cserélődése jellemezte életét, mintsem a szerkezeti változások.

A „hagyományos–modern” és a „kicsi–nagy” szembeállítás mellett a harmadik ellentétpár a családdal kapcsolatos kutatásokban: a házassági rendszereket illetően Kelet- és Nyugat-Európa különbözősége. John Hajnal elmélete²⁹⁴ szerint az újkorban kontinensünk közepén, Szentpétervártól Triesztig északkelet–délnyugati irányban húzódott az a tengely, melynek keleti és nyugati oldalán két, egymástól jól elkülöníthető házassági minta volt megfigyelhető.

Nyugaton a házassági kor viszonylag késői volt mind a férfiak, mind a nők esetében. Azt tekintették ideálisnak, ha az új pár azonnal saját háztartást tudott létrehozni. Magas volt a házasságra soha nem lépők aránya a társadalomban. Jellemző volt az életkori szolgaság, azaz a fiatalok házasságkötésük előtt idegen háztartásokban dolgoztak szolgaként vagy szolgálóként. A nők, mivel idősebben, érettebb fejjel mentek férjhez, tudtak maguknak egy kis vagyont gyűjteni a keresetükből, amely nagyobb függetlenséget biztosított a számukra a házasságban. Pszichológiai érettségük azt is lehetővé tette, hogy könnyebben szembenézzenek egy esetleges családi konfliktussal és megoldják azt. Ugyanakkor a késői házasság a lehetséges utódok számát is csökkentette, így ez a házassági rend egyfajta „születésszabályozási módszernek” is tekinthető.

Keleten a lányok sokkal hamarabb, szinte serdülőkorban mentek férjhez, gyakran egy alig valamivel idősebb legényhez. A fiatalok igen gyakran a szülők háztartásában maradtak, amely így több családmagvúvá vált. Ezek a háztartások idővel, többnyire az atya halálával tovább osztódtak. A papok és a testi vagy szellemi fogyatékosok kivételével gyakorlatilag mindenki megházasodott, annál is inkább, mert csak a házas embereket ismerték el a társadalom teljes értékű tagjának – vénlánynak vagy vénlegénynek lenni szégyen volt.

A két modell közötti eltérés a gazdasági struktúrában és az örökösödés módjában is rejlik. Nyugat-Európában egy ifjú addig nem házasodhatott meg, amíg nem rendelkezett olyan gazdasággal, műhellyel vagy egyéb biztos pénzkereseti forrással, amiből egy családot el tudott tartani. Mivel a törzsöröklési rend elterjedt volt, magas volt a száma azoknak a nem örökös fiúknak, akiknek soha nem nyílt lehetőségük a családalapításra. A férfiak közti nagy nőtlenségi arányból pedig egyenesen következik, hogy a nők jó része (mintegy 10%-a) sem talált magának párt.

Kelet-Európában a jobbagyság rendszerének újbóli megerősödése a 17-18. században a nagy, összetett családok kialakulásának kedvezett. A földesúr elősegítette a korai házasságokat, mert így sikerült visszatartania a fiatalokat az elvándorlástól, s ezzel biztosítania uradalma számára a munkaerőt.

²⁹⁴ HAJNAL, J. 1965.

Természetesen ez a két modell is finomításra szorult még. A későbbi lokális kutatások nyomán tisztázódott, hogy Európa nyugati „térfelén” is csak a 16. századtól lehetett a fent leírt modellel találkozni, s hogy ez valószínűleg a túlnépesedésre adott egyfajta válasz volt. Ugyanakkor az is kiderült, hogy ott sem minden közösségre volt érvényes ez a házasodási minta. A Hajnal által felvázolt két nagy terület nem „tisztá”; itt is, ott is megtalálható valamely vonás az ellenkező rendszerből. Ott, ahol a kettő közti „határsáv” húzódik, olyan vegyes régiókat találunk, amelyek nem sorolhatók be egyértelműen sem egyik, sem másik nagy modellbe, s Magyarországon éppen ilyen.

E házasodási tipológia finomítására tett kísérletet Peter Laslett két közbülső kategória bevezetésével, így a következő négy típust különböztette meg egymástól: északnyugat-európai, középnyugati vagy közép, mediterrán, kelet-európai.²⁹⁵

A Középnyugat- vagy Közép-Európában megtalálható háztartások különböző jellemzőiket tekintve hol inkább a Nyugathoz, hol a Kelethez hasonlítanak jobban, hol éppen a kettő átlagértékét mutatják. Például a házasodási életkor hasonlóan magas, mint Nyugaton, s éppúgy, mint amott, az ifjú pár többnyire új háztartást alapít. Közép-Nyugaton azonban nagyobb számban fordulnak elő összetett háztartások. Ami inkább Kelettel rokonítja ezt a területet, az az, hogy itt találhatóak házas szolgák is, s az egy háztartásra jutó felnőttek száma viszonylag magas, ha nem is olyan magas, mint a szinte kizárólag többszörösen összetett szerkezettel rendelkező kelet-európai családokban.

A mediterrán terület jellegzetessége, ellentétben a másik három típussal, a férj és feleség közötti magas korkülönbség. Az újránházasodó özvegyasszonyok száma pedig a keleti típushoz hasonlóan igen csekély. Nagy arányban fordulnak elő összetett háztartások, amelyek aztán osztódnak, ezek azonban nem kizárólagosak, mint Keleten. Viszonylag gyakori a háztartás kiegészülése rokonokkal.

Magyarország a Közép-Nyugathoz hasonlít leginkább, de ahhoz képest még tarkább a kép. Néhány peremterület kivételével a házasulandók életkora mind a menyasszonyoknál, mind a vőlegényeknél magasabb volt a keleti típusában megfigyelnél: 20, illetve 22 év a 19. század közepén. A házasfelek életkorának különbsége relatíve kicsi volt, 2-3 év, amely e területet megkülönböztette a mediterrán régiótól; viszont a vőlegénynél idősebb menyasszonyok aránya jóval kisebb volt, mint Nyugat-Európában²⁹⁶ és Oroszországban.

²⁹⁵ ANDORKA Rudolf és BALÁZS KOVÁCS Sándor (1984. 178–179.) ismerteti Peter LASLETT (1983) felosztását.

²⁹⁶ Ez az arány Laslett szerint elérhette akár a menyasszonyok számának 1/5-1/4-ét is, amit a kutató a „nyugati házasodási típus” legkarakteresebb jelzőjének tart. Ez magasabb házasodási átlagéletkorral párosult: Franciaországban a 16-19. század folyamán szerinte egyetlen nő sem ment férjhez 24 éves kora előtt, Angliában csupán az összes nő 15%-a volt férjnél ilyen idős kora előtt, míg Japánban 28%-uk, Szerbiában

Faragó Tamás szerint a házasságkötési norma (a lányok számára kívánatosnak tartott 15-16 év) s a lehetőségek között mindig volt eltérés, de a „lánykodás” és a „legényélet” időszaka a 19. század második felére hosszabbodott meg és vált az emberi élet kitüntetett állomásává.²⁹⁷ A házasodási életkor a kötelező katonai szolgálat 1849-ben történt bevezetése után megemelkedett, ám ennek valószínűleg nem a törvényi szabályozás volt az egyetlen oka. Egyes közösségekben olyan változási folyamatok indultak meg, amelyek házasodási stratégiájuk alapján lassacskán a nyugati típushoz sorolták őket.

A házasodási kor, a házastársak közötti korkülönbség, a házasságok termékenysége és a lakóhelyválasztás normája szerint Magyarországon három fő házasodási modellt lehetett megkülönböztetni. Az első, amely elsősorban Zalától Sáros megyéig a nyugati-északnyugati határszél közösségeire, s főként a magyarokra és a szlovákokra volt jellemző, abban hasonlított a nyugat-európai mintára, hogy az új pár lehetőség szerint új háztartást alapított, és a gyermekek számának szabályozása gyakorlatilag a házasodási életkor későbbre tolásával történt. A második típus a hagyományos, patriarchális „kelet-európai” modell, alacsony házasodási életkorral, kevésbé szabályozott termékenységgel. Ilyen háztartások leginkább a déli országrészben, a szerb és a horvát etnikumú lakosság köreiben voltak megfigyelhetőek. A harmadik területet pedig szintén patriarchális típusú, összetett háztartások jellemezték, ahol viszont törekedtek a születéskorlátozásra, és a fiatal házások önállósága is gyakoribb volt. Ez a típus a kedvezőtlenebb adottságú domb- és hegyvidékeken, Erdélyben volt elterjedtebb.²⁹⁸

Tehát a történelmi Magyarország átlagos számadatai mindenképpen sokkal heterogénebb házasodási stratégiát takartak, mint bármelyik másik országban. Itt – ahogyan Andorka Rudolf és Balázs Kovács Sándor is megállapítja – valószínűleg mind a négy modell sajátosságait meg lehetett találni.²⁹⁹

Örökösödési rendszerek Európában

A fenti összehasonlítás Kelet- és Nyugat-Európa között részben már érintette az egyik legjelentősebb témakört: a házasodási- és örökösödési rendszereket.

pedig 92%-uk! Emiatt Nyugat-Európában az általa „companionate marriage”-nek, azaz „társ”- vagy „pajtásházasságnak” nevezett kapcsolattípus volt elterjedtebb, ami a házasságnak teljesen más minőségét jelentette, mint például a Dél-Európában megfigyelhető patriarchális típusban, amelyben a feleség már csak jóval fiatalabb kora és tapasztalatlansága miatt is alárendeltje maradt férjének. LASLETT, P. 1977. 331–334.

²⁹⁷ FARAGÓ T. 2000. 400.

²⁹⁸ FARAGÓ T. 2000. 432.

²⁹⁹ ANDORKA R. – BALÁZS KOVÁCS S. 1984. 178.

E két rendszer nagyon szorosan összefügg egymással, hiszen mindkettő a családi fennmaradását szolgálja, de emellett egymás jellegét is meghatározzák. A családi rendszerek legkiválóbb összefoglalását egy francia etnológus, Georges Augustins írta meg.³⁰⁰

Augustins abból indul ki, hogy minden létező jogi rendszer kifejez egyfajta etikát, *legitimitási elvet*, amely a generációk közötti átörökítésben érvényesül. Az emberi társadalmak különböznek abban, hogy minek, illetve kinek a jogait tartják szem előtt: a családi (szülői) házét, vagyis a *lakóhelyi és (lokális) közösségi entitások folyamatosságát* szeretnék megőrizni; avagy a testvérek csoportját – tehát a *csoportok által irányított kapcsolatháló* fenntartását tartják fontosnak. E kettő lesz a névadója a generációk közötti átörökítés nagy legitimitási elveinek: az egyik a „ház” elve, amelynek köszönhetően az örökség oszthatatlan lesz; a másik a „rokonsági csoport” elve, amely a testvérek érdekeit egyenlő módon igyekszik érvényesíteni. Ez utóbbiban a rezidenciális egység csak átmeneti, míg az előbbiben olyannyira folyamatos, hogy a házaknak külön nevük van, amellyel folyton cserélődő lakóit is illetik, s nem a házat nevezik el a benne lakó emberekről.

E két nagy legitimitási elv három nagy családi rendszert hozott létre, amely tökéletesen rímel a Frédéric Le Play által már a múlt században leírt klasszifikációs rendszerre (törzscsalád, nukleáris család és komplex nagycsaládok).³⁰¹

Az egyes számú megfelel az első elvnek: ez a „házsisztéma” (*systeme à maison*). Egyetlen örökös – kevés kivétellel – az elsőszülött fiú veszi át apja helyét a közösség véges számú „ökológiai niche”-ének egyikében. A többi fiú jó esetben is csak a kinevezett utód által örökölt érték töredékét kapja meg pénzben vagy értéktárgyakban, amelynek fejében lemondanak minden, a családi birtokra formált jogukról; és vagy elhagyják a szülői házat, vagy otthon maradnak, hogy szolgáljaként dolgozzanak tovább testvérüknek. Ez a fajta örökösödési rendszer jól kidolgozott, hasonlóan szigorú házassági rendet kíván meg. Örökös nem vehet el örökösöt feleségül, mert ha két házat tartanak fenn maguknak, elveszik egy másik fiatal házaspár életéselyeit, arról nem is beszélve, hogy az örökös leány-

³⁰⁰ AUGUSTINS, G. 1989.

³⁰¹ A szerző három nagy családtípust különít el, területileg is. Az első a Dél-Franciaországban megtalálható törzscsalád (*famille souche*), amely egy örököszt nevel ki. A második a Párizs környéki és a normandiai, valamint a breton kiscsalád, egyelő örökösödési renddel, és neolokális lakóhelyválasztással. A harmadik a Közép-Franciaországban, a Massif Central vidékén élő nagycsalád (*communauté taissible*), ahol a szülők arra törekedtek, hogy mindkét nemű házas gyermekeiket a lehető legnagyobb számban otthon tartsák, mert a bérleti rendszerben előnyös volt a nagyszámú, fizetetlen munkaerő. Ez utóbbi típus összetettségét illetően hasonlított a délszláv zadrugákra, kivéve, hogy az utóbbiak irányítása szigorúan patriarchális elvek szerint történt. LE PLAY, F. 1870.

testvéreit így nem lehetne kiházásítani. A menyasszony által az új otthonába vitt hozomány ugyanis arra szolgál, hogy szinte érintetlenül továbbvándoroljon egy másik házba, sógornője hozományaként. A pénzösszeg szimbolikus körforgása teszi lehetővé a házak közötti házastárscserét.

A második számúban, amelyet a szerző „*ágazati szisztémának*” (système à lignagère) nevezett el, és amely már a rokonsági elvet érvényesíti, a férfiági leszármazottak valamennyien ugyanazzal a jogokkal rendelkeznek. Az örökségre valamennyi férfi egyforma részben tarthat igényt. A más családokba férjhez menő nők azonban ősük hagyatékából ki vannak zárva, legfeljebb házasságkötésükkor számíthatnak az örökrész töredékének megfelelő értékű hozományra. Ebben a rendszerben a nagyszámú örökös közötti birtokelaprózódás jelent kihívást a család jövője szempontjából. A közösség homogenitását és stabilitását – Teodor Shanin brit szociológus terminológiájával élve³⁰² – egyfajta „ciklikus mobilitás” óvja meg: az elaprózódott birtoktesthez a következő generációk áldozatos munkával és házasság révén újabb parcellákat szereznek, a szűkös körülmények között kevesebb gyermeket felnevelve; majd amikor nagyobb, életképebb birtok alakul ki, ismét szaporodni kezdenek, s a föld ismét szétaprózódik.

A harmadik rendszer, amely szintén a második elvet tartja szem előtt, a „*rokonsági szisztéma*” (système à parentèle). Kognatikus jellegű, vagyis itt valamennyi vérrokon, a nők is számíthatnak felmenőik örökségének megfelelő részére. Ennek kihasználásával már lehetővé válik, hogy az unokatestvér-házasságok segítségével védjék ki a birtokaprózódást, s így minden második generáció képes valamit egyben tartani a családi örökségből. Szintén az egalitárius örökösödési stratégia jellemző megoldása a „*párhuzamos házasság*”, melynek során két, gyakran különböző helységekből származó, ám hasonló vagyonnal rendelkező testvérpár házasodik össze, hogy egyik az egyik, másik pedig a másik birtokon gazdálkodjék, s így ne jelentsen gondot az örökösödés miatt szétszórtan elhelyezkedő birtoktestek művelése.

Augustins szerint a fentebb leírt rendszerek inkább csak az elméleti eligazodást segítik a sokféle leszármazási rend között. Egyetlen európai paraszti társadalom sem volt például soha tökéletesen egalitárius, akár tagadták ezt a tagjai, akár nem. Másrészt viszont mindegyikben voltak olyan többé-kevésbé fejlett közösségi szerveződések, amelyek segítettek elviselni a hierarchia okozta frusztrációkat.

Ez a hármas rendszer természetesen nem eléggé differenciált ahhoz, hogy Európa valamennyi közösségének örökösödési gyakorlatát el lehessen helyezni benne. A fenti felosztás gyakorlatilag eléggé leegyszerűsítő módon csak az ingatlan vagyon átörökítésének módjára van tekintettel. Az olyan „átmeneti” vagy két szisztémát ötvöző rendszerek, mint amilyen a délszláv zadruga vagy a francia

³⁰² Teodor Shanint idézi Alan MACFARLANE (1993).

„frèreche”, fivérközösség, akkor érthető meg legjobban, ha figyelembe vesszük az *utódlás*,³⁰³ azaz a társadalmi státus átörökítésének kérdését is; valamint azt, hogy az örökösöknek az örökség (hagyaték) feletti rendelkezési joga mikor lép életbe, illetve a több örökös közötti osztozás mikor történik meg – ha megtörténik egyáltalán.

E tényezők figyelembevételével Augustins a fentieket egy táblázatban is felvázolta (lásd II. számú ábra).³⁰⁴

Ebből kiderül, hogy a konkrét örökösödési rendszerekben az utódlásnak és a hagyatékolásnak 5-5, jól elkülöníthető típusa variálódik egymással.

A komplex nagycsalád-háztartásokban – eltérő okok miatt – nincs azonnal hagyatékolás a háztartásfő halála után. A társadalmi helyzetben pedig gyakorlatilag nem történik változás, a zadruha tagjai mindaddig jogot tarthatnak eszmei és vagyoni tulajdonukhoz, amíg nem akarják elhagyni a családközösséget – mert akkor elesnek az örökrészüktől. A zadrugában, amelyre az *osztatlan férfági vagy agnatikus utódlás* a jellemző, a hagyatékolást mindaddig felfüggesztik, akár több generáción keresztül is, amíg nyomós érv nincsen arra, hogy a család szétváljon (ennek oka többnyire a feleségek által kirobbantott és csillapíthatatlan családi viszály szokott lenni). A fivérközösség annyiban különbözik a zadrugától, hogy a hagyaték megosztását nem függesztik fel teljesen, csupán késleltetik.

A testvérközösség (germanité) és a házközösség (communauté taissable)³⁰⁵ már nemcsak a férfiak, hanem a nők utódlási jogát is elismeri, tehát az utódlás *osztatlan kognatikus*. Előbbi a késleltetett hagyatékelosztást alkalmazza, az utóbbi pedig felfüggeszti a hagyatékolást, akárcsak a zadruha.

Azokban a közösségekben, ahol minden generációban megtörténik mind a vagyon, mind a társadalmi státus átadása, ismét többféle variációs megoldás létezik

³⁰³ A francia „succession” szót fordítottam utódlással. Nem egyszerű dolog a francia terminusoknak a magyarra való átültetése, miután a *succession*, *transmission* és *héritage* szavakat is egyformán lehet a magyar örökösödés, öröklés, örökség szavakkal fordítani. Ez azonban semmit nem árul el a lényegről: hogy *ki* és *mit* örököl. Ezért döntöttem úgy, hogy a *transmission* szót mint az egész procedura jelölőjét az *átörökítés* szóval fordítom magyarra; a *succession*-t *utódlásként* mint a státus átadásaként, illetve az *utód szempontjából az előd követéseként egy bizonyos társadalmi státusban*; az *héritage* szót pedig *hagyatékkal, hagyatékolással, konkrét vagyontárgyak átadása* jelentésben.

³⁰⁴ Forrás: AUGUSTINS, G. 1989. 126.

³⁰⁵ E házközösségek Franciaország középső területein terjedtek el, ahol a földművesek nem tulajdonosai, csupán bérlői a megművelt területeknek. Itt az egész háztartásnak az az érdeke, hogy minél több munkászet meg tudjon tartani, minél nagyobb darab földet tudjon művelés alá fogni. Ezért a leányok is otthon maradhatnak, miután megházasodtak, s oda vihetik magukhoz férjüket. Jelentős ingatlan vagyon nem lévén, a hagyatékolás inkább csak ingóságokra terjed ki.

az átörökítési probléma megoldására. Ha a szülők *egyetlen utódot* neveznek ki, ráhagyhatják a teljes vagyont vagy annak legjelentősebb részét: ez általában ingatlan (föld és ház) szokott lenni. Ez az, amit Augustins „házsisztémának” nevezett el, és Dél-Franciaország nagy részén elterjedt.³⁰⁶ Ebben az esetben *kitüntetett hagyatékolásról* van szó.

Ha *szelektív hagyatékolásról* beszélünk, az történhet úgy, hogy *egy utód* marad a szülők társadalmi státusában (például megkapja apja üzletét, míg a többi fivért apjuk más mesterségre taníttatja, vagy – egymáshoz képest egyenlő nagyságú – kisebb vagyonnal elégíti ki őket). Avagy minden fiútestvér ugyanakkora darab földet és vagyont kap, s a lányokat csak ingósággal látják el, többnyire hozományként – ez utóbbit nevezzük *agnatikus (férfiági) szegmentált utódlásnak*.

Amennyiben tökéletesen *egyenlő elvű hagyatékelosztásról* van szó, akkor is elképzelhető, hogy csak *egy utód* marad a szülők nyomdokaiban, s a többiek csak az ő örökségének megfelelő értékű, de más természetű hagyatékhöz jutnak hozzá. Ha az örökölt vagyon természetében sincs különbség, hanem valamenyny gyermek nemtől függetlenül egyformán örököl, akkor az utódlás *kognatikus szegmentált*.

A szegmentált utódlást *frakcionált utódlásnak* is nevezzük az osztatlannal szemben (akár egyetlen személyről, akár agnatikus, illetve kognatikus utódlásról van szó), hiszen gyakran valóban a társadalmi státus több – kisebb – darabra való szétterjedéséről van szó, amely a státus alapját képező vagyon megosztásának következménye.

A magyar örökösödési rendszerek eddigi legjobb leírását a már említett jogásznéprajzos, Tárkány Szücs Ernő végezte el a népi jogszokásokról szóló könyvében.³⁰⁷ Szisztematikusan és részletesen elemzi a Kárpát-medencében kialakult örökösödési és házassági rendszereket, amelyek az elmúlt 200-300 év során kialakultak. Mindhárom, Augustins által is említett nagy szisztéma változatait megemlíti

³⁰⁶ A francia társadalomtörténészek szerint ez az eljárás a római jogra vezethető vissza, amelyben az atya (pater) minden különösebb indoklás nélkül részesíthette előnyben bármely gyermekét az örökhagyásnál. Ez a kitüntetett többnyire az elsőszülött fiú volt. A Pireneusokban, Baszkföldön az elsőszülöttség joga a mérvadó, akkor is, ha az történetesen lánynak kedvez. Az elsőszülöttet előnyhöz juttató szokás hivatalosan a Code Napoléonig élt. A szülők a civil törvénykezés után is törekedtek elsőszülöttjük előnyben részesítésére, s ez csak úgy történhetett, hogy a törvény lehetőséget adott egy örökös számára a többiekénél egy kevéssel nagyobb örökség bírására. A jegyzők a végrendelkező szülők cinkosául szegődtek, és a „précipute”, a kiemelt örökségrész értékét a valódihoz képest alábecsülték, s a többi leány- és fiútestvér részeit pedig túlbecsülték. Ilyen módon, azt lehet mondani, hogy a régi jogszokás gyakorlatilag a mai napig fennmaradt. (Joseph Goy előadása az ELTÉ-n, a Francia–Magyar Posztgraduális Műhelyben, 1998. május.) Goy, J. 1988.

³⁰⁷ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981a.

a könyvben, amelyek közül talán az ágazati rendszer, azaz a férficsaládtagok egyenlő örökösödése volt a legelterjedtebb. A nők egyenlő arányú örökösödése a polgári jogrend hatására a századfordulótól kezdett általánossá válni. Szerzőnk megállapítja, hogy – a betelepített németektől eltekintve, ahol a törzsöröklés volt az általános – a törzscsalád kialakulásának nincs köze az öröklési rendhez; legtöbbször a kényszerű gazdasági vagy családi helyzetben kell létrejöttek okát keresnünk. Azonban a táji különbségeket nincs módja elemezni: nem is lenne könnyű dolga, hiszen a migrációk miatt nem alakultak ki olyan nagytájak jogrendi szempontból, mint Franciaországban. Nem is ezek megállapítása volt a munka célja, hanem a népi jogszokások leírása, s csak örülhetünk, hogy e cél megvalósítása mellett ilyen gazdag anyagot közöl a családi rendszerekkel kapcsolatban.

A család belső viszonyai

Amikor munkámat elkezdtem, célkitűzésem eredetileg a kiskanizsai *parasztcsalád* változásainak feltérképezése volt. Az eddigi kutatások, amiket bemutattam, nem kifejezetten parasztcsaládokról beszélnek (talán csak Martine Segalen és Tárkány Szücs Ernő fentebb említett munkái kivételével), hanem – mint láthatuk – „hagyományos” és „modern” családról, „kis-” és „nagy családról”, „kelet-európai” és „nyugat-európai” stb. családról. A hagyományos család azonban sok esetben parasztcsaládot jelöl, hiszen a preindusztriális társadalmak nagy részét³⁰⁸ valóban parasztok alkották. Miután az előző fejezetben hosszasan foglalkoztunk a „paraszt” szó definíciójával, tudjuk, hogy jogi, társadalmi, kulturális, gazdasági, életmódbeli tényezők egyaránt meghatározzák a parasztságot. Most ezek alapján megkíséreljük feltárni a paraszti rétegek családi intézményeinek jellegzetességét egyéb társadalmi rétegek és osztályokéval szemben.

A parasztcsalád életét a teljes önellátásra való törekvés határozza meg legjobban, legyen szó akár kulturális, akár gazdasági önellátásról. Az ebből fakadó viszonylagos elzártsága a külvilágtól, tagjainak egymásra utaltsága, az őt körülölelő közösség normarendszerének szigorú kidolgozottsága, gazdálkodási rendszerének sajátossága különböztetik meg mindenekelőtt egy városi polgári vagy egy arisztokrata családtól. Ez az önmagába zártság és önellátásra törekvés teszi, hogy – bár az európai paraszti közösségek kulturális jellemzőikben végtelen változatosságot tudnak felmutatni – társadalmuk és gazdaságuk működési mechanizmusai mégis nagymértékben rokonítják őket egymáshoz. Ezért lehet némi

³⁰⁸ Macfarlane azt javasolja, hogy azokat a társadalmakat tekintsük parasztinak, ahol a lakosságnak több, mint 50%-a él a mezőgazdasági kistermelésből. MACFARLANE, A. 1993.

megkötéssel általános módon „parasztcsaládról” beszélni, tekintet nélkül arra, hogy francia, orosz vagy magyar parasztcsaládról van-e szó.

Ha mikroszinten vizsgáljuk az egyes parasztcsaládok működését, azt kell megállapítanunk, hogy az önellátás igényének megfelelően nemcsak a javak elosztása és fogyasztása tartozik a hatáskörébe, hanem ezeknek a javaknak a *megtermelése* is, méghozzá az *egész család munkaerejének* felhasználásával. E gazdasági feladat mellett természetesen rendelkezik azokkal a funkciókkal is, amelyek más családoknak is sajátjai, értve ezalatt a szexuális, fajfenntartási és nevelési funkciókat.³⁰⁹ Bizonyos protoindusztriális, kézműipari termelést végző családok szintén végeznek termelő feladatokat, amely az agrárkistermelő családhoz némileg hasonlóvá teszi őket,³¹⁰ ezért tartja helyénvalónak a neves német társadalomtörténész, Hans Medick, hogy a paraszti gazdaságról szóló Csajanov-féle elmélet keretein belül elemezze működésüket.

Csajanovnak az előző fejezetben már többször említett *paraszti gazdálkodásról szóló elmélete*³¹¹ szerint a *termelés feladatának rendelődik alá* a család

³⁰⁹ A családi funkciók felsorolása Bodrogit követve: TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 409.

³¹⁰ MEDICK, H. 1989.

³¹¹ A Csajanov elméletét bemutató könyv (TCHAYANOV, A. 1990) francia kiadásának előszavában Thorner ezt írja: „Legbiztosabb módja annak, hogy a családi gazdaságokat félreértsük, ha úgy tekintjük azokat, mint kapitalista vállalkozásokat.” THORNER, D. 1990. 11–12. Csajanov elveti a klasszikus közgazdaságtan koncepcióit: a kor egyik neves közgazdászával, Laurral vitatkozott, amiért a parasztgazdaságot a kapitalista termelési viszonyok következtében kialakult jelenségek megnevezésére szolgáló terminusokkal próbálta meg leírni, olyan fogalmakkal, mint fizetés, tőkekamat, járadék és profit. Ezek a kvantitatív változók egy parasztgazdaság működésének vizsgálatánál egyszerűen nem értelmezhetők, és használatuk rendkívül félrevezethető lehet, ezért azt vallotta, hogy más, a vizsgált tárgy jellegéből kiinduló fogalmi apparátussal kell dolgozni. A kapitalista vállalkozás és a paraszti gazdaság közötti lényeges különbséget a működési logikájuk eltérése okozza. Hiába élhet mindkettő ugyanazon kapitalista termelési viszonyok között, és lehetnek mindkettőnek kapcsolatai a kapitalista makrogazdasággal, emiatt mégis jelentős a különbség a két üzemtípus között. Míg a kapitalista vállalkozó a haszon maximalizálására törekszik, amikor pénzt fektet be a termelésbe, s termékeinek az ő szemében elsősorban ára van; addig a paraszt számára az a fontos, hogy termelésével a család és az üzem igényeit (élelmiszer, takarmány, trágya stb.) elégítse ki, tehát az előállított produktumok *hasznát* nézi elsősorban. Csak azt a felesleget adja el (átlagos körülmények között), amelyre a háztartásnak s az állatainak nincs szüksége. A pénz számára nem kamatot hozó tőkeként funkcionál, hanem egyszerű csereeszközként: vagyis a terményeinek eladásából származó pénzen veszi meg mindazt, amelyet nem tud előállítani. A háztartásba befolyt összegek egyetlen kasszába kerülnek, a családtagok nem rendelkeznek külön fizetéssel. Mint ahogy a gazda nem is kalkulál a fizetésekkel, amikor azt számolja, mennyi a gazdálkodás tiszta jövedelme. Éppen ezért egy parasztgazdaság akkor is

egész élete. A szerző paraszti üzemnek azt a birtokot veszi, amely nem alkalmaz állandó jelleggel bérmunkaerőt, hanem a családi munkaszervezetre alapoz.³¹² A háztartás és az üzem nem válnak szét, gyakorlatilag egyek. A család szolgáltatja a munkaerőt az üzem számára, az üzem pedig elsősorban azért termel, hogy a család fogyasztási igényeit kielégítse – ez a háztartás és kisüzem közötti kölcsönös igény teremti meg a *munka–fogyasztás egyensúlyt*.

Csajanov nem a paraszti gazdaság ideáltípusát teremtette meg, hanem a szerződésének legtipikusabb formáját rajzolta meg. A szemléletesség kedvéért tehát elkészítette a paraszti gazdaság statikus modelljét. Minden vidéknek megvan az az ideális birtokmérete, amely egy átlagos család eltartására képes, és amely meg is művelhető az adott család munkakapacitásával. Csajanov szerint földbőség esetén a család akkora birtoktestet fog művelés alá, és olyan kultúrákat termeszt, amelyhez tagjainak munkaereje elegendő. Általánosságban fogalmazva, a három tényező, tehát a rendelkezésre álló munkaerő, a föld és a (szerszámok, gépek, állatok vásárlására) befektethető tőke közül mindig a *legkisebb keresztmetszetű változó határozza meg a termelés volumenét*. Az azonban, hogy ez a szűk keresztmetszet a család munkaereje legyen, valóban csak a legideálisabb esetekben, a legjobb módú gazdálkodóknál fordulhat elő. A parasztcsaládok nagy részénél a földszűke határozza meg a termelés nagyságát, s ezért azt kell értékesíteniük, amiben bővében vannak: vagyis a családtagok munkaidejét és erejét.

A statikus modellt Csajanov kiegészítette egy dinamikus modellel, a család „természetrájzával”, amely azt mutatja, meg, hogy az egyes életszakaszokban miként módosul a család gazdálkodása. Amikor az asszony még kicsi gyermekekkel törődik egész nap, természetes, hogy a termelés nagysága lecsökken, illetve az extenzívebb ágak kerülnek előtérbe. Mihelyt a gyermekek munkaerejét is fel lehet használni, s a serdülők teljes értékű munkát tudnak végezni, a család anyagi helyzetében fellendülés következhet be. Ennek az időszaknak a felhalmozásait azonban hamarosan elviszi a gyermekek kiházasításának költsége, akik ismét kezdik a ciklust előlről. Tehát a termelés profilját és volumenét egyértelműen módosítják a családi életciklusok.

működőképes marad, amikor a kapitalista vállalkozás már rég nem rentábilis; emez kénytelen kifizetni munkásait, amaz legfeljebb visszaszorítja a fogyasztását. Ez a rugalmasság teszi lehetővé, hogy a kisüzem egyáltalán fel tudja venni a versenyt a jobban felszerelt nagyüzemekkel.

³¹² Egyetlen kivétel képzelhető el állandó munkaerő alkalmazásának esetében: ha a családi munkaszervezet nem teljes. Így például ha a családfő beteg vagy meghalt, a házaspár gyermektelen, illetve ha a közösség által elvárt gyermekszám megvan, de nincs serdülő, munkaképes fiú a családban. Ennek a hiánynak a pótlására szoktak egy szolgálégynt alkalmazni, aki szinte ugyanolyan bánásmódban részesül, mint a saját fiú. Ezzel a példával találkoztam magam is Kiskanizsán a leggazdagabb családnál, ahol három lány született.

A parasztcsalád olyan sajátos termelési egység tehát, amelynek a léte függ attól, hogyan sikerül a termelést megszerveznie. A család munkaszervezeti egység, amelynek fegyelmezetten és hatékonyan kell megoldania termelési feladatokat. A családi szerepekre és a családtagok közötti kapcsolatra minden tekintetben rányomja a bélyegét ez a tény.

A sajátos élethelyzet a világ valamennyi kistermelőjének családját hasonítja egymáshoz. Nemcsak az orosz parasztcsaládoknál, hanem a francia vagy magyar családoknál is megfigyeltek a kutatók azonos működési elveket. Legelőször is szükség van egy olyan vezetőre, aki valamennyi munkafázishoz ért, ismeri a piaci értékesítés rejtjelmeit, és mindenekelőtt tekintélyével rá tudja bírni kis „munkacsapatának” tagjait, hogy elvégezzék a rájuk bízott munkát. A szülő tekintélyét nemcsak az erősíti, hogy nemzője gyermekének, hanem az is, hogy oktatója. A munkára nevelés szinte attól a pillanattól kezdődik, ahogy a gyermek megtanult járni. Élettapasztalatainak szaporodásával a gyermek észrevétlenül nő bele egy olyan közösségbe, melyben a legfontosabb erkölcsi érték a *munka*. A gyermek lassan azt is megtanulja, hogy a jogai kötelességeinek szaporodásával nőnek, észreveszi „hogy a munka számít csak, amelynek státust, rangot, társadalmi identitást köszönhet”.³¹³

A paraszti életmódot többek között a termelési feladatokhoz való hozzáállása, életvitelének e feladatok köré szervezése határozza meg. A munka kitölti a paraszt egész életét. Nincs a munkaidővel szembeállított szabadidő, gyakran a szórakozás is munkavégzéshez társul. „Létezni annyit tesz, mint dolgozni.”³¹⁴ „Parasztnak *születik* az ember, és paraszt marad, de *nem azzá válik*: ha valaki paraszt, akkor nincs *szakmája*”³¹⁵ – fogalmazza meg Henri Mendras, a francia parasztság egyik legjobb ismerője. Erdei Ferenc, a magyar parasztság legfőbb teoretikusa Mendras előtt évtizedekkel, lényegében ugyanígy írt: „Nem szakmát tanul a *paraszt* – az jön magától – hanem a *sorsát* elviselni, egyszóval parasztnak lenni”.³¹⁶

Tehát a gyermek a szocializációja során ugyanúgy sajátítja el a munkát, mint a hagyományokat és a társadalmi kifejezési formákat. A paraszti társadalomban – legalábbis a magyarban³¹⁷ – a munkamegosztás nagyon szigorú volt nemek és kor szerint. A serdülő akkor számított házasságra érettnak, ha képes volt egy felnőtt munkafeladatait elvégezni. Teljes jogú, megbecsült tagja a társadalomnak pedig csak házas ember vagy férjes asszony lehetett. Ezért volt olyan nagy jelentősége az átmeneti rítusoknak, különösen a lakodalomnak, mert ez adta tudtára

³¹³ MOSCOVICI, M. 1961.

³¹⁴ BARTHEZ, A. 1982. 32.

³¹⁵ Alice BARTHEZ (1982. 33.) idézi Henri Mendras-t.

³¹⁶ ERDEI F. 1973. 50.

³¹⁷ Tárkány Szücs Ernő szerint a magyaroknál a századfordulóig a női és férfi munkák me-reven szétváltak, ellentétben a betelepült németekkel. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 417.

a közösségnek, hogy két fiatal belépett a felnőttek társadalmába. A paraszti társadalomban különösen igaz volt, hogy az egyént csakis mint a családjának képviselőjét értékelték, s a családja hírneve után tisztelték. A társadalmi hierarchiában elfoglalt helye szorosan összefüggött a családban betöltött pozíciójával. A család helyét pedig meghatározták azok a nagyon erős társadalmi kötelékek, melyek vérségi vagy lokális alapon szerveződtek, és a családot sok hasonló kis csoporthoz fűzték.³¹⁸ Így az egyénnek nem maradt nagy mozgástere: szinte élete végéig előre meg volt határozva számára az a hely, amit a társadalmi hierarchiában betölthetett.

Az egyéniség kiteljesítésére a paraszti társadalomban nemigen volt mód. Itt elsősorban az volt a fontos, hogy az egyén képes-e betölteni az életkorának és nemének megfelelő *szerepeket*.³¹⁹ A családon belül is csak oly mértékben érvényesülhetett a személyiség, ahogyan előnyös vagy előnytelen tulajdonságait a család még hajlandó volt elviselni; s ez elsősorban a férfi és a nő személyes viszonyától, valamint a szorosabb családi kapcsolatoktól függött.³²⁰

A házasság – ez már közhelyszámba megy a régi, falusi családokat vizsgáló történeti és néprajzi munkákban – szintén anyagi szempontok szerint kötöttet. Ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy ez az anyagi szemlélet már egy új kornak, s új termelési viszonyoknak az eredménye: Faragó Tamás³²¹ (Varga Gyula véleményét³²² elfogadva) úgy véli, hogy a 19. században lett egyre fontosabb a földvagyon a párválasztásban, míg korábban az egyház által sugalmazott presztízsszempontok (jó hírűség, tisztaság) nyomtak többet a latban.

Tény, hogy a férj és feleség kapcsolata, legalábbis a birtokos parasztek esetében, nem elsősorban a szerelemre épült – de azt sem lehet állítani, hogy a szerelmet teljesen kizárta a munka köré szerveződő élet. Ahogyan Márkus István fogal-

³¹⁸ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 406.

³¹⁹ Erdei szerint az emberek különbözősége annyira „magánügy”, hogy senkit nem érdekel. Az egyén a társadalom szemében elsősorban nem individuum, hanem a paraszti szerep viselője. ERDEI F. 1973. 51.

³²⁰ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 408.

³²¹ FARAGÓ T. 2000. 417. Én magam nem látok egyébként szöges ellentétet a „presztízsz” és a „vagyon” alapú választás között. Úgy vélem, lehetőségeikhez mérten az emberek minden társadalomban az akkor érvényes presztízsszempontok szerint választanak maguknak párt, és ezzel együtt rokonságot. A polgári földtulajdon szabad bírásának lehetősége természetesen a társadalmi érvényesülés szempontjából jelentősen felértékelte a földbirtokot, amely így a társadalmi presztízsz meghatározó elemévé vált, míg korábban – az adott korban és adott közösségben uralkodó értékrendnek megfelelően – egyéb jellemzők is társadalmi előnyökhöz juttathatták az egyént. Ma a társadalmi sikerességet és a magas presztízst ismét más tulajdonságok és presztízstárgyak tudatják a kívülállókkal a „házassági (vagy inkább párkapcsolati) piacon”: például a különféle *márkás* holmik, fogyasztási javak birtoklása.

³²² VARGA Gy. 1978.

maz: „A közös érdeken nyugvó, közös céltól áthatott, egymás szemétől örökösen ellenőrzött családi munkamegosztás olyan kapcsolatot alakíthat ki, tartósíthat a résztvevők között, ami erősebb az érzelmeknél.”³²³

A nőt nem szépségéért és ártatlanságáért vették el, hanem munkabírásaért, helytállásáért (és persze vagyonáért, ha számíthatott egy kis örökségre). Ennek megfelelően a paraszti szépségideál a paraszti élet kemény követelményeinek megfelelően az élénk arcszín és az erős fizikai felépítés voltak, az egészség és az erő jelei. Az asszony „nem a házasságba átmertendő és ott birtoklandó féltettség, akinek legfőbb értéke, hogy érintetlen, hanem társ a javak és a gyermekek megtermelésében éppúgy, mint a fiatalság szabad örömeiben” – írja Erdei.³²⁴

Ennek megfelelően sok helyütt a paraszti erkölcs teljességgel elfogadhatónak, sőt kívánatosnak tartotta a szeretőtartást, próbaházasságot és egyéb hasonló, a házasságot megelőző szexuális tapasztalatot, amely azt a célt is szolgálta, hogy kiderüljön, várható-e gyermekáldás a kapcsolatból. Ez a viszonylagos engedékenység okozhatta, hogy Magyarország a 19-20. század fordulóján Európa élmezőnyébe tartozott a nem házasság termékenységet tekintve.³²⁵ Bár jelentős regionális eltéréseket fedhet el ez az adat, és a kutatás jelenlegi állása nem engedi meg, hogy részletes képet vázoljunk fel ezzel kapcsolatban, mégis úgy tűnik, hogy a polgári erkölcs szigorúsága és az egyházi tiltások betartása csak később vált a paraszti rétegekben is követendő magatartási formává. A 20. század elejének alacsonyabb házasságon kívüli születési arányszáma ugyanakkor magyarázható a fogamzásgátlási módszerek széles körben való elterjedésével is.³²⁶

A megkötött házasság elsősorban gazdasági és gyermeknemzési³²⁷ célokat szolgált, nem két egyén egymásra találását, ezért a paraszti házaspárok ritkán szakították meg érzelmi okok miatt az együttélést.³²⁸ Míg a férfitől többnyire az

³²³ MÁRKUS I. 1996. 167.

³²⁴ ERDEI F. 1973. 101.

³²⁵ FARAGÓ T. 2000. 423.

³²⁶ FARAGÓ T. 2000. 424.

³²⁷ Daniel Bertaux, francia szociológus a család kétféle feladatának egy kifejezéssel való megnevezésére alkotta meg az „antroponomikus termelés” (production anthroponomique) magyarra lefordíthatatlan kifejezést, amely arra utal, hogy a család önreprodukciós tevékenysége egyszerre célozza a tagok mindennapi szükségleteinek kielégítését (az emberi energia újratermelését) és szaporodását (az emberi faj újratermelését). BERTAUX, D. 1996.

³²⁸ 1930-ban városban 1000 lakosra 12 válás esett, falun 4. ERDEI F. é. n. [1940] 137. Tárkány Szücs szerint a múlt századfordulón kezdett megnőni a válások száma, ám falusi környezetben az emberek nagy része nem fordult bírósághoz, hanem csak különköltözéssel szakították meg az életközösséget. Ha szegény házaspár elválására került sor, a fiúgyermek az anyjánál maradt általában, a lány az apjánál, mert a férfiak el tudták tartani a nőket. Más esetekben a lányok anyjukkal maradtak, a fiúk apjukkal;

anyagi hűséget várták el (tehát hogy tartsa el a családot, ne igya el, ne dorbézolja el a vagyont), addig a feleségtől elsősorban a házastársi hűséget követelték meg. Ha ezek körül minden rendben volt, akkor a házasság a közvélemény szemében megfelelt a követelményeknek.

Martine Segalen szerint a paraszti háztartás a két nem közötti viszonylagos egyensúly képét mutatja.³²⁹ Mindkét nemnek megvan a maga felelőssége a háztartás felé, mindkettőnek megvan a maga „felségterülete”: a férfinak a mező és a jószágok, az asszonynak a háztartás, a kert, a baromfiudvar, a tejkezelés. A nő a zöldségek, gyümölcsök, a tojás, baromfi és a tejtermékek eladásából jutott egy kis pénzhez, amiből a kisebb konyhai és ruházkodásbeli kiadásokat fedezte. A férfi intézte a gabona- és az állateladást, s többnyire ő határozta meg a nagyobb összegű vásárlásokat is. Egymás mellett, egymásra utalva gazdálkodott férj és feleség, két, egymásba fűződő „ikergazdaságban”.³³⁰

Mégis olyan kép él a parasztasszonyokról, hogy alárendelt helyzetű, szerencsétlen teremtesek.³³¹ Segalen szerint semmi nem támasztja alá, hogy a férfiek abszolút hatalommal rendelkeztek volna feleségük felett.³³² Flandrin ehhez hozzászól, hogy a városi, polgárságból származó néprajzkutatók gyakran félreértelmeztek bizonyos jelenségeket: például hogy egyes vidékeken az asszonyok nem ülhettek le enni az asztalhoz a férfiakkal együtt, hanem csak utánuk, a konyhában étkeztek; vagy azt, hogy kemény, megerőltető munkákat kellett végezniük a mezőn.³³³ Valójában ebben semmi lealacsonyító nincsen, egyszerűen csak a nő háziasszonyi és társ gazdálkodói szerepeiből adódik. E hozzáállás többet mond el a polgári erkölcsökről, mint a parasztiról – állítja a francia történész.

A kérdést én azért ennél összetettebbnek gondolom. Magyarországon, bár az írott jog soha nem ismerte el egyértelműen a férji hatalom semmilyen megnyilvánulási formáját, a valóságban a legtöbb vidéken a közvélemény szerint a férj megillette a felesége feletti fenytési jogkör gyakorlása.³³⁴ Az asszony az ő engedelmével nélkül önállóan nem mert cselekedni, és tudta nélkül nem mehetett sehova. Ez alól csak egy-két kivétel van: például a Hajdúságban vagy a bukovinai székeleknyél a nők a hagyomány szerint részt vehettek a férfiak tanácskozásain is.

ha egynemű gyerekekről volt szó, akkor az idősebbik élt együtt az apjával, a fiatalabb az anyjával. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981a. 275–276.

³²⁹ SEGALÉN, M. 1993. 212.

³³⁰ MENDRAS, H. 1984. 134–135.

³³¹ Segalen szerint az asszony még a polgárcsaládokban is jobban ki volt szolgáltatva urának, mint a paraszti családban; ugyanis a nő hozományának kezelését a férj vette át, így a házasság megkötésével apja helyett férjétől függött anyagi értelemben. SEGALÉN, M. 1986. 523–524.

³³² SEGALÉN, M. 1980. 8.

³³³ FLANDRIN, J-L. 1976. 112–113.

³³⁴ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 414.

Általában azonban a férj tartotta a közvélemény a család fejének, az ő személyes státusa határozta meg a feleség státusát is. A lakóhelyválasztás hagyományosan patrilocális volt, ha ezek az elvárások különböző demográfiai vagy gazdasági okok miatt nem is mindig teljesülhettek. A férj kötelességének tekintették a család eltartását, és megillette az a jog, hogy a közéletben ő képviselje a családot. Az asszony a férje nevét viselte és viseli gyakran még ma is, kivéve, ha a családja vagyonosabb (ilyenkor felváltva, hol asszony, hol leánykori nevét használta). A férj tegezte feleségét, akinek viszont illett magáznia az urát. Ez a helyzet általános kb. a 19. század végéig, de sok vidéken még a 20. század második felében is jellemzi a házasársi kapcsolatokat egyfajta egyenlőtlenség. Nehéz azonban ilyen nagy vonalakban elkerülni a felületességet, és a felszínes jelenségekről megítélni a tényleges helyzetet. Érdemesebb volna konkrét és alapos esetvizsgálatokkal eldönteni, hogy adott esetben például mit is jelentenek valójában a férj agresszív megnyilvánulásai: van-e mélyebben fekvő társadalmi oka e magatartási devianciáknak, vagy egyéni pszichológiai problémákat takarnak?

Magyarországon, Tárkány Szücs Ernő kutatásai szerint³³⁵ a parasztcsalád légrének szigorúsága nem is olyan régi fejlemény. A jobbágyfelszabadítást követően a polgári tulajdoni törvények értelmében az apa lett a volt jobbágybirtok teljhatalmú tulajdonosa. Ez a tény nagyobb hatalommal ruházta fel felesége és gyermekei felett. Ugyanakkor a piaci viszonyok közé került családok munka- és életfeltételei egyre keményebbekké váltak, egyre többet kellett dolgozniuk a családtagoknak. Ekkor, a *capitalista* termelési viszonyok hatására kezdett kialakulni az a fajta munkaerkölcs, amit ma *parasztinak* szoktunk tekinteni. A gépesítésre képtelen kisparasztok intenzívebb kultúrákat kezdtek művelni, hogy állni tudják a piaci versenyt a nagyobb birtokokkal; s az intenzív kultúrák nagyon sok élők munkát követelnek meg. Az intenzívebb földművelésben az asszonyok igen nagy szerepet vállaltak, s a család anyagi boldogulásáért tett erőfeszítéseik eredményeként nagyobb megbecsülésben lett részük.

E korszakban már a nők is jogosultak lettek fivéreikkel egyenlő nagyságú örökrészre. Nem valósult meg azonnal a törvény által előírt egyenlőség a különböző nemű testvérek között, de lassan általánossá vált, hogy a lánytestvérek is ragaszkodtak az őket megillető földtulajdonhoz. Ezáltal egyrészt a vagyonnal rendelkező nők családon belüli pozíciója is javult, másrészt a nagycsaládos vidékeken hozzájárult az összetett háztartások felbomlásához, s a kiscsaládok a férj és a feleség által örökölt birtokon külön kezdtek gazdálkodni.

A 20. században jelentős változások álltak be a családok életében. A felszíni jelek, a viselkedési minták átformálódása mindenképpen arra utalnak, hogy van különbség a múlt századfordulón élt és a mai családok között. Kérdés, hogy vajon ezek a megváltozott külsőségek milyen jellegű belső átalakulást takarnak?

³³⁵ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 423.

Például abból, hogy a feleség tegezni kezdi a férjét, a kisgyermek idősebb testvéreit majd szüleit³³⁶ is, következtetni lehet-e a nők és a gyermekek emancipálására a férji, illetve az atyai hatalommal szemben? Meddig érvényes a magyar társadalom patriarchalitásának tétele, amit Faragó Tamás is felvázol nekünk?³³⁷ Vajon a számtalan külső jel, a paraszti gazdálkodási mód teljes felbomlása, a nők otthonukon kívüli munkavállalása ellenére valóban nincs érdemi változás, és továbbra is a patriarchátus újratermelődésének lehetünk tanúi a szocializmus időszakában is, ahogyan azt Asztalos-Morell Ildikó állítja?³³⁸ Többek között ezeket a kérdéseket szerettem volna tisztázni jómagam is a kiskanizsai kistermelő családok nemi szerepeinek vizsgálata kapcsán is, melyből később önálló tanulmány is született.³³⁹

A család rokoni kapcsolatai

Bár kiinduló témánk a család és változásai voltak, említést kell tennünk a rokonságról is, hiszen a családi reprodukciót az idő folyamán megfigyelve azt kell látnunk, hogy a meglévő családok tagjaik kilépésével széthullanak, s az új családok létrehozása széles rokonsági háló kiépüléséhez vezet.

Nyugaton az 1960-1970-es évekig gyakorlatilag nem foglalkoztak behatóbban ezzel a témával, mert a Talcott Parsons-i strukturális izoláció elméletet alapul véve sokan gondolták azt, hogy a kiscsaládokat összekötő rokoni szálak gyakorlatilag elhaltak, nem játszanak nagy szerepet az emberek életében.³⁴⁰

A történelmi korok rokonsági rendszereit feltárni a rendelkezésre álló források alapján gyakorlatilag igen nehéz, és a kutatók ezért gyakran kényszerülnek találgatásra a rokoni kapcsolatok intenzitásának, minőségének és funkcióinak megítélésében. Mindenekelőtt az okozza a nehézségeket, hogy a rokoni viszonynál nem egyszerűen arról van szó, hogy biológiai (vérségi) vagy szexuális kapcsolatok által összekötött emberek automatikusan egy rokonsági csoportba kerülnek. Ilyen, kizárólag születéssel elnyerhető rokoni státusz és az úgynevezett *testületi* vagy

³³⁶ A szülők tegezésének szokása a múlt századfordulón, a városi családokban jelent meg először. A paraszti családokban ezzel szemben még a 2. világháború előtt sem volt ritkaság, hogy a gyermeknek idősebb testvéreit is magáznia illett. TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 429.

³³⁷ FARAGÓ T. 2000. 412.

³³⁸ ASZTALOS-MORELL I. 1997.

³³⁹ MOLNÁR Á. 2004a.

³⁴⁰ Lásd Martine Segalen tudománytörténeti értékelését a család témájával kapcsolatban, az etnológia szemszögéből: SEGALÉN, M. 1991. 378.

korporatív csoportok (ágazat, nemzetség) léte a középkor eleje óta egyre kevésbé feltételezhető Európában.

A rokoni viszony mindenekelőtt *társadalmi viszony*, és mint ilyen, társadalmi-gazdasági érdekek, valamint személyes, érzelmi motivációk által befolyásolt: az egyén sok tényező hatására, akár időben változó módon dönthet arról, kit ismer el, kit tart rokonának, kivel szemben érzi magára nézve kötelezőnek az „előírt altruizmust”.³⁴¹

Minden ember számára minimum két kör határozható meg rokonaiból: az egyikbe azok tartoznak, akiket az egyén számon tart mint rokont. Ez a kör kétségtelenül nagyobb lehetett akkor, amikor az egyház rokonházasságokat tiltó rendelkezései miatt hetedéziglen ismerni kellett a rokonsági kört, ez a tiltás azonban a 20. század elejétől kezdve csupán az első- és másodfokú rokonokra szorítkozik, legalábbis a katolikus vallás hívei számára.³⁴²

E számon tartott rokoni körön belül találjuk azokat, akikkel az egyén szoros, intim, már-már baráti viszonyt ápol, illetve akiknek a segítségére mindig számíthat. Ezt a kört éppen ezért „*intim rokonságnak*” is nevezhetjük.³⁴³ A na-

³⁴¹ Meyer FORTES (1969) terminológiáját használja CSEH-SZOMBATHY László (1987. 348–358.). Fortes szerint olyanokkal szemben cselekszik az egyén altruista módon, akiket mintegy a személyisége kiterjesztéseiként értékeli. Ezek köre nyilván történeti koronként és szituációnként is változik. Ahogy Cseh-Szombathy is írja (1987. 353–354.), vészhelyzetben, háborúban a távolabbi rokonokat is terhelni lehet a korábbiakhoz képest elképzelhetetlenül súlyosabb áldozatot jelentő szívességkérésekkel is. A 20. század második felének magyar társadalmában pedig elsősorban a felnőtt gyermekekre és idősödő szülőikre terjed ki ez a kölcsönös altruizmus, főként anyagi segítség formájában: ezt a lakáshelyzet megoldatlansága és a nyugdíjak egyre devalválódó értéke egyenesen intézményesíti.

³⁴² A vérrokonok és affinális rokonok házasságát hetedéziglen 1059-ben II. Miklós pápa tiltotta meg. Mivel ez csak a vérrokonokat számolva is minimum 2731 személyt jelent, a későn felfedezett vérrokonságra való hivatkozás a házasságok könnyű felbontáshoz vezetett, ingataggá téve ezt az intézményt. 1215-ben ezért csak negyedéziglen tiltották a rokonok házasságát, 1537-ben a dél-amerikai indiánok számára második fokig engedélyezték, 1897-ben a feketék számára is, majd 1917-től az egész világ katolikus népessége számára jóváhagyták ezt az enyhítést. A protestáns egyház kezdetektől a másodfokú rokonságot tartotta határnak, a görögkatolikus egyház viszont megmaradt a hetedézigleni tiltásnál. GOODY, J. 1984. 148.

³⁴³ Cseh-Szombathy László Firth és munkatársai nyomán (FIRTH, R. – HUBERT, J. – FORGE, A. 1969.) vezeti be ezt a terminust a rokonsági rendszerek szerepét a közelmúlt magyar társadalmában vizsgáló tanulmányában. A legfontosabb ilyen intim rokonsági viszony a szülő és a vele nem egy háztartásban élő házaspár gyermeke között áll fenn, tulajdonképpen a korábbi szoros családi kapcsolat megőrzésével. A felnőtt testvérek közötti kapcsolat is lehet ilyen, bár nem olyan fontos a kutatások szerint, mint az előbbi. Az intim rokonság „korlátozott terjedelmű”, az embereknek csak meghatározott

gyobb kör a kisebb kör egyfajta „tartalékként” is funkcionálhat: szükség esetén e kapcsolatokat is aktiválni lehet, csupán a rokonságra való hivatkozással. Nem elég tehát egy kisebb település valamennyi családjának genealógiáját elkészíteni, megállapítani a rokonsági fokokat, mert a szubjektív tényezők ismerete nélkül kevés esély van arra, hogy a ténylegesen működő rokoni csoportokat rekonstruálni lehessen.

Mindazonáltal nem tévedünk nagyot, ha azt gondoljuk, hogy a legnagyobb, legrégebb és legtekintélyesebb családok rendelkeztek a hagyományos társadalmakban a legjelentősebb „társadalmi és szimbolikus tőke”-tartalékkal, amely szükség esetén akár *gazdasági vagy politikai előnyre* is átváltható volt.³⁴⁴ Kiss József homokmégyi terepmunkája alapján úgy gondolja, hogy a rokonság az 1960-as éveket követően is számottevő vezető és integráló funkcióval rendelkezett: a hatalmi elit kiválasztásában, a kisebb-nagyobb közösségek létrehozásában az egyes rokoni csoportok egyaránt nagy szerepet játszottak. E rokoni szolidaritást a családi és egyéb kisközösségek, s főként a kistermelők ellen irányuló politikai nyomás még jobban megszilárdította.³⁴⁵

Feltételezhetjük, hogy a kis létszámú paraszti közösségekben száz-kétszáz évvel ezelőtt sem lehetett ez másként, még ha a vérrokoni kapcsolatok mellett voltak egyéb fontos társadalomszervező viszonyok is, mint például a szomszédsági és komasági kapcsolatok.³⁴⁶ E ténytet figyelembe véve tarthatjuk tehát jelentősnek Faragó Tamás azon kísérletét,³⁴⁷ hogy – Andrejs Plakans baltikumai kutatásai³⁴⁸ nyomán – megkísérelte felvázolni Fajsz családjainak kapcsolati hálóját. Itt a 12 nagyobb, több háztartáscsoportból álló rokoni csoport közül 10 minimum

számú ilyen kapcsolat fenntartására van idejük és energiájuk. Ezért többnyire vagy egyik, vagy másik házastárs rokoni köre kap nagyobb hangsúlyt – a választásban nyilván a földrajzi közelség is szerepet kap. CSEH-SZOMBATHY L. 1987. 348–358.

³⁴⁴ Kiváló példa erre az a kutatás, melynek során egy falu politikai irányításában játszott szerep rokoni körben való átörökítését figyelte meg még az 1960-as években is a franciaországi Lotharingiában, Grand-Fraud-ban egy etnológusok és szociológusok alkotta kutatócsoport. LAMARCHE, H. – ROGERS, S. C. – KARNOUOH, Cl. 1980.

³⁴⁵ KISS J. 1991. 115.

³⁴⁶ A szomszédsági kapcsolatok azonban elsősorban a szegényebb rétegek számára jelentettek segítséget, míg a gazdagabbak szívesebben támaszkodtak a rokonságra. Fél Edit és Jávor Kata megfigyeléseire alapozva: NAGY VARGA V. 2000. 556.

³⁴⁷ FARAGÓ T. 1996.

³⁴⁸ Andrejs Plakans szerint a faluban a „magot” a háztartások 60%-a alkotja, amelyek egyetlen rokoni hálót képeznek. Ezeket veszi körbe a háztartások 15%-a, amelyek kisebb rokoni hálókba tartoznak; majd a háztartások 25%-a, amelyek teljesen izoláltak. Aszerint, hogy az egyes társadalmakban milyen mértékű a mobilitás, ez utóbbi holdudvar lehet egészen minimális is, de jóval nagyobb is. FARAGÓ Tamás (1996) idézi Andrejs PLAKANS-t (1984).

egy szállal kapcsolódott valamelyik másikhoz, és az összes rokoni kapcsolatok 50%-a 3 rokoni csoportba futott be. 7 csoport mindössze 1-1 ponton kapcsolódott a hálóba.

A recens kutatások a rokonság szerepének csökkenését előrevetítő korábbi vélekedések helyett azt mutatták ki, hogy a rokonságnak továbbra is jelentős szerepe van a mindennapi életben éppúgy, mint az ünnepi eseményeknél. A kaláka továbbléő intézményében,³⁴⁹ a disznóölésben, kukoricatörésben, szüretben, egyéb gazdasági-közösségi munkaalkalom lebonyolításában a rokonoknak kiemelkedő szerep jutott Magyarországon még a 20. század harmadik harmadában is.³⁵⁰ A fiatal pár saját közös életbe való elindítása pedig minden korábbinál fontosabb funkciója lett a rokonságnak, amely így egyfajta önszegélyező takarékpénztár módjára mindig a soron következő fiatal tagjának segít az önálló életfeltételek megteremtésében. E segítséget a megajándékozottnak és szűkebb családjának egy hosszú távú, általánosított reciprocitás keretein belül a későbbiekben természetesen viszonzni kell.³⁵¹

A családok „modernizációja”

Valamennyi, a család mint intézmény legújabb kori változásaival foglalkozó, főként szociológiai szemszögű publikáció nagyjából ugyanazon folyamatokat³⁵² tartja fontosnak kiemelni. Mindenekelőtt úgy tűnik, hogy az európai típusú civilizációkban egyfajta egységesülés figyelhető meg a demográfiai viselkedésben, még ha a mögöttes okok némileg eltérőek is lehetnek. Nyugaton az 1960-as évekre például lejjebb szállt az átlagos házassági kor, és csökkent a házasságra soha nem lépők aránya. Ezzel szemben Keleten (ide számítva most a Távól-Keletet is), megnőtt az addig alacsony házassági életkor.³⁵³ Ezzel párhuzamosan rohamosan nőtt a válások aránya. A termékenység ugyanakkor a csecsemő- és gyermekhalandóság arányának örvendetes visszaesésével mindenhol csökken. Mi áll e jelenségek hátterében?

³⁴⁹ Lásd SIK E. 1988.

³⁵⁰ Lásd például VIDACS B. 1985. 509–529.

³⁵¹ SÁRKÁNY M. 1983a. 279–285.

³⁵² Miután Tomka Béla korábban már összefoglalta e folyamatokat Európára és Magyarországra vonatkoztatva és részletes adatokkal illusztrálva, ezért itt nem kívánok minden szempontra kitérni. TOMKA B. 2000.

³⁵³ GOODY, J. 1986. 10.

Először is a család mint intézmény egyfajta „intézményietlenedési”³⁵⁴ folyamaton megy keresztül: mindenekelőtt elveszíti termelési funkcióit, a gyermeknevelés, a betegek ápolásának és az idősek gondozásának feladatát egyéb társadalmi intézmények veszik át – legalább részben. Ezzel együtt, a családi üzem megszűnésével a családon belül foglalkozási atomizáció figyelhető meg, azaz szinte minden egyes keresőképes családtag más munkával keresi meg a kenyerét, ami annyit jelent, hogy napjaikat adott esetben teljesen eltérő társadalmi környezetben töltik.

Másodszor, a fenti tényezők folyamányaként a családi kapcsolatok elveszítik instrumentális jellegüket, és az érzelmekre kerül a hangsúly. Mivel a házas felek érzelmi szükségleteik kielégítését és a „romantikus szerelem” beteljesülését várják a házasságtól, ennek hiányában azonnal kilépnek a kötelékből, amely így sokkal bomlékonyabbá válik. Miután a nők munkavállalása a 20. század második felére a nyugati típusú civilizációban széles körben elterjedtté vált, gazdasági függőségük csökkent, az anyagi feltételek hiánya többé már nem akadályozhatja meg a rossznak tartott párkapcsolat felbontását.

Harmadsorban a párkapcsolatokra jellemzővé válnak az egyre lazuló kötöttségek: mindenekelőtt a házasság intézménye szekularizálódik, vagyis a felek már nem érzik szükségét kapcsolatuk egyház általi szentesítésének, sőt a civil törvények által való legitimálásának sem. Egyre gyakoribb és társadalmilag egyre szélesebb körben elfogadott a házasság nélküli élettársi kapcsolat, és egyre több ilyen pár vállal gyermeket, akiket már egyáltalán nem bélyegeznek meg „törvénytelen” voltuk miatt.

A negyedik, kulcsfontosságú változás, hogy a nők emancipációját nemcsak a gazdasági szerepük növekedése, hanem a reprodukció feletti ellenőrzés gyakorlásának lehetősége is elősegíti. Az új fogamzásgátlási eszközök megszabadítják őket a házasságon kívüli nemi kapcsolatok nem kívánt következményeitől, s ezzel lassan felszabadulnak a korábbi kettős erkölcs rájuk nézve szigorúbb kötöttségei alól.

A generációk közötti kapcsolatokban is hasonló emancipációs folyamatok mennek végbe. Az atyai hatalom is megrendül, miután a gyermekek egyre inkább nélkülözni tudják (és nélkülözni is kényszerülnek az egyre növekvő átlagéletkor miatt³⁵⁵) életük berendezéséhez a szülői örökséget. Az intergenerációs problémákat már nem kényszeríti „szőnyeg alá” az anyagi függés. A generációk közötti

³⁵⁴ „A család megszűnik erős intézménynek lenni, [funkcióitól való – a ford.] megfosztottsága nem más, mint egyfajta intézményietlenedés.” („La famille cesse d’être une institution forte; sa privatisation est une *desinstitutionnalisation*.”) ARIÈS, PH. – DUBY, G. (dir.) 1985. 61.

³⁵⁵ A legtöbb ember már maga is nagyszülő, amikor – átlagosan 55 éves korában – árva lesz. SEGALÉN, M. 1986. 526–527.

súrlódásokat többé nem az örökösödés és az örökséghez való hozzájutás kérdései okozzák. Ezek okát – egy magyar tanulmány szerint³⁵⁶ – gyorsuló világunkban a kulturális és társadalmi tapasztalati hátterek egyre differenciáltabb voltában találhatjuk meg: már 10-15 év korkülönbség is megnehezíti az egyének egymás iránti kölcsönös megértését.³⁵⁷ A fiatalokban a státusértékekre (vagyon, kor, rang, vérrokoni kapcsolat) alapozott tekintély nem vált ki többé tiszteletet.

Ezzel párhuzamosan a szülő-gyermek kapcsolatban is egyre kívánatosabbá válik a jó érzelmi kontaktus megteremtése. Az apa rég elveszítette abszolút hatalmát gyermekei élete felett, jogok helyett egyre inkább kötelességei vannak csak velük szemben: gondoskodnia kell leszármazottai iskoláztatásáról és az életbe való elindításáról.

Egyes szociológusok úgy ítélik meg, hogy ez a fajta „gyermekcentrikusság” az 1970-es évekig figyelhető meg. Azután a „gyermekkirály szülőkkal” felállást felváltja a „királyi pár gyermekkel” forma.³⁵⁸ Ariès maga is úgy látja, hogy a modern ember egyre kevésbé hajlandó az életét gyermeke köré szervezni, inkább a gyermeknevelést szervezi a saját élete köré.³⁵⁹ Úgy tűnik, a gyermekvállalás egyre több esetben csupán a szülők érzelmi szükségleteinek kielégítését szolgálja, e célra viszont – mivel a gyermeknevelés „költséges passzió”, és az idős szülők eltartására sem kell már sok utód – egy gyermek is bőven elég.³⁶⁰ Főleg a nők helyzetének változása hat a termékenység csökkenésének irányába, hiszen, ha gyermekük születik, annak ellátása még mindig elsősorban rájuk hárul, az ő szakmai előmenetelüket fékezi le.³⁶¹

De az emberek általában is egyre kevésbé hajlandóak személyes szabadságukat, érvényesülési lehetőségeiket feláldozni, és súlyos elkötelezettséget vállalni egy életre. Ennek köszönhetően, főleg Nyugaton, ahol az egyén általában még

³⁵⁶ KÓSA E. 1971. 117–120.

³⁵⁷ Erről szól Margaret Mead tanulmánya is, aki úgy véli, hogy a 20. század második felének kultúra-elsajátítására a korábbi posztfüguratívval szemben inkább egyfajta kofüguratív, vagy egyre jobban a preüguratív felállás a jellemző: azaz a fiatal generáció már nem a szülőktől sajátít el mindent, ami az életében szükséges tudásnak bizonyul, hanem gyakran saját kortársaitól; sőt, a szülők is egyre növekvő mértékben tanulnak saját gyermekeiktől. „Számot kell vetnünk azzal, hogy egyetlen más generáció sem ismeri meg soha azt, amit mi átélünk. Ebben az értelemben, el kell ismernünk, hogy nincsenek leszármazottaink, és hogy gyermekeinknek nincsenek szülei” – mondja Mead. MEAD, M. 1971. 125.

³⁵⁸ TOMKA Béla (2000. 24.) idézi Dirk VAN DE KAA-t (1999. 537.)

³⁵⁹ ARIÈS, PH. 1980b.

³⁶⁰ CSEH-SZOMBATHY L. 1994. 370.

³⁶¹ A korábbi 5–7%-os gyermektelenségi arány, ami a nőknél megfigyelhető volt, ugrás-szerűen megnőtt a 20. század utolsó évtizedeire: Ausztriában 31%, Németországban 21%, Angliában 20% és Franciaországban 10%. CSEH-SZOMBATHY L. 1994. 370.

mindig nagyobb eséllyel rendelkezik egy anyagi szempontból önálló életvitel megteremtésére, ugrásszerűen megnő az egyszemélyes háztartások száma.³⁶² Ez azonban nem jelent feltétlenül magányosságot is, hiszen egyre gyakoribb az olyan kapcsolat, amely két, egymástól teljesen független és külön élettel rendelkező embert köt össze. Úgy tűnik, hogy az individualizmus a párkapcsolatokban is maximálisan átveszi az irányítást. Ugyanakkor soha nem látott szabadsággal élhetnek a felek e kapcsolatok formálásában, érzelmi kiteljesítésében.³⁶³

Hiába tartanak azonban az emberi kapcsolatok az egyre nagyobb kötetlenség és szabályozatlanság irányába, a modern kor az egyes szolidaritási formák átértékelését és újratereztetését kívánja meg. A növekvő átlagéletkornak és a csökkenő születési rátának a következménye: a „nagy-papi bum”,³⁶⁴ azaz az idős nagyszülő- és dédszülő-generáció arányának látványos megnövekedése a társadalmon belül. Ez növekvő terhet jelent a „tengelygeneráció” számára, azaz a 45-55 év körüli korosztályra, amely éppen gyermekei szárnybontogatását kell, hogy segítse anyagilag és egyéb módon (kisgyermekre való ügyeléssel), miközben saját, egyre inkább magatehetetlen, beteg szüleit is ápolni, gondozni kényszerül. Ez a tény szemmel láthatóan ellentmond annak a tézisnek, hogy a család elveszíti instrumentális feladatait, a kiscsaládok elszigetelődnek egymástól, s az egyének egyre individualizáltabb életmódot folytatnak.

Az ellentmondás feloldásában valószínűleg ismételtlen a gazdasági viszonyok jelenthetik a magyarázatot,³⁶⁵ azon gazdasági viszonyok, amelyeknek szerepe

³⁶² Különösen az egyedülálló nők és az elvált, gyermeke önálló háztartás-alapításával egyedül maradó szülők száma növeli meg ezt az arányt. TOMKA B. 2000. 51–52.

³⁶³ Cseh-Szombathy László nem optimista, amikor erről az újdonsült szabadságról ír, amelyet a posztmodern ideológia hátulütőjeként értékel: „nem igazolódik az a remény, hogy a merev formák nélkül az együttélések harmonikusabban alakulhatnának, mint akkor, ha külső szabályokat kell követni”. Úgy véli, hogy a válások gyakoribbá válása ezen ideológia kudarcának tudható be. A háttérben az elkötelezettségre való hajlandóság hiányát és a sérülés veszélyének kerülését látja. CSEH-SZOMBATHY L. 1991. Pedig kell, hogy legyen egy olyasfajta „nyeresége” is ennek a viselkedésnek, amely a házastársak számára és az egész világ szemében legalizálja ezt a döntést. Ez nyilván egy olyan értékrend keretein belül keresendő, amely már nem önmagában a házassági életközösséget tartja értéknek, hanem a két személyiséget egyaránt gyarapító, *jó* párkapcsolatot.

³⁶⁴ SEGALEN, M. 1993.15.

³⁶⁵ S. MOLNÁR Edit (1999. 31–48.) külföldi kutatásokra hivatkozva úgy véli, hogy legalábbis a gyermekszám alakulásának magyarázatát csupán az 1970-1980-as években vélték a kutatók gazdasági tényezőkben megtalálni, a későbbiekben inkább kulturális síkon keresték az okokat: a gondolkodás általános megváltozásában, a hagyományos értékrend és normarendszer, a szolidaritási formák átalakulásában, a vallás szerepének gyöngülésében. (S. MOLNÁR E. 1999. 32.) Mindez nagy vonalakban igaz is,

az 1960-1970-es évekre megszűnni látszott a családi kapcsolatok alakításában. A fentebb a modern családról felvázolt, meglehetősen sematizált kép ugyanis még egy olyan korban készült, amelyben a gazdasági fellendülés lehetővé tette bizonyos családi funkciók intézményekre való átruházását, azok szolgáltatásainak megvásárlását. Azóta, az 1990-es évek elejére a gazdasági recesszió világossá tette, hogy a növekvő bizonytalanságban, a munkanélküliség fenyegetése elől az emberek továbbra is a családi kötelékben találják meg a menedéket. A korábban szinte a nagykorúságot elérve azonnal, egyetemi éveik alatt már önálló háztartást alapító fiatalok egyre hosszabb ideig kénytelenek szüleikkel maradni. Kamaszkoruk ily módon átnyúlik húszas éveik elejére, akár tovább is, adott esetben újabb feszültségeket teremtve a szülő és önállóságra vágyó felnőtt gyermeke között.³⁶⁶

Úgy tűnik, nemcsak a középkorra érvényes Georges Dubynek a családra vonatkozó megállapítása: „Valójában a család az első menedék, ahol az állam meggyengülésének idején a fenyegetett egyén oltalmat keres. Amint azonban a politikai intézmények elegendő biztosítékot nyújtanak neki, kivonja magát a családi kötöttségek alól, s a vérségi kötelékek meglazulnak. A rokoni kötelékek története a szorosabbra fonódások és lazulásuk egymásutánjából áll, melyeknek ritmusa a politikai rend változásainak hatása alatt áll.”³⁶⁷

ám ő maga írja pár oldallal odébb (S. MOLNÁR E. 1999. 39, 45.) hogy Magyarországon a korai, korszerűtlen módszereket alkalmazó születésszabályozásra a földhiány kényszerítette a parasztszaládok többségét. 1995-ben pedig a Bokros-csomag hírére az egygyermekes családok 52%-a kívánta újragondolni a további gyermek vállalására vonatkozó terveit, miközben a többség még mindig a kétgyermekes családmódellet tartotta „normálisnak”, kevesebben az egy-, illetve háromgyermekest, de nemigen lehetett találni olyat, aki a gyermektelenséget értéknek tartotta volna. Úgy tűnik, hogy a kérdés meglehetősen komplex, hiszen az értékrend befolyásolja a követendő életmódról alkotott elképzeléseket, viszont a környezet adta feltételek (létbizonytalanság, lakáshiány) arra ösztökélik az embereket, hogy módosítsanak álláspontjukon, és – legalábbis részben – lemondjanak eszményeik megvalósításáról. Az utólagos önigazolás igénye viszont már lehet, hogy kihát az értékrendre is. Tehát nem lehet igazat adni azoknak sem, akik a gazdasági magyarázatokat tartják kizárólag elfogadhatónak, sem azoknak, akik a kulturális minták állandóságában hisznek: az igazság valószínűleg ezúttal is középen van. Az alkalmazkodás a környezeti feltételekhez és a már „bevált” minták fenntartásának igénye együttesen készítetik arra a társadalom tagjait, hogy a célszerűség szempontjából folyamatosan újratárgyalják és újragondolják magatartási mintáikat.

³⁶⁶ Disszertációm megírása óta e jelenséget széles körben „mamahotelnek”, az önállósodásra képtelen felnőtt fiatal „bumerángxereknek” kezdték nevezni, aki anyagilag sem független, ezért a „papabankra” támaszkodik.

³⁶⁷ Georges DUBY (1953) idézi Philippe ARIÈS (1987. 232.)

Ugyanakkor azt sem lehet tagadni, hogy e családi és rokoni kapcsolatok jellege megváltozott. Az Európai Értékrend Alapítvány vizsgálatai azt mutatják, hogy a családalapításra érett fiatal generáció változatlanul megkülönböztetett értéket tulajdonít a családnak és a gyermekeknek, viszont egyre inkább előnyben részesíti a családi életben a spontaneitást, kísérletezést és az új élmények keresését a korábbi merev szerepmegosztással és tervszerűséggel szemben.³⁶⁸

Magyar családok a 20. században

Vajon a családok helyzetét Magyarországon lehet-e tisztán gazdasági okokkal magyarázni, vagy egyéb – kulturális – tényezőket is látnunk kell, amikor az egyes jelenségeket számba vesszük?

Láttuk, hogy a születéskorlátozás tekintetében Magyarország szinte megelőzte Nyugat-Európát, s hogy ennek nagyon is prózai, anyagi okai voltak. A teljes termékenységi arányszám az 1. világháború alatt jelentősen lecsökken (5,3), az 1930-as évekre még ennél is tovább apadt (2,8), és soha nem emelkedett meg igazán, még akkor sem, amikor például Nyugat-Európában, a 2. világháború után ugrásszerű emelkedés volt tapasztalható.³⁶⁹ Egyedül az 1950-es évek szigorú abortusztilalma miatt nőtt meg egy kissé a születésszám, azóta is visszatérő hullámhegyeket okozva, – amelyet az 1962–1965-ös negatív világrekord rögtön vissza is billentett az eredeti kerékvágásba.³⁷⁰

Tomka Béla szerint a magyarországi termékenységsökkenés részben magyarázható a modernizáció, az iparosodás, a női munkavállalás tényezőivel, csak úgy, mint Nyugat-Európában. Másrészt azonban a birtokos parasztság erős születéskorlátozási normarendszere, amely amott nem volt megtalálható, már a századfordulótól jelentősen lecsökkentette a születésszámot. Ezt az 1940-1950-es éveket követően a felszámoló agrárproletár réteg, amely addig a legnagyobb népszaporulattal rendelkezett, nem tudta többé ellensúlyozni. Ellenben az iparosodással összefüggő migráció következtében nőtt a városi népesség, amelyre addig is az alacsony szaporulat volt jellemző.³⁷¹ Az 1960-as évek végének kedvezményei, a GYES, a GYED bevezetése átmenetileg stabilizálta a születésszámot, úgy, hogy Magyarország a volt szocialista országokkal együtt Európa középmezőnyébe vagy az élboly végéhez tartozott termékenységét tekintve.³⁷²

³⁶⁸ S. MOLNÁR E. 1999. 33.

³⁶⁹ TOMKA B. 2000. 19–21.

³⁷⁰ A születési arányszám 12,9–13,1%-re esett vissza. TOMKA 2000. 21.

³⁷¹ TOMKA B. 2000. 25.

³⁷² S. MOLNÁR E. 1999. 34.

Furcsa módon a rendszerváltás hazánkban nem okozott azonnali születésszám-csökkenést, de megnőtt a házasságon kívüli születések aránya. A születésszám történeti mélypontját³⁷³ 1998-ban érte el 97.300 születéssel, amely 40%-kal alatta marad az egyszerű reprodukciót biztosító szintnek.³⁷⁴ Magyarország lakosai házasság- és gyermekcentrikus értékrendjüket tekintve mégis kiugróan jól szerepeltek több nemzetközi felmérés szerint is.³⁷⁵ Mi ennek az ellentmondásnak az oka?

S. Molnár Edit ezt a kérdést feszegeti többek között 1999-es tanulmányában. Úgy véli, hogy a magyar birtokos parasztság köreiből a korán, gazdasági okokból végrehajtott születésszabályozás a családi értékek továbbadásának érdekében, a családi értékek védelmében történt. A kevesebb gyermek vállalása éppen ezért igen megnövelte a gyermek értékét. Emellett a család élete, a családi szerepek, a feleség feladata érintetlenül maradtak.³⁷⁶ Ezen a felálláson, és mindenekelőtt a női szereppel kapcsolatos sztereotípiákon a nők tömeges, bármely nyugati vagy északi európai országnál nagyobb arányú munkavállalása csak az 1980-as évekre módosított: ekkorra már csak a nők 1/5-e maradt volna otthon, ha a családi kaszából nem hiányzott volna az ő keresetük.³⁷⁷

Ezzel szemben Nyugat-Európában a női munkavállalás egy sokkal szervezettebb, az életfelfogást érintő változáson ment keresztül, amelynek hatására valószínűleg a nők egyre növekvő mértékben érezték szükségét személyes értékeik kibontakoztatásának hivatásukon keresztül. Emancipációs törekvéseiknek köszönhető tehát, hogy a családcentrικusság csökkent körökben. A magyar nők törekvései viszont nem magyarázhatók ilyesfajta becsvággal, számukra nem a saját, hanem családjuk boldogulása az elsődleges cél, legalábbis a legutóbbi időkig, attól a legfiatalabb, magasan képzett generációtól eltekintve, ahol már megfigyelhető egyfajta „szingli” kultúra és életmód kifejlődése.

Miért alakult ki ez a mély felfogásbeli különbség a jelenségek felszínes hasonlósága mellett? Van-e valami kapcsolódási pont ahhoz a diskurzushoz, amelyet a magyar társadalom 20. századi átalakulásának kapcsán láthattunk? Nem gondolom, hogy a magyar társadalom „patriarchális” voltából³⁷⁸ egyszerűen levezethető

³⁷³ Ezt a mélypontot az azóta eltelt 20 évben még 15-ször sikerült alulmúlni. Ebből az elmúlt nyolc évben a születésszámok egyszer sem lépték át az 1998-as 97.301-es értéket: 2010 óta 88.049 (2011) és 93.063 (2015) között hullámoznak. Forrás: KSH Népszámítás, népmozgalom https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Utolsó letöltés: 2019.08.08.)

³⁷⁴ S. MOLNÁR E. 1999. 38.

³⁷⁵ S. MOLNÁR E. 1999. 36–37.

³⁷⁶ S. MOLNÁR E. 1999. 40.

³⁷⁷ S. MOLNÁR E. 1999. 44.

³⁷⁸ Szeretném előrebocsátani, hogy nem ismerem teljes mélységében a feminista szakirodalmat, mindazonáltal a téma megkívánja, hogy legalább pár gondolat erejéig foglalkozzam a jelenségek ilyen szempontú magyarázatával is. Nem kívánom tel-

volna a magyar nők gondolkodásának a nyugatiakhoz képest eltérő volta, annál inkább sem, hiszen – mint az S. Molnár Edit cikkéből kiderül – maga Nyugat- és Észak-Európa sem homogén a demográfiai viselkedés tekintetében, és a sok hasonló, nagy vonalakban vizsgált felszíni jelenség mögött ott is számtalan eltérő, kultúrától, gondolkodásmódtól, történeti-politikai-gazdasági változásoktól függő tényező rejlik.³⁷⁹

A magyarok ragaszkodása a család intézményéhez inkább olyasvalaminek tekinthető, amelyre a 20. század tanította őket, a maga politikai-történelmi viharai, ideológiai szélsőségeivel, gazdasági bizonytalanságaival. Ebben benne vannak a háborúk okozta megrázkódtatások, a kisebb-nagyobb gazdasági válságok sora, az 1950-es éveknek a politikai légköre, amely a közeli családtagokon kívül szinte senkiben nem engedett megbízni,³⁸⁰ a családi kisüzemek állandó fenyegetettsége majd megszüntetése, a társadalmi hierarchia felborulása miatti bizonytalanság, az egész országra kiterjedő migrációs mozgalomból fakadó gyökértelenség, és természetesen az a tény, hogy az egész család összefogására szükség volt egy tisztességes életszínvonal eléréséhez. Mindez egy erősen a család érdekeire koncentráló „*családközpontú életstílus*” alakított ki, miközben a magán és a nyilvános szféra szembenállása felerősödött.³⁸¹

Szemmel láthatóan ez ugyanannak az éremnek a másik oldala, mint amit a többször megszakított polgárosodási folyamat avagy a középértékesedés kapcsán vizsgáltunk. Nem gondolom azonban, hogy e két dolgot, tehát a családost és polgárosodást közvetlenül össze lehetne kötni egymással, mondván, az erős

jes egészében kétségbe vonni Asztalos-Morell Ildikó azon megállapításait, hogy a nők szenvedtek bizonyos hátrányokat a munkaerőpiacon a férfival szemben, sem Lévai Katalin azon meglátását, hogy az ambiciózus nők sok esetben találtak munkahelyükön az „üvegplafonnak” nevezett jelenséggel, valamint a női érdekvédelem hiányával. Csupán arra szeretném a figyelmet felhívni, hogy ahol a férfiak érdekvédelme és demokratikus jogai is szimbolikusak voltak, ahol nem törődtek a férfi ipari dolgozók egészségvédelmével és a termelés folyamatának biológiai adottságaikhoz való igazításával, munkájuknak megfelelő nagyságú fizetéssel való honorálásával, ott miért tették volna ugyanezt a nők érdekében? Nem lehet, hogy a teleologikus és technokrata elitnek a redisztribúció feletti ellenőrzési joga sokkal inkább *paternalizmusként* mint *patriarchalizmusként* értelmezendő? Ott, ahol a férfiak a nehéz fizikai munka után a háztájiban dolgoztak, s emiatt 12 évvel megrövidült az életük a teljes munkaidős paraszt férfitársaikhoz képest, ott nemcsak a nőknek, de nekik sem lehetett könnyű. Lásd ASZTALOS-MORELL I. 1997. 33–65. és LÉVAI K. 2000, valamint a *worker-peasant*-okról HANN, C. 1980.

³⁷⁹ S. MOLNÁR E. 1999. 34.

³⁸⁰ A témához lásd például CSEPELI, Gy. – NEMENYI, M. 1992.

³⁸¹ Löffgren terminusát használják a jelenség megfogalmazására: JÁVOR K. – MOLNÁR M. – SZABÓ P. – SÁRKÁNY M. 2000. 999.

családközpontúság, az egyéni individualizmus helyett a kiscsaládi individualizmus³⁸² terjedése éppen a polgárosodás felemás és elégtelen, „szocialista módravaló” megvalósulásának jele lenne. Inkább áttételesnek fogom fel a kettő közti kapcsolatot, vagyis úgy, hogy mind a család mint intézmény, mind a gazdaság sajátos alakulásának gyökerét is alapvetően a társadalom *szerves fejlődési lehetőségének hiányában* kell keresnünk. Úgy vélem, igaza van Laki Lászlónak,³⁸³ aki a szocialista gazdaság anomáliáit eleve a 2. világháború előtti gazdasági-társadalmi integráció hiányából vezeti le (s ha még messzebb mennénk, akkor ennek előzményeit a nyugat-európai fejlődési centrumhoz viszonyított „perifériálét” visszasságaiban találhatnánk meg). A kapott gyenge alapokra építő szocializmus központi tervgazdálkodása és az azt kiegészítő-negligáló második gazdasága csak ideig-óráig volt képes a stabilitás látszatát kelteni, s a problémák teljes súlyukkal csak a rendszerváltás után jelentek meg. Úgy tűnik, hogy a sajátos, magyar családközpontúság is pontosan ide, erre a gazdasági-társadalmi instabilitásra vezethető vissza.

Törvényszerűnek látszik, hogy ilyen körülmények között az egyén nem saját személyiségének kiteljesítését tartja szem előtt, hanem az egyszerű létfenntartásért, családjá túléléséért küzd, s e küzdelemből mindkét nem egyformán kiveszi a részét. A túlélési stratégia részét képezi már a két világháború között is a jövedelem megszerzésében a „több lábon állás”, a jövedelem minél kedvezőbb elosztásában pedig a születéskorlátozás.

Az ötvenes évek agrárpolitikája a családok nagy részét, mint tudjuk, még a korábbinál is nehezebb helyzetbe hozta, amely csak megerősítette őket abban, hogy kitartsanak korábbi családcentrikus stratégiájuk mellett. A téjesítés során hiába veszítették el családi birtokaikat, az ellátási nehézségek és az alacsony bérek a korábbi családközpontú gazdálkodási logika folytatását követelték meg. Egyrészt a több forrásból származó jövedelmek kezelésében még jó darabig a korábbihoz hasonlóan az „egy kassza – központi elosztás” elv működött, addig, amíg a fiatal generáció nem kezdett el ragaszkodni a saját fizetés feletti rendelkezési jogához (bár erre korábban is volt példa, hogy a serdülő – igaz szülei felügyelete mellett – saját keresetét ruházkodására és kelengyéjére fordíthatta). Másrészt az önellátás kényszere, s az a tény, hogy a zöldséggyümölcs- és primőrpiac az 1950-es évek elején nem tartozott a központi szabályozás alá, valósággal terelte a falusi lakosságot a kertészeti termelés és kisállattartás felé. Az extenzív kultúrák művelésére alkalmas földek elvételel megcsonkolt kis háztartásgazdaságaikat, amelyeket ezentúl a kert, szőlő és némi, a téeszéből használatra (vissza) kapott háztáji föld alkották, a korábbi kis- és középbirtokok működési elveinek megfelelően üzemeltették tovább.

³⁸² JÁVOR K. – MOLNÁR M. – SZABÓ P. – SÁRKÁNY M. 2000. 997.

³⁸³ LAKI L. 1997.

Az 1970–1980-as évekre felívelő második gazdaságbeli termelés erős családi összefogást, megfeszített munkát és nagymértékű önkizsákmányolást követelt meg; a legtöbb vidéki családnak azonban esélye sem volt másként egy elfogadható életszínvonal megteremtésére. Érthető, hogy a legtöbb második gazdaságbeli termelő átmeneti jelenségnek tekintette maga is ezt a tevékenységet, s nem kívánta, hogy gyermeke élete is így, állandó küzdelemben teljen el, inkább arra ösztökölte, hogy más területet válasszon a boldoguláshoz. A szülők szinte tudatosan kerülték gyermekeiknek a gazdasági munkába való bevonását, s ezzel megszakadt a paraszti munkakultúra és munkaerőkölcs átadásának folyamata.³⁸⁴ Ezt jól látta Márkus István,³⁸⁵ amikor az előző fejezetben is említett „ambíciórobbanásról”, valamint a közösségen belüli új presztízverseny kialakulásáról beszélt. Akikben erős ambíció élt egy stabil gazdasági státus megteremtésére, és annak elérésére megfelelő családi háttérrel, azaz megfelelő mennyiségű munkaerővel is rendelkeztek, azok az 1980-as évekre még kedvezőbb életszínvonalat tudtak biztosítani, mint városi társaik. Új ház, még nagyobb ház, új bútor, autó, nyaraló jelzik a presztízverseny résztvevőinek sikerességét. Ami a szülők számára még inkább a presztízst jeleníti meg, a gyermekek számára válik majd valóságos igénnyé.³⁸⁶

Talán jogosnak tűnik Kovách Imre felvetése, hogy nincs lényeges különbség a két világháború és a szocialista korszak földműves családjai között, hiszen a pluriaktivitás a családok kétharmadában már akkor létező jelenség volt, lévén hogy egyedül a földből nem tudták fenntartani magukat. Azonban mégis van változás: s ezt többek között az egyes szférákból kapott bevételek arányain túl – kétségtelenül a *családi átörökítési ambíciók eltérő irányultságában* találhatjuk meg. Korábban a mezőgazdaságon kívüli munkavállalás, ha biztosabb megélhetést is nyújtott, akkor is főleg a családi mezőgazdasági termelés finanszírozására szolgált. Mindenki, még a nyugdíjas állással rendelkező alkalmazott is arra törekedett, hogy egy kis földet tudjon hagyni gyermekeire. A birtokok és a termelőeszközök bevonása a térszerte szertefoszlatták ezeket az utódlási álmokat. A gyermekek számára már nem volt jövő ebben a paraszti világban, ezért a szülők inkább erejükön felül

³⁸⁴ JÁVOR K. – MOLNÁR M. – SZABÓ P. – SÁRKÁNY M. 2000. 997.

³⁸⁵ MÁRKUS I. 1991.

³⁸⁶ Utasi Ágnes kifejti, hogy a második gazdaság által hirtelen jött jómódot sok esetben nem tudja követni az igényszint. A paraszti múlt hagyományait még őrző, idős parasztemberek fogyasztásukat egy önkorlátozó, az egykori életfeltételek hatására kialakult „primer szintre” szorítják vissza, amely alig haladja meg a biológiai szükségletek közvetlen és egyszerű kielégítését. Ez a fogyasztási rendszer civilizációs-modernizációs fogyasztási elemeket még nemigen tartalmaz. A „félmodernizációs családtípusok” fogyasztásában elsőséget élvez valamelyik szféra, például a civilizált lakás. A „megkésve érkezett” javak azonban gyakran *reprezentációs szinten* maradnak. UTASI Á. 1989. 55.

is igyekeztek a taníttatásukba invesztálni. Ennek az új gyermekcentrikusságnak az eredménye tehát az a „feje tetejére állított értékrend”, amit Jávor Kata is megfigyelt Varsányban: már nem a gyereket ítélik meg szülei után, hanem a szülők életének sikerességét mérik le a gyermekért hozott áldozat nagyságán.³⁸⁷ Ugyanakkor fentebb láttuk, hogy ez a gyermekcentrikusság nem új keletű, csupán a két világháború között a szülők még a földbirtok gyarapításában és annak továbbadásában látták a családi jövő zálogát. A szocialista korban, mivel ingatlant nem adhattak, a gyermek iskolai előmenetelét, szakmai karrierjét és családalapítását támogatták, tehát az örökösödés, a javak hagyományozásának folyamata a korábbi jól lehatárolt jogi aktuson kívül is hosszan, évtizedekre elnyúlhatott.

Ez kezdődött már a gyermek öltöztetésével, játékkal való ellátásával, a „neki jobb legyen, mint nekünk volt” jelszóval. Folytatódott azután a szobabútor vásárlásával, az egyre nagyobb értékű kelengye és hozomány elkészítésével, majd az akár több száz fős lakodalom kiállításával. Sárkány Mihály írja, hogy az egyre gazdagabb és hivalkodóbb lakodalmak szinte „hívó üzenetet” küldenek a fiatalokhoz a szűkebb család és rokonság részéről: jobban járnak, ha otthon maradnak falun.³⁸⁸ Sok esetben a fiatal, ha megházasodik, nem is költözik el otthonról, hiszen sokkal olcsóbb megoldás a család telkén építkezni, vagy a régi házat kibővíteni. Ám a látszat ellenére, hogy egy tető alatt él nagyszülő, szülő és unoka, a legritkább esetben vannak közös konyhán. Még akkor sem vezetnek közös háztartást, ha a családi kisüzemben közös erőfeszítéssel termelnek. A bevételt, ha megosztják is, apránként úgymint a fiatalok támogatására ajánlják fel a szülők. Hiszen nekik maguknak mire van már szükségük... Azonban ez a szülők részéről hozott áldozat feszültség forrása is lehet a családban, mert a mai, sokkal önértesebb fiatalság nehezen tűri el a függőségi helyzetet.³⁸⁹

Ugyanakkor hiába az önérték, ha a fiatal nem tud saját lábára állni, legalábbis anyagi értelemben. A családalapításhoz, a szakmai karrier megalapozásához szüksége van még szülei anyagi támogatására. A szülők iránti feltétlen tisztelet csökkenéséből és a kényszerű gyermeki függőségből fakadó új feszültségforrás keseríti meg sok család életét, amelynek megoldására azonban nincsenek jól bevált, hagyományos eszközeik, mintáik; nézeteltérések tisztázását a felek nem tanulták meg szóban elintézni. Utasi Ágnes így ír a családon belüli emocionalitásról: a *családon belüli kontaktusok instrumentális hangsúlya* háttérbe szorítja az érzelmek szerepét. Éppen az a paraszti kulturális örökség marad meg ezáltal, amit legke-

³⁸⁷ JÁVOR K. 1978. 308.

³⁸⁸ SÁRKÁNY M. 1983a. 283.

³⁸⁹ Jávor Kata írja, hogy Varsányban annyira megterheli a szülőket a gyerek elindítása az életbe, hogy szinte soha nem heverik ki anyagilag. A szülők úgy érzik, ezért joguk van beleszólni felnőtt gyermekük életébe, ami számos konfliktushelyzetet okoz. JÁVOR K. 1981. 92.

vésbé kellene megőrizni: az érzelmek elfojtása, szemérmes leplezése.³⁹⁰ Mindazonáltal a családi kontaktusok így is nagyon intenzívek a magyar családokban, a családi kohézió nagyon erős.³⁹¹ De talán ez a jelenség is a második gazdasággal magyarázható: a családok számára világossá vált, hogy a rokoni összetartás átvaltható kifejezett gazdasági előnnyé.

Látjuk, hogy a családközpontúság nem jelent automatikusan családi harmóniát is. Az egymásrataltságot, s közben a változásban lévő értékrendek miatt kialakuló szerepbizonytalanság konfliktusossá teszi a szoros egymás mellett élest. A gyermekek generációja egy teljesen másfajta világkép és kulturális tapasztalat hatására már eltávolodik a szülőkétől. *A kulturális tőke átadásának folyamata megszakadt.* Vagy hogy pontosabbak legyünk, amit a közvetlen kapcsolatban a szülők kompetencia hiányában már nem tudnak átadni, azt próbálják meg pótolni anyagiakkal. A szülő-gyermek kapcsolatok így valóban instrumentálissá válnak, gyakran érzelmileg is kiürülnek. Ennek egyrészt az eltérő képzettségi szint az oka, másrészt az, hogy a szülőknek a folyamatos robot mellett nincs is idejük a gyermekkel való foglalkozásra.³⁹² Az apa tekintélyét ugyanakkor az is aláássa, hogy már nem tudja fiát tanítani, mert az jobban ért az új technikai berendezésekhez, mint ő maga.

A nagyszülő élettapasztalatainak legfeljebb régi-új feladatának teljesítésében, unokái gondozásában veheti hasznát a család. Ennek főleg az 1960-as évekig van jelentősége, amíg nem vált jellemzővé az 50 éves korosztály munkavállalása,³⁹³ de nem álltak még rendelkezésre megfelelő számban gyermekintézmények sem, s a dolgozó fiatalasszonyoktól a nagyszülők vállalták át a gyermekek felügyeletének feladatát.

³⁹⁰ UTASI Á. 1991. 177.

³⁹¹ Egy 1986-os nemzetközi kutatás eredményei szerint Ausztria, Ausztrália, NSZK, Nagy-Britannia, USA, Olaszország és Magyarország közül utóbbi kettőben a legerősebb a családi összetartás. UTASI Á. 1991. 172.

³⁹² SÁRKÁNY M. 1981. 125.

³⁹³ Az 1950-es évek nagymama korú asszonyait már olyan idős korban érték a társadalmi változások, amely nem tette lehetővé számukra a munkaerőpiacon való megjelenést, ezért jobbra az ő feladatukká vált unokáik nevelése. Az 1960-as években a hasonló korú generáció maga is aktív dolgozó volt még, ezért kellett valami más megoldást találni a gyermekek gondozására. Az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási segély tette lehetővé, hogy az anyák három évig otthon maradjanak kisgyermekükkel, a segély alacsony összege miatt azonban a nők kétharmada-háromötöde tudott csak élni ezzel a lehetőséggel. A GYES negatív hatásának tűnik, hogy az egyenlőség elvén induló kétkeresős család egykeresőssé válik, s a hagyományos családmódel meg erősödését váltja ki, valamint a nő szakmai lemaradását. 1982-től az apák is igénybe vehetik a segélyt, valamint engedélyeztek bizonyos fokú kereső tevékenységet is, amely így segít megelőzni a világtól való teljes elzártaság érzésének kialakulását. CSEH-SZOMBATHY L. 1983.

Az, hogy a generációk közötti viszony alapjaiban változott meg, azért némi pozitívumot is hozott az idős emberek számára, mondhatni, megindult e generáció „emancipációja” is. Ez abban mutatkozik meg elsősorban, hogy anyagilag többé nincsenek teljes mértékben rászorulva a gyermekeikre. Az első dolog, aminek köszönhetően a kisemmitelt gazdák például kezdtek megbarátkozni a téesszel,³⁹⁴ az a nyugdíj volt. A havi rendszeres jövedelem, amit a postás hozott, sok esetben biztosabb volt, mint a gyermekektől kapott ellátmány. Azelőtt sok, erejét vesztett öreg gazda osztotta fel birtokát annak reményében, hogy gyermekei majd élete végéig eltartják, hordják neki az előre kikötött mennyiségű gabonát, bort, egyéb élelmiszert, tűzfát. Ám nem volt ritka eset, hogy az utódok addig figyelték egymást árgus szemmel, hogy mi az, amit testvérük „elfelejt” vinni az öregeknek, míg amazok szinte semmit nem kaptak. Az új rendszerben azonban még ők segítettek a fiatalokat egy-egy malaccal. S amíg teljesen magatehetetlenekké nem váltak, önállóan, saját belátásuk szerint igazgathatták életüket. Ezt a legtöbben így tartották és tartják jónak, még akkor is, ha gyermekeikkel való viszonyuk amúgy kiegyensúlyozottnak mondható.

Ezt Sárkány Mihály tanulmánya³⁹⁵ megerősíti, aki azt írja, hogy a kiscsalád az ideális családforma mind városban, mind falun; s a többgenerációs családok létét többnyire a kényszerhelyzet szülte. Nyilvánvalóan nincsenek olyan sémák, amibe az egész ország valamennyi családját bele lehetne kényszeríteni, nincsenek olyan megoldások, amelyek mindenki számára megfelelnek. A „régik” családok sem voltak feltétlenül a teljes megértés és harmónia színterei, s a maiak sem nélkülözik teljesen az öregek iránti tiszteletet, megbecsülést. Az egyéni tolerancia és szeretet képes áthidalni a kulturális szakadékokat is, hiánya még az egyforma magas végzettség esetén is konfliktusokhoz vezethet. Mégis úgy tűnik, hogy az önálló kiscsaládi élet normaként megjelenő ideálképe és a „törzscsalád” életforma valószínűsége közötti feszültség fokozott mértékben teszi próbára a családtagokat.

Mindazonáltal már nemcsak a fiatalok igyekeznek alkalmazkodni a szülőkhöz, hanem – a modern kori „fiatalságkultusznak” köszönhetően-e vagy sem – az idős korosztály is növekvő mértékben kénytelen, de kész is idomulni gyermekei

³⁹⁴ Egy kiskanizsai anekdota szerint (amely ugyan volt téesszevetőtől, tehát elfogult forrásból származik, de lehet igazságtartalma) az egyik közgyűlésen D. L. bácsi így szólott hozzá: „Az Isten áldja meg a pártot és a M. elvtársat, hogy annak idején bekényszerítettek a téesszebe!” (M. elvtárs volt a párttitkár akkoriban.) Egy másik történet egy kulákká nyilvánított gazdáról szól, saját fia mesélte. Amikor édesapja első nyugdíját kézbe vette, ezt mondta: „Milyen kár, hogy ‘19-ben megbukott a kommunizmus, könnyebben éltem volna!” Utóbb egy másik adatközlőtől, aki szintén tehető gazda fia volt, ugyanezt hallottam. Nem véletlen, hogy a régiek közül alig voltak, akik visszakérték földjeiket.

³⁹⁵ SÁRKÁNY M. 1981. 125.

életeszményeihez. Egyáltalán nem biztos, hogy a mostani nagyszülők képtelenek megérteni a szülők korosztályát. Egy 1995-ös francia felmérés³⁹⁶ azt mutatta, hogy a generációk közötti „nagy szakadék” már az akkori nagyszülő generáció (az ezredvég környékén 60-80 éves korosztály) és szüleik között mélyülhetett el, mert a megkérdezettek 54,4%-a inkább saját gyermekeivel érzett szorosabb közösséget, s csak 38,5%-uk a 19. század végén, 20. század legelején született szüleivel. Ugyanakkor e generáció gyermekeinek (az 1950-1960 táján születettek) válaszaiból is az derül ki, hogy 58,8%-uk inkább saját szüleit (az 1920–1940-ben születetteket) érzi magához közelállónak, míg gyermekeit csak 38,8%-ban. Ezek szerint azóta az ezredvégi 20-30 évesek³⁹⁷ és szüleik között támadt még egy szakadék. Viszont e vizsgálat rámutat: a világban nem új a generációk egymástól való elszakadásának tapasztalata, mint ahogy a szakadék áthidalása sem lehetetlen. Hogy egy hasonló kutatás Magyarországon milyen eredményekkel járna, nem tudjuk, de feltehető, hogy nálunk sem a háború utáni két évtizedben született generáció volt az első „forradalmár” korosztály.

Nézzük meg, milyen változások történtek a nemek kapcsolatában. A témát kutatók szerint általában megfigyelhető tendencia, hogy az 1950-1960-as években, amikor a férfiak egyre nagyobb számban kezdtek a mezőgazdaságból az iparba áramlani, ténylegesen alacsonyabb társadalmi helyzetbe kerültek. Önálló munkájukat, „magauraságukat” feladva kénytelenek voltak fizikailag megerőltető, szakképzettséget nem igénylő feladatokat elvállalni. A mezőgazdálkodással kapcsolatos, valamint egy birtok „menedzseléséhez” szükséges szakismereteikre többé senki nem tartott igényt. Ezzel szemben a művezető parancsolt nekik, a szakmunkásokkal szemben érezhetően alacsonyabb státusba kerültek, és alkalmazkodniuk kellett egy nagyon szigorú, percre pontos időbeosztáshoz, amely idegen volt a gazdálkodás rugalmasabb szerveződéséhez képest. Könnyen érthető hát, hogy sok férfi ezt az új helyzetet presztízsvesztésként értékelte, s ezt igyekezett valamilyen módon kompenzálni.³⁹⁸

Utasi Ágnes kutatásai szerint az is általános jelenség volt, hogy az otthon maradó asszonyoknak ezzel egyidejűleg szélesedett a hatáskörük. Főleg az 1950-es években, a nők megnövekedett felelősséggel, de nagyobb jogkörrel is rendelkeztek a családi üzemben. Az asszony lett egyszemélyben a „munkavégző, ügyintéző, piacozó, kereskedő, nevelő, a családi otthont szervező”³⁹⁹ a családban.

³⁹⁶ ATTIAS-DONFUT, C. 1995. 182.

³⁹⁷ Ők már beleesnek abba a generációba – az 1965–1979 között születettekbe –, amelyet a digitalizáció szempontjából X generációnak nevez a szociológia COUPLAND regénye (2007) nyomán.

³⁹⁸ A férjek presztízsvesztését figyelte meg Utasi Ágnes országos viszonylatban. UTASI Á. 1989. 45.

³⁹⁹ UTASI Á. 1989. 46.

Tárkány Szücs Ernő is arról ír, hogy a gazdaságilag „kétlaki”, pluriaktív családokban, például a kubikusoknál, részesmunkát vállaló summásoknál nagyon korán, már a 19. században a nőkre hárult a nagyobb teher. S miután nekik kellett mindent intézniük a család ügyeivel kapcsolatban, jóval mozgékonyabbak, öntudatosabbak voltak, mint a parasztasszonyok.⁴⁰⁰ Utasi az 1950-1960-as évek kapcsán egyenesen „magyar matriarchátusról” beszél, amikor ezt a jelenséget írja le,⁴⁰¹ de őt megelőzve így tesz Hegedüs András is.⁴⁰²

A férfiak („uruk”) tekintélyét a tradíciónak megfelelően őrzik az asszonyok; kiszolgálják, ellátják, „elnéző megértéssel szemlélik, mint gyermekek játékát, a férfiak közös kocsmái szórakozását”.⁴⁰³ Mindez azonban csak szerepjáték, látzattekintély.⁴⁰⁴ Utasi szerint az asszonyoknak önbizalmat ad nélkülözhetetlenségük tudata. Az ún. munkás-paraszt családokban a nők otthoni szerepvállalása elősegíti *emancipációjukat*.

Ez a tétel cáfolni látszik a feminista megközelítést, amely szerint az egész szocialista társadalom, s benne a második gazdaság csupán a patriarchális viszonyok újratermelésére szolgál.⁴⁰⁵ Őrszigethy Erzsébet hévízgyörki monográfiája ezzel szemben például arról számol be, hogy az asszonyoknak a család anyagi fellendülésében játszott kulcsszerepe egyenesen a nők kezébe adta a családfői szerepet: „mindig az parancsol, aki a legtöbb pénzt tudja kiteremteni a kisgazdaságból”. Hogy ezek éppen az asszonyok lettek, az annak köszönhető, hogy az ő gazdaasszonyi feladataik közé tartozott a kerttel való foglalkozás, s ez a hagyományos szerepkör lett alapja nagyon is modern társadalmi vezető szerepüknek, amit a református egyház formálisan is elismert.⁴⁰⁶ Ugyanakkor a tradicionális erkölcsi felfogás nem engedi nekik bevallani elsőbbségüket, „matriarchátusuk” ebben különbözik a városi „nőuralomtól”.

Itt azonban megjelenik egy lényeges elem: a pénz, a család anyagi jólétének biztosítása, az a tényező, amely a családbeli vezető szerepet legitimálja. Ez nem új dolog, az asszonynak korábban is nagyobb volt a becsülete, ha férjénél nagyobb

⁴⁰⁰ TÁRKÁNY SZÜCS E. 1981b. 417.

⁴⁰¹ UTASI Á. 1991. 174.

⁴⁰² HEGEDÜS A. 1971.

⁴⁰³ UTASI Á. 1989. 46.

⁴⁰⁴ Jávor Kata varsányi tanulmányában szintén rámutat arra, hogy az 1970-es évek elején a legfiatalabb házas korosztálynál a férfiak például nagymértékben besegítenek a háztartási munkákba, csak meg ne tudja a közvélemény. Mások előtt még mindig ők „hordják a kalapot”, otthon azonban sokkal inkább egyenlőségen alapul a helyzet, vagy ahogy a szerző fogalmaz: „két családfő van a családban”. JÁVOR K. 1978. 337.

⁴⁰⁵ Lásd fentebb ASZTALOS-MORELL I. 1997.

⁴⁰⁶ „A férfiak ígérhetnek pénzt, például a templom megújítására, de az asszonyok adhatnak is.” Ezért nőket kezdtek beválasztani a presbitériumba. ŐRSZIGETHY E. 1986. 15.

vagyont mondhatott magáénak: elég, ha csak a vőség intézményére utalunk. Számunkra úgy tűnik, hogy ez nemcsak nemi kérdés: a hatalmi harcot mindig az nyeri, aki a család társadalmi presztízsén nagyobbat tud emelni. A piaci viszonyok és a polgári örökösödési jog az asszonyok számára is megadták a nyeresé esélyét, s ez lassan a nemek erőviszonyának egyfajta kiegyenlítődéhez vezet. A vidéki Magyarországon, a mezőgazdasággal foglalkozó családokban ez furcsa módon a hagyományos nemi szerepek, a nemek közötti munkamegosztás megmerevedéséhez vezetett, ami a kívülállókban valóban egyfajta „patriarchalitás” benyomását keltheti. Mindazonáltal nem lehet vitatni, hogy a nők számára ez a terület az „önmegvalósításhoz” szükséges eszközt rejt magában. Lévén, hogy vidéken a munkaalkalmak szűkössége nemigen nyújt egyéb „kiugrási lehetőséget” a szakképzettséggel nem rendelkezők számára, a mezőgazdasági kistermelés adhatja meg nekik azt az érzést – szigorúan családi kereteken belül! –, hogy valamit ők is letettek az asztalra. Ez hangsúlyozottan a családért való munka, a család jólétének szolgálata, amely teljesen a hagyományos női szerepideált testesíti meg, így még elfogadhatóbbá teszi számukra az önmegvalósításnak e formáját. Ha ragaszkodunk ahhoz, hogy az emancipáció a nemek közötti tökéletes egyenlőséget jelenti a munkavégzésben is, akkor azt is mondhatnánk ironikusan, hogy ez a női „*befejezetlen emancipáció*” – magyar módra, a szűkös piaci lehetőségek és az uralkodó politika által lefékezett polgárosodás példájára.⁴⁰⁷ Ennek egyik ékes példáját találtam meg Kiskanizsán is, melyet a későbbi fejezetekben részletesebben bemutatok, s amelyről külön tanulmány is született.⁴⁰⁸

A családi egyensúly visszaállításáért sokat tehet és tesz a férfiak második gazdaságbeli tevékenysége, amely arányaiban az 1970-as évektől egyre jelentősebb lett, majd meghaladta a nők hasonló tevékenységgel eltöltött munkaidejét. A mezőgazdaságba „visszalépő” férj ugyan még inkább lemaradt első gazdaságbeli munkahelyén, ám közösségén belül és otthon ismét megnőtt a tekintélye, a presztízse. A valódi sikert és elismertséget a kulturális tradíciónak megfelelően a gazdálkodás hozhatja meg egy volt paraszt számára, az ipari munkájában elért szakmai előnyök

⁴⁰⁷ Francia példák azt bizonyítják, hogy – ellentétben azzal, amit korábban a nők tradíciókat őrző szerepéről gondoltak – „átlagos” körülmények között és szerves fejlődési folyamatok közepette is, az asszonyok a társadalmi-családi átszerveződés elsődleges aktorai lehetnek. Marie Moscovici tanulmánya szerint Haute-Vienne-ben a technikai fejlődés felszabadította az asszonyt a mezei munka alól, férjének is több szabadidőt tett lehetővé, ám a családi élet ennek megfelelő átszervezése, és a gyermekek jövőjéről alkotott elképzelések újragondolása, az utódok más foglalkozások felé való irányítása kifejezetten az asszonyok érdeme. E változásokhoz természetesen más tényezőknek (sajtó, rádió) is elő kellett készíteniük a talajt. Ugyanakkor Loir-et-Cher-ben, ahol a hagyományos technikákat még egyáltalán nem váltotta fel az új, ez a „deorganizációs” munka egyértelműen az asszonyok számlájára írható. MOSCOVICI, M. 1960. 314–322.

⁴⁰⁸ MOLNÁR Á. 2004a.

nem kompenzálják azt.⁴⁰⁹ A családi egység ezzel erősödik, ám ennek nagy ára van: a túlhajszoltság, a mértéktelen önkizsákmányolás és az ezzel együttjáró egészségkárosodások. Ez jellemző arra a generációra, amely mára maga is nagyszülő, dédszülő lett.

A rendszerváltás ismét új társadalmi helyzethez való alkalmazkodásra kényszeríti a családokat. Az ezredforduló környékén családot alapító generáció, amelyet szülei már megkíméltek a kemény munkától, s magasabb szintű fogyasztáshoz szokhattak hozzá, már más elképzelésekkel rendelkezik egy párkapcsolat működéséről, más alapokra igyekszik helyezni a házasságát s a családi életet. Azt gondolnánk, újratárgyalásra kerülnek a családi és nemi szerepek, ám a kutatások arról tudósítanak, hogy a nők továbbra is természetesnek veszik a hagyományos háziasszonyi szerepet, függetlenül társadalmi helyzettől, iskolázottságtól, szemléletmódtól, akkor is, ha nehézséget okoz számukra a hivatás és a háztartásvezetés összeegyeztetése.⁴¹⁰ Vajon ez a folyamatos családcentrikusság következménye lenne, amelyet az azóta történt társadalmi változások és gazdasági nehézségek újra és újra megerősítenek? A családi élet fokozott védelméről van szó a társadalmi zűrzavar közepette, vagy korokon átívelő és minden történelmi változásnak ellenálló olyan strukturális jellemzőről, mint amilyenek a Lévi-Strauss-féle mentális struktúrákban is megtalálhatóak? Vagy egyszerűen a magyar nők a nyugatiakhoz képest kevésbé volnának öntudatosak?

H. Sas Judit 1984-ben úgy gondolta, hogy a családon belüli változások a polgári család – teljesen soha meg nem valósított – humanitáskeresője felé tartanak. E humanitáskereső megvalósítására szerinte ott nyílik mód, ahol megvan erre az anyagi lehetőség, és a létfenntartás gondja nem szorít minden mást a háttérbe. Ott, ahol a fogyasztással járó terheket vagy azok jelentős részét a társadalom egyéb intézményeire lehet áthárítani; „ahol a társadalomban végzett munka és a nő munkájának megbecsültsége felismerteti az otthon felszabaduló idő fontosságát; ahol a munka jellegében, az általános kultúrában és a kereseti viszonyokban rejlő feltételek megteremtik az önkímélés és egymás kímélésének lehetőségét; ahol a felszabaduló időt a létfenntartáson, regenerálódáson kívüli célokra lehet és akarják felhasználni; ahol fontossá válik a férfi és a nő számára a holnap elvégzendő munka, és a nőt is érdekelheti mindaz, ami a családon kívül van. A nő munkája nem tűnik többé átmeneti kényszernek, hanem elfogadott életforma, és több lehetőség is nyílik a fogyasztás megszervezésével járó terhek könnyítésére. Ahol mindezzel együtt változnak a nők és férfiak szerepei, változnak, lazulnak a nőiesség, férfiasság hagyományos követelményei, az egymással szemben álló, egymást kizáró, szélsőségesen megkülönböztető formák.”⁴¹¹

⁴⁰⁹ UTASI Á. 1989. 59.

⁴¹⁰ S. MOLNÁR EDIT 1999. 46.

⁴¹¹ H. SAS J. 1984. 163.

Vajon valóban ez a polgári család, a világon valaha létezett valamennyi család típus evolúciójának végállomása? Lesz-e egy társadalom valaha is annyira polgárosult vagy ennyire *gazdag anyagiakban*, hogy létrejöhet egy ilyen forma? Lesz-e valaha olyan polgári társadalom, amelynek tagjai ilyen magas fokú lelki kultúrával rendelkeznek? S ha a magyar társadalom a polgárosodást sem valósította meg teljes mértékben, megvalósíthatja-e a nemi szerepek szegregációjának ilyen mértékű feloldását?

Valószínűleg ezekre a kérdésekre kielégítő választ egy alapos, egész országra kiterjedő kutatás tudná megadni. Én csupán arra vállalkozhatom, hogy azt mutassam be, ami Kiskanizsán a 20. században és a 21. század legelején jellemezte a családok helyzetét.

Mindazonáltal, legalább ötlet szintjén szeretném felvetni az Augustins-féle legitimitási elvek bevonását a családi viszonyok értelmezésébe. Magyarországon – úgy tűnik – a közös anyagi célok, az anyagi egymásrautaltság az amúgy is létező, szoros családi összekötő kapocs erősítője, nem pedig helyettesítője. Ezért, ha az egy fedél alatt élés sok helyütt kénytelenség is, a családi szolidaritás még mindig valóság. Hogy ezt a szolidaritást az érzelmek váltották-e ki, vagy az összetartás indukálja az érzelmeket, az itt majdnem lényegtelen. Ez a társadalom az Augustins által emlegetett *testvéri legitimitási elvre* épül. A nyugati – főként az angol – individualizmus azt a rezidenciális elvet tartja szem előtt, amely képes különbséget tenni fivér és fivér között pusztán születési ragsor alapján, s ezzel megteremti annak a gondolatnak az alapját, hogy csak az *egyén* számít, akár a család többi részével szemben is. Ez a fajta gondolkodásmód a kutatás időpontjában a vidéki Magyarországon még nem volt olyan elterjedt, s valószínűleg ebben az a gazdasági és politikai kényszer is erősen belejátszik, amely a szocializmusban összekovácsolta a családokat. Ezt erősíti meg Kornai János, amikor azt mondja, hogy a család intézménye a szocializmusban képes volt ellenállni a politikai-gazdasági rendszer drámai változásainak.⁴¹² Hogy mikor fog individualizálódni a magyar társadalom olyan fokig, mint a nyugat-európaiak, vagy fog-e egyáltalán, azt ma még nem lehet megjósolni.

⁴¹² KORNAI J. 1993. 137–138.

NAGYKANIZSA ÉS KISKANIZSA TÖRTÉNETE, TÁRSADALMA, GAZDASÁGI ÉLETE ÉS FÖLDRAJZI ADOTTSÁGAI

A KÉT IKERTELEPÜLÉS KAPCSOLATA AZ ÚJ- ÉS LEGÚJABB KOR FOLYAMÁN

Kiskanizsa Nagykanizsa megyei jogú város része közigazgatásilag; a várostól ipartelepek sora és a Principális-csatorna választja el (1. sz. kép). A településrész teljesen falusias jellegű, utcáit családi házak sora alkotja, melyek mögött hosszan elnyúló, sok helyütt fóliasátrakkal betelepített kertek húzódnak. Első ránézésre egy átlagos dunántúli, a szomszédos polgárváros ellátását szolgáló kertváros, egykori mezőváros vagy „hóstát”⁴¹³ áll előttünk: Kiskanizsa feladata létezése óta mindig a város élelmiszerrel való ellátása volt, míg Nagykanizsa jelentette az elsődleges felvevőpiacot a kiskanizsai termények részére, és ezzel a legfőbb megélhetési forrást annak lakói számára. A szoros egymásrautaltság, a szimbiotikus együttélés tehát a két település teljesen eltérő karakteréből fakad.

A kereskedőváros, Nagykanizsa közelsége, az egész város földrajzi elhelyezkedése, valamint történelmük egyes sajátosságai azonban azt engedik sejtetni, hogy Kiskanizsa esetében olyan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó településről van szó, amely környezetéhez képest kimagaslóan jó lehetőségekkel rendelkezett a polgárosodás tekintetében. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk, vajon Kiskanizsa lakói mennyire tudtak élni ezekkel a lehetőségekkel, tekintsük át röviden az ikertelepülés történetét.

⁴¹³ Valószínűleg a szintén nagybani élelmiszer-előállításal foglalkozó kolozsvári Hóstátról kapták a nevüket az ehhez hasonló településrészek. Lásd még 553. lábjegyzet.

Kanizsa kereskedőváros történelme

Kanizsa középkori és újkori történelmének főbb állomásait azért fontos felvázolnom, mert ezek világítják meg a város jelentős szerepét, amit a nemzetközi kereskedelemben játszott, és amelynek hasznából később aztán Kiskanizsa is részesülhetett. A város monográfiájának 1994-ben megjelent első kötete kiváló összefoglalását adja a település történetének 1690-ig;⁴¹⁴ PhD-dolgozatom megírása óta pedig további kettő, az 1690–1849⁴¹⁵ és az 1850–1945⁴¹⁶ közötti időszakokat bemutató kötet jelent meg, amelyek felmentenek az ikertelepülés történelmének részletes ismertetése alól. Ily módon elegendő, ha történelemtudományi aspektusból nagy vonalakban csak azokat a tényezőket emelem ki, amelyek feltétlenül szükségesek Kiskanizsa sajátos vonásainak megértése szempontjából. Nagykanizsa monográfiájának harmadik kötetében engem ért a megtiszteltetés, hogy írhattam Kiskanizsa társadalmának, gazdaságának és kultúrájának változásairól⁴¹⁷, melynek során szigorúan igyekeztem érvényesíteni a korábban már felvázolt elméleti keretet: különböző aspektusokból megvizsgálni, miként hat a helyi társadalom életére a piacgazdaságba való bekapcsolódás. A következő fejezeteknek is ez lesz a vezérfonala, a fő hangsúly azonban a családi élet változásainak a polgárosodás folyamatával való párhuzamba állítására kerül majd.

Kiskanizsát csak 1690, a törökök kanizsai várból való kiűzése után alapították, mert a helyén fekvő középkori település a török időkben többször is elnéptelenedett. A mai Kiskanizsa őseit Tölnek vagy Túlnak hívták (Twl), s a vár közvetlen szomszédságában feküdt. Első említése a 15. század elejéről való. Lakói a várban belső cselédként szolgáltak.⁴¹⁸

Kanizsa kereskedelmi központtá válását az a tény segítette elő legnagyobb mértékben, hogy erre vezetett⁴¹⁹ az ország közepe felől a horvát tengerpart felé a „Hadiút” vagy „Hadinagyút”. Kanizsa akkori ura, a későbbi tárnokmester, Kanizsai II. Miklós 1374. után nyeri el a „hadinagyút” vámszedési jogát, amely az uradalom rendszeres bevételi forrásává vált.⁴²⁰ A település ekkoriban, a 14-15. század táján

⁴¹⁴ BÉLI J. – RÓZSA M. – RÓZSÁNÉ LENDVAI A. 1994.

⁴¹⁵ LENDVAI A. – RÓZSA M. (szerk.) 2006.

⁴¹⁶ KAPOSZ Z. (szerk.) 2014.

⁴¹⁷ MOLNÁR Á. 2014.

⁴¹⁸ VÁNDOR L. 1994. 268.

⁴¹⁹ A középkorban még nagy kiterjedésű mocsarak terelték erre az észak-északkelet felől dél-délnyugat felé utazókat. Itt szűkült össze az ingovány annyira, hogy az átkeléshez töltést tudjanak építeni. Az átkelőhely felügyeletére épült a 13. században egy erődítmény, a későbbi Kanizsa várának előzménye. E vár védelmében pihentek meg a kalmárok. MAKOVICZKY Gy. 1934. 9. Az élénk kereskedelmi forgalom már a 14. században számos görög és szerb kereskedőt vonzott. BARBARITS L. 1929. 2.

⁴²⁰ VÁNDOR L. 1994. 257–258.

lett oppidum. Ebben az időben hetivásárát, melynek legalább negyven kilométeres vonzaskörzete volt, kedden, később kedden és szombaton tartotta, országos vásárra pedig Szent György napkor nyújtott alkalmat a kereskedelemre.⁴²¹

A vár a 16. században kétszer cserélt gazdát, hogy végül a Habsburg császár birtokává váljék.⁴²² A törökök 1600-ban foglalták el Kanizsa várát, és körülötte új vilajetet szerveztek. Csak 1690-ben sikerült visszafoglalnia a várat Batthyány II. Ádámnak és Zichy István komáromi vicegenerálisnak, majdnem egy évig tartó ostrom után.

A kanizsai vár visszafoglalása után „a 187 fából épült ház zömében új lakót kapott, de (...) a törökök közül nem mindenki távozott. Néhányan megkeresztelkedtek, és Kanizsán maradtak az újonnan betelepített, zömében német telepes között.”⁴²³ Barbarits Lajos még úgy vélte, hogy a mai Kiskanizsa alapját alkotó, a középkori vár külvárosában elhelyezkedő *Rácutcát* a Zsigmond király idején betelepített havasalföldi, katolikus rácok népesítették be.⁴²⁴ Az újabb forrásközlések⁴²⁵ azonban azt a régi legendát⁴²⁶ erősítik meg, miszerint a török martalócok közül sokan itt maradtak, nagyobbbrészt rácok; sőt, a korábban vélt 200-as létszámhoz képest háromszor akkora népesség letelepedéséről tudósítanak. A törökökön és rácokon kívül ekkor voltak olyan magyarok és németek is a városban, akik már a török hódoltság idején is itt éltek. Rajtuk kívül egy 1700. évi összeírás szerint horvát népesség is megtalálható volt a városban. Kanizsa legtöbb lakosa a 18. század legelején a katolikus vallás híve volt.⁴²⁷

Kanizsát a bécsi udvar a töröktől való visszafoglalása után újszerzeményi területként kezelte. Katonai, valamint kamarai fennhatóság alá tartozott 1703-ig, addig az évig, amíg politikai és katonai érdekekre hivatkozva a várat le nem rombolták.⁴²⁸ 1703-ban báró Gračich Jakab lett Kanizsa új földesura. A város

⁴²¹ VÁNDOR L. 1994. 258.

⁴²² A Kanizsa várát bíró Kanizsai család férfiágon kihalt, ezért 1532-ben a család egyetlen leszármazottját, Orsolyát Szapolyai János király fiúsította. A fiúsításért közbenjáró Nádasdy Tamás, ekkor még Szapolyai híve, eljegyezte Magyarország leggazdagabb hajadonát. Ebben az időben már I. Szulejmán hadai fenyegették Kanizsa várát. VÁNDOR L. 1994. 277–278. Kanizsai Orsolyát Nádasdy Tamás kb. két év múlva feleségül vette, s ezzel az ország legnagyobb földbirtokosává vált. 1536 táján Nádasdy viszsztatért Ferdinánd pártjára. A várat 1568-ban Ferdinánd saját kezelésébe vette, hogy a török ellen megerősítse, s cserébe Nádasdy Tamás özvegyének és fiának a Nyitra megyei Csejte várát és a borsmonostori apátságot adta. VÁNDOR L. 1994. 300.

⁴²³ VÁNDOR L. 1994. 392.

⁴²⁴ BARBARITS L. 1929. 7.

⁴²⁵ Rózsa Miklós idézi a Szita László által a karlsruhei Generallandesarchivban feltárt, 1690. május 20-án írt hadijelentést, amely szerint 241 török és 364 rác döntött a végleges itt maradásról. RÓZSA M. 1996. 119.

⁴²⁶ Lásd például HORVÁTH Gy. 1861. 53., valamint MAKOVICZKY Gy. 1934. 17.

⁴²⁷ A Paul Wibmer harmincados által készített összeírás eredményeit közli RÓZSA M. 1996. 119.

⁴²⁸ RÓZSA M. 1999. 28.

összlakosságának 1715-ben kb. 60%-a volt magyar, 18%-a délszláv, 22%-a pedig német ajkú, mely arányszámba beleszámítottak a várat visszafoglaló helyőrség német tagjai is.⁴²⁹ A második földesúr, Szapáry II. István báró lett 1717-ben.⁴³⁰ Degré Alajos kutatásai szerint⁴³¹ ő volt az, aki ezidőtájt egységes német földműves csoportot hozatott, akkor már – valószínűleg – egyenesen Kiskanizsára.⁴³² Ez a vegyes etnikumú népesség, amely a 18. század elején még jószerével teljesen „földhözragadt” emberekből állt,⁴³³ alkototta tehát alapját Kis- és Nagykanizsa későbbi lakosságának, amely Kiskanizsán nagyon hamar homogén, magyar nyelvű és katolikus lakossággá formálódott.⁴³⁴ (Lásd IV. és V. táblázat.⁴³⁵)

Kanizsa kereskedelmi szerepének újjáéledését segítette elő I. Lipót király vásártartást engedélyező, 1697-es oklevele, amely ugyanolyan szabadságokkal és előjogokkal adományozta az évi 4 vásár tartásának lehetőségét Kanizsa városának, mint amilyenekkel „a szabad országos vásárok szabad királyi városokban és mezővárosokban és falvakban tartatnak”.⁴³⁶ Valószínűleg ez kelthetett hiú reményeket a későbbiek folyamán a város lakóiban, hogy újra megkaphatják a szabad királyi városi rangot, amelyet a földesúri uralom előtti Kanizsa tulajdonában állónak véltek. A vásártartási jogokat megerősítő III. Károly, illetve Mária Terézia-féle, 1722-ben és 1741-ben kelt két kiváltságlevél azonban már oppidumként említette a várost,⁴³⁷ ezért Rózsa Miklós szerint⁴³⁸ megalapozatlannak tűnik az az elképzelés, hogy Kanizsa valaha is szabad királyi város lett volna.⁴³⁹

⁴²⁹ CSEKE F. – HORVÁTH L. – KERECSENYI E. – TÓTH K.-né 1984. 37.

⁴³⁰ RÓZSA M. 1999. 5.

⁴³¹ DEGRÉ A. 1976. 80–82.

⁴³² Az 1703-as összeírásban már arról beszél, hogy a város két részre vagy külvárosra van osztva, s Bécs felé eső oldala Zala megyéhez, az Eszék felé eső oldala pedig Somogy megyéhez tartozik. RÓZSA M. 1999. 31.

⁴³³ Az 1703. április 25-én végzett összeírás szerint Kanizsán egyetlen armalista vagy libertinus sem élt. Volt összesen 159 háztulajdonos és 44 polgári lakos, akik együttesen 291 és $\frac{3}{4}$ hold bevetett földdel, 86 lóval, 287 ökörrel, 262 tehénnel, 114 disznóval, 50 juhval, 43 szőlőtökével bírtak. RÓZSA M. 1999. 32–33.

⁴³⁴ A Helytartótanács kérésére készült útikönyv már 1823-ban azt állítja, hogy „A lakók Magyarok – csak Nkanizsán németek – kevés Horvátok, – és zsidók; – Számlál R. Keresztény Lelket 8147-et Acatolikust 9-et, – Ó Hitü Görögöt 68-at, – Zsidót pedig 1120-at, – öszvesen 9344-et.” BENCZE G. 1986. 133.

⁴³⁵ A település 20. századi felekezeti és etnikai megoszlását lásd IV. *Nagykanizsa népességének megoszlása hitfelekezetek szerint* és V. *Nagykanizsa népességének megoszlása anyanyelv szerint* című táblázatokban.

⁴³⁶ RÓZSA M. 1999. 13.

⁴³⁷ RÓZSA M. 1999. 12–13.

⁴³⁸ RÓZSA M. 1999. 13.

⁴³⁹ Lásd például Cseke Ferenc – Horváth László – Kerecsényi Edit – Tóth Kálmánné: *Nagykanizsa* című munkájában a történeti összefoglalást, ahol Horváth László és

Ennek ellenére a Városi Tanács 1695-től pallosjoggal rendelkezett, s a város polgárai sokáig élhettek olyan jogosítványokkal, mint a borkimérés és a mérszárszék tartása,⁴⁴⁰ a tégláégetés, valamint a vásárok bevételeinek beszedése.⁴⁴¹ 1700-ban harmincadhivatal és császári vámhivatal is található itt,⁴⁴² a vámszedés jogát azonban a 18. század végén Batthyány Ádám földesúr 500 forint örökárért magához váltotta.

A török alóli felszabadulás után a kézműipar is viszonylag gyorsan fejlődni kezdett: 1698-ban már késkészítő és kovács céh működött Kanizsán, majd még ez évben szabó céh, a következő évben csizmadia céh, rá egy évre varga, 1701-ben pedig ács, kőműves és kőfaragó, valamint bognár céh alakult a városban.⁴⁴³

A 19. század elejére Bácskai Vera megállapítása szerint Nagykanizsa elsőrendű kereskedelmi központtá nőtte ki magát a Délnyugat-Dunántúlon, bár nem érte el a tízezres lélekszámot.⁴⁴⁴ A Helytartótanács utasítására készült „útikönyv” 1823-ban már a mai rendet követő két, szerdai és pénteki hetivásárról, valamint hat országos vásárról emlékezett meg.⁴⁴⁵ Fényes Elek szerint a 19. század derekán évente több mint 600.000 mérő gabona kelt el Kanizsa piacán.⁴⁴⁶

Emellett Nagykanizsa fontos szerepet töltött be a nemzetközi kereskedelemben is: az észak-északkeletről Triesztbe, Velencébe igyekvő kalmároknak kézenfekvő volt erre jönniük, mint ahogy a Bécsből és Grazból a Délvidékre tartók is

Tóth Kálmáné a *régi szabadságjogok elvesztéséről ír*: ezek szerint ingatlan adásvétele csak földesúri engedéllyel történhetett, megszűnt a kereskedelemre szánt marhák és sertések szabad legeltetése és makkoltatása. CSEKE F. – HORVÁTH L. – KERECSENYI E. – TÓTH K-NÉ 1984. 38–39.

⁴⁴⁰ RÓZSA M. 1999. 32.

⁴⁴¹ CSEKE F. – HORVÁTH L. – KERECSENYI E. – TÓTH K-NÉ 1984. 38–39.

⁴⁴² RÓZSA M. 1999. 32.

⁴⁴³ RÓZSA M. 1999. 32.

⁴⁴⁴ Több alközpont (például Füred, Babocsa, Csáktornya és Kaposvár) piachelyüknek vallják, ugyanakkor Kanizsa lakói nem járnak máshova vásárolni. BÁCSKAI V. 1988. 207.

⁴⁴⁵ A 15. században még csak Szent György napkor tartottak nagyvásárt. A 18. századtól már négy, illetve hat országos vására van: „Országos Vásár szinte 6 tartatik, úgy mint Gyertya Szentelői, – Nagyhéti Pünkösdi – Nagy Asszony Napi Theresia napi – és Szt Mihály napi, – Mind ezen vásárok pedig a megnevezett napok előtt megesendő Hétfőn tartatnak meg. (...) A Héti vásárokon minden némő Szemes jószágot – úgy mint : Buzát, – Rozsot – Kukoritzát – Zabot – Hajdinát – Kölest – és Sörtvéseket szoktak árulni. – Az Országos Vásáron pedig – Lovakat Göböly – és jármos Ökröket – egy szóval minden némő szarvas Marhákat Sörtvéseket – Ürüket – Zsirt, – Szalonnát – Szároz Halat – Mézet – mindenféle nevezetes dohányt nagy számmal lehet találni.” BENCZE G. 1986. 132.

⁴⁴⁶ FÉNYES E. 1851.

megálltak itt.⁴⁴⁷ A balkáni sertés- és gabonaexportnak ugyancsak fontos pihenő- és átrakodóhelye volt a város. A 19. században a város lakosságának ekkor már kb. egyötödét-egyhatodát⁴⁴⁸ kitevő izraelita kereskedők jelentős részt vállaltak ennek a nemzetközi áruforgalomnak az irányításában, a gyakorlati megvalósításban pedig a kiskanizsaiak játszottak fontos szerepet.⁴⁴⁹ A nagykereskedők pénzt adtak a tőke nélküli kiskereskedőknek, az ún. „Krobotenfahrer”-eknek,⁴⁵⁰ hogy Horvátországban és Szerbiában árut vásároljanak fel, elsősorban szilvóriumot, mézet, gyapjút, nyersbőrt, szurkot, majd a raktározás, tisztítás után szekereiken szállítsák Ausztriába, s az áruért kapott pénzen hozzanak gyarmatáru és vasáru. E fűszer-, vas-, üveg-, bőr- és textilárúknak a kanizsai üzletekben való beszerzésére pedig nemcsak Somogyból, Tolna és Baranya megyékből jöttek Kanizsára kereskedők, hanem Horvátországból és Szlavóniából is.⁴⁵¹ Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a kiskanizsai földműves lakosság számára

⁴⁴⁷ „Bécsi–Sopronyi –, Keőszeghi–szombathelyi–Körmendi –, Egerszeghi –, Pápoi–Győri–Pesthi–Fejérvári–Weszprémi–Sümegei–Keszthelyi–Eszéki–Pétsi–Kaposvári–Verőczi–Possegei–Körösd és Kapronczai – meg is Zágrábi – Varasdi, Csáktornyai –, úgy nemkülömben Potoli–Ormosdi –, Máhrburgi–Leibachi–Graetz– és Regedei Kalmárok és kereskedők (...) minden ki gondolható portékákat, (...) mindenféle mesterseges készítményeket –, ezen helyre szoktak szállítani.” BENCZE G. 1986. 132.

⁴⁴⁸ A statisztikák szerint 1823-ban a város 9344 lakosából 1120 izraelita, 1881-ben 18398 lakosból 2875. BENCZE G. 1986. 133.; Népszámlálás 1881.

⁴⁴⁹ „Reichenfeld Márk, aki Strasser Lázár könyvelője volt, abban az időben feljegyzi, hogy egyszer negyven zabbal megrakott kiskanizsai kocsival állt meg a Fetzter (Bécs) sarkán” – idéz egy 1830-1840-es évekből való forrást BLANKENBERG Imre (1929a. 6.). Ez minden valószínűség szerint nem egyedi eset lehetett, a szerző, aki Barbarits kötetében is megírta a kereskedelem fejlődésének rövid történetét, egy alispánnak szóló 1839-es beadványból a következőket idézi: „A pór nép majdnem kizárólag kereskedelmi fuvarozásból élt. Szlavóniából 2000 akó szilvóriumot szállítottak évenként Nagykanizsára és innét a legnagyobb kereskedelmi piacokra”. BLANKENBERG I. 1929b. 290–291.

⁴⁵⁰ Hogy ez a távolsági kereskedés tulajdonképpen nem a 19. elejének találmánya lehet, arra csak közvetetten utalnak az eddig feldolgozásra került források. Rózsa Miklós közlése szerint 1703-ban a Városi Tanács jegyzőkönyvi bejegyzése arról tanúskodik, hogy Osterhuberné beperelte Raz Stankót, akit azzal bízott meg, hogy Graz-ból árut szállítson számára. A felperes, Osterhuber Mátyás kanizsai polgár és kereskedő felesége majd özvegye elmondása alapján feltehető, hogy fuvarozási szerződés lehetett közöttük. Mivel a fuvaros elveszítette útközben a 13 forint 56 krajcár értékű árut, ezért gondatlan munkavégzés miatt Osterhuberné kéri kára megtérítését. RÓZSA M. 1999. 42–47. Maga az ügylet olyannak tűnik, mint amilyen a Blankenberg-féle tanulmányban olvasható, a Krobotenfahreerek által a 19. század elején tömegesen végzett megbízásos felvásárlási tevékenység volt.

⁴⁵¹ BLANKENBERG I. 1929b. 291.

a Déli vasút 1860-as megépülése⁴⁵² előtt a távolsági fuvarozás jelentette a legfontosabb kiegészítő kereseti forrást, majd az azt követő kb. 20 évben, a vicinális vasúthálózat kiépüléséig, a város és a vasútállomás közötti teherszállítás.⁴⁵³ Gyakorlatilag ők voltak azok, akik összekötötték Kanizsát a nemzetközi piacokkal.

Ennek a nemzetközi kereskedelmi szerepnek köszönhetően – bár Kanizsa a Batthyányak alatt egyre súlyosabb földesúri terheket nyögött⁴⁵⁴ a 18. század második felétől a végleges jobbágyfelszabadításig, s nem élvezett olyan előnyöket és olyan forgalmat, mint a többi nagy kereskedőváros: Pozsony, Kassa, Szeged, Nagyvárad, Arad, Győr, mégis – kiemelkedőnek mondható a dunántúli városok között.⁴⁵⁵

Az 1830-1840-es években vált ki az élelmiszer- s nyersanyag-kereskedelemből az az ágazat, amely a század második felére, kivált a konjunktúra idején Kanizsa számára az egyik legfontosabb kereskedelmi ágnak bizonyult: a gabonakereskedelem. A másik jelentős üzletág a borkereskedelem volt, pedig a szőlőtermesztés igazán csak a 19. század közepén vált jelentőssé Kanizsán.⁴⁵⁶ A Zala Megyei Gazdák Egyesülete igen szép sikerekkel rendezte meg 1876 és 1879 között a gabona- és borvásárt, melyen eladóként a szomszéd megyék és Horvátország termelői jelentek meg, érdeklődőként pedig a kereskedelmi és iparkamarák, valamint Ausztria legjobb sörgyárai.⁴⁵⁷ A város kereskedői ez idő tájt jelentős mennyiségeket exportáltak az említett két árufajtából főként Ausztria és Svájc számára, de Németországban és Elzász-Lotharingiában is ismertté tették a város nevét. A harmadik igen kelendő árucikke Kanizsának a tojás volt, mely frissen

⁴⁵² 1860-ban a Pragerhof–Nagykanizsa vonalat adták át, 1861-ben a Nagykanizsa–Budapest vonalat, 1865-ben a Sopron–Nagykanizsa vonalat, majd 1866-ban a Barcs–Murakeresztúr vonalat.

⁴⁵³ Egy, az 1876-os évben végzett lóállomány-felmérés is a „*homok- és egyéb fuvarozást*” teszi felelőssé azért, hogy a nehéz fizikai munkától elgyötört kiskanizsai lovak „*bizony csak igen gyenge testalkatúak*”, s közülük alig néhány felelt meg a katonai besorozás követelményeinek, ami jelzi a fenti tevékenység elterjedtségét. MNL ZML Kiskanizsa Község iratai V. 1521. 1876:1773.

⁴⁵⁴ Lásd BARBARITS L. 1929. 25–43.

⁴⁵⁵ BLANKENBERG I. 1929b. 289.

⁴⁵⁶ 1823-ban Kanizsa saját határában még nincsenek szőlők, a kanizsai lakosok a fürhenci és a homokkomáromi határban, valamint a Festetics-uradalomhoz tartozó Látóhegyen birtokoltak szőlőterületeket. BENCZE G. 1986. 133. Húsz évvel később a kanizsai határhoz tartozó Szabadhegyen is műveltek már szőlőket. HORVÁTH Gy. 1861. 51. A kanizsai bor minősége nem tartozik a legkiválóbbak közé, de szakszerű borkezeléssel, valamint a piaci lehetőségek állhatatos felkutatásával a kereskedők ebben az üzletágban is jelentős eredményeket tudtak felmutatni. BLANKENBERG I. 1929a. 11.

⁴⁵⁷ BLANKENBERG I. 1929a. 11.

a bécsi tojástőzsdén mint favorit szerepelt, konzerválva pedig Trieszt jelentett számára kitűnő felvevőpiacot.

E három portéka nemzetközi piacon való értékesítése különösen kedvező lehetőséget jelentett a helybeli kistermelők számára. Erre rá is szorultak, hiszen az 1880-ra kiépülő vicinális vasúthálózat elterelte a forgalmat a várostól, s elveszett a kocsikkal behozott gabona és termények bevásárlásával foglalkozó üzletág.⁴⁵⁸ Ezzel együtt nem volt többé szükség a távolsági fuvarozás székéren való bonyolítására, Kiskanizsa lakossága tehát arra kényszerült, hogy újabb anyagi források után nézzen, annál is inkább, mert addigra a település túlnépesedett egy viszonylag szűk területen (lásd III. számú táblázat).⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ A fentebb említett termények eladása csak ideig-óráig segíthetett, mert a gabonakonjunktúra megtorpanása, majd a filoxéravész, amely tönkretette a helyi szőlőket, az 1880-1890-es évekre nehéz helyzetbe hozta Kiskanizsa lakóit. A kedvezőtlen gazdasági körülmények mellett Kiskanizsa szorult helyzetét még a Nagykanizsától való sikertelen elválási kísérlet és a különélés éve alatt felhalmozódott adósság is tetézte.⁴⁶¹

A megoldáshoz – részben – a város közelsége járult hozzá azzal, hogy a nagyütemben népesedő Nagykanizsa ellátása kedvező piaci feltételeket kínált Kiskanizsa számára. Az, hogy a polgárvárosi lakosság igényeinek kielégítésére a mezőváros lakossága zöldséget, gyümölcsöt, szőlőt, bort, tejterméket állít elő, nem volt újdonság: a kiskanizsai parasztasszonyok régóta⁴⁶² a nagykanizsai piacra hordták

⁴⁵⁸ BLANKENBERG I. 1929b. 296.

⁴⁵⁹ *III. Nagykanizsa és Kiskanizsa népessége a statisztikai felmérések alapján, 1715–2001* című táblázat. A népesedési adatokat és elemzésüket részletesebben lásd a *Kiskanizsa a számok tükrében: népességmozgalom, család- és háztartásszerkezet a rendszerváltás környékén és az új évezred fordulóján* című fejezetben.

⁴⁶⁰ Kiskanizsa lakossága az 1784–1787-es népszámláláskor: 1618 fő, a következő 60 évben gyakorlatilag megduplázódott. (1850: 3189 fő, 1857: 3402 fő). Források: Népszámlálás Zala megye, összefoglaló adatok, 1990; Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években, 1984, Budapest, KSH. A nagykanizsai népesség változásáról bővebben lásd RÁBAVÖLGYI A. 2014.

⁴⁶¹ Barbarits Lajos monográfiája állítja, hogy a 19. század utolsó évtizedeiben e válság adott táptalajt a leánykereskedelemnek és a kivándorlásnak; 1890-ben 300 kiskanizsai lakos határozta el, hogy kiköltözik Horvátországba, ahol olcsóbb volt a föld, és több a munkalehetőség. Ugyanekkor Szepetnekről 100 gazda Szlavóniába vándorolt. BARBARITS L. 1929. 107. Egyéb bizonyítékunk ezen állítás alátámasztására nincs, egyelőre csupán valószínűsíthetjük az exodus megtörténtét. Annál is inkább, mert Göncz Ferenc is hasonló értelmű kijelentést tesz a közelmúltban megjelent tanulmányában: „Különösen a kiskanizsaiak cipelték sokáig a különélés alatt rájuk zúdult terheket, így aztán el is hagyták sokan a várost.” GÖNCZ F. 1996. 51.

⁴⁶² A kiskanizsai menyecskek kertészeti tehetségének első említése 1861-ből származik: „A kertészetre nagy hajlammal és kiváló ügyességgel bírnak. A helybeli melegágyak

termékeiket. Az egyre fejlődő Nagykanizsa fogyasztását a kiskanizsaiak egyre *intenzívebb termeléssel* fedezték. Az 1. világháború miatti inség csak még jobban megnövelte a konyhakerti termények, tojás, tejtermékek iránti keresletet.⁴⁶³

Nagykanizsa központi kereskedelmi szerepe és ezzel együtt gazdasági életének felívelő szakasza a trianoni határok megvonásáig tartott. Ekkor a város elesett exportlehetőségeinek nagy részétől, s az új politikai helyzetben nem válósulhatott meg régi dédelgetett álma, a megyeszékhellyé válás sem.⁴⁶⁴ Gazdaságának⁴⁶⁵ ezentúl a 19. század második harmadától-végétől szépen fejlődő iparára kellett támaszkodnia: a Weiser-féle gépgyár, a Transdanubia Egyesült Gőzmalom Rt. egyik malma, a Nagykanizsai Sörgyár Rt. üzeme,⁴⁶⁶ három téglagyár, a Franck-féle pótkávégyár, a Mercur tengelygyár, a Dunántúli Szeszgyárosok Szeszfinomító Rt. üzeme és egy nádszövet- és szalmatokgyár működtek itt, azonban ezek is nehéz helyzetbe kerültek, hiszen 70%-ban elvesztették piacukat az 1. világháború után. Az 1920-as években két új textilipari üzem indult működésnek Kanizsán.⁴⁶⁷

productumait mindig megelőzik konyhában, szobában s tudja isten hol össze-vissza természetett zöldségeikkel. Városunk nagyrészt általuk nyeri szükséges főzelékjét, tejét, vaját.” HORVÁTH GY. 1861. 53.

⁴⁶³ Barbarits írja, hogy „Paradicsom, burgonya nőtt a legszebb virágoskertek helyén is”. A kiskanizsaiak egyébként több ízben is szabotálták a város által életbe léptetett árkorlátozásokat. BARBARITS L. 1929. 223–224.

⁴⁶⁴ 1867-ben Babóchay János városbíró kísérelte meg kijárni az országgyűléshez intézett felterjesztésével, hogy önálló Kanizsa vármegyét hozzanak létre, s ezzel együtt Kanizsa számára megteremtődjék a megyeszékhelység lehetősége. 1874-ben kérvényezték a megyeszékhely áthelyezését Zalaegerszegről Nagykanizsára, de csak annyit sikerült elérniük, hogy a „nagy ellenfél” mellett Nagykanizsa is törvényszéki székhely lett. 1908-ban újabb kérvényt juttatott el egy 64 tagú küldöttség a kormánynak, amelyben nemcsak Kanizsa megyét, hanem törvényhatósági jogot, színházépítéshez államsegélyt, több állami épület megépítését, a balatoni vasútnak Regedéig történő meghosszabbítását, Nagykanizsától Gyékényesig elágazó vonalat kértek, valamint a pacsai járásbíróóság terveinek elejtését szorgalmazták. A háború miatt Nagykanizsa ügye végleg lekerült a napirendről. BARBARITS L. 1929. 93–97.

⁴⁶⁵ Kanizsa gazdasági életének részletesebb áttekintését lásd KAPOSI Z. 2014b.

⁴⁶⁶ Érdekes adalék a kiskanizsaiak ipari foglalkoztatásával kapcsolatban, hogy az 1893-ban induló gyárban kezdetben a nagy szaktudású cseh és morva munkásokkal indult meg a termelés, majd felváltották őket magyar munkásokkal, mindenekelőtt *kiskanizsai dolgozókkal*, akik hamar elsajátították a minőségi sörgyártás fogásait. Ezekben az időkben a kanizsai sört Horvátországba, sőt Görögországba, Olaszországba, Belgiumba és Svájcba is szállították. HALÁSZ I. 1999a.

⁴⁶⁷ BLANKENBERG I. 1929a. 9. és WEISER J. 1929.

Városi közigazgatás és Kiskanizsa elszakadási törekvései Nagykanizsától

A fentiek alapján láthattuk, hogy a két ikertelepülés, Kis- és Nagykanizsa történelme a török uralom alól való felszabadulás óta szorosan összefonódik. Habár a településrész lakóinak életmódja teljesen eltérő volt, a város közigazgatásának fennhatósága ettől az időponttól kezdve egyformán kiterjedt rájuk, mint ahogy 1703-tól a földesúri hűbéri uralom is egyformán sújtotta őket. Az eltérő életmód és érdekek miatt mégis az a rend alakult ki, hogy mindkét településrész arányosan képviseltette magát a város vezetőségében.⁴⁶⁸ A közös közigazgatás területi

⁴⁶⁸ Ebben a tekintetben a PhD-dolgozat megírásának időpontjában nagyrészt ismételten Barbarits Lajos és Halis István munkáira kellett támaszkodnom, mivel akkoriban kevés megbízható történettudományi publikáció állt rendelkezésre e tárgyban. Azóta Kaposi Zoltán és Halász Imre a *Nagykanizsa* monográfia III. kötetében az önkormányzat működéséről írt tanulmányaikban a városi tanácsi jegyzőkönyvek alapján visszaigazolták azokat az adatokat, amelyeket Barbarits és Halis is közöltek például a városi tanács képviselőtestületének létszámáról, megoszlásáról. Másfelől ők maguk is támaszkodtak ezekre, mivel Nagykanizsa feudalizmus kori dokumentumaiból, melyek egy 1945-ös tüzeset alkalmával elpusztultak, csak a korábbi szerzők művei által idézettek maradtak fenn. KAPOSÍ Z. 2014a. 21–22; HALÁSZ I. 2014. 409–410. Halis szerint a város teljes jogú tagja az lehetett, aki törvényes születésű volt, katolikus vallású, és letette a polgári esküt, amivel teherviselésre kötelezte magát. Szerinte a „purgerségnek” szabad joga volt a bíró és a 10 tisztségviselő megválasztására. HALIS I. (szerk.) 1915. 105–114. A Rózsa Miklós által feldolgozott 17. és 18. század fordulójáról származó tanácsi jegyzőkönyvekből az derül ki, hogy 1698-ban rendszerezítették az „äusserer Rath” működését, amelynek 8 személyből kellett állnia, és a polgárság minden ügyének megfigyelése tartozott feladatkörébe, hogy „semelyik ügynél se történjék egyenetlenség”; azt azonban nem tudjuk, milyen szempontok alapján választották ki a tagokat. RÓZSA M. 1999. 14. Barbarits szerint 1754-ben a tanács, vagyis az „innerer Rath” 13 tagú volt, s emellé választottak 14 néptribunt, 8-at Nagykanizsáról, 6-ot Kiskanizsáról, akik az „äusserer Rath”-ot alkották. 1757-ben pedig a külső tanács már 22 tagot számlál: 13 nagykanizsai és 9 kiskanizsai polgárból áll. 1791-ben nemzetiségi alapon, arányosan választották meg a német, magyar és horvát polgárok közül a „hatványosságot”, vagyis a maximum hatvan tagból álló képviselő testületet. 1827-ben a hatványosságot már „századosságra” bővítették. BARBARITS L. 1929. 70–76. 1861-ben a tisztségviselő-választáskor 567 nagykanizsai és 504 kiskanizsai választásra jogosult polgárt írtak össze. (Négy évvel korábban az összlakosság 12.175 fő). Városbírónak Babóchay Jánost választották, mellé egy jegyzőt, egy aljegyzőt, 5 nagykanizsai és 3 kiskanizsai tanácsost, valamint pénztárost, adószedőt, szállásmestert, írnot, városgazdát, gyámot választottak. A képviselőtestülethez tartozott még 50 nagykanizsai, 32 kiskanizsai és 16 tiszteletbeli képviselő. BARBARITS L. 1929. 81.

feladatmegosztására egyébként már 1696-ból van adat, mely szerint külön fertálymestere volt a várnak és a külvárosnak.⁴⁶⁹

A Helytartótanács rendeletére készült „útikönyv” 1823-ban így írja le a két Kanizsát: „Ezen város két részre vagyron osztva, melyre nézvest a Nap keleti része, Nagy Kanizsának, Nyugotti része pedig – mint hogy ez előtt a Nagy Kanizsai Berek és ennek csak nem a közepén vár vala – azért is Kiss Kanizsának neveztetett: mind azonáltal *egyenlő privilégiummal és szabadsággal élnek a lakosok*”.⁴⁷⁰ Ez a tény táplálta mindvégig a kiskanizsai polgárok „pógári” öntudatát is, akik gyakran úgy érezték, hogy mostohán bánik velük a nagyobb és gazdagabb testvér. S bár ők is arányosan kivették részüket az adók befizetéséből, a városatyák mégsem fejlesztik ezt a településrészt ugyanolyan ütemben, mint a polgárvárost. Ez a majd kétszáz éves múlta⁴⁷¹ visszavezethető, talán nem is teljesen minden ok nélkül való mellőzöttségérzés határozza meg a kiskanizsaiaknak a várossal szembeni viszonyát a mai napig, amely ellen minden korban változó stratégiákkal és eszközökkel igyekeztek tenni.

Az ellentétek 1865-re odáig fajultak, hogy az már veszélyeztette a város működését. „...N[agy]- és Kiskanizsán, különösen az alsóbb néposztályban, az előjáróság iránti bizalom nagymértékben megingattatván, az engedelmisség majdnem hogy tökéletesen meglazult, elannyira, hogy a nép kötelmeinek teljesítését megtagadván, [...] az országfejedelmi adón kívül minden egyéb tartozásaikat, ú.[gy] m.[int] pótlékoknak, legelőbérnek, tisztí szálláspénzeknek befizetését végképpen megtagadta...” – írja Wlassich Antal a megyei kiküldöttekhez benyújtott nyilatkozatában.⁴⁷² Wlassich városbíró lemondani kényszerült, ám az 1867-es tisztújítást a lakosságon belüli véleménykülönbségek miatt nem tudták véghez vinni. A két település ellenérdekeltsége legfőképpen a törvényszék fenntartásában mutatkozott meg, miután Kiskanizsa lakói, de Nagykanizsa polgárai közül

⁴⁶⁹ Rózsa Miklós úgy véli, hogy a tanácsi igazgatás szervezeti felépítésében már érvényesül a területi megoszlás. A fertálymesteri tisztséget feltehetőleg a Budán és Pesten már működő hasonló tisztség mintájára hozták létre, azonban ennél közelebbi információk, például a konkrét feladatkörrel ebből az időből nem állnak rendelkezésre. RÓZSA M. 1999. 13–14.

⁴⁷⁰ BENCZE G. 1986. 132.

⁴⁷¹ Göncz Ferenc szerint az 1800-as években kezdett meglazulni a két városrész közötti kapocs (GÖNCZ F. 1999. 172); Barbarits szerint azonban a földesúr, Batthyány gazdasztjei már a 18. század második felében mindig építeni tudtak arra az „elejétől fennállott antagonizmusra”, mely a két városrész kapcsolatát jellemezte, és szembefordították a kiskanizsaiakat a nagykanizsaiakkal, valahányszor ez utóbbiak megpróbálták szabadságjogaikat visszaszerezni a földesúrral szemben. BARBARITS L. 1929. 34.

⁴⁷² Foki Ibolya idézi a Zala Megyei Levéltár irataiból: IV. 252. Zala Vármegye Bizottmányának iratai 1865–1871. b. közgyűlési iratok. 40/1867. sz. FOKI I. 1997. 143.

is sokan úgy vélték, hogy a pótadókkal amúgy is túlterhelt város számára luxus a törvényszék finanszírozása.⁴⁷³ Barcza Sándor első alispán a megye számára készített összefoglaló jelentésében kifejtette, hogy mivel a kiskanizsaiak is kötelesek hozzájárulni a városi pótlékhoz, ám a Kanizsa jólétét és felvirágzását szolgáló intézkedéseknek közvetlen hasznát nem érzékelik, mindig ellen fognak szegülni az ilyen törekvéseknek. Ezért javasolta a további konfliktusok elkerülésére a két városrész egymástól való szétválasztását.⁴⁷⁴ A megyei közgyűlés 1868. február 3-án elfogadta a két városrész közigazgatási és igazságszolgáltatási szempontú különválását. Kiskanizsa polgárai március 8-án saját tisztségviselőket választottak⁴⁷⁵ (3. sz. kép).

1868-ban Kiskanizsa mezővárosnak, 1873-ban pedig a két évvel korábbi községi törvény értelmében, nagyközségnek nyilvánította magát. Közigazgatását Nagykanizsa mintájára szervezte meg. A két város közötti vagyoni elosztás érdekében Kiskanizsa megindította az arányosítási pert.⁴⁷⁶ A két Kanizsa azonban csak rövid ideig járt külön utakon. Kiskanizsa nem tudott eltartani egy önálló városigazgatási apparátust, ezért anyagi okokból 1876-ban kérte újracsatlakozását Nagykanizsához, amelyhez a belügyminiszteri jóváhagyás 1880-ban érkezett meg.⁴⁷⁷ 1881-től a huszonötös bizottság feladata volt kidolgozni az együttes gazdálkodás szabályait.⁴⁷⁸

Kiskanizsa még két ízben tett kísérletet a várostól való elszakadásra. Az elhatározás oka a régi volt: míg Kiskanizsa szintén viseli adói révén a Nagykanizsa érdekében történő beruházások terheit, addig ő maga alig kap valamit. Különösen fájó volt a kiskanizsaiak számára az, hogy visszacsatlakozásuk után is kellett a nagykanizsai piacon helypénzt fizetniük.⁴⁷⁹ 1902-ben a próbálkozást a győri tábla ítélete azzal szerelte le, hogy a két városrészt most már szétválasztani nem lehet.

⁴⁷³ Ezért olyan jelöltet is támogattak Halvax József személyében a városbírói posztra, aki szintén ellene volt a törvényszék fenntartásának. Hiába választották azonban őt meg 1868 januárjában, a törvénytudó jogtanácsosi helyekre jelölhető városi értelmiség tagjai őt, és különösen a főjegyzővé választott Cséry Istvánt nem fogadták el, nem kívántak vele dolgozni. A tisztújítás újfent megghiúsult. Pedig akkorra már kiderült, hogy a belügyminisztérium hozzájárul a törvényszék fenntartási költségeihez. Az új, immár Kiskanizsa nélküli szavazáson, február 18-án aztán Halvaxot mégis megválasztották – polgármesternek, a városbíró pedig Gózonny Ferenc lett. FOKI I. 1997. 145–146.

⁴⁷⁴ Foki hivatkozik a Zala-Somogyi közlöny 1867. június 10-i számára. FOKI I. 1997. 144.

⁴⁷⁵ FOKI I. 1997. 146.

⁴⁷⁶ A két városrész közti per részleteit Barbarits ismerteti: BARBARITS L. 1929. 99–107.

⁴⁷⁷ GÖNCZ F. 1999. 172.

⁴⁷⁸ GÖNCZ F. 1999. 129.

⁴⁷⁹ BARBARITS L. 1929. 108.

1906-ban megbízták Zboray Miklós országgyűlési képviselő ügyvédet, hogy ismét adja be a perújrafelvételi kérelmüket, ám ez a kísérletük sem járt sikerrel. Kiskanizsa tehát megmaradt annak, ami addig is volt: „városba oltott falunak”,⁴⁸⁰ amely számára egyszerre áldás és átok; a város közelségének és a tőle való függsnek köszönhető felemás létállapot.

E rövid intermezzo, a 12 évnyi különélés a kiskanizsaiak lelkében mégis olyan mély nyomokat hagyott, hogy a „népi emlékezet” azóta is úgy tartja számon: Kiskanizsa mindig önálló volt, ám a 19. század végén *hozzácsatolták* Nagykanizsához. A mai nagyszülők-dédsülők korosztálya a régi öregektől még úgy hallotta, hogy a nagykanizsai határ nagy része úrbéres birtok volt, ami jog szerint a kiskanizsaiak jussa lett. Azonban, amikor a községet „hozzácsatolták” a városhoz, a „nagykanizsaiak is jogot tartottak hozzá”.⁴⁸¹

Jó volna hinni Foki Ibolya tanulmánya végszavának, mely szerint az 1880-as újraegyesítés után „egészen más körülmények között új lehetőség adódott annak bizonyítására, hogy a kétfajta mentalitás és értékrend nemcsak egymás ellen fordulhat, hanem ki is egészíthetik egymást”.⁴⁸² Ám a két városrész közötti viszony immár több mint egy évszázad óta továbbra is feszült maradt. A kistestvér a 21. század küszöbén már nem elszakadási törekvésekkel próbál érvényt szerezni saját érdekeinek, hanem ezúttal olyan részönkormányzati képviselők választásával,⁴⁸³ akik egyrészt a helyi ügyekben döntenek, másrészt pedig előkészítik Nagykanizsa város önkormányzatának Kiskanizsát érintő döntéseit.

⁴⁸⁰ N. SZABÓ GY.1929. 341.

⁴⁸¹ Saját gyűjtés, 1994.

⁴⁸² FOKI I. 1997. 146.

⁴⁸³ Részönkormányzatot először 2001 januárjában választottak a kiskanizsaiak: Horváth Gyula 636, Horváth Jánosné 559, Ács György 510, Kálcsics László 501, Polai József 479 szavazattal jutott be a 12 jelölt közül.

A POLGÁROSODÓ KISKANIZSA

A TELEPÜLÉS MEZŐGAZDÁLKODÁSA ÉS TÁRSADALMA, VALAMINT A TELEPÜLÉSHÁLÓZATBAN JÁTSZOTT SZEREPE A 2. VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

A mezőgazdasági termelés belterjessé válása⁴⁸⁴

Kiskanizsa mezőgazdálkodása a 19-20. század fordulója körül kezdett egyre intenzívebbé válni. A fentiekből kiderül, hogy ennek okát elsősorban az egyéb gazdasági lehetőségek hiányában kell keresnünk. Ugyanis a település éghajlati és talajviszonyai, melyek miatt országos viszonylatban adottságai csak közepesnek mondhatók, még ha a megyei átlagot tekintve a jobb helyzetűek közé tartozik is,⁴⁸⁵ önmagukban nem predesztinálnák Kiskanizsát arra, hogy kiemelkedő kertészeti kultúrával rendelkező, áruít fél országnyi területen terítő községgé váljon.

A legelső ok, amiért Kiskanizsa gazdálkodása így alakult, talán abban keresendő, hogy a nincstelen agrárproletároknak és a törpebirtokosoknak a nagykanizsai ipari és szolgáltató szektor csak korlátozottan tudott munkalehetőséget biztosítani. S mivel a mezőgazdasági termeléshez adott földterületek eleve szűkösen álltak rendelkezésre, a jövedelmezőség növelésére mezőgazdálkodásuk intenzívebbé

⁴⁸⁴ A kiskanizsai mezőgazdaság belterjesebbé válásának folyamatát további levéltári adatokkal kiegészítve lásd MOLNÁR Á. 2014. 426–435.

⁴⁸⁵ Nagykanizsa talajviszonyai közepesnek mondhatók a földművelés szempontjából. Kiskanizsa határában jobbra réti talaj és agyagbemosódásos rozsdabarna erdőtalajok találhatóak. A vizenyős talajokkal kapcsolatban valamennyire eredményes rendezés a kiskanizsai házikertek területén történt, ahol értékes zöldségtermő terület alakult ki. Bár az éghajlata alapján is átlagosnak tekinthető országos viszonylatban, a csapadék egyenletesebb eloszlása kedvez a mezőgazdaságnak. Viszont a napsütéses órák alacsonyabb száma (14%-kal kevesebb az alföldinél) a napfényigényes növények termesztésében jelent hátrányt. CSEKE F. 1994.

tételében keresték a megoldást. A nagykanizsai lakosok által támasztott kereslet elősegítette a belterjes ágazatok fejlődését, ugyanakkor a nagykanizsai felvevőpiac hamarosan, már a 20. század elején kicsinek bizonyult a kiskanizsaiak terményei számára.⁴⁸⁶ Ezért – feltehetően régi távolsági kereskedelmi tapasztalataik felelevenítésével – a település lakói új felvevő piacokat kerestek.

A közepes természeti adottságok adhatnak magyarázatot arra, hogy miért látták jobbnak a kiskanizsaiak a szekerező kereskedelem hagyományait újraéleszteni, s miért nem szállították/szállítják a nagybani piacokra áruikat,⁴⁸⁷ amellyel kevesebb időt vesztegetnének az áru eladására: mert a kedvezőbb éghajlati adottságok között termelő alföldiek a piacon való megjelenésben primőr- és szezonáruikkal mindig megelőznék őket. A kiskanizsaiak számára ezért a mai napig jobban megéri, ha a közvetítő kereskedelmet kiiktatva egyenesen ők viszik a fogyasztókhöz portékájukat; a két világháború között 60-100 kilométerre, manapság akár 150-200 kilométerre is.

Valószínűleg ennek a „kirajzásnak” köszönhetik egyébként gúnynevüket is: „sáska”. A sáska név pontos eredetére, illetve kialakulásának idejére nincsen megbízható adatunk. Legvalószínűbb, hogy az intenzívebb kertészkedés elindulásával egy időben ragasztották rá a kiskanizsaiakra. Ha e gúnynév eredete nem is igazolhatóan ez, a fennmaradásában egészen biztosan nagy szerepet játszik a kertészkedés és piacozás. Az utólagos magyarázatok mindenesetre szinte kivétel nélkül arra utalnak, hogy a kiskanizsaiak élelmességüknek, szorgalmuknak, kereskedői ügyességüknek⁴⁸⁸ köszönhetik ezt az elnevezést, hiszen ők „a Dunántúl örményei”.⁴⁸⁹ Vagy annak, hogy „minden munkát felfalnak”⁴⁹⁰ a környéken, illetve hogy ők is a növényekből élnek, mint a sáskák; illetve, hogy „a piacokat úgy ellepték, mint a sáskák”. Esetleg azért, mert sokan vannak ők is, mint a sáskák, vagy mert sok földet szereztek a szomszédos falvak határaiban, s azok lakói

⁴⁸⁶ Makoviczky Kiskanizsa kertgazdálkodásáról az 1930-as évek közepén a következőket írja: „Kiskanizsán a lakosság lassan halad a kertészkedés felé. Legalábbis a belső telkeken ilyen irányú gazdálkodás folyik. Ugyanis a kutak nem mélyek, elég bővízőek, s ebből öntözhetik a veteményeiket úgy, hogy nemcsak a várost látják el, hanem *kivitelre is jut bőven*.” MAKOVICZKY 1934. 27–29.

⁴⁸⁷ Ez nem jelenti azt, hogy soha nem fordul elő, hogy a pesti nagybani piacra szállítanának árut, de ha megteszik, többnyire nem zöldséget visznek, hanem virágpalántát, mert a zöldségárak az alföldi kertészeteknek köszönhetően eléggé nyomottak.

⁴⁸⁸ „A kiskanizsaiak közül minden egyben benne van a kereskedelmi szellem, meg lehet ismerni mindenhol a kiskanizsai asszonyt, mert az mindig csörgeti a zsebében a pénzt” – mondták Boross Mariettának az adatközlői. BOROSS M. 1965a. 4.

⁴⁸⁹ „...*az örménybe hét ördög és hét zsidó bújt, de a kiskanizsai mégis lefőzné, ha versezneyeznének*. Ezért a kiskanizsai kereskedőt bátran nevezhetjük Zala, sőt Dunántúl örményének” – vélekedik N. Szabó Gyula a kiskanizsaiakról. N. SZABÓ Gy. 1929. 341.

⁴⁹⁰ BOROSS M. 1965a.

panaszkodtak, hogy „elesznek előlünk mindent, mint a sáskák”.⁴⁹¹ N. Szabó Gyula szerint, aki a Barbarits Lajos-féle 1929-es monográfiában a Kiskanizsa etnográfijáról szóló fejezetet írta, a sáska elnevezés még az 1910-es években is sértésnek számított.⁴⁹² Később azonban a gúnynév céltáblái kezdték büszkén felvállalni e jelzőt, mert olyannyira lényeglátóan ragadta meg a „sáska” identitás lényegét, a vállalkozó kedvet, élelmességet, hogy az már felért egy dicsérettel.

A „sáska habitus” – talán nem túlzás, ha ezt állítjuk – már teljesen az új kor piaci viszonyainak terméke, s itt, Kiskanizsán a közösség tagjai pontosan azért kapták ezt az eredetileg csúfnévnek⁴⁹³ szánt nevet, mert legjobb tudásuk szerint igyekeztek megfelelni a kapitalista viszonyok támasztotta követelményeknek.

Az intenzifikáció folyamatát híven tükrözik azok a források és adatsorok, amelyek a kanizsai növénytermesztés profilját mutatják be. Ezekből kiderül, miként alakult át Kiskanizsán a századfordulóra a szántóföldi növénytermesztés szerkezete. A József császári és a Ferenc császári kataszteri felvételek összevetéséből látszik, hogyan terjeszkedik Kiskanizsa határa a 18-19. század fordulóján: az első térképen északon és délen az erdő a faluig nyúlik be, míg a másodikon az erdőhatár már jóval kijebb található.⁴⁹⁴ „A mi a Mezzejét illeti, és Kiss Kanizsa és Szt. Miklósi Vidékek felé homokos, – a többi pedig N. Kanizsai kiterjedésben agyagos, és róna, – egy Récse felé lévő Völgyön kívül, egyéb erént a birtokosoknak szorgalma jó haszon vehetőkké változtatya; – Termesztenek mindennemű Őszi és Tavaszai jószágot, – Rétyei pedig miolta a berek lecsapoltatott, igen jók” – számol be az 1823-as, fentebb már idézett helytartótanácsi útikönyv.⁴⁹⁵ A 19. század derekán az extenzív gabonatermesztés volt hangsúlyos a város⁴⁹⁶ mezőgazdaságában. 1861-ben⁴⁹⁷ a legfontosabb termesztett növények a búza (az évtized végére fontos kiviteli

⁴⁹¹ N. SZABÓ Gy. 1929. 342.

⁴⁹² N. SZABÓ Gy. 1929. 342.

⁴⁹³ A következő kis csúfoló rigmussal a kiskanizsai gyerekek előszeretettel vágta vissza a nagykanizsaiaknak: „A hernyó nem eszik, ha a sáska nem sz..ik!” A nagykanizsaiakat ugyanis „hernyónak” gúnyolták, ahogy ők mondják, a tunyaságuk miatt. A „bicskás sáska” elnevezés a kiskanizsai legények virtuskodására, forrófejűségére, önérzetességére utalt egykor, de még az 1990-es évek elején is előfordult, hogy egy középiskolai bál alkalmával így riasztották egymást a résztvevők: „Jönnek a sáskák!”

⁴⁹⁴ MAKOVICZKY Gy. 1934.

⁴⁹⁵ BENCZE G. 1986. 133.

⁴⁹⁶ Nem lévén külön statisztika Kiskanizsa mezőgazdasági termelésével kapcsolatban, végig egész Nagykanizsáról kell beszélnünk. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a város túlsó, keleti felén, Kiskanizsával átellenben élő földműves közösség létszámában jóval kisebb volt, ezért a kiskanizsaiak termelése határozta meg az egész város mezőgazdaságát. 1930-ban a 897 birtokos közül 838 volt kiskanizsai. (A 100 hold alatti birtokkal rendelkezőkről van szó, mert az ennél nagyobb birtokok mind úri birtokosok vagy bérlok kezében voltak.) *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935-ös évben...* 1937.

⁴⁹⁷ HORVÁTH Gy. 1861. 50.

cikk), a kukorica, rozs, árpa, köles és hajdina, burgonya, répa voltak. Az egyéb zöldségfélék termesztése még nem mondható számottevőnek mennyiségileg,⁴⁹⁸ azonban minőségét tekintve már ekkor mindenképpen figyelemre méltó.⁴⁹⁹

1912-re⁵⁰⁰ a búza fontossága annyira lecsökkent, hogy vetésterülete egyharmada volt az őszi rozsénak, kb. fele a kukoricáénak, és nem érte el az árpáét. A köles és a hajdina eltűnt, viszont olyan új növények jelentek meg – zab, bükköny, lucerna, lóhere –, melyek egyértelműen az állattartás belterjesebb formájának elterjedésére⁵⁰¹ utalnak. Ez utóbbi azért is volt fontos, mert a trágya termelésével elősegítette a kertészet nagyságrendi növekedését.

1935-ben⁵⁰² a búza vetésterülete ismét több mint kétszeresére nőtt,⁵⁰³ a rozsé kb. egyharmadával csökkent, a tavaszi és őszi árpa együttesen sem érte el a tavaszi árpa korábbi vetésterületének egytizedét. Erőteljesen lecsökkent a takarmánytermelés is, ám úgy tűnik, ennek ellenére a nagyállattenyésztés továbbra is fontos maradt, ha adatok hiányában nem is tudjuk megítélni a változási tendenciákat. Tízszeresére nőtt viszont a burgonya által elfoglalt terület, míg a kukoricatermesztés hozzávetőlegesen megőrizte korábbi méreteit.

⁴⁹⁸ A Zala-Somogyi Közlöny 1863. október 20-i *Gazdasági Tudósítások* című cikke még arról számol be, hogy Kanizsára káposztát importálnak. „12-i országos vásár: a keresethiány és pénzsűke ellenére viszonylag jó. A káposzta 'száza' 6-8 frt. volt, bár 20 frt-ért sem remélték kapni eleinte.” Ennek oka: „Steyer- és Horvátországból nagy mennyiségű szállítmány érkezett. A gabona sem kelendő, mert külföldön is jó volt a termés.”

⁴⁹⁹ A Dunántúli Társadalmi Közlöny, amelyből a 2. évfolyam 41. száma Keszthelyen jelent meg 1862. október 12-én, beszámolt az október 5., 6. és 7-i „Nagy-Kanizsán rendezett kerti termények kiállításáról”: „A sok kitűnök között mégis voltak legkitűnőbbek (...) zöldségtermékekben *kis- és nagykanizsai zöldségtermelőink közül számosan*”. (Sajnálatos módon a díjazottak nevei mellett nem tünteti fel a lakhelyet, így nem tudhatjuk, hogy a kiskanizsaiak ténylegesen hogyan szerepeltek.)

⁵⁰⁰ Az összes bevetett terület 4177 katasztrális hold, ebből: őszi búza 450, őszi rozs 1230, tavaszi árpa 620, zab 200, szemes tengeri 900, burgonya 70, cukorrépa 40, takarmányrépa 120, bükköny 110, lóhere 1460, lucerna 3 holdon termett. THIRING G. 1912. 35.

⁵⁰¹ Makoviczky Gyulának a két világháború között tett megfigyelése szerint ez félistálló állattartást jelent, azaz a fejőstehenek csak éjszakára térnek haza a legelőről, tehát feltehetően nem az intenzívebb tejgazdálkodás céljából folyamodtak ehhez a tartásmódhoz. A növendékállatok pedig csak a telet töltik az istállóban, így kevesebb takarmányra van szükségük. MAKOVICZKY Gy. 1934. 29–30.

⁵⁰² 1935-ben 1000 holdon termeltek búzát, 750-800 holdon rozsot, 50-60 holdon árpát, 800-1000 holdon kukoricát, 600-700 holdon burgonyát, vörös- és fehér lóherét, bükkönnyt együttesen 400 holdon, zabot 100 holdon. *Növénytermesztés. Községsoros adatok 1936–1962.* 1976.

⁵⁰³ A gabonafélék termőterületének megnövelése valószínűleg azzal is összefüggésben lehet, hogy 1910 és 1930 között Kiskanizsa népessége egyötödével megnőtt; a saját fogyasztásra termelést támasztja alá az eladás csekély mennyisége is.

Ennek megfelelően alakultak az eladott termékek mennyiségei. 1935-ben az *Alsódunántul mezőgazdasága* című munka azt mérte fel, hogy Zala, Somogy és Baranya településein melyek azok a termények, amelyekből jelentős mennyiségeket⁵⁰⁴ vittek piacra a kistermelők.⁵⁰⁵ Eszerint Nagykanizsa megyei jogú város *fő terményei a tengeri, a burgonya, hüvelyesek, szálastakarmány, egyéb magok* (bíborhere, lucerna, lóhere), *gyümölcsök* közül cseresznye, meggy, szilva, őszi-barack, kajszibarack, téli alma, téli körte, gesztenye, csemegeszőlő, bor, tenyészállat, növendékállat, mustraállat, hizott *szarvasmarha*, hizott *sertés*.⁵⁰⁶ Ezenkívül jelentős még az olyan *kerti termények szántóföldi termelése*, mint a káposzta, a dinnye, főzeléktök, vöröshagyma, paradicsom, sárgarépa.

Mint látjuk, továbbra sem szerepelt a búza, s ugyanúgy a rozs sem a nagy mennyiségben piacra termelt áruk között (mindössze 100, illetve 80 mázsát adtak el belőlük), viszont a takarmányeladás még mindig jelentős volt, amellettt hogy a nagyállatnevelés és -eladás is fontos bevételi forrásként szerepelt. Burgonyából ellenben 5000, kukoricából 1500, babból és borsóból 1000 mázsát adtak el, az „egyéb” magokból 100 mázsát, mákból 50-et, s mindemellettt 2500 mázsá szénát is.

A takarmánynak való növények nagy mennyiségben való termesztése szolgálta az eladásra való állatnevelést is: összesen 4500 szarvasmarha (melyből 100 tenyészállat, 2000 növendékállat, 400 mustraállat, 2000 javított növendék), és 3000 hizalt sertés került ki a kisgazdaságokból.⁵⁰⁷ Állatfajták tekintetében szarvasmarhából a pirostarka⁵⁰⁸ a legtöbb, bár a magyar fajta magas száma a fajtaváltás folyamatának köztes állapotát⁵⁰⁹ mutatja még; a lófajták közül⁵¹⁰ a könnyű félvér

⁵⁰⁴ Az *Alsódunántul mezőgazdasága* című kötet szerint jelentős mennyiségnek számít búza esetén több mint 1000 q, rozs, árpa, zab esetében több mint 300 q, hüvelyesnél, kendernél, lennél, repcénél, cirokszakállnál és szálastakarmánynál több mint 100 q, egyéb magnál 50 q, máknál több mint 20 q. Kiss E. 1935. 541.

⁵⁰⁵ Nagykanizsa városa ekkor 12.931 katasztrális holdon terül el, ebből 1200 hold a belterület, 6401 holdon közép- és nagybirtokosok, 5330 holdon pedig kisbirtokosok gazdálkodnak. Ez utóbbiak feleslegei képezték azokat az eladásra kerülő termékeket, amelyeket a szerző a kötetben számba vett. Kiss E. 1935. 541.

⁵⁰⁶ Kiss E. 1935. 541.

⁵⁰⁷ Kiss E. 1935. 458–460.

⁵⁰⁸ Az 1512 darabos állományon belül 1177 tenyész- és fejőstehén található, 10 bika. Fajták szerint 519 magyar-erdélyi, 68 szimentáli, 844 egyéb pirostarka, 23 másféle nyugati és 58 egyéb fajtához tartozó. *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben*. 1937.

⁵⁰⁹ 1897-ben a 2579 szarvasmarhából a magyar-erdélyi fajta még 1144 darabban képviseltette magát, mokány fajta 117 volt, pirostarka 652, borzderes 91, egyéb színes 572, és ezen kívül 3 bivaly is található volt Kanizsán. *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája* 1897.

⁵¹⁰ A statisztikai felvétel szerint angol félvér, nonius és egyéb melegvérű fajták alkotják az állomány kétharmadát, a hidegvérűek az egyharmadát teszik ki. *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben*. 1937.

és a nehéz hidegvérű fajták az elterjedtek; sertésből⁵¹¹ pedig a zsírfajta jellemző (mangalica), s kevesebb a húsfajta. Fogatolásra⁵¹² elsősorban lovat használnak, az ökörfogatok száma a 19. század vége óta erőteljesen lecsökkent. Ugyanakkor meglepően magas a tehénfogatok száma, ami egyértelműen a törpe- és kisbirtokok magas arányával hozható összefüggésbe (9. sz. kép).

A két világháború között a juh- és kecsketartás nem jellemző foglalkozása a kanizsai gazdáknak: mindössze két kecske van mutatóban. A nyúlállomány sem jelentős a maga 376 darabjával. A baromfiállomány jóval nagyobb (21.228 darab), ennek jelentős része tyúkféle (19.024 darab), lúdból megközelítőleg ezer darab van, kacsából, galambból több mint félezer, pulykából csak 77. A méhészkedés jelentős ágazattá vált, 1040 a nyilvántartott méhcsaládok száma.⁵¹³

Figyelemre méltó viszont a gyümölcsfelhozatal gazdagsága⁵¹⁴ ahhoz képest, hogy 75 évvel korábban Horváth Gyula⁵¹⁵ még arról számolt be, hogy a kanizsaiak a szőlő végében álló egy-két gyümölcsfa nevelésétől eltekintve nemigen foglalkoznak gyümölcsstermesztéssel. A szőlőtermesztés⁵¹⁶ és bortermelés viszont

⁵¹¹ A 3561-es állományból 2549 zsírfajta, s csak a többi húsfajta. *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben.* 1937.

⁵¹² Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás szerint 168 egyes lófogat található a városban, szemben a 38 évvel korábbi 64-gyel, valamint 388 kettes lófogat, ami enyhe csökkenést jelent az 1897-es 396-hoz képest. Nincsenek többé hármás és négyes lófogatok, amelyekből korábban egy-egy volt a városban. A kettes ökörfogatok száma az előző század vége óta 111-ről 13-ra csökkent, s eltűntek a négyes ökörfogatok; 61-ről 116-ra nőtt viszont a tehénfogatok száma. *Mezőgazdasági statisztika, Zala megye legfontosabb adatai.* 1961.

⁵¹³ Makoviczky szerint a háziszárnyas-tenyésztés és a méhészkedés *újabb* jellemző Kiskanizsára. Makoviczky 1934. 29–30. Az 1897-es statisztika szerint Nagykanizsán még csak 181 méhcsalád volt található. *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája.* 1897. Egy 3 évvel korábbi összeírás szerint 5 kiskanizsai gazdaságban voltak méhek, ebből az egyik a helyi jegyzőé volt. MNL ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai V.1512. NVT Iktatott iratok 1894:12573.

⁵¹⁴ 300 q cseresznye, 100 q meggy, 500 q szilva, 100 q kajszibarack, 50 q őszibarack, 100 q téli alma, 50 q téli körte, 20 q dió, 500 q gesztenye került piacra a kanizsai kertekből. Az 1897-es és az 1935-ös mezőgazdasági statisztikai összeírások adatait egymással összevetve az derül ki, hogy a gyümölcsfa-állományon belül a századfordulótól nőtt az alma-, körte-, cseresznye-, meggyfák száma (1,7-szeresére), a dióé megháromszorozódott, a kajszibaracké megötszörözött. Ezzel szemben csökkent a mandula-, őszibarack-, szilva-, és gesztenyefák száma. Az 1959-es adatok szerint a korábban visszaszorulóban lévő gyümölcsfákból ismét többet ültettek, így a szilva, a mandula, a gesztenye száma kétszeresére, az őszibaracké háromszorosára nőtt. *Mezőgazdasági statisztika, Zala megye legfontosabb adatai.* 1961.

⁵¹⁵ HORVÁTH Gy. 1861. 52–53.

⁵¹⁶ A kanizsai határban Thirring szerint 1908-ban 254 hold szőlő volt telepítve nem immunis talajon, ezek között amerikai vesszővel beültetett egyáltalán nincs, 88 holdnyi

továbbra is az egyik legfőbb bevételi forrását képezte a kanizsai gazdáknak, sőt, az ágazat kiheverni látszik⁵¹⁷ a századforduló filoxérajárványát: csemegeaszőlőből 80 mázsa csabagyöngyét, 500 mázsa saszlát, 200 mázsa muskotály csemeget adtak el, borból 300 hektoliter vöröset, 1500 hektoliter fehéret, 2000 hektoliter noah bort, 120 hektoliter seprőt, valamint 1500 mázsa törkölyt értékesítettek, melyeknek legfőbb felvásárlója a Dunántúli Szeszfinomító Rt. volt.

A modern gépekkel való ellátottság nem jellemző a kanizsai kisüzemek többségére, ugyanakkor – feltehetően a módosabbak – részéről vannak törekvések a technikai újításra. Mindössze huszonhét motoros erőgép, kettő kerek traktor, egy traktor- és billenőeke áll a gazdák egy részének rendelkezésére. Huszonhárom cséplőgép is működik a városban: a búzát szinte minden esetben fogadott géppel csépelették ki. Trágyázógép csak kettő volt található, vető- és ültetőgép öt darab,⁵¹⁸ arató- és terménybetakarító már hatvanhárom. Cséplő-, tisztító- és osztályozógép negyvenkettő volt, takarmány-előkészítő pedig százhatvankettő. Elterjedtnek mondható a kapálógép használata (négy százharminc darab). Nincs viszont sem tejgazdasági gép, sem keltető.

Az 1935-ös statisztika szerint nem található öntözött (bolgár) kertészet a városban, ugyanakkor a *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék*⁵¹⁹ összesen három hivatásos kertészt tart számon, akik közül kettő bolgár. A kizárólag vagy főleg eladásra termelő kertek összesen 35 holdon termeltek.⁵²⁰

a filoxéra által lepett, de még termő terület. THIRING G. (szerk.) 1912. Az 1930-as évek derekán 124 hold direkt termő és 120 hold másféle szőlőültetvény található, nagyrészt domboldalakon. *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* 1938. A kiskanizsaiak azonban birtokolnak szőlőt más községek határában is: Homokkomárom (Örmö-hegy, Újhegy, Kurta-hegy, Aligvári-hegy, Vígvári-hegy, Alsó-Csinga, Felső-Csinga), Förhénc (Öreghegy, Új-Förhénc), Látóhegy, Cserfő (Bacónaki-hegy, Vajda-hegyhát, Nagy-Cserfő, Kis-Cserfő) Bagóhegy, Dávori, Antalhegy. A szőlőtőkék közé ültettek zöldségfélét, krumplit is, hogy jobban kihasználják a területet. Főleg, amíg a friss telepítésű szőlő kicsi volt, ugyanúgy veteményeztek közé, mint otthon a kertben.

⁵¹⁷ Összehasonlításképpen az 1908-as adatok: fehér borból 1500 hl termett, siller 2550 hl, vörös bor, valamint finom csemege nincs, az eladott szőlőmennyiség pedig 1000 kg. THIRING G. (szerk.) 1912.

⁵¹⁸ Boross Marietta egyik adatközlője szerint az első vetőgép Kiskanizsán 1926-1930 táján jelent meg, de általánosság szerint csak közvetlenül a 2. világháború előtt vált. BOROSS M. 1965a. 11.

⁵¹⁹ A *Címjegyzék* évszám nélkül jelent meg, de Sabján Gyula polgármestersége, valamint az 1928-ban alapított Rác utcai iskola említése alapján 1928 és 1930 közé tehető a kiadása. Lásd DUNÁNTÚLI é. n.

⁵²⁰ Ez a 35 hold feltehetően házak mellett elhelyezkedő kertek területe, melyeknek gazdái nem rendelkeznek akkora szántóval, hogy az lekösse a család munkaerejét, és

Nehezen értelmezhető számunkra viszont az az adat, amely szerint 1936-ban és 1937-ben mindössze 1-1 hektár fejeskáposztát ültettek, míg 1948-ban (közbeszó adatok nincsenek) már 72 hektáron termelik ugyanezt a növényt. Vöröshagymát 1937-ben szintén csak egy hektáron termeltek, ennek mennyisége 1948-ra 10 hektárra nőtt. Az egyéb zöldség kategóriába tartozó növények termesztése is ilyen látványosan ugrik meg: 4, illetve 7 hektárról 62-re. Adatközlőink beszámolóí, illetve a korábbi gyűjtések adatai alapján viszont az derült ki, hogy a két világháború között éppen a vöröshagyma és a fejeskáposzta volt Kiskanizsa két legfontosabb kiviteli cikke. Az 1920-as évek állapotát megörökítő N. Szabó Gyula szerint⁵²¹ a vöröshagyma termesztése miatt egyenesen a „Dunántúl Makója” nevet érdemelte ki a település, és a fentebb idézett *Alsódunántúl mezőgazdasága* című kötet is az egyik legjelentősebb szántóföldi kultúráként említi a hagymát. Ezért azt gondolom, hogy e két év terméseredményei semmiképpen nem lehetnek erre az egész korszakra jellemzőek. A szántóföldi zöldségtermesztésen kívül a tényleges kertművelés (gyümölcs és zöldség) a 19. század végétől a békeidők utolsó évéig visszaesik, vélhetően a szántóföldi termesztés jelentősebb válásával párhuzamosan. 1935-re ismét megemelkedik, az igazi nagy ugrás azonban majd a téveszkorszakban következik be, amikor a két világháború közötti területnek több mint a kétszeresén folytatnak kertművelést.⁵²²

A mezőgazdasági kisüzem működése Kiskanizsán a két világháború között

A termelési profil és az eladási mutatók alapján elmondhatjuk, hogy a kiskanizsai kisüzemek a 20. század elejére a naturálgazdálkodáson régen túllépve, erőteljesen piacorientáltakká váltak. Mint fentebb már említettük, tették ezt egyrészt a közvetlen szomszédjukban található kitűnő felvevőpiac és a kereskedelmi lehetőségek támasztotta kereslet hatására, másrészt azért, mert a mezőgazdasági

biztosítsa annak megélhetését, ezért a kertben elsősorban eladásra termelnek. Ismerve a házak mögötti kertek nagyságát, amely az 1 holdat legritkább esetben haladja meg, legfeljebb a 400-600, illetve 800 négyszögöles nagyságot közelíti meg, a fenti 35 hold legalább 70, de inkább több kertet, azaz háztartást jelent.

⁵²¹ N. SZABÓ Gy. 1929. 357. Ha érheti is jogos kritika N. Szabót a felületes adatgyűjtése miatt (lásd MARKÓ I. L. 1981. 9), úgy vélem, ebben az esetben nincs miért kételkednem a szerző szavaiban, mert saját tapasztalataim is alátámasztják az ő vélekedését.

⁵²² A kert és gyümölcsös területe 1895-ben 456 katasztrális hold, 1913-ban 336, 1935-ben 428, 1962-ben 536, és 1966-ban 900 (!) hold. *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtés 1870–1970. Földterület III. Községsoros adatok, 1971.*

népeség birtokkal nem rendelkező, illetve kisbirtokos rétegét a helybeli gyár-
ipari és közlekedési, valamint szolgáltatói szféra csak elenyésző arányban tudta
felszívni. Ezeknek az agrárproletároknak és törpebirtokosoknak az egyetlen lehe-
tősége volt, hogy megélhetésüket kis területen intenzív mezőgazdasági ágak mű-
velésével biztosítsák, amit alkalmanként kiegészítettek különféle mezőgazdasági
és ipari munkavállalással: napszámmal, részesműveléssel, fuvarozással, bérszán-
tással, télen a hentesek számára jégvágással, a gyárakban „akciós” munkákkal.⁵²³
A város a szegényein azzal segített, hogy az „ínségeseknek” közmunkákat adott,
s a mindenkori napszám összegéért dolgoztatta őket.⁵²⁴

A kiskanizsaiak a kedvezőtlen körülmények ellenére mégis azt állítják, hogy
sem a cselédkedés,⁵²⁵ sem az elvándorlás⁵²⁶ nem volt jellemző a településre ebben
az időszakban, s ezt főleg a kertészetnek, szőlészetnek köszönhetik. Mi több, saját
helyzetüket környezetükhöz képest kifejezetten kedvezőnek élték meg. „A sáska

⁵²³ A férfiak számára meg volt szabva, hogy egy hónapban hány napot dolgozhattak
a nagykanizsai gyárakban. E munkáért nem is pénzt, hanem akciós csomagot kaptak.
A Korona étterem helyén volt a „köpködő”, ahol a munkalehetségre vártak. (Saját
gyűjtés, 1994.)

⁵²⁴ Nagykanizsa város iratai között több büntetési ügyet is találtam, amiben „ínséges-
ket” ítélték el különféle kihágásokért. 1935. jan. 21-én például az alsónyiresi erdőbe
a kertészet részére száraz hulladékfa gyűjtésére kiküldött három inségmunkát végző
falopási ügybe keveredett. Az inségmunkások 7 óra helyett csak fél 9-kor vették fel
a munkát, és fél 5 helyett ¾ 2-kor már elmentek haza. A feljelentés szerint csak azért
vállalták a munkát, hogy feltűnés nélkül vihessenek haza fát, az erdőőr azonban rajta-
kapta őket. K. J., V. Zs. és özvegy G.-né (mivel fiát küldte maga helyett dolgozni) iga-
zolólapját bevették. Az inségesek köréből kizárták őket, mivel „arra érdemtelenek,
pedig ugyanazt a bért kapják, mint bármely napszámos”. MNL ZML Nagykanizsa
város rendőri büntetőbírájának iratai V. 1518. 1935.

⁵²⁵ A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* (DUNÁNTÚLI é. n.) szerint Kiskanizsán nincs
cselédhelyszerzéssel foglalkozó személy, ami szintén alátámasztja a fenti megállá-
pítást. Kerecsényi Edit adatközlői szerint is háztartási cselédnek legfeljebb egy-két
lány ment Pestre, körülbelül 30 Kanizsára, valamennyien a legszegényebbek közül
valók, és egy sem jött vissza szülőfalujába. KERECSENYI E. 1978. 12. Mint azt a fog-
lalkozási statisztika is mutatta, a gazdasági cselédkedés ugyanúgy nem volt jelen-
tős. Akik Kiskanizsán cselédek voltak, azok is elsősorban helybeliek, s néhány fiatal
legény Nagyrécséről, Pacsáról, Nagybakonáról, Egrestőről, Borsfáról, Bagoláról,
Újudvarból, Kotoriból jött ide dolgozni.

⁵²⁶ Az 1. világháború után kb. 20 család ment Amerikába (Kanadába, az USA-ba), 5 csa-
lád Ausztráliába. Főleg iparosok és napszámosok voltak, akik „többet akartak mind
itt vót”. KERECSENYI E. 1978. 3. Ennél valamivel jelentősebb lehetett a más vidé-
kekre, elsősorban Budapestre irányuló migráció, melynek nagyságával kapcsolatban
pontos, számszerű adatokat nem tudok közölni, csupán a genealógiai felvételekkor
szerzett benyomásaimra tudok támaszkodni.

nem vót szegén”– hangoztatták, legalábbis azokhoz a „falusiakhoz”⁵²⁷ viszonyítva nem voltak azok, akiket nem tartottak magukkal egyenrangúnak.

A kiskanizsaiak büszkéek voltak arra, hogy adott körülmények között a lehető legtöbbet hozták ki birtokaikból. Magukhoz hasonlóan tehetősnek csak a szepetneki német eredetű lakosságot vélték, ám kihangsúlyozták, ott azért gazdagok az emberek, mert egykéznek, s vagyon házasodik vagyonnal. Saját elsőségüket környezetükhöz képest jó gazdálkodási képességeiknek, ügyességüknek, kereskedelmi érzéküknek tulajdonították.

Mint az a fentebbiekből kiderült, a *mezőgazdasági kisüzemen belül* az intenzív ágazatok kiemelkedő fontossággal bírtak. Ez tette lehetővé, hogy egy kiskanizsai gazdaság jóval kisebb területen (5-6 holdon) is működőképes legyen, szemben más tájak ideális birtoknagyságával (10-15-20 hold).⁵²⁸ E tény alátámasztja majd az alábbi elemzés során alkalmazott azon eljárásomat, hogy 5 holdban állapítottam meg a még önellátó logika alapján működni képes birtokok nagyságának legalsó határát. A lényeg az volt, hogy ebben az 5 holdban legyen szántó, rét, szőlő és kert is. Ily módon a gazdálkodáshoz szükséges minden alapanyagot (takarmány, állatok, trágya,⁵²⁹ vetőmag, alapélelmiszerek) képesek voltak előállítani, csupán munkaerő befektetésével. Pénzt legfeljebb petróleumra, sóra, fűszerekre, kávéra, ruhák varratásához gyári textíliákra, lábbelire, gazdasági eszközökre kellett költeniük. Nyilvánvaló, hogy azért a kényelmes megélhetéshez szükség volt legalább 8–10 holdra. Az életszínvonal azonban nemcsak a birtok nagyságától

⁵²⁷ A Kerecsényi Edit által 1978-ban felvett kérdőív (*Kérdőív néprajzi csoportok kutatásához*), majd az általam 1995-ben, a Barabás Jenő kezdeményezte délnyugat-dunántúli mikrotáj kutatáshoz végzett kérdőíves felvétel egyaránt azt mutatta ki, hogy Kiskanizsa szűkebb régióján belüli központi szerepet játszott. Önmagukat kiemelkedőnek tartották környezetükhöz képest, azaz úgy gondolták, Kiskanizsa nem tartozik egyetlen más községhez sem, azonban a szomszédos falvak számára ők jelentik a követendő példát mind a gazdálkodásban, technikai újításokban, mind kulturális értelemben. „Kiskanizsa diktálta a divatot”. Kerecsényi szerint a kiskanizsai viselet sziluettje hasonlít a környező falvakéhoz, de a színek sötétebbek, az anyagokból pedig az apróbb mintásokat kedvelték. KERECSENYI E. 1978. 20. A falusiakat kevesebbre tartották önmaguknál, a „falusi” jelzőt gyakran alkalmazták ’maradi’, ’elmaradott’ értelemben.

⁵²⁸ Szabó László a paraszti üzemszervezet vizsgálatokor megállapítja, hogy az „idea” a paraszti gazdaság számára a saját tulajdonú földbirtokon alapuló üzemszervezet. A paraszti üzem táji típusai (vagyis egy önálló üzem jellemző tevékenységeinek aránya) megegyeznek az adott vidék tájilag-történetileg meghatározott ideatípusaival. SZABÓ L. 1982. 271.

⁵²⁹ Kisebb gazdaságokban, ahol nem volt elég trágya, ott a laktanyákból vettek. Sok trágyát használtak fel, minden második évben „ganajoztak”, a kertben pedig sokszor minden évben. BOROSS M. 1965a. 10.

függött, hanem az eltartandó személyek számától is: egy négy-öt gyerekes család 10 holddal még jómódúnak számított, ugyanekkora területen 10 gyerekkel már éppen hogy csak meg tudtak élni.

Korábban egy jól működő gazdaságban kb. a földbirtok felénél nagyobb területen gabonát termeltek, a belterjesedéssel együtt azonban ez az ágazat visszahúzódott, és – mint azt láttuk – elsősorban a háztartás szükségleteinek fedezésére szolgált. A többi parcellába egyre növekvő arányban egyrészt az állattartáshoz szolgáló szalastakarmány, kukorica, másrészt saját fogyasztásra és eladásra való burgonya és egyéb „aprólékok” kerültek.⁵³⁰ A terményeket vetésgörögben évente váltogatták: búza után többnyire rozsot vagy zabot vetettek. A gabona után gyakran köles vagy bíbor került a földbe. A kukorica alá mindig trágyáztak. Úgy tartották, hogy lóherét bíborral jó vetni, ez beszántva alkalmas zöldtrágyának a krumpli alá. Egy hold burgonyaföldhöz 250 mázsa istállótrágyát is elterítettek.

A takarmány, gabona, kukorica és burgonya termesztése segítette az évenkénti egy-két üsző vagy bikaborjú, illetve csikó felnevelését⁵³¹, három-négy sertés hizlalását, amelyek eladása, valamint a tejhaszon „elpiacozása” vagy a tej házakhoz szállítása⁵³² szintén komoly bevételei voltak a gazdaságnak. Az állatállományt minden városrészben külön megfogadott kanász, csikós és csordás vigyázta.⁵³³

⁵³⁰ Boross Marietta egyik adatközlője egy 12 holdas gazdaságban a művelési ágak következő felosztását mutatja be: 4 hold gabona, amelyről 120-150 kereszt jön le; 4 hold rétet, 1,5 hold here és zöldtakarmány, 1 hold krumpli, 2 hold kukorica, 1 hold szőlő, 1000-1400 négyszögöl kert. BOROSS M. 1965a. 11.

⁵³¹ A levéltári források szintén arról tanúskodnak, hogy már a 19. század második felében és a századfordulón is a csikó- és borjúnevelés jelentette az egyik fontos bevételi forrást a gazdálkodók számára. A kiskanizsai előljáróság a Nagykanizsához való visszacsatlakozási tárgyalásokon azzal érvel a kiskanizsai legelők kisajátítása ellen, hogy „... így a javaslatba hozott átalakítás mellett a marhák tápszere kevesbítettnek”. „A városközönség leginkább marhatenyésztésre van szorítkozva.” MNL ZML Kiskanizsa Község iratai V.1521. 1876:1547. Egy marhaállomány felmérését rögzítő iratból az derül ki, hogy „a gazdák közül mindig van elég, akik bikaborjakat tartanak eladásra (2 éves korukig), ezek megvétele 120-130 ft-ért minden időben lehetséges, így egy esetleges hiány bármikor pótolható” – a község számára. MNL ZML Kiskanizsa Község iratai V. 1521. 1880:1348) Egy 1904-es fedezetelés iránti kérvényből kiderül, hogy miután a korábbi időszakban és ezen év során is számos természeti csapás nehezítette a gazdálkodást (a jégverés és a filoxéra elpusztította a legfőbb bevételi forrást biztosító szőlőket, a nagyszámban elszaporodó egerek elpusztították az őszi gabonavetést, a kapás- és kaszás növényeket a szárazság tönkretette), a gazdák a csikónevelésből szándékozták pótolni kiesett bevételeiket. MNL ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai V.1512. Iktatott Iratok 1904:8009.

⁵³² Sokak számára ez volt a „havi fix”: a városba, házakhoz szállítottak tejet, vagy a kaszárnyákba a tisztéknek, s havonta egyszer egyben kapták érte a fizetséget.

⁵³³ A szarvasmarhák 3 „falkában” jártak ki a legelőre, egy-egy falkában 400-600 állat volt. BOROSS M. 1965. 10. Május 1-től november 1-ig fogadták őket a gazdák, Raj-

A szőlőbirtokon termő gyümölcs,⁵³⁴ csemegeszőlő⁵³⁵ és bor,⁵³⁶ valamint a gabona és takarmánynövények értékesítése mind a pénzhez jutás fontos forrásaiként szerepeltek a költségvetésben. A szegényebb rétegek számára a szőlő menszvárat jelentett a nélkülözéssel szemben: „Akinek szőleje nincs, pénze sincs!” – mondták.

Az intenzív ágazatok közül a kertészet csak egy volt a többi között, és a bevételi arányokat tekintve jelentősége nem is volt feltétlenül nagyobb egyéb ágazatokénál. Mindent kizáró fontosságra elsősorban azokban a kisgazdaságokban tett szert, ahol nem tudtak állatot tartani, s emiatt az önellátás egy lényeges eleme kiesett (trágya, igaerő). Az állattartás hiánya a többi üzemágot, így az extenzív gabonatermesztést is megdrágította. A termelés és a háztartási fogyasztás többletköltségeit a kertészet bevételeiből kellett fedezni, amely bevételek adott esetben nem is voltak csekélyek.⁵³⁷

Ha a kényszer vitte is rá a törpebirtokosokat az egyetlen üzemágra való szakosodásra, az akkor is a specializáció magas fokát mutatja: volt, aki baromfit nevelt, volt, aki csak kertészkedett és piacozott. Emellett azonban valószínű, hogy a háztartás szükségleteinek kielégítéséhez egyéb forrásból származó bevételekre is szüksége volt a családnak.

nában, a Rác utcában és a „Fös” utcában külön egyet-egyet. A pásztorok év végén pénzfizetést, pünkösdkor tojást, lisztet, zsírt kaptak. Erről a hármass felosztásról már a 19. század második felének forrásai is beszámoltak, jóllehet ott az „uj utczát”, „Fölső utczát” és a „Rác utczát” említik külön egységként. MNL ZML. Kiskanizsa Község iratai V. 1521. 1876:220.

⁵³⁴ A szőlőbirtokok végébe gyümölcsfákat ültettek. Azt tartották, hogy az itteni kaszáló adja a legjobb füvet.

⁵³⁵ Saszlát, kadarkát, burgundit, delavárit, otellót vittek eladni a piacra. Egyéb termesztett fajták: tótszőlő, mitkovec, kövidinka, oportó, noha [sic!], szilváni, izabella, elvira, csabagyöngye, piros szlanka, fehér szlanka, rizling, muskotály, madling. ANEK T. 1975.

⁵³⁶ Amint fentebb már utaltunk rá, a Dunántúli Szeszfinomító Rt., melynek Nagykanizsán volt a telephelye, jelentette a legfőbb felvevőpiacot a bor és a törköly számára. Ezen kívül egyes gazdák vasárnap délután a házuknál ún. „citerabálokat” szerveztek, ahol saját borukat kimérték. Literaszám adták el olyanoknak is, akiknek nem volt saját boruk, de a gazdasszonyok vékájukban a portéka alá rejtve „ellitereztek” a piacon is. Egyszóval a szőlőművelés még jelentős hasznot hozott a század első felében.

⁵³⁷ „Vót aki ollan jó gazdálkodott, hogy amekkora területet beültetett, a hagymát eladta, a pénzből akkorát tudott venni, amekkorán megtermett, ha jó év volt. A Cs. T. is ebből gazdagodott meg.” KERECSENYI E. 1978. 8.

A kertészet szerepe a kiskanizsai üzemgazdálkodásban. Kertészeti technológia

Mint a legtöbb kertészkedő közösségben, itt sem használtak gazdagon differenciált és specializált eszközkészletet a termeléshez. A kertészeti technológia a két világháború közötti időben még nem kívánt meg komolyabb befektetéseket, ezért mindenki számára elérhető volt. Egyedül a melegágy üveglaka és kerete került nagyobb összegbe, ezért ezt nem mindenki engedhette meg magának. Jobb módúaknál, illetve ott, ahol volt pénzkereső a családban, már az 1920-1930-as években használták,⁵³⁸ de csak az 1950-1960-as években terjedt el általánosan (14–15. sz. kép). A palántahajtatást sokan addig is egyszerűen csak a szabad ég alatt, „ágyásokban” végezték, vagy ha korai cukorborsóval, retekkel kívántak piacra menni, rossz pléhlavórba, faládákba vetették a magokat, s a konyhában vagy a szobában meleg helyen hajtották ki.

A többi eszköz mind olyan volt, amit az országban általánosan ismertek, és nem került sokba az előállítás, illetve ami nem csak a kertészetben volt használatos: ásó, kiskapa, nagykapa, sarabolókapa, kétszarvú kiskapa, vasgereblye, sorhúzó, ültetőfa, vagyis „cuca”. Ezeket a mai napig használják, talán egyedül a kis, háromujjú, lefelé görbülő kéz formájú „hagymakaparó” ment ki a divatból.

A kiskanizsai kertkultúra eredetét ma már nehezen lehetne kinyomozni. Az egyes technikai fogásokat akármelyik népcsoport magával hozhatta, amelyekből Kiskanizsa népe összekovácsolódott: a rácok,⁵³⁹ a törökök, a németek, a horvátok; kikísérletezhették maguk is, de igen valószínű, hogy sok mindent a bolgárkertészekről sajátítottak el.

⁵³⁸ Az üvegágyat deszkakeret vette körül, s a tetejét 5-6 sorban 3-4 ablakból álló „levél” fedte. Ezt még zsúppal is letakarták, ha hideg volt. A kereten belül a 20-30 centiméteres földréteget terítettek lótrágyára, s amikor az átmelegedett, elvetették a magokat. Többnyire palántanevelésre használták, innen „pikérozták” ki a kis növényeket. Termelni ritkán termeltek benne, legfeljebb a hajtatott paradicsom-, paprika- vagy virágpalánták mellé raktak uborkát, amely a többi palánta kiültetése után szabadon fejlődött tovább a melegágyban, és termőre is fordult.

⁵³⁹ Boross Marietta egyik adatközlője úgy emlékszik, hogy voltak itt rácok is, azok kertészkedtek, de a németek mind iparosok voltak. BOROSS M. 1965a. A népesedési adatok ezt annyiban támasztják alá, hogy az 1881-es népszámláláskor 236 olyan egyént írtak össze, akik horvátok és szerbek voltak (egyetlen kategóriába sorolták őket), 1900-ban 374 horvátot és 6 szerbet találunk, 1910-ben 14-et, 1920-ban 6-ot, 1930-ban 5-öt. Ez utóbbi létszámból 1930-ban csupán egy lakott Kiskanizsán. A szerb lakosok valószínűleg később telepedhettek be, kétséges, hogy a vár visszafoglalása után itt maradt népesség leszármazottai volnának.

A mezőgazdaság tudományos-technikai forradalma előtt a kiskanizsai kertészetre a következők jellemzőek: technológiáját tekintve mindenekelőtt a német szórásos öntözéses technikához áll közelebb. A bolgár árasztásos öntözést nem alkalmazták, az itteni hűvösebb éghajlaton nem is lett volna célszerű.⁵⁴⁰ Ugyanakkor a melegágy használatát vélhetően a bolgárkertészekről tanulták el.⁵⁴¹ A szaporítóanyagokat nagyrészt még maguk állították elő. Elvetés előtt a magokat vízben áztatták és meleg helyen (ágy, sparherdt oldala, trágyadomb) csíráztatták.⁵⁴² Speciális eljárás az előmelegített földbe, edénybe vetés, továbbá a magról kelt hagyma kipalántázása⁵⁴³ (12–13. sz. kép). Mindenféle palántát a szabadföldbe „pikéroztak” ki, s a talaj menti fagyoktól takarással védték a növényt, esetenként egyedi takarást is alkalmazva (15. sz. kép). Ilyen módon sikerült megelőzniük a hivatásos kertészeket

⁵⁴⁰ Nem véletlenül utal rá Horváth Gyula is, hogy a kiskanizsai menyecskek gyakran megelőzik a „helybeli melegágyakat” is produktumaikkal. Az árasztásos öntözés bő termést garantál, ám a talajt lehűti, ezért csak május 15–20. után célszerű alkalmazni, emiatt később is lehet a termést betakarítani. A német eredetű, vödörös, kútból való szórásos öntözés viszont nem hűti le a talajt, ezért már márciustól lehet akár a primórtermelésben is használni. Hátránya az, hogy drágább, mint az árasztásos rendszer létesítése. Magyarországon csak Szentés környékén és szórványosan találhatóak olyan magyar kertészetek, amelyek átvették a bolgár *fiterás, árasztásos öntözési technikát*. BOROSS M. 1973. Érdekességképpen jegyzem meg, hogy egyik adatközlőm, G.-né (1994-ben kb. 60 éves), akinek édesanyja magyar, édesapja pedig Bulgáriából, Vinogradból ide származott kertész volt (aki szintén Magyarországon dolgozó édesapja után jött ide 20 éves korában), nem a bolgár, hanem a „sáska” technológiát alkalmazta, miután Kiskanizsára jött férjhez 1959-ben. Pedig édesapja balatonmagyaródi kertészetében, majd később, 1950-1952-ben Zuglóban volt alkalma megfigyelni a bolgár kertészeti technikákat, amikor kisegítőként apja mellett dolgozott. Annak idején a Zala torkolatánál fekvő, jó tőzeges talajú „Fekete Szigetről” lovaskocsival jártak két-három naponta Kanizsára eladni a portékájukat.

⁵⁴¹ 1965-ben Boross Marietta egyik 71 éves adatközlője kiemeli, hogy sok mindent tanultak a bolgárkertészekről, akik az „állomástól lenek” (az állomáson túl) működ-tették kertészeiket. BOROSS M. 1965a. 7. Egy másik adatközlőm, G. J.-né P. J. (sz. 1929) elmondta, hogy kislánykorából emlékszik, volt itt egy bolgárkertész. Azután volt egy másik is, a Báthori utcában kb. az 1960-as évekig, akinél tavasszal ő maga is dolgozott két hónapot: öntözött, gyomlált, kapált és ültetett. Emlékei szerint Békefi Karsci bácsinak hívták a kertészt, és törte a magyart, ám ő már nem a bolgár öntözéses módszert alkalmazta – ellenben az elsők között öntözött slaggal.

⁵⁴² Boross Marietta szerint az 1930-1940-es évektől ez az eljárás általános gyakorlattá vált Magyarországon, és jellemző volt a bolgárkertészetre is. BOROSS M. 1973.

⁵⁴³ A hagyományelésznek ez a módja kevésbé tömör és a makóinál kevésbé csipős hagymafejeket eredményez, amelyek nem magzanak fel, viszont zamatosak, édesek és jól tárolhatóak lesznek. A duggatottnál egy hónappal később, augusztus közepe táján szedik fel a palántázott hagymát. A vörös és lila hagymájuk egyaránt nevezetes.

is primőrúruikkal. A rendelkezésükre álló földterületet maximálisan kihasználták a köztes termeléssel és a másod-, harmadültetésekkel. Természetesen ehhez megfelelőképpen kellett trágyázni a földet. Ha lehetőség volt rá, ugyanazon fajta növényt is ültették másodszor-harmadszor egyetlen idényen belül. Egy adott földdarabról így évente két-három, néha négy alkalommal takarítottak be termést. A talajuntóság elkerülésének érdekében ügyeltek rá, hogy az egyes növényfajtákat minden évben máshova ültessék. A növények földjét a tenyészidő alatt minimum kétszer-háromszor kapálták, és gyakran öntözték. Ahogy ők mondják: „A sűrű megmunkálás a kertészet lényege.” Ehhez természetesen rengeteg munkát kellett befektetniük, hiszen nemcsak a házak mögötti kiskerteket művelték meg így, hanem a szántók egy részét és a szőlősorok közeit is (10–11. sz. kép).

Végül, a gazdálkodásukban végig jelenlévő önellátási törekvéseknek is köszönhetően, a kertészeti termelésre szintén a polikultúras termékszerkezet a jellemző. Ez ugyanakkor felfogható egy olyan gazdasági stratégiaként is, amely egyrészt a piaci keresletben mutatkozó, másrészt az időjárás változékonyságából fakadó bizonytalansági tényezőket igyekszik kiküszöbölni.

A századfordulón tehát, mint azt fentebb bemutattuk, számos intenzív kerti kultúra kapott helyet a mezőkön. Ennek alapján a kertészeti termelést is gyakorlatilag két részre oszthatjuk Kiskanizsán: a konyhakerti és a szántóföldi művelésre. Ezek az Erdei Ferenc⁵⁴⁴ által megállapított három belterjességi fok közül kettőnek felel meg: a „házikerti művelésnek” és a „szántóföldi zöldségtermesztésnek”, lévén hogy akkoriban a harmadik művelési mód, a szó szoros értelmében vett professzionális „kertészeti kultúra” Kiskanizsán még nem létezett. Technológiailag mindkettő az Erdei-féle szabadföldi művelési típushoz áll közelebb,⁵⁴⁵ azaz a növényt a vegetáció fő időszakában szabadföldi kiültetésben, intenzív kerti viszonyok között termesztik, míg a szaporítás melegágyban vagy üvegházban történik. (Mint láttuk, Kiskanizsán ez legfeljebb 80-90 éves múltra tekint vissza, korábban ehelyett az edénybe vetést alkalmazták.)

A „házikerti művelés” Erdei Ferenc megfogalmazásában⁵⁴⁶ egyszerre a legkonzervatívabb és a leghaladóbb: sok zöldségféle nagy méreteken való árutermelése innen indul ki, itt terjednek el legelőször a technológiai újítások; ugyanakkor a hanyatló termelési ágak is ide húzódnak vissza, mint ahogyan a legrégebb technológiák és növényfajták is itt maradnak fenn legtovább. Szerzőnk hang-

⁵⁴⁴ ERDEI F. 1976. 89.

⁵⁴⁵ Az üzemformától eltekintve Erdei a szabadföldi, a hajtató és az üvegházi zöldségkertészetet különíti el egymástól. A fentebb részletezett „szabadföldi” típushoz sorolja a bolgárkertészetet, valamint a kecskeméti-nagykőrösi zöldségeskertet. A „hajtató kertészetben” a palántanevelés és a vegetáció időszakának egy része üveg vagy fólia alatt telik el. Az „üvegházi” kertészet esetén a növény teljes tenyészidejét a kész termék betakarításáig mesterséges körülmények között tölti. ERDEI F. 1976. 93.

⁵⁴⁶ ERDEI F. 1976. 89.

súlyozza, hogy minden szántóföldi kapáskultúra kertészet közelében alakult ki, és innen terjedt a szántóföldre, amikor a termelők tömeges árueelőállításra álltak rá.⁵⁴⁷ Ez Kiskanizsa esetében is így történt nem túl régen, a 20. század eleje táján, amelyet az is alátámaszt, hogy az 1930-as évekre még nem alakult ki olyan differenciált eszközkészlete a szántóföldi termelésnek, mint egyes, specializált képzettségű munkaerőt is igénybe vevő, hagymát, fűszerpaprikát, uborkát, dinynyét előállító kertészeti körzetekben.

Kiskanizsán a házak mögötti és melletti *konyhakert* az ún. „nyári partékák” legfőbb előállítási helye volt, ahol mindenféle konyhakerti növényt, zöldséget, virágpalántát megtermeltek, részben saját fogyasztásra, részben piaci eladásra. Értelemszerűen polikultúras termelésről van szó az önellátásra törekvés miatt, de mint említettem, a sáska üzleti stratégia is ezt tartja előnyösebbnek. A „nyári partékák”, miután hosszabb tárolásra, szállításra kevésbé alkalmasak, többnyire a kanizsai piacon találtak vevőre. Értékesítésükben a közeli piac választása azért is lényeges szempont volt, mert a nyári dologidőben kevésbé tudtak időt szakítani hosszú utazásokra.

A *szántóföldi termelésben* főleg olyan növényeket termesztettek, mint például a paradicsom, vöröshagyma, káposzta, burgonya. Az utóbbi három könnyen szállítható, sokáig eltartható termék; nem véletlen, hogy éppen ezeket állították elő olyan jelentős mennyiségben, amely erősen meghaladta Nagykanizsa város felvevő piacának kapacitását. Ezek voltak az ún. „téli partékák”. Téli portékát természetesen nem kizárólag szántóföldön állítottak elő, hanem a ház mögötti kertben is.⁵⁴⁸ Ugyanígy a nyári portékák is helyet kaphattak a határban: például a kukorica között, a barázda két szélén neveltek paradicsomot, amely iránt akkoriban még megfelelően nagy kereslet jelentkezett a nyári befőzések idején a helyi piacon is.

A kukorica közé babot, káposztát is szoktak rakni, s a kukoricatáblák közötti kis tisztásokat hagymával ültették be. Emellett voltak a határban olyan tagosítatlan, „piacra való” földek, melyekbe kifejezetten egyféle növényt ültettek. Jellegzetesen ilyen hely volt az Alsómező és a Felsőmező, ahová felváltva hol káposzta, hol gabona került. Majdnem minden gazdának volt birtoka egyik vagy másik helyen, de többnyire kicsi, 400-800 négyszögöles földdarabokkal rendelkeztek.

A helyi piacra gyakorlatilag mindenféle árut elvittek, amiről azt gondolták, hogy lesz rá kereslet (23–24., 26. sz. kép). Ha a család kocsija a város felé ment fuvarba, akkor nagyobb mennyiségeket is elszállíthattak piacra, ha nem, akkor egy vékába összekészítettek többféléből egy keveset, s fejen cipelték el⁵⁴⁹

⁵⁴⁷ ERDEI F. 1976. 90.

⁵⁴⁸ Kisebb mennyiségeket termeltek céklából, petrezselyemgyökérből, zellerből, spenótból, feketeretekből a kertekben, amelyet szintén télen tudtak legjobban értékesíteni. Ezenkívül a házilagosan készített savanyú káposzta és a savanyított kerékrépa is a téli kínálatba tartozott.

⁵⁴⁹ 25-30 kilogrammot is képesek voltak elvinni anélkül, hogy útközben egyszer is hozzányúltak volna. Boross Marietta gyűjtése szerint akár egy zsák hagymát is elbírtak. (BOROSS M. 1965a. 5.) Az indulásnál és érkezésnél volt szükségük egy segítőre, aki

(17., 25., 27–28. sz. kép). Amennyiben nem elégedtek meg egy véka áru elpia-
cozásával, abban az esetben virradatig háromszor-négyszer is megfordultak gya-
log Kiskanizsárról. A gazdák és gazdasszonyok a Dunántúl közelebbi városai-
nak⁵⁵⁰ piacait a nyári munkaszezon lefutása után a téli portékákkal keresték fel
októbertől⁵⁵¹, illetve a tél beálltával, mihelyt fagyni kezdett, s az utak könnyen
járhatókká váltak. Ha a család kocsija éppen nem volt szabad, akkor 4-5 asszony
összeállt, s fogadtak egy fuvarost, aki elszállította pár vékányi árujukat. Amit
a városban nem tudtak eladni, azt gyakran a visszaúton, a kis falvakban elcserél-
gették kukoricáért, lisztért, egyéb élelmiszerért, aminek maguk esetleg szűkében
voltak. A hagymával, káposztával sokan egyenesen falura indultak, „faluztak”⁵⁵²
A közelebbi falvakba gyakran egyetlen fejkával is elindultak árulni. Tavasz kö-
zeledtével pedig zsákszám hordták a dughagymát, aminek nagy keletje volt, hiszen
a falusiak nem foglalkoztak annak előállításával.⁵⁵³A portékák másik, nagyobbik

ezt a jelentős súlyt felrakta a fejükre, illetve levette onnan. Fontos segédeszköz volt
a fejenhordáshoz a fejtekeres, melyet régi rongyokból állítottak össze, hogy a véka
ne közvetlenül a fejtetőt nyomja. Magát a vékát felkötötték kendővel, hogy ki ne po-
tyogjon útközben a magasra rakott zöldségfalom. Erre helyezték a burítóvékát, amely
a portékát védte a tűző naptól, és kisebb termények kézből való kínálására is szolgált.
Mindennek a tetejére tették még a piacozó kisszéket, a kétkarú piacosmérleget, így
váltak menetkésszé. A fejenhordást természetesen nem kizárólag a piaci portékák ese-
tében alkalmazták. A mezőre ezzel a módszerrel szállították az ebédet a munkásoknak,
a szőlőhegyről az érett gyümölcsöt, szőlőt szintén inkább fejen hozták, mintsem kite-
gyék a rossz földutakon a szekér rázásának. Markó Imre Lehel plébános gyűjtése sze-
rint valaha a halott csecsemő koporsóját is így vitte ki keresztanyja a temetőbe. MARKÓ
I. L. 1981. 79. A teherhordásnak ez a módja egész Nyugat-, Délnyugat-Dunántúlon
ismeretes, valamint Kolozsvár környékén is fellelhető (a témával kapcsolatban lásd
PALÁDI-KOVÁCS A. 1971.; SZABÓ T. A. 1961. 618–620.).

⁵⁵⁰ A sáskák kedvelt piachelyei voltak: Letenye, Kaposvár, Pécs, Lenti, Zalaegerszeg,
Keszthely, Körmend, Zalaszentgrót, Tapolca. Boross Marietta szerint e városokon
kívül jártak Csurgóra, Nagyatádra, Barcsra, Pestre vonattal, kocsival pedig Szom-
bathelyre, Sopronba, Vasvárra, Lendvára, Lendvaújfaluba is. BOROSS M. 1965a. 5.
Ezenkívül Kaposvárra, Lovásziba, Kerettyére is eljártak a kofák. BOROSS M. 1965a.
3. Az 1970-1980-as években, a személygépkocsi elterjedésével e városok piacait még
sűrűbben látogatták, sőt messzebbre is elmentek: Székesfehérvárra, Veszprémbe, Pá-
pára, Szombathelyre, Sopronba, Budapestre, a Széna téri és a Bosnyák téri piacra.
Minden város piactartási rendjét pontosan ismerik, s azt is tudják, hova milyen por-
tékával érdemes elmenni.

⁵⁵¹ Októbertől kezdődött a hagyma fő szezona is, legjobb hetipiacok decemberben voltak.

⁵⁵² Boross Marietta adatközlő is kiemelték a „faluzás” jelentőségét az 1960-as évek
közepén (BOROSS M. 1965a. 1.), ugyanúgy ahogy nekem is sokan elmondták, milyen
jól el lehetett adni a hagymát, káposztát, dughagymát a környező falvakban.

⁵⁵³ Az 1970-1980-as években is jellemző volt a faluzás, ekkor már főleg zöldség- és
virágpalántát, árvácskát szállítottak, s kiálltak vele a vegyesbolt elé.

részét pedig a kofaasszonyok vásárolták fel, hogy ellássák velük a helyi közintézményeket, laktanyákat, vagy távoli piacokra, akár Hollandiáig szállíttassák azokat.

*

A fentiek mind azt mutatják, hogy a 20. század első felében Kiskanizsa a délnyugat-dunántúli településhálóban fontos helyet foglalt el. Városszomszédjával szinte *szimbiotikus kapcsolatban* élt. A környező falvakkal *gazdasági kapcsolatot* tartott fenn (ellátta őket szaporítóanyagokkal, dughagymával, palántával gabonaneműekért, lisztért, zsírért cserébe), s emellett számukra egyfajta *kulturális központ, illetve közvetítő* szerepét is betöltötte: az öltözködésben, építkezésben, technikai újdonságok bevezetésében mindig élen járt. Tágabb régiójához, a Dunántúlhoz is szoros *kereskedelmi szálak* fűzték és fűzik.

Valójában Kiskanizsa nagyon sajátos település a maga nemében. Nem az egyes vonások azok, amik különlegessé teszik, hiszen számtalan település van még, ahol kertészkednek az emberek; s olyan is akad nem egy, ahol szintén nagy volumenben termelnek, több megyényi területet terítve áruikkal. Ami egyedivé teszi Kiskanizsát, az a jellemvonások sajátos konstellációja. Ugyanis az igazán nagy, monokultúras kertészetek (paprika, paradicsom, dohány, hagyma stb.), melyek többsége már közelít egy valódi *agrárvallalkozáshoz*, illetve előfutárainak tekinthetők, főleg az Alföldön található, illetve valamely nagyváros közelében.⁵⁵⁴ ADunántúl és Észak-Magyarország városait kiszolgáló „hóstat-kezdeményeket”⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Lásd ehhez a kérdéskörhöz Boross Marietta tanulmányait a csányi felesdinnyésekről (BOROSS M. 1959), a bolgárkertészetekről (BOROSS M. 1973), a kecskeméti homoki kertészetekről (BOROSS M. 1963), a főváros környéki és egyéb nagyváros környéki kertkultúráról (BOROSS M. 1956) és a Fertő tó déli partjának zöldségtermesztéséről (BOROSS M. 1965b). Munkáiból, mint ahogyan a többi kertkultúrával foglalkozó dolgozatból is az szűrhető le, hogy a legtöbb monokultúras kertészet tulajdonképpen bolgár, ritkábban német kertészetekből ellesett, majd továbbfejlesztett technikai fogásokon alapul. E kertészetek létrehozói többnyire napszámosként dolgoztak a bolgárkertészeknél, majd bérelt területen, felesföldön indították be saját vállalkozásukat a 19. század végén, a 20. század elején. E kertészetek kifejezetten piacra termeltek, az önellátás esetükben másodlagos szempontként szerepelt. Mivel ez a specializálódott, máshoz alig értő réteg kifejezetten a kapitalista lehetőségektől motiváltan kapcsolódott be a termelésbe, gyakran új technikákat is bevezetve, s kultúrájuk is polgáriasulni kezdett, ezért Boross „agráriparosoknak” nevezi őket. BOROSS M. 1959. 579.

⁵⁵⁵ Simon László a magyarországi belterjes gazdálkodásról szóló elemzésében megállapítja, hogy az iparvidékek és a nagyvárosok környékén nem fejlődtek ki kellőképpen olyan zöldségövezetek, melyek minden tekintetben képesek lettek volna betölteni a földrajzi-gazdasági munkamegosztás szerint nekik kijelölt szerepet. Ezért nevezzük őket „hóstat-kezdeményeknek”. Ezt a hiányt töltötték be a nagyobb városok mellett

jobbára olyan kis falvak alkotják, melyeknek elsősorban önellátásra berendezkedett paraszti üzemei mindenféle növényi kultúrával foglalkoznak, s a saját fogyasztáson felüli részt a város hetipiacán értékesítik. E „hóstát-kezdemények” közül némely település gazdálkodása szintén piacorientálttá vált. Itt meg kell említenünk a Duna menti szántóföldön kertészkedő községeket,⁵⁵⁶ illetve a Losonc környéki falvakat⁵⁵⁷, melyek talán a legjobban hasonlítanak Kiskanizsához – nagyobb fokú specializációjuk miatt azonban mégiscsak különböznek attól.

Kiskanizsa egyszerre tölti be a várost ellátó „hóstát” szerepét, és termel kereskedelmi méretekben. De fogalmazhatnánk úgy is, hogy még nem érte el a gazdasági-technológiai fejlettségnek azt a fokát, ahol a gazdák többsége farmer típusú, gépesített gazdálkodást vagy monokultúrás, speciális eszközigenyű kertészkedést folytat – egyszóval agrárvállalkozóvá válik; de már a klasszikus, az önellátáson túl kevés kis felesleget termelő parasztgazdaság szintjén is túllépett egy fokkal. Kiskanizsán a gazdák és gazdasszonyok többségének gazdasági „habitusa” ebben az időszakban már inkább „piacorientáltak” tekinthető a Kovách Imre⁵⁵⁸ által használt értelemben, s nem csak „piacérintettek”, mely inkább a hagyományosabb középparaszti mintára termelő gazdaságok sajátja. Tehát a legtöbb kiskanizsai sáska gazdasági értelemben inkább *termelő*, s már nem paraszt.

Társadalmi rétegződés: foglalkozási és birtokviszonyok⁵⁵⁹

A népszámlálások Nagykanizsa III. kerületére (Kiskanizsa) vonatkozó foglalkozási adatainak tanúsága szerint 1920-ban és 1930-ban a munkaerőpiaci helyzet számszerűleg alig változott; ám ez a népesség erőteljes növekedése mellett a megélhetési viszonyok romlását jelentette. Míg 1920-ban a 6314 lakosból 3529

megtelepedő boltgárkertészetek magas színvonalú termelésükkel a múlt század második harmadától, majd az a néhány erősen specializált zöldségtermelő terület, mely egy mezokörzetben (Pest megye) és több mikrokörzetben koncentráldott. SIMON L. 1964. 81.

⁵⁵⁶ Lásd SIPOS Zs. 1959.

⁵⁵⁷ Lásd Paládi-Kovács Attila tanulmányát a Losonc menti falvak piacozásáról és vándorálásáról, mely nemcsak magát az árucserét elemzi, hanem bemutatja annak helyét az üzemgazdálkodásban, s kitér a polgárosodási folyamatban játszott fontos szerepére is. PALÁDI-KOVÁCS A. 1982.

⁵⁵⁸ KOVÁCH I. 1988. 91–93.

⁵⁵⁹ A 19. század második felének birtokviszonyaira, társadalmi rétegződésére vonatkozó, levéltári adatokon alapuló részletesebb elemzést lásd MOLNÁR Á. 2014. 440–441; az agrártermelés szerkezetéről az 1930-as években: KAPOSZ Z. 2014b. 134–139.

kereső volt, addig 10 évvel később 7347-en éltek 3038 kereső munkája után (lásd VI. táblázat).⁵⁶⁰

Ez idő alatt az iparban foglalkoztatottak száma mindössze 7 fővel emelkedett: 481-ről 488-ra (az összes keresők 13,6%, illetve 16%-át alkották), miközben eltartottjaik száma 677-ről 716-ra nőtt. Az iparral foglalkozók közül 97 önálló iparendeléssel rendelkező iparos⁵⁶¹ van, 2 pedig háziipart üz.

A közlekedésben dolgozók száma – itt valószínűleg nagyobb részt a Magyar Királyi Államvasutak alkalmazottairól van szó – 191-ről 233-ra (a keresők 5,4%, illetve 7,6%-a), eltartott családtagjaiké 500-ról 620-ra változott. A nyugdíjasok és tőkepénzesek száma majdnem két és félszeresére nőtt (65-ről 160-ra), feltehetően a növekvő állami foglalkoztatottságnak (MÁV) köszönhetően.

Östermelésből él a népesség legjelentősebb része mind a két időpontban: 1736 és 1673 fő (a keresők 49% és 55%-a), valamint ezek családtagjai: 1935 és 2101 fő. A háziipar rétege pedig továbbra is egészen jelentéktelen (14, illetve 20). A kereskedelem⁵⁶² és hitel⁵⁶³ ágazat hivatalosan egészen kevés embernek ad nyeret: 78, illetve 142 keresőnek, és 91, valamint 189 eltartottnak.

Mindenekelőtt azt a tendenciát kell látnunk, hogy miközben a népesség száma 10 év alatt 1033 fővel nőtt, a mezőgazdaságon kívül 62 emberrel több tudott

⁵⁶⁰ Lásd VI. *A kereső foglalkozásúak megoszlása a gazdasági ágak szerint* című táblázatot.

⁵⁶¹ Kiskánizsán az 1920-as évek végén a következő iparosok működtek: pék (3), szitás (1), szíjgyártó (3), szobafestő (3), asztalos (5), kőműves (5), ács (2), bábsütő (1), cipész (11), csizmadia (4), béltisztító (2), bognár (2), borbély (2), cserepes (1), férfiszabó (1), kútszínáló (1), lakatos (3), szülésznő (2). DUNÁNTÚLI É. N. 498–519. Mézáros és hentes 7 működött, ezekből adatközlőim a Kapoli hentest emelték ki mint legkedveltebbet. Ezenkívül az adatközlők emlékezete szerint volt kőfaragó, bádogos, takács, kádár, kaszfonyó, ablakos, foghúzó, kötélgyártó. KERECSENYI E. 1978. 8.

⁵⁶² Kiskánizsán működött több kiskereskedő is, akiknél a petróleumot, gyertyát, fűszereket meg tudták vásárolni a háziasszonyok. A *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék* összesen 13 szatócsot tart nyilván. DUNÁNTÚLI É. N. 498–519. Kerecsényi Edit adatközlő Arsteinre, Lengyelre, Dávidovicsra, a Rauch kisasszonyokra és Bogatin Rózsira emlékeznek. KERECSENYI E. 1978. Ezenkívül a címjegyzék egy baromfikereskedőt említ a Kistrács u. 42/a.-ban (Vajda Éva), egy borkereskedőt, szintén a Kistrács utcában, a 19. szám alatt (Mátés Mihály). Termény- és gabonakereskedő kettő működik (Imrei József és Koszorú József), dohánytőzsde szintén kettő van, tojáskereskedő egy (Horváth Lajos, Jakabkúti u. 28.). Sertés- és marhakereskedőt 6-ot találunk. Egy, „Páduai Szent Antal” nevét viselő gyógyszertára van a falunak. 5 vendéglős szolgálja ki a vendégek igényeit (Anek Ferencné Templom tér 1., Baj Károly Jakabkúti u. 68., özv. Vidákovics Istvánné Varasdi u. 15., özv. Zsalk Ferencné Varasdi u. 3. és Zigler György Szepetneki u. 25.). DUNÁNTÚLI É. N. 498–519.

⁵⁶³ A Kiskánizsai Hitelszövetkezet (mint az Országos Központi Hitelszövetkezet tagja) a Templom tér 5. alatt működött.

elhelyezkedni. Bár ha azt is beleszámítom, hogy a közszolgálatban, valamint a véderőnél dolgozók száma még csökkent is (69-ről 51-re, és 27-ről 6-ra), akkor alig több mint 20 embert érintett a lehetőségek „bővülése”. A mezőgazdaságnak tehát ugyanakkora területen kellett több embert eltartania, s mint az a kizárólag napszámból élők számából is megmutatkozik (70, majd 252 keresőre jutott 83 és 310 eltartott), egyre bizonytalanabb körülmények között.

Ezzel szemben figyelemre méltó dolog az, hogy – mindent összevetve – a mezőgazdaságon kívül megkeresett jövedelemből a népességnek több mint egyharmada részesült. Nem feltételezzük, hogy e keresők családtagjai valamennyien szakítottak a földműveléssel és állattenyésztéssel, és teljesen munkáscsaládokká váltak, ellenkezőleg: a többség esetében erről valóban nem volt szó, ezt lentebb látni is fogjuk. Az azonban bizonyos, hogy a *pluriaktivitás* a kiskanizsai népesség jelentős része számára már az 1920-as évekre valósággá vált. Ez a tény némiképp módosít azon a képen, amit a Kiskanizsáról szóló szakirodalom festett, hogy tudniillik Kiskanizsa a téveszesítésig zárt, „szinte kizárólag” parasztkból álló közösség volt,⁵⁶⁴ mert az ipari munkásság „elenyészően kevés volt”. Ez olyannyira nem így volt, hogy azt is számon tartották a kiskanizsaiak, hol él a legtöbb vasutas és munkás:⁵⁶⁵ róluk kapta a *Rác utca* s környéke a „Bundzsi-falu” csúfnevet.

Ha a kiskanizsai birtokviszonyokat (VII. táblázat)⁵⁶⁶ szemügyre vesszük az 1930-as foglalkozási adatok alapján, azt látjuk, hogy a mezőgazdaságban és kertészetben dolgozó 1671 keresőből 686-ot tartanak számon önállóként. Közülük mindössze egyetlen egynek volt 50-100 hold közé eső nagyságú birtoka, s mint az 1935-ös mezőgazdasági összeírásból⁵⁶⁷ kitűnik, az is éppen csak meghaladta

⁵⁶⁴ Lásd Markó Imre Lehel *Kiskanizsai szótárának* bevezetőjét: MARKÓ I. L. 1981. 7., valamint Kerecsényi Edit szócikkét a *Kanizsai Enciklopédiában*: KERECSENYI E. 1999a. 171.

⁵⁶⁵ Ebben a tekintetben rehabilitálnom kell a felületességgel vádolt N. Szabó Gyula munkáját, aki „munkásnegyedről” ír. N. SZABÓ Gy. 1929. 343. Abban azért nem vagyok biztos, hogy e negyed lakói olyan „kismértékben hasonultak” volna Kiskanizsa „őslakóihoz”, mert valószínűbb, hogy nagyobbbrészt ők is tősgyökeres lakosok lehettek. Ám mindenképpen megfontolandó, vajon a hirtelen népességnövekedésben nem játszott-e szerepet egy olyasfajta beköltözési hullám, amely később, az 1960-as években a Szigetben valóban elkülönült negyedet hozott létre. Tudniillik 1910 és 1920 között a népesség 273 fővel gyarapodott, 1920 és 1930 között majdnem négyszer ennyivel! Kétséges, hogy a születések száma emelte volna meg ilyen látványosan a lakosság számát, amikor éppen erre az időre tehető egy új születésszabályozási norma kialakulása: a nagy gyermekszaporulat egyre kevésbé elfogadottá válik.

⁵⁶⁶ A kiskanizsai birtokviszonyokat lásd a *VII. A földbirtokok nagyság szerinti megoszlása Nagykanizsán* című táblázatban.

⁵⁶⁷ Tisztában vagyok azzal, hogy az 1930-as foglalkozási statisztika és az 1935-ös mezőgazdasági összeírás adatai sok tekintetben nem összevethetőek. Azonban nem az

az alsó határt.⁵⁶⁸ Kiskanizsán tehát nem voltak valódi nagybirtokos parasztok: ebben az időben 10 és 50 hold közötti birtokkal mindössze 42 család rendelkezett, ami annyit jelent, hogy elvileg 43 birtokot lehet teljes bizonyossággal önellátásra képesnek tekinteni.

Ehhez még hozzátehetjük az 5–10 holddal rendelkezők kategóriáját. Ezek a gazdák még kis ügyességgel és szerencsével képesek voltak birtokaikat a hagyományos önellátó középparaszti üzemi struktúrát kiépítve működtetni, ezért – és a gazdasági helyzet ismeretében – feltételezhetjük, hogy a mezőgazdasági önálló keresők kategóriájában szerepeltek, és nem vállaltak az agrárszférán kívüli állandó munkát. Számukról sajnos nincs pontos adatunk Kiskanizsa viszonylatában, mindössze annyit tudunk, hogy 1930-ban 562 önálló kisbirtokos és bérlő rendelkezett 1–10 holdas birtokkal. Az 1935-ös mezőgazdasági birtokösszeírás szerint egész Kanizsán mindössze 234 olyan birtok volt található, melynek nagysága 5 és 10 hold közé esett, tehát az e kategóriába tartozó kiskanizsai gazdák számának⁵⁶⁹ ennél alacsonyabbnak kellett lennie.

Az ennél kisebb birtokok (főként az 1–3 holdasok) gazdái⁵⁷⁰ már csak különböző alkalmi munkák, felesbérlet vagy egy intenzív gazdálkodási üzemág (állattartás, szőlészet, kertészet) kiemelt működtetése révén tudta előteremteni családjá számára a megélhetéshez szükségeseket. „1 holdon aluli birtokot nap-

a céloom, hogy egy harmadik pontos számsort hozzak létre, hanem a kettő segítségével szeretném legalább hozzávetőlegesen megállapítani az egyes foglalkozási és társadalmi rétegek nagyságát. A helyismeret szerencsére bizonyos esetekben lehetővé teszi egyes számadatokat „nevesítését”, mint az alábbi esetben is.

⁵⁶⁸ Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás adatai ugyan egész Kanizsára vonatkoznak, de a foglalkozási statisztikából és saját gyűjtéseinkből is kiderül, hogy az 59 holdas birtokot (amely 44 hold szántót, 2 hold rétet és 13 hold földadó alá nem eső területet foglalt magában a statisztika szerint) nem birtokolhatja más, mint Knausz József (1898–1968) és családja, vagyis a „Gozdán paraszték”. Knausz József felesége, aki Gozdán lány volt, egyedül örökölte apjától a birtokot, amihez a vő is hozott, majd a meglévőt még gyarapította is. Így lettek Kiskanizsa leggazdagabb birtokosai („Gazdag Gozdányék, mint a hercegek, valóságos milliomosok” – KERECSENYI E. 1978. 5.), akik a tézsesítés előtt összesen majdnem száz holdat bírtak, amit három lányuk között egyelő részben osztottak meg házasságkötésük alkalmával. Átlagban 1000 kereszt búzájuk termett (kb. 300–320 q), valamint egy kevés zab, árpa. (Egy kereszt 18 vagy 21 kévéből állt. Saját gyűjtés, 1995.)

⁵⁶⁹ A foglalkozási adatok alapján csupán feltételezhetjük, hogy ha az összes nagykanizsai 1–10 holdas birtok $\frac{3}{4}$ -ét kiskanizsaiak birtokolják (736-ból 562-t), akkor ez az arány lehet érvényes az 5–10 holdas kategóriára is: kb. 170–180 kiskanizsai birtok tartozhat ide.

⁵⁷⁰ A fenti számítások alapján kb. 390–400 kisbirtokosról lehet szó – ha szám szerint nem is pontosan, de legalább nagyságrendileg –, akik 1–5 hold nagyságú területen már nem tudnak az önellátási ideálnak megfelelően működő birtokot működtetni.

számosokkal” 80-at találunk ebben az időben Kiskanizsán, részes földművest egyet, kertész pedig a statisztika szerint nem volt.

A fentebb felsorolt önálló keresők mellett 283 férfi és 319 nő dolgozott segítő családtagként. A keresők összesen 1649 személyt tartottak el: a *mezőgazdasági önállók kategóriájába tartozó családok tagjai* együttesen tehát Kiskanizsa népességének 40%-át tették ki.

A mezőgazdasági *nem önálló* keresők között a foglalkozási statisztika szerint 1930-ban Kiskanizsán 16 gazdasági cseléd volt található, akiknek keresetéből további 25 személy élt meg. Azok a mezőgazdasági munkások,⁵⁷¹ akik 1 katasztrális holdon aluli birtokkal vagy bérlettel rendelkeztek, 56-an voltak, birtok és bérlet nélkül további 311-en, és együttesen 427 főt tartottak el. 95-ük családja lakott saját házban vagy házrészben.

A mezőgazdasági összeírás szerint Nagykanizsán 1935-ben 1877 olyan birtok volt, amely nem érte el az 1 holdas nagyságot, akár szántóval, akár szántó nélkül. 1040 birtok nagysága 1 és 5 hold közé esik.⁵⁷² Ezúttal nem kíséreltem meg az e kategóriába eső kiskanizsai birtokok arányának becslését. Mindössze arra szeretnék rámutatni, hogy az 1 hold alatti birtokkal rendelkező mezőgazdasági önállók és nem önállók (Kiskanizsán 80+56, egész Nagykanizsán 100+93) és az összes egyholdas birtok száma, valamint az 1–10 holdas önállók (562, illetve 736) és az 1–5 holdas birtokok száma közötti nagyságrendi különbség mindenképpen a *kettős vagy többes aktivitású családok magas számára* enged következtetni.

Ahogy láttuk tehát, Kiskanizsán a két világháború között a birtokviszonyok meglehetősen kedvezőtlenek voltak, hiszen – ha a 43 tíz hold feletti birtokkal rendelkező gazda mellett az 5–10 holdasokat is ideveszem, kiknek számát 170–180-ra becsültem, a legnagyobb jóindulattal sem állítható, hogy 250 családnál több lenne az, amely megélhetését különösebb gond nélkül saját birtokára tudta

⁵⁷¹ Kiskanizsáról néhányan Jankapusztára és Istvándba (Egerszeg környékére) jártak summáskodni uradalmakba, vagy a herceg Batthyány-féle uradalomba mentek cselédnek. Az újmajori grófnak is voltak cselédei. (Saját gyűjtés, 1994.) Az ilyen summások száma nem lehetett magas, adatközlőim közül kevesen hallottak arról, hogy ilyesfajta munkamigráció létezett. Egy levéltári forrás becslése is alátámasztja a Kanizsáról kiinduló munkamigráció csekély mértékét: a nagykanizsai városi rendőrfőkapitány az aratómunkásokról szóló jelentésében rögzítette, hogy „aratógépek városunk területén nincsenek”. Kifejti továbbá, hogy a városban kb. *60 olyan gazdasági munkás van, aki hajlandó vidékre elszegődni* megfelelő napszám, útiköltség és ételmezés fejében. Aratómunkások sztrájkmozgalmáról nincs tudomásuk. MNL ZML V. 1512. Nagykanizsa Város Tanácsa Iktatott Iratok, 1904:4832.

⁵⁷² Gyakorlatilag e két törpebirtokos kategóriát gyarapította az 1920-as földosztás, amelynek során Nagykanizsán 236 személy és családja összesen 328 hold földet és 127 személy házhely gyanánt összesen 27 hold telket kapott. *Magyarország földbirtokviszonyai 1935. I.* 1936.

alapozni. A többiek valóban arra kényszerültek, hogy „sáskaként” vessék rá magukat minden lehetséges pénzkereseti lehetőségre.

Ám akármennyire leleményes és állhatatos volt is a sáska a különböző munkalkalmak és pénzforrások felkutatásában, azért az „ideál” mégiscsak az önmagát ellátni képes, tehát legolcsóbban termelő, s egy családot eltartani tudó középparaszti birtok maradt. Akinek volt egy kis földje, az mindent elkövetett, hogy abból tartsa el a családját, s akinek állása volt, az pedig arra spórolt, hogy pár hold földet vegyen, amin a család többi tagja saját fogyasztásra és eladásra termelhetett. Amennyiben nem kellett elmenniük idegen helyre dolgozni, az valóságos büszkeség tárgya volt: „A pógár mindig megtalálta otthon a dógot” – állítják.

A sáskák számára a gazdagságot az jelentette, hogy valaki akkora birtokkal rendelkezik, amekkorán jól tud gazdálkodni. *Nagygazdának* az számított tehát, akinek szép nagy szőleje volt, hozzá legalább 25-30 hold szántója és kaszálója, 3-4 tehene, két lova, növendék állatai, 3-4 anyagöbéje, 100 baromfia, köztük néhány liba, kacska, esetleg pulyka.⁵⁷³ Két pár lova talán csak a két legmódosabb birtokosnak volt.

A két világháború között e réteg gazdálkodására is még mindig az önellátást szem előtt tartó családi logika volt jellemző. Tehát a nagynak számító gazdaságok ugyanazon alapelv szerint működtek, mint a kisebbek, csupán a kevesebb munkaerőt lekötő extenzív ágazatok aránya volt nagyobb. Hogy rendszeresen nagy mennyiségű árut, elsősorban gabonát, takarmányt és állatot tudtak piacra vinni, azt nem annyira a technikai fejlesztéseknek köszönhették, mint inkább birtokuk nagyságának, amely termésmennyiségével jóval meghaladta a háztartás szükségleteit. Egy nagy birtokon minimálisra csökken az a kockázat, amit az időjárás szélsőségei okozhattak: ha a határ egyik részét el is verte a jég, a többi dűlő termése bőven elég volt a megélhetésre. A munkával kapcsolatosan a hagyományos értékrendet és erkölcsöt követték ők is: hiába gondolják sokan a faluban, hogy az olyan nagygazdák, mint a Gozdánék már nem dolgoztak, a valóságban – a nagyobb birtok miatt – még jobban hajtották magukat,⁵⁷⁴ mint mások. Mégis egyszerre csak egy cselédfiút foglalkoztattak, de őt is csupán azért, mert maguknak nem született fiuk.⁵⁷⁵ Amit a család munkaerejével végképpen nem győztek megdolgozni, azt

⁵⁷³ KERECSENYI E. 1978. 5.

⁵⁷⁴ Gozdán Kati néni elmondása szerint egyszer édesapja csépléskor nappal a kazlakat rakta, éjjel etette a lovakat, hogy másnap dolgozni tudjanak, és ezért annyira kimerült, hogy az orvos három nap szigorú pihenőt javasolt neki.

⁵⁷⁵ Bakónakról hoztak egymás után két cselédet. Az egyik fiú megárvult, nagynénje nevelte. Knausz Józsi bácsi kérte: „Bözse néni, ideadja nekem ezt a Ferkó gyereket, megtanítom egy kis kocsiskodásra!” Felöltöztették kiskanizsai legényvisletbe. Teljesen úgy élt náluk 3-4 évig, mintha a családhoz tartozott volna, igen szerették. Eljárt a kiskanizsai leventébe, a legények befogadták. Ha lakodalomba, bálba mentek, ő is

adták ki részibe. A gazdasági feljegyzések még egy ekkora birtok esetében sem racionális kalkulációt jelentettek, hanem egyszerűen csak írásban tartották számon a részesbérleteket, mert fejben tartani túl sok lett volna. Kertészkedéssel és piacozással is ugyanúgy foglalkoztak, mint Kiskanizsán bármelyik másik család. A bevételeket pedig újabb és újabb földdarabok, rétek vásárlására, pinceépítésre használták fel – és még többet termeltek. Gozdánék példáján mutattam be a nagyobb birtokok működésének elveit, melyek még mindig tradicionális mintákat követtek. Ez nem jelenti azt, hogy egyáltalán nem törekedtek a technológiai újítások bevezetésére, hiszen volt például a munkát megkönnyítő vetőgépük, lóval hajtott bálázógépük, ekekapájuk. Megtehettek volna anyagilag, hogy traktort vesznek, ki is tudták volna használni azt. A birtok azonban anélkül is szép hasznot hozott, s a gazdaságosság elvével, amit a termelés során mindvégig szem előtt tartottak, amúgy is ellenkezett egy ilyen drága termelőeszköz bevezetése. Az újdonságok az ő életükben legelőször és legszembetűnőbben az életformát, az öltözködést, lakberendezést, személyes használati tárgyak beszerzését érintették.⁵⁷⁶

Hogy ki mennyire becsülte a gazdagok arányát Kiskanizsán, az erősen függött a saját társadalmi helyzetétől. A legmódosabbak saját rétegüket legalább 20-25%-nyinak gondolták,⁵⁷⁷ míg a szegényebb rétegekből származóknak az volt a véleményük, hogy összesen vagy 20 családot lehetett ebbe a kategóriába sorolni.⁵⁷⁸ A leggazdagabbak kétségtelenül a fentebb már említett „Gozdán paraszték” (Knausz) voltak, majd azután következtek a Szomolányiék,⁵⁷⁹ a „Csucsik”, „Tislér paraszték”, a „Kölesek” (Kovács), a „Poterok”, a Szinekek és Szilajkák.

úgy ment velük, mintha testvérük lett volna. Mikor berukkoltatták, az egész család megsiratta. Utána Kiskanizsán is nősült meg. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁵⁷⁶ A Gozdán vő, Knausz Józsi bácsi, aki kiváló gazdálkodó, virilista volt, például városi ruhában járt. Az elsők között vásárolt magának kerékpárt, anyósa legnagyobb megbotránkozására. Józsi bácsi azonban úgy vélte, hogy a kétkerekű járműre igen nagy szüksége van, s ezután biciklivel járt a hegyre, a városba. Tislérék ezidőtájt már polgárabb mintákat követtek életformájukban: az 1930-1940-es évektől szinte teljesen mentesítették magukat a nyári munkák terhe alól, s többek között Hévízre jártak nyaralni.

⁵⁷⁷ A leggazdagabb család egyik leánya, a fentebb már idézett Knausz „Gozdán” Katalin, férj. Bolf Györgyné vélekedett így Kiskanizsa társadalmáról. Ő úgy vélte, hogy az átlag jó gazda volt, kevés volt az igazán szegény, inkább csak az, aki betegség vagy haláleset miatt nem tudta megfelelően vinni a birtokot. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁵⁷⁸ Kerecsényi Edit egyik adatközlője 20 családra taksálja a nagyzadák számát. KERECSENYI E. 1978. 5.

⁵⁷⁹ Szomolányi Gyula városi üzletember volt. Nevét Nagykanizsán a Csengery utca – Fő út sarkán álló „Szomolányi-ház” máig őrzi, ahol a két világháború közötti női és férfi divatáruházat üzemeltetett. Kiskanizsáról nősült, gazdag özvegyasszonyt vett feleségül. Treszka néni továbbra is „parasztosan” járt, pedig férje „úriember” volt. (Saját gyűjtés, 2002.)

Jómódúnak tartották még a „Bömhéc” (Plander), a Kuzsner, a „Tököli” (Major) családot, az Alsótemető utcai és a Varasdi utcai Kálcsicsokat, Dolmányosékat, „Piliéket”, „Binduráékat”, Országhékat, „Klauszékat” (Mihalecz) is – hogy csak néhány nevet említsünk a teljesség igénye nélkül.

Középparasztoknak azok számítottak, akik 10-20 hold körüli birtokkal,⁵⁸⁰ 2 lóval, 1-2 tehénnel, 30-40 baromfival, 4-5 disznóval – és mindezekhez legfeljebb 4-5 gyerekkel rendelkeztek. „Ezek is tudtak gazdálkodni, építkezni, jó módban voltak.”⁵⁸¹ Az adatközlők szinte egybehangzóan idesorolták Kiskanizsa népének nagyobbik részét, mind 1978-ban,⁵⁸² mind az 1990-es évek derekán.⁵⁸³

„*Gyengébb paraszt*”, szegény az volt, akinek csak 1-2 hold földje volt – azok „le voltak nézve”.⁵⁸⁴ Jellemző, hogy ezeknek a rétegét egészen kicsinek gondolták.⁵⁸⁵ A 3-4 holddal rendelkezőket is ide sorolták, hiszen ekkora területen sem lehetett sokra menni az állattartás lehetőségének leszűkülése miatt. Ha volt egyáltalán tehén, akkor szükség szerint hol szántottak vele, hol pedig fejték.

Feltűnő, hogy a foglalkozási és birtokstatisztikához képest a sáskáknak mennyivel kedvezőbb képük alakult ki saját magukról. Főleg az egykori gazdálkodóréteg emlékeiben szépül meg a helyi társadalom helyzete, ami pedig semmivel nem volt jobb, mint az országos átlag. Ebben nyilván szerepet játszik egyfajta lélektani tényező is, hogy a „saját” réteghez tartozók számát jelentősebbnek gondolja az egyén. Másról is húzza meg annak a társadalomnak a határait, amelyben él, s amelynek következképpen másként néz ki a vagyoni-társadalmi összetétel, mint azt a statisztikai számok mutatják. Az a „szubjektív társadalom”, amelybe a jobb módú gazdálkodók, a „pógárok” sorolták magukat, városi és falusi környezetéhez képest határozottan elkülönült. Elsősorban tehát ezt a szűkebb réteget figyelembe véve értelmezhetők az olyan kijelentések, hogy a „sáska nem volt szegény”, és hogy a helybeliek nagy része jó gazda volt. De ezen túl a „sáska ethosz” még az alsóbb rétegek, a kisebb gazdák számára is megadta azt a tudatot, a tartást, hogy anyagiakban és társadalmi presztízsből fölül állnak környezetüknek, ezért gyakran lehet hallani manapság is az idősebb korosztálytól olyan, a fentiekhez hasonló kijelentéseket, amely ennek a magasabb rangnak és kedvezőbb pozíciónak a meglétét támasztja alá.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ Kb. 130 q búza termett ekkora birtokon.

⁵⁸¹ Saját gyűjtés, 1995.

⁵⁸² 70%-ra becsülte e réteg nagyságát Kerecsényi Edit adatközlője. KERECSENYI E. 1978. 6.

⁵⁸³ Saját adatközlőim is mind ilyen értelemben nyilatkoztak, valamint 1992-ben Frazon Zsófia adatközlői szintén. FRAZON Zs. 1992.

⁵⁸⁴ Saját gyűjtés, 1995.

⁵⁸⁵ Gozdán Kati néni szerint legfeljebb a népesség 2%-a tartozhatott a szegények kategóriájába. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁵⁸⁶ Egy idős asszony, akinek a családja az 1930-as években nehéz időket élt meg, gyakran még a mindennapi kenyér előteremtése is gondot jelentett, beszámolt arról, hogy

A gazdaréteg csupán társadalmi értelemben volt zárt. Az egyes rétegek között fennálló korlátoknak, melyek a társadalmi érintkezést, így például a barátságokat és a házassági kapcsolatokat szabályozták, még az 1970-es években is megvolt a nyoma a viselkedési normákban.⁵⁸⁷ Térben azonban nem volt jellemző a társadalmi rétegek szigorú elkülönülése Kiskanizsán. Volt ugyan 60-70 család, akik a szegénység miatt kiszorultak a szőlőhegyekre,⁵⁸⁸ és a Rajnáról is úgy tartották, hogy nagyjából – de nem kizárólag – szegények lakják. Azonban, e területeken kívül, a település többi részén nagyjából vegyesen élnek a különböző rétegekbe tartozók. Ettől függetlenül érvényes volt az a szabály, hogy minél jobban közeledünk a külső részekről a templom felé, annál sűrűbben lakják a „polgárok”, s ezért annál magasabb a presztízse az adott területnek. Mégis el lehet mondani, hogy minden utcának megvolt a maga „gazdagparasztya”. Ők a klasszikus „patrónus-kliens viszony” működési elvei szerint néhány családdal⁵⁸⁹ szoros kapcsolatot tartottak fenn: állandóan ugyanazokat hívták napszámba a hegyre kapálni, részibe aratni, s nekik juttattak elsősorban részesbérletet⁵⁹⁰ is. A kapcsolat általában kölcsönös bizalomra épült, például a gazda rábízta napszámosára a pincét, aki tudta, hol a kulcs, s ha végzett a szőlőmunkákkal, mindent a helyére rakott, rendben hagyta az épületet.⁵⁹¹ A szegényebbek gyakran szinte atyának kijáró tisztelettel viseltettek a tekinté-

a Missziós Leányegylet foglalkozásaira rendszeresen eljártak. Többek között jóteknonykodtak, és segítettek az elesetteket. Mikor rákérdeztem, hogyan lehet ez, hiszen ők sem álltak akkoriban jól, csak ennyit mondott: „Voltak nálunk is szegényebbek”. Mások azzal támasztották alá a sáskák jólétét, hogy hangsúlyozták, a legrosszabb időkben sem kellett éhezniük. Identitásuk egyik sarokköve az az elképzelés, hogy a „sáska a jég hátán is megél”. (Saját gyűjtés, 1994.)

⁵⁸⁷ Ekkor már inkább csak az idősebbek tartották számon azt, hogy egy X családból származó fiatalnak melyik család gyermekével illik barátkoznia, s kivel nem szabadna házasodnia. Ezek a normák azonban ezidőtájt már nem voltak annyira erősek, hogy akár a szülők is meg tudták vagy mindenáron meg akarták volna akadályozni a „rangon aluli” házasságot, még ha nem is értettek vele egyet. (Innen-onnan lehetett hallani olyan esetekről, amelyek kapcsán például rajnaiak elismerésüket fejezték ki egy volt nagygazda lány irányába, mert az közülük való fiatalembert választott férjül; vagy egy másik helyen a nagygazda fiú „rangon aluli” választását azért nézték volna el, mert szegény sorból jött feleségének magasabb iskolai végzettsége volt.)

⁵⁸⁸ Bakónakon 15 család, Cserfőn 35, Förhéncen 15 család élhetett. KERECSENYI E. 1978. 7.

⁵⁸⁹ Gozdánékhoz rendszeresen 3-4 család járt dolgozni, ősszel szüretre, nyáron kapálni, azok, akik részes földet is vettek fel tőlük: például Vargáék, Andáék. (Saját gyűjtés, 1995.) A család egyik leánya elmesélte, milyen nehéz helyzetben volt édesapja, hogy mindenkit egyformán juttasson munkához: ha egyvalakit hívott kapálni, reggel másik három-négy ember is munkára jelentkezett: „Nekem is jól jönne az a kis pénz!”

⁵⁹⁰ Horváth Gyula azt írja 1861-ben, hogy a földek felesbérletbe való kiadása igen elterjedt. Az adón kívül minden teher a bérlőé. HORVÁTH Gy. 1861. 56.

⁵⁹¹ Saját gyűjtés, 1995.

lyes gazda iránt, sok esetben tőlük kértek tanácsot hivatalos ügyek elintézéséhez, s a közügyekkel kapcsolatos álláspontjuk kialakítására is nagy hatással volt a gazdagabbak véleménye. Ezek a kapcsolatok generációról generációra öröklődtek. Főleg az idősebbek esetében, a mai napig meg lehet figyelni bizonyos klisék fennmaradását, amelyek alapján a családokat és az egyéneket „rangsorolják”, és kijelölik az őket megillető közéleti szerep határait.⁵⁹²

A legmódosabbakat, Gozdánékat mindenki szerette, tisztelte, mert „igazságosak voltak, nem zsákmányolták ki a népet”.⁵⁹³ A gazdagok és szegények közötti viszony azonban nem volt minden esetben ahhoz hasonlóan jó, mint amilyen Gozdánék és a nekik dolgozó családok között volt. Előfordult, hogy nagyszámú jelentkező esetén egy nagygazda nem felébe-harmadába, hanem negyedébe adta ki a földjét. Vagy a csépléskor egyenesen, mérés nélkül a padlásra hordatta a gabonát, hogy ne kelljen az aratóknak tizedbe kifizetni.⁵⁹⁴ Mivel sok szegény volt, aki munkára várt, megtehették, hogy válogattak közöttük.⁵⁹⁵

A helyi szegényeken kívül a horvát falvakból, a „Horváccságból”, azaz Tótszerdahelyről, Tótszentmártonból, Molnáriból, Semjénházáról is jöttek idénymunkások csépelni,⁵⁹⁶ ez azonban még jobbára az 1. világháború előtt, a cséplőgép használatának elterjedése előtt lehetett jellemző.⁵⁹⁷ A „krabótoknak” is nevezett horvátok a későbbiekben főleg aratást és szénakaszálást vállaltak.

A gazdálkodókon kívül – mint láttuk – élt Kiskanizsán egy vékonyabb iparoskereskedő, valamint egy jelentősebb ipari munkás és vasutas réteg is. Az *iparosok* szinte külön kasztot alkottak, „úriembernek” számítottak, akik fehér kesztyűt húztak, az Ipartestületbe jártak szórakozni, s a paraszttal, úgymond, nem barátkoz-

⁵⁹² Nem szeretnék nevesített példát hozni erre, de még a 2000-es évek elején is előfordult, hogy valaki egy nála jóval fiatalabb személytől nyíltan megkérdezte, kire kellene szavaznia. Annak idején ennek a személynek az édesapja szűkebb környezetében családja rangjának és képzettségének köszönhetően szintén egyfajta vezető-segítő szerepet játszott: gyakran fordultak hozzá például hivatalos kérvények megírása miatt.

⁵⁹³ Saját gyűjtés, 1995.

⁵⁹⁴ Saját gyűjtés, 1995.

⁵⁹⁵ Ahogy egyik adatközlőm fogalmazott: „Ezek szívták a szegén vérért”, aki egy tál ételért és egy kis bérért elszegődött hozzájuk dolgozni. (Saját gyűjtés, 1995.) Kerecsényi Edit adatközlőinek az volt a véleménye a beköltözőkről (lásd fentebb a statisztikai adatokat!), hogy „örültek a kiskanizsaiak, hogy költöztek be szegényebbek, segítettek a jobb módúaknak dolgozni, idénymunkába is igen-igen jók voltak”. KERECSENYI E. 1978. 6.

⁵⁹⁶ KERECSENYI E. 1978. 11.

⁵⁹⁷ Plander György (sz. 1922) családja ragadványnevét, a Bömhécet is arra vezeti vissza, hogy a Horvátságból sok horvát, „bömhéc” járt hozzájuk csépelni még nagyapja idején. (Megjegyzés: A *Kiskanizsai szótár* szerint a szó jelentése 'nagyhasú'. MARKÓ I. L. 1981. 41.)

tak. Ettől függetlenül volt átjárás a két réteg között. Egyrészt a házassági kapcsolatok révén, másrészt pedig a „pályamódosításnak” köszönhetően: a „gyengébb parasztok” fiai közül a 20. század első felében egyre többet adott az apja mesterséget tanulni, hogy ne oszródjon tovább az amúgy is kicsiny birtok. Ennek természetesen az volt a feltétele, hogy ki tudja fizetni a nem csekély tandíjat gabonában.

A *vasutast*, a postást és a rendőrt a biztos állás és a nyugdíj lehetősége a kisebb birtokosok leányai szemében is jó partivá avatta. A MÁV-nál szívesen vették a kiskanizsai legények jelentkezését, mert megbízható, tanulékony munkaerőnek számítottak.⁵⁹⁸ Az 1940-es évekig nem volt egyszerű bekerülni, mert a szegényebbek közül sokan szerettek volna mozdonyvezetőként, pályamunkásként, kauluzként állást vállalni. Mégis – kis túlzással – egész vasutas dinasztiák alakultak ki: ha például az apa pályafenntartó munkás, a nagybácsi is vasutas, ott kézenfekvő, hogy a két fiú is a vasúthoz szegődik el, s egyik tolatásvezető és kocsimester, a másik pedig vonatvezető lesz.⁵⁹⁹ Ekkor a felvételnek még feltétele volt az erkölcsei bizonyítvány is, de megérte az erőfeszítést: a vasúti alkalmazott évek munkájával 2-4 hold földet is össze tudott vásárolni, s akkor felesége termelhetett, piacozhatott. A vasutasnék közül sokan, mivel kedvezményesen utazhattak férjük révén, távolabbi falvakba és városokba is ellátogattak portékájukkal. Innen pedig már csak egy lépés választotta el őket attól, hogy elfoglalt szomszédasszonyaik, rokonaik feleslegét felvásárolva kofákká váljanak.

Bár még maguk a kiskanizsaiak is azon a véleményen vannak, hogy főleg vasutasfeleségekből alakult ki ez a felvásárló-kereskedő réteg, a *kofák* azonban nem csak az ő soraikból kerültek ki. Számos példája volt annak is, hogy a vasúti kedvezmény hiánya sem tántorította vissza az asszonyokat attól, hogy akár 200-300 kilométerre is elutazzanak saját vagy másoktól felvásárolt portékájukkal. Egy biztos, szinte kizárólag szegény családokból származó⁶⁰⁰ asszonyokról van szó, akiknek

⁵⁹⁸ Még az 1940-es években is majdnem mindegyik ipari tanuló Kiskanizsáról ment a MÁV-hoz. Először 3 évig lakatosnak tanultak, majd 2 évig utaztak, azután végezhatték el a 6 hónapos mozdonyvezető tanfolyamot Szombathelyen, Dombóváron vagy Pesten. Ezek után dolgozhattak önállóan mint mozdonyvezető. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁵⁹⁹ Egy 1930-ban született vonatvezető, B. J. családjáról van szó. Édesapja, a nyolcgyermekes családban a legkisebb, 1902-es születésű, nagybátyja kb. 1900-as. Az idősebb testvérek közül többen kivándoroltak Kanadába. Az apa két polgárit végzett, majd kőművesnek ment, s ezek után került a vasúthoz. Felesége lánykorában a kávégyárban, majd egy varrodában dolgozott. Ő örökölt kb. 1,5 hold földet, majd az 1945-ös földosztásnál kaptak az uradalmi szőlőből egy kis darabot, s azon gazdálkodtak. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶⁰⁰ Boross Marietta adatközlői között szerepel egy „Mihály Rozi” nevezetű asszony, aki-ről annak ellenére feltételezzük, hogy azonos az alább idézett levéltári forrás által is említett Erdélyi Jánosnéval, hogy az interjúban nem beszél nagykereskedői praxisáról, csupán általánosságban mondja el erről való ismereteit. (Ez jellemző egyébként

a férjét adatközlőim mindig mint „segítőt” emlegették. Egy részük saját maga is kertészkedett, másoknak azonban még kertje sem volt, amikor elkezdték a kofáلكodást. Ezek a hátrányos társadalmi helyzetből induló asszonyok, akik ügyességük, kereskedői képességeik, vállalkozó kedvük és nagy szorgalmuk segítségével, pénzüket állandóan forgatva váltak vérbeli nagykereskedőkké, s a semmiből egész kis vagyont⁶⁰¹ kerekítették ki, testesítették meg mindenestől a „sáska” mentalitást”.⁶⁰²

Ez az újonnan kialakult réteg bonyolította le *helyi, regionális, országos, sőt nemzetközi szinten* a kiskanizsai kertészeti termények értékesítését. Nemcsak saját, szűkebb közösségük feleslegét vásárolták fel,⁶⁰³ hanem a környező falvakét is, ahonnan elsősorban tyúkot, tojást,⁶⁰⁴ gabonaféléket vettek. Az áruért alig va-

a mai napig a piacozókra, hogy az üzleti titkaik védelmében elhallgatnak sok mindent a kérdező elől.) Az életrajzi adatok alapján azonban nagy valószínűséggel be lehet azonosítani őt: elmondja, hogy szegény sorból származott, apjának kilenc gyereke volt, de földet egyáltalán nem birtokolt, kenyerét azzal szerezte, hogy „parasztoknak kapált”. Anyja a „laskaházba” járt sütni. „Sok testvére vót, de igen nagy üzleti szellem vót benne. Mindent felvásárolt, mikor minek volt a szezonja. (...) Forgatta a pénzt állandóan” – mondták róla adatközlőim. (Saját gyűjtés, 1994.)

⁶⁰¹ C. Gy-né családjának semmije sem volt. Már anyja is kofáلكodott, „abba betegedett bele, hogy hordta fejen a sok hordó káposztát a kaszárnyákba”. A kereskedéssel 5 és fél hold földet, kis szőlőt, házhelyet szereztek maguknak. BOROSS M. 1965a.

⁶⁰² Kerecsényi Edit adatközlő az új eljárások bevezetéséről és a kereskedésről így beszélt: „Örültünk neki, az csak jobbat jelentett. A többi is ment utána, ha bevált. A kupeceknek is nagy becsülete volt, *aki jól tudott kereskedni, az tetszett a népnek.*” KERECSENYI E. 1978. 25. A fentebb már említett Erdélyi Jánosné, ragadványnevéen – vagy ahogy Kiskanizsán mondják, „melléknevéen” – Mihál Rozi volt az egyik leghíresebb kofa, akit Kerecsényi Edit egyik adatközlője „Kiskanizsa örömeinek” nevezett az 1970-es évek végén. KERECSENYI E. 1978. 14.

⁶⁰³ A kofák, például a káposzta betakarításakor, odaálltak mérlegükkel a „piacravalós föld” végébe, s ahogy az emberek szedték össze a portékát, ők már mázsálták is le, s felrakatták szekerekre. Állítólag megtörtént az is, hogy ha jó ára volt valamelyik terménynek, a kofák összeverekedtek amiatt, ki vásárolhassa azt fel. Háztól is elhordták a portékát, például a hagymát, amelyet akkor nem kilóra, hanem „fonyásra” számláltak (egy fonásban 6 fej hagyma volt, szárukat sással erősítették meg, úgy fonták össze). Ismert kofák voltak még: Godina Bözsi néni, Ferus Kati, Gyuric Mari néni.

⁶⁰⁴ Ilyen baromfikereskedő volt például Haszon Lászlóné Vajda Rozália, „Dudás” Rozi, sokgyerekes szegény családból származó asszony. Férjével együtt járt falura csirkét, tojást felvásárolni, amit aztán eladtak. (Saját gyűjtés, 1994.) Boross Marietta egyik adatközlője Dudás Rozi volt, aki 1965 táján kb. 63 éves lehetett. A kutatónak azt nyilatkozta, hogy egy alkalommal 40 csirkét is hozott be fejen Letenyéről. Földjükön csak zöldséget és piaci árut termeltek. A kertjük azonban nagyon kicsi volt. Egy fél házat birtokoltak csak, s a hozzá tartozó 50-60 négyszöglet művelte. (Saját gyűjtés 1994.) Így a kertészeti árutermelés mellett baromfikereskedéssel is foglalkozott.

lamivel kevesebbet fizettek, mint a piaci ár, de gyakran meg is adták érte azt a pénzt, aminek megkeresése egy egész délelőttjébe került volna a piacon a gazdaszónynak. Emellett számos alkalmi vagy állandó *fuvarost*⁶⁰⁵ foglalkoztattak a településen,⁶⁰⁶ amikor a földekről be kellett hordani az árut, illetve elszállítani a vasútállomásra, hogy a vagonokba berakodják azt.⁶⁰⁷ Mai szóhasználattal élve számos „munkahelyet” és munkalehetőséget teremtettek a kiskanizsai társadalom tagjai számára, valamint felkutatták azokat a felvevőpiacokat, ahol legkedvezőbb áron értékesíthették a helybeliek által megtermelt árukat.

A kofák vették elejét annak, hogy Kiskanizsa közösségén belül elviselhetetlen feszültségeket okozzon az a *konkurenciahelyzet*, amely a nagy méretekben való piacra termelésnek köszönhetően alakult ki. A piaci viszonyokhoz való sikerebb adaptációt – részben – ez a kis- és nagykereskedőréteg oldotta meg. Hogy mikor kezdődött tevékenységük, arra pillanatnyilag kevés forrás alapján tudunk következtetni: például egy kihágási per során Erdélyi Jánosné, született Ferkó Rozália fűszeres és kocsmáros nejét megbüntették, mert a hatósági rendelkezések ellenére reggel 9 óra előtt vásárolt östermelőtől viszonteladás céljából. A kihallgatáskor⁶⁰⁸ Erdélyiné elmondja, hogy körülbelül 25 éve, tehát 1902 táján, 20 éves korában kezdett kereskedéssel foglalkozni. Ez annyit jelent, hogy Kiskanizsán

BOROSS M. 1965a. 6. Haszon Rozi néni emellett lakodalmakban is vállalt sütést kb. az 1970-es évekig. (Saját gyűjtés, 1991.)

⁶⁰⁵ Az állandó fuvarosok rendelkeztek ún. „speniterkocsival” és minimum 5-6 pár lóval.

⁶⁰⁶ Többnyire maguk is rendelkeztek szállítóeszközzel és lóval. A takarmányra valót kisebb kofák úgy keresték meg, hogy elmentek napszámba kapálni a parasztkhoz. A káposztát rendszerint „hosszúkocsin”, a hagymát röviden szállították. A kocsin sátor nem volt (olyannal csak a gerencserek rendelkeztek), hanem ponyvát vittek az áru letakarására. Nagyobb tételek szállításakor, illetve ha nem volt saját fogatuk, akkor hívtak fuvarost.

⁶⁰⁷ Mihál Rozi egy nyáron 72 vagon is telerakatott káposztával, s a savanyú káposztának való gyalulásához és taposásához rendszeresen fogadott napszamosokat. (Saját gyűjtés, 1994.)

⁶⁰⁸ „Erdélyi Jánosné született Ferkó Rozália Kistrác utca 32. szám alatti lakos, róm. katolikus vallású, 45 éves, fűszeres és kocsmáros neje a következő kihágást követte el: 1937. augusztus 20-án (Szent István Napján) 7 óra 35 perckor Kovács Józsefné született Vajkovichs Katalin Szent Rókus utca 18. szám alatti lakostól a helybeli zöld-séges piacon 70 fej káposztát vásárolt 6 fillérért darabját viszonteladás céljából.” Erdélyiné vallomása: „Bűnösnek nem érzem magam. (...) Előadom, hogy azért voltam kénytelen korán vásárolni, mivel már reggel 9 órakor *fel kellett adnom a vasúton Pestre*. Előadom, hogy már közel 25 éve foglalkozom kereskedéssel, azonban terményeimet csak *ritkán szoktam a helybeli piacon megvenni*. Most is csak azért vettem meg a piacon, mivel előző este jöttem meg Pestről és már másnap sürgősen kellett szállítanom a káposztát.” MNL ZML 1937.

a századfordulóra már biztosan beindult a nagybani zöldségtermesztés, és ezzel együtt a nagyobb fokú foglalkozási specializáció.⁶⁰⁹

Kiskanizsa és a polgárosodás a 20. század közepéig: a kultúra és a társadalom átalakulása

Az eddigiekből kitűnik, hogy Kiskanizsa a 20. század első felében már meglehetősen differenciált társadalmat mondhat magáénak, ami egyáltalán nem a tradicionális „paraszti” közösségek jellemzője. A helyi mozgékony, világlátott, kereskedőszellemmel és „pógári öntudattal” megáldott közösségre a jobbágyparaszti, rendies, intakt jelleg talán soha nem is volt igazán jellemző – de legalábbis nem olyan mértékben, mint a kereskedelmi és piaci lehetőségektől sokkal inkább elzárt kis falvakra lehetett. Úgy vélem, hogy Kiskanizsa esetében a múlt századfordulótól akkor sem lehet igazolni a „zárt paraszti közösség” képét, ha bizonyos kulturális jegyek, mint a női viselet, néhány folklórelem és szokás, valamint a gazdálkodásban az önellátásra való törekvés látszólag emellett is tanúskodnak.

A 19-20. század fordulója a sáskák életében komoly változásokat hozott, hiszen a társadalom egy jelentős része már fél lábbal kilépett a mezőgazdaságból, s a másik fele is egy polgárosultabb vagy „úrjobb” életforma megvalósítását tűzte ki célul. A kiskanizsaiak azon igyekezete azonban, hogy polgáriasultabb életet éljenek, már a 19. század harmadik harmadától kitűnik. A 20. század elejéig ezt a pár évtizedet tarthatjuk a kiskanizsai polgári összefogás nagy időszakának, bár azt lehet mondani, hogy az „önszerveződésben” a kiskanizsaiak már jóval korábban⁶¹⁰ jelentős tapasztalatra tettek szert: először a polgári jogaik gyakorlása által, majd a várostól való elszakadást célzó mozgalmuk révén.

⁶⁰⁹ További három levéltári forrás áll rendelkezésre, melyben a 19. század 70-es éveiben vagy a 19–20. század fordulóján tevékenykedő kofákat említene. (Például MNL ZML. V. 1521. Kiskanizsa község iratai, 1874: 1608.; ZML VII. 168. Nagykanizsa Közjegyzői okiratok 1905/353.) A háromból egy egészen biztosan „főállású”. Özv. Borbély Lajosné szül. Horváth Anna kiskanizsai lakos így indokolja a kérelmét hogy fia, Lajos számára cipészsegédi tanulmányainak ingyenességét kieszközölje: „Én ez idő szerint kereskedéssel tartom fen 4 tagból álló családomat, s habár közülök kettő már segítségemre van, nélkülözés és küzdés mellett birom kellőleg fedezni kiadásaimat, vagyonom nincs.” MNL ZML V.1512. Nk város Tanácsa Iktatott iratok 1904: 6440-6450.

⁶¹⁰ Barbarits Lajos Nagykanizsa város képviselőtestületének jegyzőkönyveire hivatkozva írja, hogy a városi hatóság 1833-ban a kiskanizsaiaknak megengedte, hogy – mint az más városokban is volt – „kapás-céhet” alakítsanak. A céhhel 1839-ben „kiskanizsai földműves céh” néven lehet a jegyzőkönyvben ismét találkozni. BARBARITS L. 1929. 301. Sajnálatos módon erről a céhről semmilyen egyéb információm nincs.

Ennek az összefogásnak az első nagy eredménye, egy polgárabb társadalom megalapítása felé vezető út talán legelső állomása a Polgári Olvasókör megalakítása volt.⁶¹¹ A kör hamarosan felbomlott, de még 1883-ban újraalakult, s 1928-ban a polgárok kezességvállalásának köszönhetően felépült a mai székház (4. sz. kép) a templommal szemben: a módosabb gazdák saját birtokaikra jegyeztettek be jelzálogot, hogy hitelt kapjanak az építkezéshez⁶¹² (5. sz. kép). Ebben az időben az elnök Anek József, a vezetőség tagjai még dr. Fülöp György ügyvéd, Pap Péter és Anek György voltak.⁶¹³ Az olvasókör épületének közös erővel történt felépítését a kiskanizsai patrióták a mai napig a közös múlt, a polgári összefogás legdicőségesebb eseményeként tartják számon. Az olvasókör kisebb-nagyobb megszakításokkal 1870-től 1948-ig⁶¹⁴ működött, majd 1990-es években éledt újjá ismét. E körnek nem kis része volt abban, hogy a műveltséget és a tudásra való igényt mint értéket beplántálta a kiskanizsaiak értékrendjébe. Így azon a településen, ahol a polgári öntudat külön közigazgatást követelt az 1860-as években, de az elszakadás (majd a visszacsatolás) érdekében megfogalmazott kérvényt a „pógárok” nagyobb része csak egy, kettő vagy három X-szel írta alá, a tehetősek alig két generáció múltán már rádiót hallgattak és újságot járattak⁶¹⁵ – a kevésbé

⁶¹¹ Kiskanizsa „Polgári Köre” 1870-ben Hajgató Sándor tanító kezdeményezésére alakult. „Megtartott a kiskanizsai polgári körnek ünnepélyes megnyitása jun. 13-án és pedig délután 3 órakor vette kezdetét...” Az alapszabály szerint a kör célja „zártkörű társas egyesülés, olvasás, közhasznú ismeretek gyűjtése, azoknak egymással közlése, s általában szellemi önművelés”. *Zala-Somogyi Közlöny* 1870., június 18. Két év múltán Hajgató Sándor egyleti elnök és Tánczos István egyleti pénztárnok figyelmeztetése jelent meg ugyanebben a lapban: „A Kis-Kanizsai polgári olvasókörnek hátralékos tagjai számára, hogy fizessék be tartozásukat, különben bírói végrehajtást rendelnek el ellenük az alapszabály 10. § értelmében.” *Zala-Somogyi Közlöny* 1872. nov. 3.

⁶¹² A hitel visszafizetését eredetileg a földszinten kialakított üzlethelyiségek kiadásából fedezték volna, amely jövedelmezőbb lett volna. Mégis úgy határoztak, hogy a kiskanizsaiak egészségügyi ellátása érdekében inkább a III. kerületi tisztí orvos számára alakítanak ki a földszinten egy ötszobás, mellékhelyiségekkel ellátott lakást. Ezt 1928. november 1-től 4 évre évi 1200 pengőért adták bérbe Nagykanizsa városának. MNL ZML NVT Közigazgatási iratok V. 1512/b. 1203. doboz 1928/21957.

⁶¹³ BARBARITS L. 1929. 382.

⁶¹⁴ 1949. január hó első vasárnapján az MDP átvette az épületet, s ezzel az olvasókör szervezett élete megszűnt. 1956. október 27-én Gozdán József javaslatára ismét Plánder László vezette a kört, de 1957 márciusában az MSZMP Városi Bizottsága újból elvette az épületet. 1958-tól művelődési házként indult újra, amelynek vezetője 1960-tól 1992-ig Vizely Dezső lett. HORVÁTH Gy. 1997. Az 1990-es évektől a művelődési ház (1995-től Farkas Tibor igazgatóságával) és az olvasókör párhuzamosan működött.

⁶¹⁵ Egy, az 1940-es évek elején született férfi úgy emlékszik ezzel kapcsolatos gyerekkori élményeire, hogy mindig szeretett az Országúton lakó családokhoz menni, ha

tehetősek pedig a napi információhoz és a művelődés lehetőségeihez az olvasókörben juthattak hozzá. A tagság rendkívül fontos volt a törekvő emberek számára, azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen ezzel deklarálták a kiskanizsai társadalomhoz való tartozási szándékukat.⁶¹⁶

A vezetőségbeli átfedésekből arra következtethetünk, hogy a gazdasági életben a Hitelszövetkezet, melynek már indulása évében, 1907-ben 120 polgár tagja volt, hasonló összefogó és katalizátor szereppel bírt a gazdasági élet tekintetében, mint a kultúra és a művelődés terén a Polgári Olvasókör.⁶¹⁷

Az olvasókör megalapításával szinte egyidőben a „pógárok” templomot is építettek, melyhez 1873-ban a Vallás- és Közoktatási Minisztérium jelentősebb segéllyel járult hozzá.⁶¹⁸

Nem sokkal korábban, 1869-ben az iskola⁶¹⁹ ügyeinek segítésére iskolatanács⁶²⁰ alakult. A két világháború között már összesen három helyen folyt elemi

szülei elküldték valamiért, mert ott „valahogy polgárosultabb” emberek laktak, napilapokat járatnak, rádiót hallgattak. Szerinte az érdekházasság is ritkább volt, mint másutt. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶¹⁶ Egy kisbirtokos az orosz frontról családjának írt levelezésében többször is felhozta a Polgári Olvasókör témáját, még ott is volt rá gondja, hogy el ne maradjon a tagsági díj befizetésével. Tábori levelezőlap 1942. augusztus 11-én: „Édes anyukám! Éppen itt van a kezemben, mert most érkezett meg hozzánk az a július 25. számú Z. Közlöny amiről te is irtál, hogy olvastad belőle azt, amit üzentem haza. Édes fiam, még nem irtál az felől, hogy *a tagsági díjat az Olvasókörben megfizetted-e vagy mi van vele?* (...) A boldog viszontlátásig de hogy mikor lesz az, a jó Isten tudja. Sokszor ölel és csókol beneteket édesapátok Józsi.”

⁶¹⁷ „Múlt hó 29-én volt első igazgatósági ülése, Szabó István ált. iskolai igazgató elnök vezetése alatt. A szövetkezet ügyészévé dr. Sabján Gyula ügyvédet választották.” (*Nagykanizsa*, 1907. júl. 3.) 1926-ban igazgatóságának tagjai voltak: Anek József, Bagonyai György, Béres János, Hajdú József, Horváth Faics János, Horváth György, Kovács Illés, öreg Mátés József, Mátés József, Marton László, Szokol János, Varga Ferenc. A felügyelő bizottság tagjai: Anek György, Bolf József, Nagy György, Varga János. Elnöke és könyvelője: Kovács Illés, pénztárnoka: Mátés József. KEMPELEN B. 1926. 54.

⁶¹⁸ A *Zala-Somogyi Közlöny* 1873. május 25-én közölte le Kiskanizsa képviselőtestületének köszönőlevelét, melyet Csengery Antal képviselőhöz írtak, azért mert a minisztérium vallásalapjából 1700 forint segélyben részesültek. A templomot 1874-ben Sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelték fel (67–68. sz. kép).

⁶¹⁹ Az első kiskanizsai elemi iskoláról, amely a fiúk és lányok részére 1-1 osztállyal egy kis, zsúpos bérelt házban működött, egy 1833-as tanácsi jegyzőkönyv tesz említést. 1838-ban kezdtek hozzá az új iskola építéséhez, amelyet 1842-ben vehettek birtokukba a növendékek.

⁶²⁰ „A nemrég megalakult iskolatanács” második ülését jelenti be a *Zala-Somogyi Közlöny* 1869. jún. 5-i száma. Egy évvel később az iskolaszék tagjai és a megyei tanfelügyelő vizsgálatot végeztek „Kis-Kanizsa község iskoláiban”. „A hit- és erkölcsstan-

szintű oktatás Kiskanizsán⁶²¹ (7. sz. kép). Az intézmények örvendetes gyarapódása ellenére a tanítás sikere azonban még jó ideig sem nem az iskolatanács támogatásán, sem nem a gyermekek ügyességén múlt, hanem azon, hogy a gyermekek munkaerejét nem tudták a szülők nélkülözni.⁶²² A nagyobbacska gyermekek munkaereje fontos tényező volt a sok élők munkát felhasználó kiskanizsai gazdaságok számára; olyannyira, hogy az iskoláztatási kötelesség és a család gazdasági érdekei között feszülő ellentétet hivatalosan kívánták megoldani az érintettek: ezért beadvánnyal fordultak a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a tanév megrövidítése érdekében.⁶²³

Mint a gyermekek korai szocializációjában igen nagy szereppel bíró intézményt, meg kell említenünk a kiskanizsai óvodát, melyet 1888-ban – a 14 évvel korábban megalakult – Kisdednevelő Egyesület hozta létre. 1903-tól a város vette át mind

ban nagy előmenetel észleltetett. (...) a hit- és erkölcsstan, a magyar- és német nyelv, földrajz, történet, természetrajz, számtan, ének, szavalás kitűnő sikerrel adtak elő.” Az iskolaszék gondnoka jutalomképpen annyi ezüsthatoszt hozott magával, ahány tanuló volt. *Zala-Somogyi Közlöny* 1870.

⁶²¹ A Rác utcában 1882-től van oktatás. 1928-ban a Nagyrác utcában új iskolaépületet adtak át a tanítás céljára. A Templom téren 10, a Nagyrác utcában 6 és a Kisrác utcában 2 tanteremben összesen 17 osztályt (!), 762 tanulót, valamint 214 továbbképzőst oktatott a 17 fős tantestület (mely 9 férfiből és 8 nőből állt). BARBARITS L. 1929. 271–272. A kiskanizsai és nagykanizsai oktatásügy fejlődésének témájához lásd még TULOK J. 1995; KOTNYEK I. 1996.

⁶²² *A Nagykanizsa* című újság 1907. szeptember 11-én adja közre kis statisztikáját az iskolások számával kapcsolatban: Kiskanizsán csak 110 beiratkozott gyerek jár iskolába. „De itt kb. 500 a tankötelesek száma, hanem hősétség nemigen kaphatja kézre a tanító.”

⁶²³ „Nagykanizsa r.t. város VI–VII. kerülete a régi Kiskanizsa lakói majdnem kizárólag földműveléssel foglalkoznak. A gazdasági munkák nagyobb része összeesik a tanévvel s az idősebb gyermekek ilyenkor tömegesen mulasztanak, mert a gazdasági munkák elvégzésénél segédkeznek. Miután a gondnokság indokoltan tartja a szülők azon kezdeményezését, amelyet a tanév megrövidítése érdekében tettek, azon tiszteletteljes kéressel fordul Nagyméltóságodhoz, hogy kegyeskedjék: 1. a továbbképző iskolások részére a tanévet nyolc hónapban megállapítani, 2. a mindennapi iskola V–VI. részére az őszi és a tavaszi hónapokban az egyhuzamos tanítást engedélyezni, hogy a d.u-i órákban a szüleiknek segítségére lehessenek. 1923. febr. 26. Bizonyítvány: Bizonyítjuk, hogy Nagykanizsa r.t. város területén a művelés alatt álló ingatlanok művelési ágak szerint a következőképpen oszlanak meg: Szántó: 4166 h 924 □.öl; Kert: 244 h 1500 □.öl; Rét: 2559 h 374 □.öl; Szőlő 246 h 433 □.öl. Bizonyítjuk továbbá, hogy (...) azon nagyobb gazdasági munkákat, melyeknél a 10 életévet elért tankötelesek munkaereje felhasználható, mint a kapások beszedése és a szüret, hatóságunk területén rendszerint szeptember hóban és október hó első felében végzik. A városi tanács Nagykanizsán, 1923. évi február hó 23-án Kaufman polgármester.” MNL ZML *Zala vármegye Közigazgatási Bizottsága* IV. 409. 1925:959.

a négy kanizsai óvoda működtetésének gondját, az egyesület anyagi ellehetetlenülése miatt. Kiskanizsán például az 1890-es években előfordult, hogy a 30 krajcáros havi tandíjat az 50-60 óvodás gyermek szülei közül egy sem tudta megfizetni. Mégis, azt lehet mondani, hogy egyre nagyobb hatást gyakorolt a kiskanizsai társadalomra a maga nevelési elveivel ez az intézmény.⁶²⁴ Az 1900-as évektől a kiskanizsai szülők gyakorlatilag egyre nagyobb mértékben ruházták át a kicsik nevelésének és napközbeni felügyeletének feladatát az állami intézményekre, párhuzamosan az anyáknak az intenzív művelési ágakban való fokozottabb részvételével.⁶²⁵

Az elemi iskolából kikerült fiatalok továbbképzésével, nevelésével az 1910-es évek végétől szintén egyre több intézmény és szervezet foglalkozott. 1919 és 1924 között Majthényi Károly reáliskolai tanár és Béres János kiskanizsai iskolaigazgató megalapította a kiskanizsai népfőiskolát, amelyet 1923-1924-től ismeretterjesztő előadásokkal helyettesítettek. A művelődés, a kulturális élet és a szórakozási alkalmak megszervezésében, valamint az ifjúság nevelésében olyan szervezetek is részt vettek, mint a Missziós Leányegylet,⁶²⁶ Leventeegyesület,⁶²⁷

⁶²⁴ 1920-1930-as születésű, de idősebb adatközlőim nagyobbik része is arról számolt be, hogy jártak óvodába, s számos ott tanult játékot, mondókát, dalt tudtak felidézni. Sokat emlegették a dolgozat megírásának idején már 92 év körüli Györgyi óvó nénit, akinek édesanyja volt az előző óvónő, édesapja pedig ugyanabban az időben iskolaigazgató volt Kiskanizsán. Az óvónők mellett a két világháború között „kerekszoknyás” dadák segítettek.

⁶²⁵ Emiatt az 1930-as években már napirendre kellett kerülnie az óvodabővítésnek. MNL ZML Megyei Törvényhatóságok Közgyűlési jegyzőkönyvek IV. 402. 1936-1945. 1937/158.587.

⁶²⁶ A Missziós Leányegylet kiskanizsai megszervezésének időpontjáról pontos adatunk nincs, csupán következtethetünk arra, hogy 1924-1925-nél – az ifjúsági tagozat országos mozgalommá válásának időpontjánál – előbb itt sem alakulhatott meg a helyi szervezet. A leányok az ismétlőiskolából kimaradva, 14-15 évesen kezdtek a nővérekhez járni, akik irányították a munkájukat és szórakozásukat: vasárnap délutánonként a plébános előadásait hallgatták, kirándulni jártak, magányos öregeket segítettek, családokat látogattak, jótékonyági színelőadásokat (6. sz. kép), bálakat, teaesteket szerveztek. Előadásait a Polgári Olvasókör termében tartották, többnyire nagy sikerrel. 40-50 lány járt az egyesületbe, ha férjhez mentek, a tagok részt vettek az esküvőn, s a fiatal pár a társulattól kapott feszületre esküdött. Gyakran asszonykorukban is visszajártak az egyet rendezvényeire. Körmeneteken, búcsúkon, vallásos rendezvényeken messziről meg lehetett ismerni őket kék szoknyás, fehér blúzós, kék nyakkendősen egyenruhájukról, jelvényükről és zászlójukról (egyik oldalán Szűz Mária arcképe, a másikon kék máltai kereszt az egyesület nevével – a jelvényen is ugyanez a kereszt pajzs alakban). Emellett azért megtartották hagyományos ünnepi viseletüket is. Néhány leány a nővérek hatására maga is úgy döntött, hogy a vallásnak szenteli az életét, s belépett a szerzetbe.

⁶²⁷ A Nagykanizsai Levente Egyesület 1925-ben alakult meg, amelyből ugyanez év decemberében kivált a kiskanizsai szervezet, Bakoss P. Ágoston lelkész vezetésével és

a Kiskanizsai Katolikus Ifjúsági Egyesület.⁶²⁸ Valamennyi ilyen népnevelő szándékkal működő, a katolikus egyházhoz szorosan kötődő szervezet hozzájárult ahhoz, hogy a polgári jellegű kultúrelemek és a szigorú, vallásos világszemlélet átformálják a még meglévő „parasztias”, tradicionális közösségi kultúrát és értékrendet. Hiszen a település életébe az egyesületek révén került be sok olyan polgári vonás, mint a modern társastáncok, egyenruha és öltöny viselése, a szabadba való kirándulás szokása, amatőr színjátszás, egyfajta olvasási kultúra stb.

Bizonyos, hogy mindezen behatásoknak is nagy szerepe volt abban, hogy a tehetősebb gazdák fiai közül egyre többekben alakultak ki a mezőgazdaság elhagyására irányuló ambíciók. Saját közösségük határán kívül, a polgári társadalom hierarchiájában kívántak magasabb státust kivívni maguknak: a „parasztk” fiai közül mind többen végeztek gimnáziumot, lettek ügyvédek, tanítók, lelkészek, mentek katonai vagy vám- és pénzügyőri pályára, hogy aztán családjuk érdekeit a nagyvilágban „előretolt helyőrség” gyanánt védjék – hogy Bourdieu elméletével hozakodjunk elő, gyarapították családjuk társadalmi és szimbolikus tőkét. A kevésbé módosak pedig éppen azért igyekeztek taníttatni gyermekeiket, s törekedtek arra, hogy legalább a polgárit elvégeztessék velük vagy szakmát⁶²⁹ adjanak kezükbe, mert tudták, hogy más perspektíva, mint a földmunkás létből való elszakadás, nem létezik számukra.⁶³⁰

180 taggal. BARBARITS L. 1929. 288. 1930 és 1944 között 30 fős fűvőszeneke is működött, amely a levéteünnepélyeken és egyéb társadalmi eseményeken szórakoztatta Kiskanizsa és Nagykanizsa közönségét egyaránt. FENTŐS F. 1999. 175.

⁶²⁸ 1921-ben P. Pulverman Zeno ferences rendi lelkész és Kovács Illés elemi iskolai igazgató vezetése alatt alakult meg, s főleg műkedvelő előadásokat tartottak. BARBARITS L. 1929. 382.

⁶²⁹ A tankötelesekről készített kimutatás szerint az 1904/1905-ös tanévben a 12-14 éves fiúk 17,7%-a volt tanonc, a leányoknak 18%-a. Az 1905/1906-os tanévben ez az arány a fiúknál 43%-ra, a leányoknál 30%-ra emelkedett. Az 1906/1907-es tanév során a fiúk 24%-a, a leányok 44%-a tanonckodott. MNL ZML Nagykanizsa r. t. város iratai V. 1512. 1900/145.

⁶³⁰ Ismét egy levél 1942-ből, a fentebb már idézett kisbirtokos férfitől a frontról, amely minden magyaráztatnál jobban foglalja össze ezt a hozzáállást: „A Don mentén, szeptember 6-án. (...) Azt írod, Anyukám, hogy a Józsit beirattad a polgáriba, tudom, hogy sokba került, és hiányozni fog othol, mert valamit csak segített, de mit csináljunk vele, valahogy nélkülözd, a gyerek jövőjét kell nézni, később ne okozzon bennünket, hogy miért nem irattuk be a polgáriba, most aztán fogjon hozzá a tanuláshoz, mert ott bizony tudni kell mindent.” „A Don mentén, 1942., szeptember 8. Édes anyukám! Azt írod, hogy jobb szeretnéd – ha a Józsi nem menne polgáriba, igazad van, hogy nagy hiányod lesz, de hát mit csináljunk, a *jövőjére nézve mégis csak jobb lesz, ha volna elegendő birtokunk, akkor ugysem engedném*, de így, ha megpróbálunk sokkal könnyebben betud jutni bárhova is. Most csak az a fontos, hogy a tanuláshoz fogjon hozzá, nehogy a többitől elmaradjon, azért a ház körül a játszás helyett, egy kicsit

A leányok számára viszont – mint ahogyan az a szélesebb társadalomban is jellemző – szüleik még ritkán képzeltek más pályát a háziasszonyságnál, gazdaszszonyságnál. Sokszor a legnagyobb gazdák leányainak a jogi vagy orvosi pályáról szőtt álma sem valósulhatott meg, mert szüleik nem akarták, hogy „kisasszon” legyen belőlük.⁶³¹ A fiúknak ekkor még nagyobb volt az esélye a továbbtanulásra, ha családjuk bírta anyagiakkal a tandíj fizetését. Mégis egyre több olyan kiskanizsai polgár volt már a két világháború között is, akik leányuk továbbtanulási terveit is támogatták, akiknek a karrierje aztán lehet, hogy mégiscsak megfenneklett – a házasság miatt.⁶³²

A lényeg azonban az, hogy mind a tényleges *életpályák*, mind az *életcélok* egyre sokszínűbbé, *heterogénebbé* válnak a kiskanizsai társadalomban, melynek tagjai számára már nem a föld az egyedül elképzelhető perspektíva. Ki a munkás lét és életforma, ki a kispolgári vagy egyenesen a nagypolgári életmód megvalósítása felé halad. Ezt fogalmazta meg N. Szabó is az 1920-as évek Kiskanizsájáról írva: „Az utóbbi évtizedekben nagyot változott a világ Kiskanizsán is. A sárral dobálózó gyerek⁶³³ talán kitűnő tisztviselő, ügyes kereskedő, derék iparos, megbízható postás vagy vasuti segédtsz lett. Nagyon megváltozott a világ, mert ma már tanult emberek is házasodnak Kiskanizsáról.”

A „civilizálódás” és modernizáció jelei mutatkoztak az életmódban és a tárgyi kultúrában is. 1894-ben, az utcai villanyvilágítás kiépítése után egyre több

segédhett dolgozni, be kell látni neki azt, hogy az utcába mindenki othol van, csak az ő édesapjának kellett eljönni ilyen messzire és hosszú időre, pedig a jó Isten tudja, hogy mikor szabadulunk meg innen.”

⁶³¹ A leggazdagabb család egyik leánysarja tehetséges volt, tanárnője kérte a szülőket, hogy engedjék továbbtanulni. A szülők válasza röviden ez volt: „Mi nem nevelünk kisasszont!” (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶³² Szép példáját mesélte el ennek egy jómódú gazda lánya (sz. 1916), aki jó tanuló lévén, előbb elvégezte a 4 polgárit, majd utána a 3 kereskedelmit is. Amikor bizonyos nézeteltérések támadtak közte és az egyik tanár között, édesapja lánya pártját fogva kijelentette, hogy nem hiányzik a kereskedelmi végzettség, mert tud annyi földet gyermekére hagyni, amiből megélhet. A leány ennek ellenére elvégezte az iskolát, de hogy mégsem lett kereskedő, annak az az oka, hogy – saját elhatározásából – férjhez ment 17 évesen. Az addig polgári módon öltözködő leány asszonykorában, saját indoklása szerint „praktikus okokból”, öltözött vissza viseletbe, hogy mégse városi ruhában és cipőben járjon ebédet hordani a mezőre. Az addig elsajátított szemléletmódot azonban nem vetkőzte le, s a mindennapi kerti munka, háziasszonyi teendők és két gyermek nevelése mellett továbbra is foglalkozott hobbijával, a szépirodalmi könyvek gyűjtésével és olvasásával, valamint a gobelin-hímzéssel.

⁶³³ Az idézet eleje ez: „A kiskanizsai földműves polgárság lenézte, lekicsinyelte a nagykanizsai iparost, tisztviselőt. Nem kellett neki a bugyogós, a nadrágos ember. Nem szerette, nem sokra becsülte. Ezelőtt harminc-negyven esztendővel a gyerekek, a suhancok sárral, kövéccsel üdvözölték az utcán haladó városi embert.” N. SZABÓ Gy. 1929. 347.

házba vezetik be Kiskanizsán is az áramot.⁶³⁴ Az öntudatosodó kiskanizsai polgárság az 1860-as évektől a nemzeti klasszicizmus jegyében – a Nagykanizsán az előző évtizedekben emelt épületeket, valamint a környékbeli udvarházakat másolva – egyre több végoromfalas, timpanonos házat emelt⁶³⁵, amelyek akkoriban még a klasszikus hármás beosztást alkalmazva (szoba, konyha, kamra vagy kisszoba, amelyet egy „folosó” köt össze) épültek (43–48. sz. kép). A 20. század elejére a házépítés és lakberendezés is megváltozott: egyrészt az ekkor épülő új házak közül egyre több már hosszanti fallal az utca felé nézett, szemben a korábbi fésűs telekbeépítéssel.⁶³⁶ Másrészt egyre több ház elé toldottak ún. „kódissállást”, amelyet néha be is építettek, s így „fórház” lett belőle (40. sz. kép). Az 1920-as évektől már nem építettek új házat szabadkéménnyel. Sőt a legtöbbször a füstökonyhájukat ekkoriban alakították át, s a kemence is kikerült az udvarra, ha egyáltalán még készítettek újat a konyha átépítése után.⁶³⁷ Az 1930-1940-es évektől a legtöbbször azonban nem vesződtek a régi épületek átalakításával, hanem új, kispolgári mintájú sátozott házakat kezdtek építeni (41–42. sz. kép). Erre az időben már a rakott sparherdek is kezdtek kimenni a divatból, amelyek az 1920-as években általánosan elterjedtek voltak, s öntöttvasból valót használtak helyette. A szobabelsők ekkoriban párhuzamos elrendezésűek voltak, amihez a „puliturozott” bútoraikat a kiskanizsaiak a városi asztalosnál csináltatták.⁶³⁸

⁶³⁴ A Gozdán-házban 1902-ben már volt áram, amit csak világításra használtak, egyéb elektromos berendezéseik nem voltak. (Saját gyűjtés.) A gazdasági helyzet rosszabbodása miatt az 1930-as években aztán sokan nem tudták fizetni a villanyszámlát: a város 1935. évi iratainak tanúsága szerint több mint 20 fogyasztó hálózatról való lekapcsolását rendelték el. MNL ZML Nagykanizsa m. j. város iratai, V. 1513. 1935.

⁶³⁵ A klasszicista oromfalak divatja kb. a századfordulóig tartott. KERECSENYI E. 1997. 101–121.

⁶³⁶ Makoviczky Gyulának az 1930-as évek elejéről származó leírása szerint, a telek hosszú, keskeny, utcára merőleges, kb. 12 méter széles, 32 méter mély. A lakóépület az utcára tűzfalal néz, míg a gazdasági épület a telekre merőleges. A pajta mögött szántó terül el. Legősibb formájában szerinte a Nagyrác utca környékén és a Szepetneki utcában figyelhető meg ez a telekrendezés. MAKOVICZKY Gy. 1934. 36–38. Ebben az időszakban még dokumentálni lehetett a régi típusú, faszervezetű, borona- vagy tapasztott sövényfalas, szabadkéményes, szalma- vagy zsupfedelű házak egyes példányait (37–39. sz. kép).

⁶³⁷ Ezek után a pékekhez vitték a kenyeret süttetni. A pékműhelyek államosítása okolható nagyrészt azért is, hogy az 1960-1970-es évektől már nem készítettek házi kenyeret, valamint hogy a lakodalokban a nagy, kerek tepsikben sült rétesek helyett a cukrászsütemények vették át, melyeket nem kellett egyszerre sütni, és melegen feladni az asztalra.

⁶³⁸ Ennek a fajta építkezésnek és lakberendezésnek az emlékeit gyűjtötte fel a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Sári Zsolt vezetésével a Kistrác utca 8. szám alatt.

Ezek a *polgárosodás* viszonylag látványos *jelei*. Azonban amit mi innen, a harmadik évezred elejéről parasztnak gondolnánk, az is jobbra egy új társadalmi-gazdasági helyzet terméke: mint például az asszonyi viselet. Az asszonyok, lányok közül főleg azok öltöttek városi ruhát az 1920-as évektől kezdve, akik munkát vállaltak és tanultak. De akik megmaradtak a „kerekszoknyánál”, már azok sem anyáik öltözetét hordták: az 1910-es évektől a „parasztos viselet” ugyanolyan gyors ütemben kezdett változni, mint a városi dámák által hordott ruhák divatja, amely ezekhez a változásokhoz az ötletet, a mintát adta.⁶³⁹ Kiskanizsán még az ezredfordulón is több volt a „kerekszoknyás” asszony, mint a „falusiak” között: még az 1930-as években születettek korosztályában is akadt, aki nem vetkőzött ki. Leginkább olyan asszonyokról van szó, akik egész életükben otthon dolgoztak a kertben, s piacoztak (69. sz. kép). A férfiak ezzel szemben korán, már az 1920-as évekre szinte teljesen elhagyták a bőgatyát⁶⁴⁰ (76. sz. kép). A két világháború között, egészen az 1950-es évekig megszokott dolog volt, hogy esküvő alkalmával a fiatal pár egyik fele viseletben, míg a másik városi divatú ruhában állt oltár elé (75. sz. kép).

*

Kiskanizsa népe tehát lassan, de biztosan elindult egyrészt a polgáriásulás vagy polgárosodás – másrészt a proletár lét felé. A birtok azonban a téveszesítésig rangot

(57. sz. kép). Az egykori tehetős gazdálkodó „Tojásos” Varga család háza az 1950-es években épült. Mivel egyetlen fiuk Kanadába disszidált 1956-ot követően, s gyermek nem élt többé a házban, a tulajdonosok nem érezték szükségét a felújításnak. Így a teljes berendezés a falfestéssel együtt megőrződött a 2000-es évek elejéig. A fal díszítése még a korabeli nagyon divatos több színű sablonos technikával készült, amely a nagypolgári vagy arisztokrata lakásbelső selyem és brokát tapétáit idézte (58–66. sz. kép).

⁶³⁹ A helyi textilipar, valamint az olcsó anyagok kereskedelmi választékának bősége megengedte a kiskanizsai asszonyoknak, hogy a színes kartont, bársonyt, gyolcsot, csipkéket a 19. század végétől beépítsék a viseletükbe, de mindezt egyfajta visszafogottabb színvilággal, polgáriásultabb ízlés szerint. Az 1. világháború végére a polgári divat hatására bokáig érő szoknya megrövidült, és megjelentek olyan új viseleti darabok is, mint a cenci (szögletes nyakkivágású, rövid ujjú ingféle), a vállasing, a réklitartó, és az öltözet legfiatalabb darabja, az 1910-es években elterjedő bugyogó. Az 1950-es években a kerekszoknyához már kosztümkabátot is varrattak, hozzá csipkeblúzt, selyemharisnyát, pántos fekete cipőt vettek fel. Lásd KERECSENYI E. 1999b. 174.; FRAZON ZS. 1992.

⁶⁴⁰ Anyagát régóta nem az asszony szötte, hanem takácstól vásárolták, később üzletben vett gyolcsból vagy vászonból varrták. A két világháború között már legfeljebb csak aratni vagy szénát kaszálni vették fel a férfiak.

jelentett, biztos megélhetést, ezért sokan érettségivel a zsebükben is visszatértek az eke szarva mögé. Amíg a föld érték volt, addig az önálló gazdálkodó „pógár” maradt a helyi társadalmi hierarchia csúcsán: egyszerre nyújtott követendő gazdálkodási példát és életmódmintát a hierarchia alján lévőknek.

A nagygazdáknak a középparaszti birtok mintájára vezetett gazdasága, az egész életvitel földbirtok-centrikussága, és mindezek megóvására kötött érdek-házasságok (melyek azért ebben az időszakban már kezdenek veszíteni jelentőségükből) azonban a kiskanizsai társadalom anakronisztikus elemének tűnnek, amelyek miatt – azt mondhatnánk – talán mégis inkább parasztokról van szó. A hagyományos „paraszti” gazdálkodás „luxusát” ebben az időben a túlnépesedéssel és a munkaalkalmak szűkösségével küszködő Kiskanizsán csak a legjobb módú birtokosok engedhették meg maguknak. Olyanok, akiknek elég nagy földterület állt rendelkezésükre ahhoz, hogy minden üzemágot működtetni tudjanak, amely egy öfenntartó gazdasághoz, az egész üzemszervezet – és a háztartás – önellátásának megvalósításához szükséges. Mint láttuk, ezek a legpénzkímélőbb módon termelő üzemek, ahol a józan ész is azt diktálja, hogy ne vonjanak be költségnövelő technikákat. A munkafolyamatok gyorsításának olyan eszközeit ők is szívesen alkalmazták, mint a ló húzta vetőgép, szalmabálázó vagy a cséplőgép, amelynek fenntartása olcsó volt, vagy nem igényelte a pénz mint csereeszköz bevonását. Ezt a tüntető tradicionalitást, amely valójában egy, az adott lehetőségek között nagyon is racionális gazdasági elvet takart, ragadják meg az olyan ragadványnevek (ahogyan a kiskanizsaiak mondják: „melléknevek”), mint: „Gozdán paraszt”, „Tislér paraszt”. Éppen azokra a magas társadalmi presztízsű birtokosokra aggatta e neveket tehát Kiskanizsa népének kevésbé jómódú része, akik más dolgokat illetően adott esetben nagyon is polgári felfogással rendelkeztek, e tekintetben viszont nem a rájuk nehezedő kényszer miatt vállalták – ha vállalták – a modernizációt. A hierarchiának ezen a felén, a csúcson „parasztnak” lenni rangot, észszerűen vezetett gazdaságot és legfőképpen biztos anyagi státust, viszonylagos gazdasági függetlenséget jelentett. A helyi hierarchia másik felén, az alján viszont ugyanez a „paraszt” elnevezés már mentalitásbeli elmaradottságot, maradiságot jelöl, olyan viselkedést és gondolkodásmódot, amely ellenkezik a rációval.

A „sáska” azonban mindent összevetve nem volt maradi, nevét éppen azért kapta, mert nem volt az. Nem ragaszkodott a hagyományokhoz önmagukért, a praktikumot tartotta szem előtt. A kereskedőszellem, az élelmesség mellett legalább annyira jellemző volt rá az újra való fogékonyság, nyitottság, kíváncsiság és kísérletező kedv. E tulajdonságok elkerülhetetlenül felértékelődnek ott, ahol szűkre szabottak a lehetőségek. Egy ilyen behatárolt helyzetből kitörni az egyes ember leginkább individuális módon, saját képességei és kockázatvállalási haj-

landósága által tud.⁶⁴¹ Az egyéni teljesítmény elismerése a két világháború között egyre jobban beépült a kiskanizsaiak értékrendjébe. Az ügyesség, rátermettség, tehetség, műveltség értékévé vált a szemükben, bármilyen területen kamatoztassa is valaki e tulajdonságait. Ezentúl a mérce inkább az érvényesülni tudás és akarat, mintsem a közösségi normák feltétlen és passzív követése lett – az életcélok lassan heterogenizálódtak. Hogy mi lett volna a vége ennek a folyamatnak, ha nem szól bele a történelem, ezzel kapcsolatosan ma már ugyanúgy csak feltételezésekkel lehet élni, mint az egész országban lezajló folyamatokat tekintve. Talán a sáska társadalom egy hajszálnyival már közelebb állt ahhoz, hogy valóban végbemenjen egy olyasfajta spontán polarizáció, mint amit Erdei is feltételezett: amely a társadalom egyik részét farmerré és hivatásos kertésszé avatta volna, másik részét pedig a francia parasztnak példájára paraszt-munkássá, majd teljesen kispolgári életformát követő munkássá tette volna.

⁶⁴¹ Hogy az újítások és a kockázatvállalás mennyire nem álltak messze a kiskanizsai gazdától, azt mutatja annak a kisbirtokosnak (M. J. sz. 1878) a története is, aki 1928-ban 8 holdas birtokára hitelt vett fel, traktort bérelt, s a tanácstól 50 hold rétet vett ki művelésre. Ám a kísérletnek szerencsétlen kimenetele lett: a föld rossz, tözegetes volt, a traktor megsüllyedt benne, nem lehetett vele rámenni a rétre. A vállalkozás csődbe ment, s a traktor napi 500 pengős bérleti díja, valamint a terület bérleti díja akkora adósságba verte a 10 gyerekes családot, hogy majdnem elvitte a teljes birtokot. Úgy tudtak megmenteni belőle 3 holdat, hogy egy ismerős kezességet vállalt értük, akinek az adósságot azontúl törlesztették. (Saját gyűjtés, 1991.)

KISKANIZSA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLETÉNEK VÁLTOZÁSAI 1945 UTÁN NAPJAINKIG

A családi gazdálkodás átalakulása a szocializmusban

Mindeddig a 2. világháború előtti időkről beszéltünk. Az 1945-öt követő változások, főleg az 1949 utáni kötelező beszolgáltatás korszaka, majd az erőszakkal kollektivizálás Kiskanizsa életében is hatalmas törést jelentett. Láthattuk, hogy a helyi társadalomban a polgárosodás jelei az életmódban, mentalításban és a gazdálkodásban is egyre jobban megmutatkoztak. Az új politikai helyzet, mint ahogy az ország többi részében, itt sem kedvezett az agrárvállalkozóvá válásnak. A piactudományba való nagyobb mérvű bekapcsolódással szerzett tapasztalatok azonban jelentettek annyi tartalékot a „sáskák” számára, amire aztán gazdasági státusuk megőrzését alapozhatták. A kettős aktivitás, illetve a családokban a foglalkozási atomizáció csak a gazdarétegek egy részének számára jelentett újonnan megoldandó feladatot. Így a kiskanizsaiaknak gyorsan sikerült lépést váltaniuk, olyannyira, hogy az 1970-1980-as évekre már a nagykanizsaiak számára is szembezőkő módon sikerült megteremteniük a családi jólétet – amelyhez mindenekelőtt a családtagok szoros együttműködésére volt szükség. Ekkor még a sáskák története sikertörténetnek tűnik, amely azonban már magában hordozza a későbbi, rendszerváltás utáni hanyatlás okait.

Ebben a fejezetben tehát ezeket a változási folyamatokat szeretném végigkísérni. Kicsit nehezebb dolgom van, mint az 1920-1930-as esztendőkkal, mert az 1941-es népszámlálástól kezdve 1990-ig nincsenek olyan statisztikai adatok, amelyek kizárólag Kiskanizsára vonatkoznának. Ezért megállapításaimat fokozottabb mértékben vagyok kénytelen egyéb áttételes, írott és orális forrásokra alapozni.

Az 1950-es évek politikájának hatása az üzemgazdálkodásra és az első típusú termelőszövetkezetre

Az ismert történelmi események 1945 után Kiskanizsa fölött sem vonultak el nyomtalanul. Sok család megsínylette a változásokat, pedig, mint láttuk, igazi nagygazdák nem is igen voltak Kiskanizsán. Mégis több, valójában csak középbirtokkal rendelkező családot nyilvánítottak kuláknak, akik számos atrocitást szenvedtek el „jó gazda” mivoltjuk miatt.⁶⁴² Bár a legtöbb kiskanizsai meggyőződéssel mesélte, hogy az akkori bírónak, Gozdánnak⁶⁴³ köszönhetően senkit nem vittek a Hortobágyra a kulákok közül, valójában voltak családok, akik sok időt eltöltöttek ott embertelen körülmények között,⁶⁴⁴ mások hónapokig becsomagolt bőröndökkel várták, mikor deportálják őket. A leggazdagabbak, „Gozdán paraszték” három lánya addigra már férjhez ment, mindhárom megkapta a maga jussát az addigra 98 holdasra gyarapodott birtokból, s külön gazdálkodtak. Mégis fel kellett ajánlaniuk „kötelezően önként” az államnak 50 holdat,⁶⁴⁵ s rajtuk kívül még talán Szomolányiéknak is, amelyért később kárpótlást sem kaphattak.

⁶⁴² Kb. 12-13 családról lehetett szó, akiket kuláknak nyilvánítottak. Többek között a „Gozdán paraszték”, Szomolányiék, „Kisiván” József és családja, „Kölesék”, „Murki” Sándor családja, Kálcsics Ferenc és családja, „Szinekek”. Az országban másutt is ismeretes módszerek szerint minden lehetséges eszközzel igyekezett a hatalom megintgatni ezeket a gazdáknak a biztonságérzetét. Mindenért zaklatták és büntették őket: ha pókhálós volt az istálló sarka, azért, ha a biciklivel a sáros út helyett a járdán hajtott, azért, ha a deszkakerítésre kötelezően kiszögeezett „kulák”-plakát eltűnt, akkor azért. A folyamatos házkutatások során a háziaknak mindig a karhatalmisták nyomában kellett járniuk, mert félték, hogy eldugnak egy töltenyt vagy egyéb kompromittáló tárgyat, iratot, ami miatt börtönbe kerülhettek volna – mint ahogy néhányan valóban nem kerülhették el ezt a sorsot. Volt olyan asszony, aki azért ült egy évet a börtönben, mert valaki följelentette, hogy estig nem fejezte be a szántást. Máskor csak úgy menekülhettek meg a börtöntől, amely a beadási kötelezettség nem teljesítéséért várt volna rájuk, hogy a 24 órán belül követelt 120 liter zsírt a rokonság hordta össze, de még a cigány családok is vittek nekik, hogy meglegyen az előírt mennyiség.

⁶⁴³ Nem azonos a legnagyobb földbirtokos „Gozdán paraszttal”. A legenda szerint, amikor ráparancsoltak, hogy írja össze a település kulákjait, a saját nevét írta előre, s így a többiek is megmenekültek attól, hogy kuláknak nyilvánítsák őket.

⁶⁴⁴ Az egyik ilyen család, melléknéven „Trojkóék” rizsültetvényeken dolgoztak a Hortobágyon. Az egyik lányuk ott is született. Ahogy egy ismerősük mondta, mikor hazajöttek, „igen hajtottak, hogy jussanak valamire”. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶⁴⁵ Knausz Józsi bácsit Gozdán bíró figyelmeztette, hogy ne ellenkezzen, írja alá a felajánlást, mert „kiemelhetik”, elhurcolják a Hortobágyra. Haszon Rozi néni vitte nekik a hírt, hogy bevagonyírozzák a kulákokat, ezért mégis úgy döntött, hogy felajánlja, amit a gyerekeire akart hagyni. Katalin lánya szerint búskomorságba esett, belebetegedett, amiből csak az gyógyította ki, hogy vejei melléálltak, mindenben segítettek. (Saját gyűjtés, 1995.)

A kisebb birtokosok 1945-ben kaptak valamennyi földet a felosztott úri birtokokból, de azzal kapcsolatosan statisztikánk sajnos nincsen, hogy hány kiskanizsai részesült ebben a juttatásban.⁶⁴⁶ Mindenesetre a növekvő számú törpebirtokosok továbbra sem tudták megfelelő felszereltség hiányában a vágyott minta szerint művelni földjeiket, sokan – nyilván a háború utáni lóhiánynak is betudhatóan – ökör- vagy tehénfogattal szántottak.

A beszolgáltatási kötelezettség egyaránt sújtott minden réteget, s olyan nehéz helyzetbe hozta e környék legrátermettebb földműveseit, hogy az Alföldre jártak gabonát, baromfit vásárolni, az előírt mennyiség előteremtésének érdekében. Azt is megszabták központilag, mit kell termelni: napraforgót, kendert, ricinust, olajlent, amivel a kiskanizsaiak addig nemigen foglalkoztak. Mivel a beszolgáltatandó mennyiségek megállapításánál nem vették figyelembe a helyi termésátlagokat, gyakran saját fogyasztásra is alig maradt valami, tőkét felhalmozni, gazdaságot fejleszteni pedig egyáltalán nem tudtak.⁶⁴⁷

Egyetlen olyan ágazata volt a népgazdaságnak, amit nem vontak teljes ellenőrzés alá: ez pedig a zöldségtermelés- és értékesítés. Ráadásul az 1950-es évektől az 1980-as évekig töretlenül nőtt a zöldségfélék iránti kereslet, részben a konzervipar fejlődésének hatására, részben a fogyasztási szokások megváltozása miatt.⁶⁴⁸ Így a sáskáknak nem kellett felhagyniuk kertészeti hagyományaikkal, hanem éppen ez segítette átvészelniük a nehézségeket, majd a későbbiekben ez volt az, ami új fellendülési lehetőséggel kecsegtetett.

Az önálló gazdálkodást még az is megnehezítette, hogy az első típusú téesz számára a határ legjobb részeit jelölték ki termelésre. A kisajátítások során a gazdáknak saját, magas aranykorona értékű földjeik helyett rossz minőségű, addig szinte a művelésből teljesen kimaradt területeket adtak. Így elérték azt, hogy az

⁶⁴⁶ A városban 1000 holdat osztottak ki 174 igénylőnek. A földosztás nem terjedt ki az egyházi és nagyobb magánbirtokokra. A 2. világháború előtt a művelhető földterületeknek megközelítőleg a fele a Batthyány-Strattmann-uradalomhoz tartozott, amiből 1500 katasztrális hold területet 1940 és 1942 között eladtak a város mezőgazdaságból élő népességének. HALÁSZ I. 1999b. 101. A földosztásokkal kapcsolatban adatközlőim felosztott zsidó birtokokat emlegettek, amelyekből nem a legszegényebbek kaptak, hanem azok, akik „közel voltak a tűzhöz”. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶⁴⁷ Ami a legfájóbb volt számukra, így fogalmazták meg: „Sorakoznyi köllött a kenyérér’, pedig termelők vótunk.” „Bezzeg, akinek munkahelye vót, attól nem vonták el a fizetésit.” (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶⁴⁸ A nők tömeges munkába állásával elterjedt a hideg vacsora fogyasztásának szokása. Mivel a család az üzemi konyhán vagy az iskolai menzán étkezett délben, este felvágottféléket ettek nyers paprikával, paradicsommal. Nőtt azoknak a főzelékféléknek a vásárlása is (zöldborsó, zöldbab, karfiol), melyeket kevesebb hússal vagy húspótlóként is lehetett fogyasztani. Összességében másfélszeresére nőtt az egy főre jutó zöldségfogyasztás: 1937-ben 41,3 kg, 1955-ben 62,8 kg. BÁTORI B-né – FÜZES I. 1963.

alacsony hozamú, távol fekvő parcellákon küszködő magántermelők közül sokan már az első, szakszövetkezet jelleggel működő téeszbe beléptek. A sokat sanyargatott kulákok közül is többen így jutottak lélegzethez: mihelyt lehetett, beléptek, hogy megszabaduljanak a birtoktól.⁶⁴⁹ Ennek ellenére azok voltak többségben a tagok között, akik a belépésig törpebirtokosok voltak.⁶⁵⁰ Valószínűleg az általános ellenérzés miatt sem maradhatott hosszú életű az első téesz: megszólták őket a jobb gazdák, úgy vélték, hogy a téeszcsét nekik kellett az adóikkal eltartani.⁶⁵¹ Amikor az ötvenes évek második felében, kb. 3-4 év működés után felbomlott, a gazdák nem a régi földjeiket kapták vissza. Ez jelentős „érvként” szólt amellett, hogy a második téeszbe is belépjenek.

Kollektív üzemgazdaság és egyéni kistermelés

1956 után az államhatalom lemondott arról, hogy a beszolgáltatás útján, közvetlen módon vonja el a mezőgazdasági szektor jövedelmének egy részét, de nem mondott le arról, hogy áttételesen mégis ellenőrzése alatt tartsa a túlságosan is önálló, politikailag nem megbízható „parasztok” kisüzemeit. Részben a központosított szabályozott árak révén, az agrárrolló⁶⁵² kinyitásával tudta e célját megvalósítani. Ez azt eredményezte, hogy a földműves családok bevételei a munkáscsaládokénak a felét is alig érték el, s investálni sem tudtak gazdaságaikba megfelelőképpen. A gazdaságokat ezenkívül még egyre növekvő pénzádókkal⁶⁵³ is sújtották.⁶⁵⁴

⁶⁴⁹ Egyik adatközlőm szerint, aki férje nagygazda családjának birtokaival lépett be, az első téeszben 27-en voltak, és demokratikusan működött. Mindig megbeszélték, mi a teendő, és együtt művelték valamennyiük földjét. (Saját gyűjtés, 2001.)

⁶⁵⁰ Többek véleménye szerint a lumpenelemek, cselédek léptek be az első téeszbe, akik nem szerettek dolgozni. Ennek az egyértelműen negatív képnek ellentmondani látszik, hogy ugyanakkor felhozzák „Köles” gazda példáját, aki „igazságos, dolgos, komoly ember” hírében állt, s nagygazda létére elsőként lépett be mindkét téeszbe. A másodikban elvállalta a tejkezelőséget. A család törekvő voltára utalva mindig rámutattak, hogy unokája állatorvos lett.

⁶⁵¹ Egyik volt nagygazda fia mesélte, hogy az 1950-es években, általános iskolásként énekelték a következő gúnydalt a téesztagok ablaka alatt: „Legyőztetek, beléptem a téeszcsétekbe...”

⁶⁵² Az agrárrolló 1958-ban 9,5%, 1959-ben 17% volt. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 364–365.

⁶⁵³ 1957-től a különböző adók összegei 50%-kal megnöttek. PETŐ I. – SZAKÁCS S. 1985. 433.

⁶⁵⁴ Egy volt 15 holdas gazda (M. L. sz. 1928) elmondta, hogy 1959-ben 14.400 Ft adót fizetett, majd 400 Ft pótdót vetettek ki rá. Ez az összeg tartalmazta az alapadót

A végrehajtó hatalom szándékai szerint mindez arra is szolgált, hogy a birtokosokat meggyőzze a kollektív gazdaságokhoz való csatlakozás szükségességéről.

A Rákosi-érát követően, alig hogy a gazdák 3-4 év alatt kezdték volna összedni magukat, jött az újabb téeszésítési hullám. A második téesz 1960. február 1-jén alakult meg 751 taggal, 3842 katasztrális holdon, „Sáska Petőfi Termelőszövetkezet” néven.⁶⁵⁵ Mint az országban a legtöbb helyen, itt is csak erőteljes „rábeszélés”⁶⁵⁶ hatására voltak hajlandók csatlakozni a gazdák. Gyakorlatilag mindenki belépett, két-három kisbirtokos kivételével.⁶⁵⁷

Ennek ellenére a téesz folyamatos munkaerőhiánnyal küzdött. A megalakuláskor a 751-es taglétszám, amelyből 608 vett részt ténylegesen is a munkában, 71 hónappal később 661 főre apadt, amely létszámból 252 volt járadékos és 326 dolgozott.⁶⁵⁸ A tagnyilvántartó könyv összesítése szerint 1967-ben már csak 644 tagja volt a téesznek, ebből 265 volt a férfi, 379 a nő, közülük összesen 263 volt járadékos. A különbséget az elhalálozásokkal lehet magyarázni, mert kilépés 1966-ig nem történt. Ebből is kitűnik, hogy a téesztagoknak magas volt az átlagéletkora.⁶⁵⁹ Az 1970-es években a kiskanizsaiak közül még kevesebben vettek részt tevőlegesen is a termelőszövetkezet munkájában.⁶⁶⁰

a szántók és a rét után, a gyümölcsösökért, szőlőkért az alapadó hétszeresét számolták fel. A jószágok után 800 Ft lóadót kellett fizetni, de emellett még a fűbért is le kellett rónia. Volt még útadó, borfogyasztási adó, s a gazdák állták a mezőőrök és a hegyőrök fizetését. Hogy milyen súlyos terheket jelentett ez a gazdaság számára, azt jelzik az arányok: egy mázsa búza ára akkoriban 250-300 Ft volt, kb. egy csizma ára, 4000 forintért pedig már egy tehenet lehetett kapni.

⁶⁵⁵ A sáska öntudat a névválasztásban ismét megmutatkozott, a javasolt Petőfi nevet a tagok csak a „Sáska” kiegészítéssel voltak hajlandók elfogadni. PUSZTAI J. 1970.

⁶⁵⁶ Egyik kedvelt módszer a lábtaposás volt. Volt olyan is, aki 3 hónapot ült börtönben „kuláksága” miatt.

⁶⁵⁷ Ezek az „ellenállók” jártak talán a legrosszabbul. Mindannyian a határ legtávolabbi, legrosszabb részein kapták meg földjeiket a téeszföldek kimérése után. Az állam részéről semmilyen támogatásra nem számíthattak; de ugyanúgy a téesz sem segítette őket gépekkel vagy a termények felvásárlásával. Sajnos a terepmunka idején már egy ilyen gazda sem volt az élők sorában, ezért nincs első kézből származó információ a gazdálkodásukról.

⁶⁵⁸ Az 1965. december 31-i adatok szerint, amelyek Muczer József nyugdíjas főagronómus 1966-ban írt, *A nagykanizsai Sáska Petőfi Mg. Termelőszövetkezet gazdálkodásának elemzése* című szakdolgozatából származnak. Az adatok rendelkezésre bocsátásáért ezúton is szeretnék köszönetet mondani neki.

⁶⁵⁹ 20-30 év között mindössze 4 fő volt, 30-50 év között 172, míg az 50-60 éves korosztályt 183, a 60-70 évest 156, és a 70 év felettieket 146 fő képviselte. MUCZER J. 1966. 4.

⁶⁶⁰ Statisztikai adatokkal nem rendelkezem az 1970-es évek kiskanizsai lakhelyű téesztagosságával kapcsolatban, de fentebb bemutatott életkori megoszlásból könnyen ki lehet következtetni, hogy az aktív tagság létszáma 10 évvel később minimum a felére

A tagoknak jövedelmet munkaegység-teljesítés után fizettek. Eleinte utólag történt az elszámolás (kb. 8 Ft/munkaegység),⁶⁶¹ aszerint, hogy a téesz megtermelt nyereségéből a gépek és kemikáliák vásárlása után mennyi maradt. 1962-1963-tól előleget (20 Ft/munkaegység)⁶⁶² adtak a tagoknak. A nők számára a nyugdíjra való jogosultsághoz 100, a férfiak számára 150 munkaegységet volt kötelező teljesíteni évente. Könnyű munkával, vízhordással, takarítással napi nyolc órában 0,8 egységet lehetett megszerezni, nagyon nehéz munkával (zsákolás, kazalrakás, fafűrészelés) 1,6-ot. Így egy téesztagnak legalább 100 napot le kellett volna dolgoznia. A munkaegységeken kívül a tagok vállalhattak részesművelést, amelyet természetben vagy készpénzben honorált a szövetkezet.⁶⁶³ Havi fizetés jellegű juttatást 1970 körül kezdtek adni a tagoknak.

A téesz fő termelési profilja a búza, rozs és legfőképpen a kukorica előállítására volt ebben az időszakban. Emellett az állattenyésztés, főleg a sertéstartás vált hangsúlyossá az 1960-as évek végére.⁶⁶⁴ Mivel a város terjeszkedése miatt az első időkben évente kb. 100 hold területet vesztek, úgy vélték, hogy egyre inkább szükségessé válik majd az intenzív ágazatok fejlesztése. Annál is inkább, mert ennek megvalósításhoz az üzem minden szempontból kitűnő adottságokkal rendelkezett: a városi üzemeknek a tejtermékek és a sör előállítása során keletkezett melléktermékeit az állattenyésztésben fel tudták használni, a 7-es műút és vasút közelsége pedig a primőrárak gyors célhoz juttatását tette lehetővé. Azonkívül ott volt a tagságnak az intenzív kultúrákban szerzett nagy termelési tapasztalata és elismert munkakultúrája, amelyre szintén támaszkodni kívántak.⁶⁶⁵ Ám a nagybani szántóföldi zöldségtermesztés, melyet az első évben 213 holdra terveztek, a hozzá fűzött reményeket nem váltotta be.

esett vissza (az önkéntes kilépésekkel nem is számolva). Emiatt biztos állítható, hogy ekkor már sem a női, sem a férfi népesség foglalkoztatásában nem játszhatott hangsúlyos szerepet a termelőszövetkezet egy olyan településen, melynek lakosság száma egy kisvároséval vetekedett. (Kerecsényi Edit becslése szerint Kiskanizsát 1984-ben kb. 10.000-en lakták. KERECSENYI E. 1984. 82.)

⁶⁶¹ Saját gyűjtés 1992.

⁶⁶² MUCZER J. 1966. 5.

⁶⁶³ A részesmunka nagyjából a hagyományos részesbérleti rendszer szerint működött. Vegyszeres kukorica szedéséért 15%-ot, kapás kukorica műveléséért, betakarításáért 33%-ot, burgonya műveléséért 25%-ot, mákért 30%-ot, cukorrépáért mázsánként 10 kg cukrot, hagymáért 50%-ot, rétet előkasálásáért 33%-ot, sarjúért 50%-ot kapott a tag. Készpénzzel elsősorban a szerződéses dolgozóknak, állandó munkára leszerződött tagoknak, traktorosoknak és alkalmazottaknak fizettek. MUCZER J. 1966. 6–7.

⁶⁶⁴ PUSZTAI J. 1970. 107.

⁶⁶⁵ Érdemes kiemelni, hogy az értékesítésben továbbra is hűek maradtak a sáska hagyományokhoz. A kanizsai piacra ugyanis lovaskocsival szállították az árut, amit egy-két asszony adott el, s egy ellenőr elszámoltatta őket a befolyt összegről. Kevésbé romlandó árut a nagybanira is szállítottak, Pestre.

Az ok egyszerű: a tagság teljesen eltérő módon viszonyult a közöshöz, mint a sajátjához. A téesznek, amely amúgy is küszködött a tagok elöregedése miatti munkaerő-csökkenéssel, szembe kellett néznie azzal is, hogy a meglévő, munkaképes tagállomány sem szívesen pazarolja idejét a kollektív termelésre. Az 1965-ös évben 75 munkaképes tag egyáltalán nem vett részt a munkában, ezzel szemben mindössze 133 fő dolgozott le annyi munkaegységet, amely biztosította a megélhetése alapját.⁶⁶⁶ Ráadásul a meglévő munkaerő sem volt elérhető a nyári munkacsúcson idején, amíg a háztájiban nem végzett a saját munkájával. Nem túlzás, hogy a brigádvezetők reggelenként valósággal kérelték a tagságot, hogy menjenek dolgozni.⁶⁶⁷ Aki a kötelező munkaegységszámot egyáltalán elvégezte, az is inkább azért, hogy a saját szőlejeért, amit szintén bevontak a téesztulajdonba, ne kelljen emelt bérleti díjat fizetnie.⁶⁶⁸ Egy tagra egyébként 2,3 katasztrális hold háztáji és bérletes terület jutott,⁶⁶⁹ amit főként a saját kertből és a szőlőből állt.

A vezetőség tehát kénytelen volt más megoldást keresni: a munkaerőhiányt részben a honvédség segítségével, részben a gimnáziumi politechnika oktatás keretein belül diákok munkájával próbálta enyhíteni, valamint szerződéses munkaerőt alkalmaztak 4,50 forintos órabérrel. Az 1965-ben létrehozott kertészeti komplexumban (80 hollandágy, egy kéthajós szaporítóház és 2 csomagolósín létesítése 4,5 millió forintos beruházással), ahol a szakszerű és folyamatos munkavégzés elengedhetetlen volt, 30 állandó dolgozót és egy kertészmérnököt alkalmaztak.⁶⁷⁰ A hetvenes években végül felszámolták a kertészetet, mert nem volt gazdaságos annak ellenére sem, hogy a kezdeti 22-24 növény helyett csak 10-12 fajtaival foglalkoztak.

A téesztagok és az alkalmazottak között az illetmények és járadékok tekintetében eleinte nagy volt a különbség. A téesztag 70 éves korban mehetett nyugdíjba, az alkalmazott 60 éves korban. Tagnak nem járt szabadság, csak az alkalmazottnak, ezért sok tag, főleg a traktorosok, szerelők átmentek alkalmazotti státusba. A tagság egyetlen előnye az volt, hogy egy hold háztáji járt vele, az alkalmazotti státusszal csak 800 négyszögöl. Ezek a különbségek az 1970-es évekre kiegyenlítődtek, úgyhogy az alkalmazottak is visszaléptek tagnak.

⁶⁶⁶ MUCZER J. 1966. 5.

⁶⁶⁷ Interjú Muczer Józseffel 1999.

⁶⁶⁸ 441 katasztrális hold szőlőt és 136 hold gyümölcsöst vettek téeszállományba, de ezeket azonmód bérbe is adták eredeti tulajdonosaiknak. A szőlőterületek nagyobb része ugyanis sem elhelyezkedésénél fogva, sem fajtaválasztéka miatt (a legtöbb szőlő direkt termő volt) nem volt alkalmas nagyüzemi művelésre. MUCZER J. 1966. 5. Az 1960-as évek vége felé a négyszögölenkénti 1,50 forintos bérleti díj fizetési kötelezettségét megszüntették.

⁶⁶⁹ MUCZER J. 1966. 5.

⁶⁷⁰ MUCZER J. 1966. 20.

A tagok között, mint azt fentebb láttuk, több volt az asszony, gyakorlatilag ők „vittek be” a földet, állatokat és eszközöket, míg férjük inkább jobban fizető ipari munkát vállalt, például az „Izzóban”, az „Üveggyárban”, a „Sörgyárban”. A férfiak szabadságuk alatt gyakran besegítettek az asszonyoknak a munkaegység-teljesítésbe.

Kilépni önszántukból azonban nem volt könnyű, csupán az 1970-es évek elejétől engedélyezték nagyobb számban a tagok távozását a szövetkezetből. Ha egy éven keresztül nem dolgozott valaki a téeszben, megszűnt a tagsági viszonya, és nehezen is talált magának új munkát.⁶⁷¹ Ezért az 1960-as években sokan inkább azt az utat választották, hogy megfizettek egy napszámost, aki helyettük elment dolgozni, míg maguk inkább a szőlőben és a kertben dolgoztak, vagy állataikkal⁶⁷² foglalkoztak – és pénzt kerestek.⁶⁷³ Ezt természetesen azok tehetők meg elsősorban, akik korábról megfelelő nagyságú szőlő- és kertterülettel rendelkeztek. Akkor is így jártak el, ha egyéb haszthatatlan dolguk volt, például házépítés; ebben az időben sokan bontották le ugyanis régi hosszanti alaprajzú parasztházaikat, hogy sátoztetős modern, fürdőszobás épületet emeljenek a helyébe egy-két bika árából, vagy egy-egy évi jobb alma- vagy borteremés árából.

A tehetős és szegényebb rétegek közötti feszültség ilyen módon még a téeszben is fennmaradt, hiszen a szegényebb jóformán csak a szövetkezetbeli munkájára támaszkodhatott, és évi 300 napot dolgozott. 1970 körül alakult ki a téeszben a kiskanizsai tagságon belül egy stabil, megbízható, 50-60 fős törzsgárda, akik állandóan a téeszben dolgoztak, főleg állattenyésztők, traktorosok, szerelők. Az 1970-es években – szociális megfontolások miatt is – összesen kb. 440 embert foglalkoztatott az új, egyesült téesz (lásd alább), ebben a létszámban volt kb.

⁶⁷¹ Egyik adatközlőm (sz. 1928) 3-4 évig dolgozott fogatosként, majd – mivel itt nagyon keveset tudott keresni – átment az állattenyésztő részlegbe. Egymaga 40 bikát gondozott reggel 5 órától este 1/6-ig, ami veszélyes és fáradtságos munka. Mivel itt sem találta meg a számítását, felmondott. Egy évig fuvarozásból élt, majd mikor végre munkát talált a gázkutak mellett, „pártvonalon” gondoskodtak arról, hogy elküldjék: féltek, ha őt alkalmazták, mások is inkább elmennek a szövetkezetből. Végül egy síófoki központú vállalatnál alkalmazták éjjeliőrként, mellette pedig továbbra is fuvarozott. (Saját gyűjtés, 1992.)

⁶⁷² 1965. december 31-én a háztáji gazdaságokban tartott állatállomány 250 tehénből, 103 hízómarhából, 100 növendékből, 85 igáslóából, 40 kocából, 250 hízósertésből, 280 süldőből és 7500 baromfiból állt. A háztájikban a teljes téesz állatállománynak az 56, 7%-át tartották. Bár a vonóállatok tartása a zártkerti területek megműveléséhez – amit a téesz nem tudott elvégezni – is szükséges volt, és a tagok számára a részesművelés révén a takarmány beszerzése sem okozott gondot, az állatállomány mégis csökkenő tendenciát mutatott. MUCZER J. 1966. 30–31.

⁶⁷³ Egyes családokban az összes jövedelemnek akár 80%-a is a háztájiból, szőlőből származott. A több munkaegységet teljesítő fogatosok, állatgondozók jövedelméből talán valamivel többet tett ki a téeszből kapott juttatás. Interjú Muczer Józseffel 1999.

30-40 kis teljesítményt felmutató „vattaember”, hogy alacsony fizetésük révén lejjebb szálljon az egész téesz bérszínvonala, és ne kelljen annyi tb-járulékot és adót fizetni utánuk. Így a többi dolgozó kicsivel magasabb bért kaphatott.⁶⁷⁴

Időközben a termelőszövetkezet egész üzemgazdálkodása és szervezete is megváltozott. 1973-1974-ben egyesült a Kanizsa környéki 5 szövetkezet (a bajcsai, a bagolai, a sánci, a nagykanizsai Vörös Csillag és a kiskanizsai Sáska), hogy egy valódi nagyüzemet hozzanak létre, ahol a gépekkel művelhető extenzív ágazatok, valamint a nagyállattartás kerültek előtérbe. Innentől számíthatjuk annak a termelőszövetkezetnek a fennállását, amely ma is működik kiskanizsai székhellyel Alkotmány néven⁶⁷⁵, bár már nem ugyanazon szervezeti formában, hiszen az 1980-as évek végén jelentősen megváltozott a törvényi szabályozás.⁶⁷⁶

A „fóliasátor-korszak”, a sáska kertészkedés virágkora

A téesz megalakulása után „az emberek egy éven belül magukra találtak” – ahogyan azt a téesz egyik volt vezetője megfogalmazta. Gyakorlatilag a háztáji biztosította a téeszparasztok megélhetését. De nemcsak a téeszben dolgozóknak, hanem azoknak a családoknak is a kert és a szőlő jelentette az anyagi fellendülés

⁶⁷⁴ Interjú Muczer Józseffel 1999.

⁶⁷⁵ A Sáska Petőfi Termelőszövetkezet elnökei voltak az 1960-as években: Csanádi János, Gozdán József (a volt bíró), Góber József, Horváth „Potrévec” József (az egykori legtehetősebb család fejének, Knausz Józsefnek a veje), aki 1964-től 10 évig volt elnök, és 1 évig még az egyesült téesz is ő vezette. Később az egyesített termelőszövetkezetek élére Millei Józsefet nevezték ki elnöknek, aki az évezred végéig töltötte be ezt a posztot. Utóda Siti Ferenc lett.

⁶⁷⁶ 1988. október 5, a Társasági Törvénynek a Parlament általi megszavazása után két új szervezet is alakult a téesz vezetőségi tagjainak részvételével. Az egyik ilyen a „WI-KA” Export-Import Kereskedelmi Termelő és Szolgáltató Kft., melynek társasági szerződése szerint tevékenysége (a fémkohásztól kezdve a piaci kiskereskedelmen át a háztartási munkákig összesen 26 féle) 1990. november 1-jén kezdődött, székhelye pedig megegyezik a téesz székhelyével. Ügyvezetője Mucsi István. MNL ZML XXX.237. 32. doboz: 268/1991. A másik a „Nagykanizsa és Környéke Agrokémiai Társaság Újudvar” Közkereseti Társaság Vasútállomás Újudvar, melynek a levelezési címe szintén maradt a téesz székhelyének címe, 1989. decemberében alakult. MNL ZML. XXX.237. 31. doboz 118/90.; <https://www.ceginformacio.hu/cr9310604436> utolsó letöltés. 2019. július 23. Mindezek mellett megmaradt az Alkotmány Mezőgazdasági Termelőszövetkezet is, a cégkivonat szerint 1990. október 25-én újjáalakulva, a korábban is végzett tevékenységekkel. MNL ZML XXX.237. 36. doboz Alkotmány Tsz Nk iktatott irat 248:2001.

forrását, amelyek „pluriaktívak” voltak, azaz egy vagy több családtag már nem a mezőgazdaságban dolgozott.

Ez azt jelentette, hogy az extenzív művelési ágaktól megfosztott egykori birtokból megmaradtak az intenzív ágazatok, s a sáskák ezentúl minden erőfeszítésükkel azon voltak, hogy ezeket fejlesszék.⁶⁷⁷ Ennek eredményeként a kertműveléssel hasznosított földek, mint arra fõntebb is rámutattunk, kétszer akkora területet foglaltak el, mint a két világháború között.⁶⁷⁸ Tulajdonképpen az egész munkabíró kiskanizsai társadalom áttért egy olyasfajta háztartás- és üzemgazdálkodásra, mint amelyet korábban a „kétlaki” kis- és törpebirtokosok folytattak. Annyi különbség volt a korábbi időszakhoz képest, hogy a kertészeti és szőlészeti termelésben egyre nagyobb szerepet játszottak a technológiai újítások: a mezőgazdaság technikai forradalma az 1960-as évektől kezdve – nem kis részben a téésznek köszönhetően – „betört” a kiskanizsai kertekbe.

A mezőgazdaság technikai fejlődésével új korszak nyílt a kiskanizsai kertkultúra történetében 1960 után. Egyre nagyobb számban használták a termelők az üveg-
tetős melegágyakat. Az igazi áttörést azonban az olcsóbb beszerzésű és kevésbé sérülékeny fóliasátor⁶⁷⁹ elterjedése hozta kb. az 1950-es évek végén⁶⁸⁰ és az 1960-as

⁶⁷⁷ A nagykanizsai piac felhozatalában is kitűnően nyomon lehet követni a kisüzemek termékszerkezet-váltását, tudniillik jellemző az egész 20. század folyamán, hogy a zöldségek 80-90%-át sáskák árusítják, míg a gyümölcs, baromfi és tojás inkább a környékbeli falvakból származik. 1957 és 1961 között a tipikusan szántóföldi termesztésű burgonya mennyisége például negyedére, 4450 mázsára esett vissza, a fejeskáposzta az ötödére (1193 q), a vöröshagyma kb. kétharmadára (1506 q), a paradicsom 60%-ra (992 q). Hatszorosára nőtt viszont a saláta (1087q), és majdnem kétszeresére a zöldborsó (535q) mennyisége.

⁶⁷⁸ A kertek és gyümölcsösök Nagykanizsán 1935-ben 428 holdon terültek el, 1962-ben 536, 1966-ban 900 holdon. Ezzel párhuzamosan a szőlőterületek csökkentek: 1935-ben még 462 holdon, 1962-ben 451 holdon, 1966-ban pedig már csak 371 holdon folytattak szőlőművelést. A csökkenés okát valószínűleg a szőlő-, illetve a boreladás egyre alacsonyabb jövedelmezőségében kell keresnünk. *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény, Földterület III.*, Községsoros adatok 1870–1970, 1971.

⁶⁷⁹ A mezőgazdasági szakirodalom szerint 1957-ben Magyarországon 215 hektárnyi területen emeltek üveges melegágyakat, palántanevelés céljából. 5-6 év alatt ez a szám kétszeresére nőtt, majd az 1960-as évek második felétől csökkenni kezdett. A csökkenés oka a fóliasátrak megjelenése volt. 1967-ben már 460 hektáron fóliáztak, 1979-ben 4200 hektáron (ebből 3200 ha vázszerkezetes és 1000 ha csak fóliával takart felület) – miközben a melegágyak területe erre az időpontra 50 hektárra zsugorodott. SOMOS A. 1983. 29.

⁶⁸⁰ Az első fóliasátrat a M. család állította az 1950-es évek második felében. Egy Szegeden élő testvérük küldte számukra a fóliát. Sokat kísérleteztek vele, amíg megtanulták, hogyan kell használni azt, s miként lehet a viharoknak is ellenálló sátrakat építeni. Eleinte egészen alacsony sátrakat készítettek, amelyben csak guggolni lehetett. A vázszerkeze-

évek elején. A növények most már teljes tenyészidejüket mesterséges körülmények között töltik, amely lehetővé teszi, hogy akár egy hónappal is megelőzzék a természetet. Ha az Erdei Ferenc-féle fentebb idézett felosztást nézzük, akkor a művelődési módok tekintetében rátértek a „kertészeti kultúrára”, technológiai szempontból pedig az ún. „üvegházi kertészetre”.⁶⁸¹ Ez azt jelenti, hogy az egyszerű munkaerő- és minimális anyagi (például magok vétele) befektetést meghaladva a kertészkedés nagyobb összegű és folyamatos investíciót, komolyabb szervezési munkát igénylő termelési ággá vált egyes családok részére.

Egyrészt ennek a termelési technikának komoly hátulütője, hogy az üvegház vagy fóliasátor párák, nedves levegője a különböző rovarkártevőknek, gombás és vírusos fertőzéseknek kedvező körülményeket teremt. A kemikáliás védekezés pedig drága, emellett súlyosan veszélyezteti az egészséget.⁶⁸² A nagyállattartás hanyatlása az istállótrágya pénzért való beszerzését, illetve műtrágyával való

tük vesszőnyalábokból, műanyag telefonkábel-borító csőből stb. készült. Később már méreteres, tartós vázú fóliákat készítettek. A tapasztalat később rávezette őket arra is, hogy érdemes zöld hálóval árnyékolni a sátrakat, amely méginkább védi a növényeket a hőgutától. A következő 10-15 évben terjedt el egész Kiskanizsán a fóliasátras természet. Ennek egyik első korabeli dokumentációja egy 1965-ben készült fotó, melyen egy hargut (vizesvödörhúzó rudat) tartó asszony mögött jól látható a kertben egy fóliasátor (18. sz. kép).

⁶⁸¹ ERDEI F. 1976. 89–93.

⁶⁸² Ezzel tisztában vannak, sőt többször maguk is hangsúlyozták a vegyszerezés veszélyeit. Azt is elmondják, kinek az egészsége ment rá, ki kapott májrákot amiatt, hogy túl sok permetlét szívott be. A közgazdasági fogalmakhoz, mint a munkaerő-ráfordítás és tőkebefektetés, sajnos egy újabb „áldozathozatali” forma sorolódik, az egészségkárosodás, amely már túllép a testi erő végtelenségig való kihasználásán. Az önkímélés hiánya, ami főleg a piaci viszonyokba való bekapcsolódás eredménye a paraszti gyökerű társadalmakban, a mezőgazdaság tudományos-technikai forradalmának köszönhetően már 5-10 év alatt meghozza a maga eredményét, amely egyre inkább tudatossá teszi, hogy a termelésbe fektetett munkaerőnek igen komoly, pénzben és életminőségben kifejezett ára van. Ezek a tapasztalatok – valamint a szerek árának jelentős megdrágulása – egyre inkább a kemikáliák szigorú, szakszerű és takarékos felhasználásához vezetnek az utóbbi évtized során. Az utólagos racionalizáció igénye gyakran talál olyan magyarázatokat a fóliasátor és vegyszerhasználat szükségességének alátámasztására, hogy ezt a „bolond időjárást” csak így lehet kivédeni: a szabadban már meg sem teremne a paprika, a paradicsom és az uborka. Korábban ennyi kártevő sem volt, ezért is muszáj használni a permet- és talajfertőtlenítő szereket. Tény, hogy az általánosan elterjedt fóliasátrazás és vegyszerezés miatt a kiskanizsaiak sem mondhattak le arról, hogy használják ezt a technológiát, hiszen másként nem tudnák állni a sarat a fokozódó konkurenciaharcban. A külföldi primőrbehozatal miatt már így is csökkent a kereslet portékáik iránt, ezért kénytelenek voltak fokozottan áttérni más áru, például virágok előállítására.

pótlását-kiegészítését kívánja meg. A kemikáliák használata egyébként nem volt teljesen ismeretlen azelőtt sem, pétisót egyesek például már az 1940-es évektől szórtak ki a kerti terményeknek, de a vegyszerek nagyobb mérvű használatát, amelynek fogásait a legtöbben a térszben, valamint szakirodalom segítségével sajátítottak el, ehhez a korszakhoz köthetjük.

Másrészt a fólia használata szinte folyamatos jelenlétet igényel, hiszen reggel nyitni és este zárni, napközben felügyelni kell, elkerülendő a növények megsülését vagy megfagyását; ez pedig azt jelenti, hogy az értékesítés és a kerti munkák elvégzésének feladatát egy ember egymaga nem tudja elvégezni.

Az 1980-as évek elejétől a kistermelők még egy lépéssel meg akarták előzni a természetet, ezért fűtést szereltek a sátorba, amely tovább drágította a termelést. A gázolajfűtésű buszkályhák, fatüzelésű kályhák után, melyeket sűrűn ellenőrizni és utánaötlni, illetve rakni kell, jöttek a vezetékes gázzal üzemeltetett, tárolókapacitást nem igénylő fűtésrendszerek, melyek szabályozhatóak és tiszták, s nem utolsó sorban a fogyasztás részletekben fizethető. A fenti költségtényezőkhöz hozzájön még a magok ára, amit ezentúl szinte teljes egészében erre szakosodott üzletekből szereznek be.⁶⁸³ Egyszeri nagyobb befektetést igényel, de vizet és munkaidőt segít megtakarítani a csöpögtető öntözőrendszer. Főleg azóta találkozni ezzel az új technológiával, mióta a víz ára jelentősen drágább lett, s a fogyasztás után csatornadíjat is kell fizetni. Ennek elkerülésére, klórozott vezetékes víz helyett sokan ismét kútból, búvárszivattyúval kinyert vízzel öntöznek.

A kiségek, mint amilyen a motoros kapa vagy a motoros hátipermetező, szintén jelentős munkaidő-megtakarító tényezővé váltak, amellet, hogy magát a munkavégzést is hatékonyabbá tették. A beszerzési árat és a fenntartás költségeit azonban ki kell termelni. Ugyanígy a műanyagkorszak áldásaként vagy átkaként megjelenő, fogyóeszköznek minősülő műanyag hálók és zsákok, a kiültetéshez való műanyag poharak, a valamivel tartósabb, de szintén sűrűn cserélendő műanyag ládák, vödörök árát.

A személyautók, később kifejezetten az árunak a piacra szállítására rendszeresített zárt kisteherautók fenntartási költsége szintén drágította a termelést.

⁶⁸³ Korábban is előfordult, hogy a „kényesebb magokat”, mint amilyen a cukorborsó, paprika, káposzta, nem maguk állították elő, hanem kereskedőktől szereztek be. Néhányan összeírták, mire van szükségük, s meghozatták a vasutasnékkal a Rottenbiller utcai Mautner-féle üzletből. Ezenkívül kereskedők által küldött katalógusokból, „magoskönyvekből” választották ki a fénykép és a leírás alapján a nekik tetsző fajtákat, és postán meghozatták. A bolti eladók tanácsát is ki szokták kérni az újdonságokkal kapcsolatban. Ha kipróbálták, és bevált, másoknak is ajánlották. Így hamar elterjedtek az új zöldség- és virágfajták. Az 1990-es évek közepén egy nagyban fóliázó család teljes bevételének megközelítőleg 4-5%-át költötte szaporítóanyagok beszerzésére.

Az 1970-es években, sőt, az 1980-as évek közepéig is sokan – főleg a régi gazdák – még inkább lovat tartottak, amely kevesebb pénzkidrást kívánt, hiszen a téasztól be lehetett szerezni a takarmányt, és a szőlő végi kaszáló is kiválóan hasznosítható volt ilyen módon.⁶⁸⁴ A nagyban termelőknek azonban kifizetődő volt az autó fenntartása, mert sokkal nagyobb mennyiségű áruval kereshettek fel olyan távolabbi piacokat, amelyeken nagyobb volt a kereslet, mint a kanizsain. A motorizáció gyakorlatilag közelebb hozta számukra Észak-Dunántúl piacait is, így az áruikat még nagyobb területen tudták teríteni.

A *modern termelő- és szállítóeszközöket alkalmazó családok száma*, akik nagyban állítanak elő piacra árut, az 1990-es évek közepéig 100 körül mozoghatott. Ezt az adatot egyelőre sajnos semmiféle statisztikával nem tudjuk alátámasztani, egyedül a termelők becslésére támaszkodhatunk. Amellett, hogy létezett ez a réteg, amely igen szép haszonra tett szert az 1970-1980-as években, és látványosan növelte anyagi státusát, volt egy másik, messze nem kevésbé jelentős réteg, aki folytatta a hagyományos technikával, maximum egy-két fűtetlen fölíasáttal való termelést és a kisebb tételekben való piacozást. Olyanokra volt jellemző inkább ez a termelési forma, akik nem tudták kiállítani a nagyobb volumenben való termeléshez a szükséges munkaerőt és a technikai fejlesztéshez befektetendő összeget. Ez nem jelenti azt, hogy csekély lett volna az a haszon, amivel hozzájárultak saját nyugdíjukhoz, illetve a családi költségvetéshez, de kétségtelen, hogy nagyságrendileg elmaradt a nagyobb termelőkétől. Ugyanakkor, a családi gazdálkodás sajátágaiból következően azt sem lehet mondani, hogy a két réteg elkülönült volna egymástól. Inkább arról van szó, hogy a családi életciklusnak és adott körülményeiknek megfelelően egy-egy család a két üzemszervezeti forma között számtalan variációs lehetőséget létrehozva hol a termelők egyik rétegéhez, hol a másikhoz tartozott inkább.

Ennek megfelelően a modern, gépkocsival való szállítás mellett a régi *piacozási formák* is éltek – az ezredfordulóig mindenképp (29–33. sz. kép). A változásoknak köszönhetően a leglényegesebb különbség, hogy mióta rendszeres buszjárat van Kiskanizsáról,⁶⁸⁵ azóta legtöbbször azzal hordják a kis mennyiségű piacravalójukat, és megszűnt a vékában való fejenhordás. Az 1950-es évektől a kerékpár is egyre

⁶⁸⁴ Egy sokat piacozó asszony férje az 1960-as években abból a megfontolásból vett ismét lovat (miután a téaszbe be kellett adni kb. 10 holdas birtokukat minden felszereléssel és állattal együtt), mert „nem győzte visszaszolgálni az igásmunkát”. Az asszony, aki addig csak biciklivel „cipelődött” piacra, azontúl lovas kocsival vitte a portékát. Egy másik adatközlő is, akinek a férje a téaszben fogatos volt, lovas kocsival járt piacra, mert nem ért rá mindennap kevés portékával menni. (Saját gyűjtés, 1995.)

⁶⁸⁵ 1966-ban állították be a Nagykanizsa – Szabadság tér és a Kiskanizsa – Rozmaring út; valamint a Nagykanizsa, vasúti pályaudvar és a Kiskanizsa, óvoda között közlekedő buszjáratokat. FLINGER J. 1970. 170–172.

nagyobb szerepet kapott a szállításban, és még az 1990-es évek elején is gyakori volt a kerekszoknyás asszonyok látványa, amint hazakerekeztek üres kosaraikkal a piacról. Mindezek mellett az 1970-es évekig megmaradt a vasúti szállítás jelentősége a kis tételek esetében: ugyanúgy, mint ahogy korábban, az asszonyok közül sokan elindultak éjszaka vagy kora hajnalban Fehérvárra vagy Budapestre, a Garay és a Fény utcai piacra. Előző este személyi poggyászként feladták zsákruhába varrt portékájukat, amely hajnalban már várta őket a pályaudvaron. Általában több asszony is elindult egyszerre, s közösen fogadtak egy fuvarost, aki „sráflis” kocsiival elszállította őket a piacig. Amennyiben nem sikerült értékesíteni még aznap az összes árut, állandó éjszakai szálláshelyükön töltötték az éjszakát, ahol adtak a lakás tulajdonosának egy-egy tízest a helyért. Az 1980-as évektől már egyre kevesebben vállalták a fárasztó utazást, kényelmetlenséget, a közös szálláshelyen többedmagukkal való szorongást. A legtöbb család most már inkább gépkocsival szállítja az árut. Sokáig megmaradtak viszont – immár motorizált formában – a kis alkalmi „szállítószövetségek”; úgy, mint korábban szekérrel, az 1970-1980-as években is gyakran előfordult, hogy négy-öt asszony összefogott, s közösen egy kisteherautóval, megfelelő tarifa ellenében elszállították a portékát a piacra.

Az értékesítés tehát a hagyományos úton folyt tovább, modernebb eszközökkel. A kiskanizsaiakat a Zöldért felvásárlói nem nagyon tudták meggyőzni arról, hogy rajtuk keresztül értékesítsék terményeiket.⁶⁸⁶ Részben azért, mert a kofák igyekeztek mindig ráigérni a Zöldért áaira, részben mert az értékesítési szövetkezet nem volt abban a helyzetben, hogy konkrét összegeket ígérjen a szezon elején, s gyakran nem tartották be a szerződéseket. A sáskák így megmaradtak a jól bevált módszerek mellett, és hagyományaikhoz híven maguk piacozták el terményeiket, hogy övék legyen a teljes haszon. Mindent összevéve, a termelők elmondása alapján, az összes fentebb felsorolt költség levonása után, a teljes bevételnek körülbelül a 60-70%-át tehetette ki a nyereség.

⁶⁸⁶ Cseke Ferenc a nagykanizsai Zöldértről azt írja, hogy gyengén ellátott fejeskáposztából, burgonyából és gyökérzöldségekből, mert „a körülmények kedvezőtlenek” a termelésükhöz a város körzetében. „Meglépő a nagy helyi hagyományokkal rendelkező vöröshagyma-termesztésünk gyengesége” – írja. CSEKE F. 1993. 90. Ha mindezen megállapításait kizárólag a Zöldért által felvásárolt mennyiségekre alapozza, akkor figyelmen kívül hagyott két fontos momentumot: a helyi termesztési és az értékesítési hagyományokat vagy stratégiát, ha úgy tetszik. Nem vitatható, hogy a szántóföldi termelés kiesése miatt valóban eltolódhatott a termelési profil a primórárak irányába, de csak a Zöldért felvásárlási statisztikái alapján semmiképpen nem jogos levonni azt a következtetést, hogy a termelés is megszűnt volna, vagy „ne lett volna alkalmas” a fent felsorolt növények előállítására az a terület, ahol 20-30 évvel korábban még exportra is termeltek.

A fenti, az agrotechnikában és az értékesítésben végbemenő jelentős változásokon kívül a kiskanizsai kertészkedés megőrizte hagyományos karakterét: a *polikultúrás termékszerkezetet*. A termelés súlypontja az új technikáknak köszönhetően áttolódott a belterjes palánta-, primőr- és virágtermesztésre, anélkül azonban, hogy a termelők az önellátás igényét feladták volna (16. sz. kép). Megfigyelhető volt a nagy volumenben termelő kisüzemek között bizonyos fokú súlyozás az előállított áruajták tekintetében: ki a salátára, ki a virágra „állt rá” jobban; mégsem lehetett köztük olyat találni, aki monokultúrás termelést folytatott volna (30–31. sz. kép).

A paradicsom, paprika, uborka, saláta és egyéb primőráru különösen az 1970-1980-as években fogyott jól, ekkor még megvolt rá a fizetőképes kereslet, és a piac sem volt úgy telítve, mint később, az olcsó külföldi import miatt. Bár a helybeli zöldségeseknek jobban megérte a pesti nagybaniról ideszállítani az alföldi árut, a helybeli kistermelők így is megtalálták számításukat. Az 1990-es évektől azonban ismét profilváltásnak lehetünk tanúi. Szaporítóanyag előállításával, mint azt fentebb bemutattam, korábban is foglalkoztak, de mióta fűtik a fóliasátrakat, azóta egyre nagyobb számban nevelnek paprika- és paradicsompalántát, különböző dísznövény- és virágpalántákat, melyeket sikeresebben tudnak értékesíteni, mint a primőröket (22. sz. kép).

A másik tevékenység az 1970-1980-as évek favorit ágazatának számító árvácskanevelés volt, mely túkeigénytelensége miatt a kistermelőknek a mai napig sokkal szélesebb rétegét vonja be a termelésbe. Kiváló másodnövény is, hiszen az augusztus közepére kiürült kertet lehet beültetni vele, ahol október végéig díszlik. Az árvácska igen keresett mint sírdíszítő virág, s a közterek díszítésére is szívesen használják. A sáskák árvácskái egyaránt piacot találnak tehát a magánemberek és a közületek igényeinek köszönhetően. Mivel sokan foglalkoznak vele, előállításában folyamatos hullámválzás figyelhető meg: egyszer túltermelés figyelhető meg – emiatt a következő szezonban jónéhányan leállnak vele; majd a megnövekedett eladási árak hatására a rákövetkező évben ismét többen és több ágyással vágnak bele a termelésbe, ami ismételten túltermeléshez vezet.

Egyrészt emiatt a piaci bizonytalanság miatt maradtak hűek a kiskanizsai termelők a régi, bevált stratégiához, hogy mindig *többféle terménnyel foglalkoznak*. Másrészt pedig azért, hogy az időjárási viszontagságok hatását valamilyenre ellensúlyozni tudják: abban reménykednek, hogy a sokféléből legalább egy sikerül. A harmadik, nem elhanyagolható ok, az az 1990-es évek elejétől az egész délnyugat-dunántúli régiót, s azon belül Nagykanizsát kiemelten is sújtó munkanélküliség. Ez idézte elő azt, hogy sok családban a jövedelmi források a kertészeti bevételekre redukálódtak, ezért sokkal hangsúlyozottabbá vált az évi bevételek egyenletesebb elosztásának igénye, amit csak többféle árucikk előállításával érthettek el. A korábbi alkalmazotti létforma lehetővé tette, hogy bizonyos

időszakokban nélkülözzék ezt a jövedelemforrást. Amíg valóban csak a presztízs fogyasztás szintjének emelése volt a cél, addig – már csak a pihenés miatt is – főleg a téli szezonban hosszabb időt kihagytak a termelési munkálatokban és a piacozásban. Azonban akkor, amikor a család már csak erre a jövedelemforrásra számíthatott, fontossá vált, hogy a munkaerejüket egyenletesebben kihasználva, a téli hónapokban – a legnagyobb kiadások (fűtés, magok beszerzése) időszakában – is tudjanak bevételezni. Mindemellett a csökkenő jövedelmezőség és a termelési költségek növekedése sem teszi lehetővé, hogy a nyári főszezonban felhalmozott tartalék egész évre elosztva elég legyen egy négy-öt fős család számára, úgy, hogy a korábbi években megszokott életszínvonalukból ne kelljen lényegesen lejjebb adni.

A rendszerváltás utáni változások a kistermelésben. Talajvesztés és kényszervállalkozások

A rendszerváltás óta, mint láttuk, megakadt az 1970-1980-as években tapasztalt lendületes anyagi fejlődés. Tulajdonképpen a felívelés az 1980-as évek közepéig tartott, onnantól kezdve már érezni lehetett a csökkenő piaci kereslet hatását a zöldségeket, gyümölcsöket illetően. Amikor a legtöbben elkezdték a földiázó termelést az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején, valóban „megérte” megvenni a földiázó, a kisgépeket, vegyszereket, befektetni a munkát, és a sáska családok szépen gyarapodtak. Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején viszont már nem az volt a kérdés, „érdemes-e” csinálni viszonylag alacsony órabérért ezt a kemény munkát, hiszen sok embernek kényszerűségből az önfoglalkoztatás lett az elsődleges célja, nem pedig a meggazdagodás.

Minek a számlájára írható ez a visszaesés? Az 1990-es évek társadalmi és gazdasági bizonytalansága a fogyasztásban igen erősen éreztette hatását: főként a primőrzöldségek iránti kereslet esett vissza. Másodsorban, mint azt fentebb már említettem, a zsugorodó felvevőpiacon is osztozni kellett az országba áramló olcsó, külföldi importtal. Harmadrészt a termelés költségeit a gáz, villany és víz árának emelkedése jelentősen megnövelte, s emellett az értékesítés költségei (benzin, autófenntartás, éves helybérlet a piacokon,⁶⁸⁷ emellett a napi helyjegy megvásárlása) is magasabbak lettek. Mindez úgy, hogy az árszínvonal ezzel pár-

⁶⁸⁷ Sok város önkormányzata vezette be az éves helybérletet, amelynek összegét minden helynél külön licittel döntenek el. Emellett a termelőknek minden alkalommal, amikor megjelennek a piacon, az elfoglalt hely nagysága szerint külön helypénzt kell fizetni, sőt van, ahol nem méterben szabják meg az árat (például Keszthelyen), hanem aszerint, hány láda áru vár eladásra.

huzamosan nem emelkedett jelentősen. Tulajdonképpen nemcsak az állattenyésztésben és gabonatermesztésben, hanem a zöldség- és gyümölcsstermesztésben is újfent érezhető volt egy, az évezred utolsó évtizedében fokozatosan szélesebbre nyíló agrárrolló.

Mindezek mellett a helyi konkurencia alig csökkent, hiszen sokan nem tudták nélkülözni a kistermelésből befolyó összegeket. Mivel egyetlen háztartás sem alapozott soha kizárólag a kertészkedésre, hanem több bevételi forrásra is támaszkodtak, a havi fix jövedelem kiesése erősen megingatta anyagi egyensúlyukat. Főleg a különösebb szakképzettséggel nem rendelkező, a középkorosztályhoz tartozó nők közül lettek sokan munkanélküliek. Sok asszony számára kézenfekvő volt ezek után, hogy teljes munkaidőben visszatérjen anyái foglalkozásához: így a kanizsai piac fokozatosan „visszaszínesedett”.⁶⁸⁸

Azonban ahol korábban nem földiáztak, ott a termelésbe befektethető tőke híján a továbbiakban sem volt lehetőség arra, hogy modernizálják a kisüzemet, és lemondjanak a többkultúrás termékszerkezetről, valamint mellőzzék a hagyományosabb termelési technikákat. A nagy volumenben termelők részéről panaszként fogalmazódott meg, hogy ezek a kényszerőstermelők mindenfajta minőségi elvárást mellőzve, bármilyen olcsón és bármit eladtak, csak hogy némi hasznot lássanak. Ilyen módon letörték az árakat, ami a nagyobb költségű minőségi termelést a gyenge vásárlóerő mellett igen nehéz helyzetbe hozta. A kistermelők közül azok tudtak igazán talpon maradni, akiknek biztos felvevőpiacuk volt egy közület vagy nagyfogyasztó személyében.

A kertészet mellett a többi kistermelési ágazat is nehéz helyzetbe került. A szőlőműveléssel, amely a múlt század közepe óta szerves részét képezte a kiskanizsai termelési hagyományoknak, sok család teljesen felhagyott. A bor alacsony ára, a termeléshez szükséges kemikáliák magas költségei arra készítették a szőlősgazdákat, hogy túladjanak a pincéiken, vagy kivágnák a tőkéket, és mással telepítsék be a területet. Aki egyáltalán még foglalkozott a 2000-es évek elején is szőlő- és bortermelelssel, az inkább hobbiból, a szőlő iránti szeretetből tette, hiszen jelentős haszna aligha volt.⁶⁸⁹ A zárjegy bevezetése ugyanis még a bor presztízsszerepét is aláásta az utóbbi időben.⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ A fiatal nők munkavállalása miatt az 1970-1980-as években a piacon szinte kizárólag sötét ruhás öregasszonyok árultak. Ez a helyzet változott meg az 1990-es években, amikor modernebb, színesebb ruhát viselő középkorú és fiatal asszonyok is ismét piacozni jártak (34–35. sz. kép).

⁶⁸⁹ A Nagykanizsai Hegyközség elnökeként a helyi minőségi bortermelel fellelndítése és a piacteremtés érdekében a 2000-es évek eleje óta sokat tett a Kiskanizsára visszaköltöző Föhrénci Horváth Gyula, a Néprajzi Múzeum egykori főmuzeológusa.

⁶⁹⁰ A múlt század végéig jelentős volt a saját bor fogyasztása családi ünnepeken. Kivált azokban a lakodalmakban, amit a helyi iskolában tartottak, volt költségcsökkentő

Ennek közvetlen következménye, hogy már a szőlőoltvány nevelés sem olyan kifizetődő, mint akár még 10 éve is volt. Egyéb, korábban jól menő ágazatok, mint a fenyőfanevelés sem hozott már akkora hasznot, mint korábban, jórészt a piaci túlkínálatnak köszönhetően.⁶⁹¹

Az állattartás hasonlóképpen kevésbé kifizetődő ágazattá vált. Sok családnál még az 1980-as években is egyfajta „takarékként” működött: a tápra kiadott pénz a hízó leadásakor egyben kapták vissza, s valami csekély haszon is volt rajta. Olyan kistermelő is volt, aki kifejezetten a sertéshízalásra állt rá. Emellett saját fogyasztásra is többen tartottak baromfit, nyulat, sertést. Amikor az 1990-es évek közepén a többi mezőgazdasági terményhez hasonlóan a disznókat is a termelői ár alatt akarták átvenni a nagykereskedők, sokan lemondtak a velük való vesződségről.⁶⁹² Megfigyelhető egyébként, hogy a piacorientált növénytermesztés és az állatnevelés egyre inkább szétválak: a nagyban piacozók közül egyre kevesebben tartanak saját fogyasztásra állatot, az állattartó kisüzemek pedig legfeljebb saját fogyasztásuk kielégítésére kertészkednek.

Éppen a mezőgazdasági recesszióknak ebben az időszakában, 1992-től, a *reprivatizációnak*⁶⁹³ köszönhetően nyílt mód ismét nagyobb családi mezőgazdasági üzemek létrehozására. A fentiek alapján talán az volna meglepő, ha ez a lehetőség az egész sáska társadalomban egyöntetűen felélesztette volna a régi földszeretetet

és presztízsnövelő tényező, ha a szőlősgazda örömapa saját borát tudta felszolgálni. A zárjegy nélkül a hegyről hazaszállításra engedélyezett 30 literes mennyiség ezt a gyakorlatot kérdőjelezte meg. A palackos és kannás borokra alkalmazandó zárjegyet egyébként 2000 augusztusában vezette be az akkori kormányzat, majd a következő parlament 2003 januárjában a palackos borok esetében a zárjegy alkalmazásának kötelezettségét feloldotta.

⁶⁹¹ Kanizsa környékén több kis falu, mint például Surd, Pátró, Liszó lakosai gazdagodtak meg a fenyőzésből, hasonlóan, mint a kiskanizsaiak a primőrből és a virágból.

⁶⁹² „90-100 hízónk szokott lenni egy-egy turnusban, és buktunk 18 forintot kilónként, az 212.000 Ft. És akkor már még egyszer nem csináljuk. Tavaly 70 forintért akarták átvenni, akkor is könyörögni kellett, hogy vegyék át...” Trebitsch P. 1994-ben Kiskanizsán készített rádióriportja.

⁶⁹³ A vagyonnevesítéssel kapcsolatos eljárásról összesen 520 téesztag és dolgozó kapott értesítést, ebből 119 volt a kiskanizsai illetőségű nyugdíjas és járadékos (a 223 dolgozó esetében nem lehetett a lakhelyet megállapítani, mivel az egyes telephelyeken, illetve irodákban személyesen történt az irat átvétele; a nyugdíjasok és járadékosok viszont a nevük mellett feltüntetett címre, postán kapták meg az értesítést). MNL ZML XXX.237. 32. doboz 597/92. A vagyonnevesítés és kárpótlás során a téesz 1988-as 5256 ha termőterülete 1998-ra 3904 ha-ra csökkent. MNL ZML XXX. 237. 34. doboz Alkotmány Mgtsz Nagykanizsa Iktatott iratok134/1997.06.03. Dolgozói létszáma az 1997-es évben 152 fő volt. MNL ZML XXX. 237. 34. doboz 256/1998. VII.5. Taglétszáma 451 fő, 293 nyugdíjossal együtt. MNL ZML XXX. 237. 34. doboz 207/98. június 11.

és termelőkedvet, de – saját várakozásaikkal ellentétben is – ez nem így történt. A legtöbb ember a kollektivizáció óta eltelt 30-35 évben nemcsak a munkakönyve szerint, hanem lélekben és gondolkodásban, életcéljait tekintve is teljesen elszakadt a mezőgazdaságtól. Az idősebbek, akik még a hagyományos munkaerőkölcsöt elsajátítva nőttek fel, és a legtöbb családban vállukon viselték a kistermelés teljes gondját, az 1990-es években már nem érezték magukban annyi erőt, hogy ismét belevágjanak egy nagyobb gazdaság létrehozásába.

Aki azért tette ezt meg, hogy úgy termeljen, ahogyan valaha apja tette, annak csalódnia kellett, hiszen hiába sajátította el annak idején, húszegynéhány évesen a gazdálkodás minden fogását, a megváltozott követelményeknek már nehezen tudott megfelelni. Gépek nélkül manapság nem lehet boldogulni, egy modern gépparkkal felszerelt gazdaságot viszont költségmegtérülési szempontból a korábbi középbirtokoknál jóval nagyobb területen érdemes csak létrehozni.⁶⁹⁴ E megfontolások miatt kevesen vették vissza a családi birtokot.⁶⁹⁵ Az agilisabb gazdák⁶⁹⁶ viszont megpróbálták úgymond „előremenekülni”: gépeket vásároltak,

⁶⁹⁴ Egybehangzó becslések szerint – extenzív kultúrát művelve – 100-200 ha föld kell ahhoz, hogy valaki meg tudjon belőle élni. Egy ekkora birtokhoz a kétezres évek elejének árain minimum 30 millió Ft értékű géppark kellene, s ehhez még szükségesek tároló és szárító helységek is. Intenzív ágazatok esetében kisebb földterület is elég, ebben az esetben viszont az ültetvénytelepítés, hűtőházépítés kíván jelentős tőkebefektetést.

⁶⁹⁵ Ezzel kapcsolatban pontos adatokkal sajnos nem tudok szolgálni. A volt főagronómus, Muczer József szerint nem az idősek kérték ki elsősorban a földjeiket a téeszből, hanem azok, akik elszármaztak innen. Így fordulhat elő, hogy a visszaigénylőknek csak 10-15%-a kiskanizsai. (Interjú Muczer Józseffel, 1999.) Az Alkotmány Termelészövetkezet irataiból az derül ki, hogy azon gazdák közül, akik a téesz 1988-as egykori területén gazdálkodnak, a 10 hektárnál nagyobb gazdasággal bírók, vagy a több mint 10 számosállatot tartók 1996-ban hárman voltak: P. Gy. Kiskanizsa, Varasdi utcai, K. L. szintén Kiskanizsa, Varasdi utcai, és H. Gy. Nagykanizsa, Nagyváthy utcai lakosok. MNL ZML XXX.237. 34. doboz 134/1997.06.03.

⁶⁹⁶ Személyesen két ilyen gazdát ismertem meg, aki nagyobb farmergazdaságot hozott létre, és családja megélhetését gyakorlatilag erre építette, de nem lehetnek lényegesen többen azok (összesen maximum 4-5 fő) akik hasonló üzemet hoztak létre. Az egyik gazda, a fentebbi jegyzetben szereplő K. L. (sz. 1941) 1992 táján, még munka mellett kezdett el foglalkozni extenzív kultúrák termesztésével (kukoricával, búzával, tritikáléval). Korábban, az 1990-es évek elejéig feleségével (sz. 1949), aki mindig háztartásbeli volt, nagyban föliáztak, piacoztak. Az 1980-as évek közepén lovakat is tartott, s fiaival a szőlőkben bérszántást vállalt (19. sz. kép). A reprivatizáció óta kárpótlásban visszakapott földjei mellé vásárolt újabb parcellákat, így a kutatás időpontjában 60-62 hektáros birtokkal rendelkezett, melyből 40-42 hektár a szántó, 5-6 hektár az erdő, 8 hektár a rét, és emellett szőlője is volt. Ezenkívül további 20-22 hektár bérelt területet művelt, így összesen kb. 60-64 hektáron foglalkozott extenzív növénytermesztéssel. Mindent összevetve tehát 80-82 hektáron gazdálkodtak, a 2000-es évek elejére

földet vettek hitelbe, és azt tervezték, hogy alapítanak egy beszerzési és értékesítési szövetkezetet.⁶⁹⁷ A 2002 elejétől életbe léptetett családi gazdaságok rendszerében látták azt a támaszt, amelynek segítségével életképes farmergazdaságokat lennének képesek létrehozni.⁶⁹⁸

jelentőssé bővített gépparkjuk segítségével. A családfő az ezredforduló környékén nyugdíjba vonult, azóta minden idejét a gazdálkodásra fordította. Beszélhetésünkkor újabb földdarabok megvásárlását tervezte, hogy a birtok nagyobbik fia családját is el tudja tartani. Mindkét nagyfia besegített a gazdaság munkáiba, a nagyobbik korábban teherfuvarozásból és a gazdaságból élt. Azonban pár éve kénytelen volt állandó állást vállalni, mert a birtok jövedelme nem bizonyult elegendőnek a két család számára. A fő csapásirány tehát a további tőkebefektetés lett, hogy önálló gazdálkodókká válhassanak, s a család a teljes jövedelmét a birtokra lehessen alapozni. A gazdát motiváló tényezők közé tartozott egyrészt az, hogy feleségének, aki nyugdíjra nem volt jogosult, idős korára megélhetését biztosítsa, fel tudja nevelni legkisebb, 14 éves fiát, agrárdiplomát adva a kezébe, és biztosítsa gyerekei számára az anyagi függetlenséget ebben a kiszámíthatatlan mai világban. A másik házaspár (sz. 1954 és 1961) a munkanélküliség miatt vágott bele a nagyállattartásba. A férfinak vegyésztechnikus, az asszonynak tartósítóiipari üzemmérnöki végzettsége van. Az 1990-es évek elején szinte egyszerre veszítették el állásukat. Mivel ekkoriban már látszott a lehetőség az önálló gazdaságok létrehozására, hazaköltöztek Kiskanizsára a városból. A nagyállattartáshoz a szülői háznál adva volt a két jó állapotú, téglából épített pajta. A fiatalasszony egyáltalán nem rendelkezett tapasztalatokkal az állattartás terén, férjének szülei viszont valaha nagygazdák voltak. A férj édesanyja segített nekik a gazdaság beindításában. A kutatás idején 6 magyar tarka tehenet tartottak, és 25-30 juhot. Azt, hogy az állattartás mellett döntöttek és nem a kertészkedés mellett, azzal magyarázták, hogy a gazda édesanyja sem piacozott soha, és nincs is túl nagy kertjük, ezért csak saját fogyasztásra kertészkedtek. Azonkívül méheket tartottak és szőlőt műveltek, de a bor újabban nem fizet. 15 hektárnyi birtokukon elsősorban a marháknak való takarmányt termelték meg. Amikor szántóföldön kerti kultúrák termelésével (mák, burgonya) próbálkoztak, azért fizettek rá, mert rendszeresen ellopták a termést. Problémát jelentett az is, hogy a viszonylag alacsony gépesítettség miatt sok bémunkát kellett végeztetniük, ami jelentősen megemelte a költségeiket. Bevételeiket növelendő, több marhát már nem tudtak tartani, mert kevés volt kettejük munkaereje a takarmány megtermeléséhez és az állatok gondozásához. Tejüzemmel leszerződni nem tudtak, mert egyrészt nem volt pénzük megfelelő hűtő létesítésére, másrészt nem tudtak 100 liter tejet termelni, amiért egy tejüzemnek már érdemes lett volna kiszállnia. Három, még tanuló gyermekükkel gyakorlatilag annak az eladott tejnek az árából éltek meg, amit a vevők naponta háztól elvittek, illetve amit hetente egyszer elpiacoztak. Nyugdíjalapot, tb-járulékot fizetni már nem tudtak, egyelőre csak abban bízhatnak, hogy időskorukra vagy felélik most még meglévő ingatlanvagyonukat, vagy gyermekeik fogják eltartani őket. (Az esettanulmányokat lásd bővebben: MOLNÁR Á. 2005c.)

⁶⁹⁷ A környék gazdái közül kb. 17-19 fő volt érdekelt a szövetkezet létrehozásában. Ennek későbbi sorsáról sajnos nincsenek naprakész információim.

⁶⁹⁸ Tóth László falugazdász akkori szíves tájékoztatása szerint, amit ezúton is köszönök, a kertészetek az új évezred elején 35%-os vissza nem térítendő támogatásra számít-

A régi tulajdonos családok túlnyomó többsége azonban érzelmi okokból kérte vissza földjét, amit aztán bérbe adott azoknak, akik nagyban foglalkoznak extenzív kultúrák művelésével.⁶⁹⁹Az egykori tulajdonosok vagy örökösök elsősorban

hattak, amit eszközökre, technológiai fejlesztésre, telephelyre, földvásárlásra fordíthattak. A támogatás elnyerésének feltétele volt a regisztráció, adatszolgáltatás és saját erővel való rendelkezés. A családi gazdaságok általában élhettek a 7%-os, fix kamatozású, rulírozott hitellehetőséggel, ami annyit jelentett, hogy legkevesebb 10 millió forint állt 5 éven keresztül rendelkezésükre a bankszámlán, amit bármikor lekérhettek, visszatölthettek. Könnyített banki eljárás során ítélték oda a hitelt, s a bank jelzáloggal terhelte a vásárolt eszközt vagy földet. Az állam a hitel 60%-ára vállalt kezességet a bank felé. A családi gazdaságok nem fizettek illetéket föld vásárlása után, és az eladónak sem kellett adóznia. A családi gazdaság a korábban is elnyerhető 8000 forintos támogatás mellé még 8000-t kaphatott hektáronként (birtokkategória függvényében ez az összeg változhatott). Ha vállalta a környezetvédelmi előírásokat, akkor 50.000 forintra is felmehetett a támogatás összege. Az interjú idején Kiskanizsán még nem lehetett több két-három gazdánál, akik tervezték a családi gazdaság létrehozását. A statisztika összeállítása azért nehéz, mert a kiskanizsai falugazdász iroda tulajdonképpen nemcsak ezzel a településsel foglalkozik, hanem a környező falvak is hozzá tartoznak. Ezért nem tudtak arra a kérdésemre sem határozott számadattal válaszolni, mennyi lehetett az östermelői igazolvánnyal rendelkező helybeliek száma, bár az amúgy sem mondana semmit azzal kapcsolatban, hogy ténylegesen mennyien foglalkoztak agrártermeléssel, hiszen az igazolványok visszaadására a gazdálkodóknak semmi kötelezettségük nem volt, ha már nem foglalkoztak ezzel a tevékenységgel. (Interjú Tóth László falugazdással, 2002. március.) A fenti két termelő egyelőre más lehetőséget nem látott, mint hogy belevágjanak a családi gazdaság létrehozásába. Ugyanakkor nagy bizonytalanságban tartotta őket a szerződésnek az a kitétele, hogy 2005 után a családi gazdaságot alapító két személynek nem lehet semmilyen munkaviszonya, tekintet nélkül a gazdaság nyereségességére. Nem volt információjuk arról, mi történik akkor, ha nem tudják ezt a kitételel teljesíteni. Gondot jelentett az is, hogy elvileg meg kellett volna az utódot is jelölni, aki a későbbiekben átveszi a gazdaságot, miközben a legtöbb családban maguk a szülők sem akarták, hogy a gyermekeik hasonló módon elköteleződjenek egy életre. A kertészettel foglalkozók idegenkedtek ettől a rendszertől, hiszen az ő esetükben nem volt szántóföld, amit hitelfelvétel esetén megterhelhetett volna jelzáloggal a bank, a 300-800 négyszögöles kertek és a termeléshez szükséges berendezések valószínűleg nem nyújtottak elégséges hitelalapot. A házat viszont, amiben laktak, érthetően nem szívesen kockáztatták volna. A hektáronkénti plusz 8000 forintos támogatásért nem biztos, hogy megérte számukra a regisztrációt vállalni. Összességében úgy érezték, hogy méltánytalan dolog elvárni tőlük, hogy saját családjuk létbiztonságát tegyék kockára a hitelfelvétel lehetőségéért, amikor semmi nem biztosítja a termelés és az eladás sikerét, amiből azt vissza tudnák fizetni. A vissza nem térítendő támogatáshoz pedig rendelkezniük kellett volna 65%-nyi önerővel, amit egyre nehezebben tudtak elvonni a családi kasszából. (Saját gyűjtés, 2002.)

⁶⁹⁹ Többen emlegettek egy nagyrécei illetőségű mezőgazdászt, volt téeszelnök-helyettest, aki több száz hektár földet vett bérbe és művel Kanizsa környékén is. Azonkívül

kárpótlásba vettek ki földeket.⁷⁰⁰ Kevesen jutottak hozzá nagyobb, egybefüggő és jól művelhető területekhez, zömük kisebb darab kerti földeket vagy belterületeket kapott. Az alkalmazottak számára kimért részaránytulajdonok többsége is hasonlóan kicsiny, a határ különböző részein elszórtan fekvő parcellákból állt.⁷⁰¹ A téesz továbbra is a leghasználhatóbb, nagy táblákban elhelyezkedő földeket műveli meg; azoknak a tagoknak, akik bennhagyták földjeiket, bérleti díjat fizet. Üzletrészeket vagyontárgyakban a tagok nem vittek ki. Sok tag már korábban, 10%-on eladta üzletrésztét a téesznek, a többiek a törvényi rendelkezések értelmében a 2002-es év elejéig kellett, hogy üzletrészüket 100%-os – 1992-es árakon megállapított – ellenértékét megkapják. Ilyen módon a termelészövetkezetnek sikerült megőriznie integritását, ami azonban nem jelenti azt, hogy a korábbi évekhez hasonlóan problémamentes gazdálkodást tudott volna folytatni.

A téesz ugyanis az 1998-as évben, fennállása óta először veszteségesé vált: –35 millió forint lett az adózás előtti vesztesége.⁷⁰² Korábban éppen fordítva volt: a 400-450 millió forint össztermelési értékéből ennyi, 30-35 millió forintnyi tiszta nyereséget tudtak kihozni. Ebből tartották el azt a kb. 140 dolgozót, akiknek alkalmazásában a vezetőséget még az 1990-es évek második felében is szociális szempontok vezérelték.⁷⁰³ Míg 20-30 éve a téesztagság nagyjából kiskanizsaiakból állt, az új évezred elején már nagyon kevés a helybeli dolgozó a téeszben. A legtöbb tag régen nyugdíjba ment, és a kiskanizsai fiatalok közül

még a fent említett gazdáról lehetett tudni, aki akkoriban a helybeli tulajdonosoktól 20-22 hektár, elsősorban kárpótlásba visszacapott területet bérelt.

⁷⁰⁰ Annak idején, még az 1960-as években elsősorban azon családoknak a földjét váltotta meg a téesz négyszögölenként 25 fillérért, akik – kettős foglalkozásuk lévén – korán elszakadtak a mezőgazdaságtól, és nem dolgoztak a szövetkezetben. Ennek fejében ők jogosulttá váltak kárpótlási jegyekre, de közülük nem sokan licitáltak velük földekre. A vagyonnevesítés egyébként a még élő tagok emlékezetére támaszkodva folyt, mivel az eredeti iratok állítólag már nem voltak meg. A reprivatizációt a tulajdonosok és a szövetkezet, illetve a vezetők közötti nem kevés érdekellentét és súrlódás kísérte. Ezek miatt még a múlt század legvégén is folytak olyan peres ügyek, melyek végül a tagok javára dőltek el, ám ezeket itt most nem tisztünk részletezni. MNL ZML XXX. 237. 34. doboz Alkotmány Mgtsz Nagykanizsa Iktatott iratok 203/1997.VII.25. és 1999.04.15.

⁷⁰¹ Interjú Kálcsics Lászlóval, az Érdekegyeztető Fórum elnökével, 2002. március.

⁷⁰² A levéltári dokumentumok szerint a Kanizsatej több tízmillió forintos tartozást halmozott fel a téesszel szemben, ami miatt a szövetkezet felmondta a vállalattal a szerződést. XXX.237.35. doboz Alkotmány Mgtsz iktatott irat 194/98. VI.2. és 163/98.

⁷⁰³ Ebből a létszámból voltaképpen 50-60 dolgozó lett volna csak szükséges, ezzel szemben 140 embert alkalmaztak minimális fizetéssel a főagronómus szerint. (Interjú Muczer Józseffel 1999.) Valójában a létszám 2001-ben csökkent 148 főre. XXX.237. 36. doboz Alkotmány Tsz Nk. iktatott irat, 77/2001.

nemigen jött utánpótlás. A mezőgazdaság csekély vonzóerővel bír a kiskanizsai munkavállaló korú lakosság számára.

Családi logika és az „eredeti tőkefelhalmozás”

Mint láttuk, 1960-ban a családi kisüzemekben a szabadföldi extenzív és intenzív növénytermesztés a szántóföldi parcellák kisajátításával megszűnt, s ezzel párhuzamosan a nagyállattenyésztés jelentősége is erőteljesen csökkent. Az így kiesett nagyobb bevételeket gyakorlatilag a családfő és a többi családtag munkahelyi keresete pótolta. Az 1960-as években már egészen természetes volt, hogy minden fiatal, aki arra tehetséget és szorgalmat érzett magában, továbbtanult, szakmát, diplomát szerzett. Az asszonyok is munkába álltak – egyrészt a téészenben, kényszerűségből, másrészt, aki tehette, még 50 éves korában is elment takarítani, betanított vagy segédmunkát végezni. Az alapvető létbiztonság érzését adta meg ugyanis a sáskák számára a szocializmusban a teljes körű foglalkoztatottság, ezért nem meglepő, hogy ragaszkodtak állásaikhoz, amely a kertészeti bevételeikhez képest gyakorta minimális jövedelmet jelentett, ám nyugdíjra és egyéb járadékokra jogosított.

A kistermelés – elsősorban a zöldség- és virágkertészet, szőlőoltványok nevelése és kisebb mértékben a kisállattartás – jelentette a sáskák számára a prosperitás lehetőségét, amelynek segítségével soha nem tapasztalt, magas életszínvonalat tudtak elérni. Mindamelllett – vagy éppen ezért – a kiscgazdaságot továbbra is a családi logika mozgatta. Ez azt jelentette, hogy a háztartás és az üzem teljesen összefonódott, vagyis a termelés még mindig a család köré szerveződött. A kisüzemek a családi igények kielégítésének érdekében, gyakorlatilag a Csajanov-féle munka–fogyasztás egyensúly szerint, szinte kizárólag a családi munkaerő felhasználásával működtek – eltekintve a kampánymunkáktól, amelyek során elvétve napszamosokat is alkalmaztak, de inkább rokoni segítséget hívtak. Ezt többnyire azzal indokolták, hogy a kertészkedés „bizalmi ügy”, nem mindegy, hogy valaki hogyan bánik a törékeny palántákkal: nemcsak szakértelem kell a munkához, hanem figyelem és törődés is.

Azt a meglátást, hogy az 1970-1980-as években még nem voltak Kiskanizsán olyan agrárvállalkozások, mint amilyenek az alföldi nagy, monokultúrás, egész télen fűtött fóliasátras, bér munkaerőt is alkalmazó kertészetek, alátámasztja a pénzügyek kezelésének módja is. Az alföldiek ugyanis augusztusban vetett, már januárban beérő primőrárúkkal, paradicsommal, paprikával jelennek meg a piacon. A kiskanizsaiak ebben az időszakban még nem vállalták, hogy ekkora összege-

ket fektessenek a termelésbe:⁷⁰⁴ ennyi pénzt nem tudtak, és talán nem is akartak elvonni a háztartástól, hiszen a termelés célja elsősorban saját életszínvonaluk és fogyasztásuk növelése volt. Emellett, ha nem is mondható el, hogy teljesen hiányzott a kiadások és bevételek számontartása, pontos könyvelésről mégsem beszélhetünk, s legfőképpen előzetes gazdasági kalkulációról nem. Korábbi tapasztalataik, hagyományaik, valamint a látott példák, hogy „másnak is megéri”, vezették a családokat arra, hogy belevágjanak a földiázó kertészkedésbe. A nem csekély költségeket kezdetben a fix munkahelyi fizetésből gazdálkodták ki, amennyiben módjuk volt rá, hiszen hitelfelvételre sem lehetőség nem volt, sem a család jólétét és biztonságát nem kockáztatták volna szívesen.

Ettől függetlenül az új értékesítési lehetőségek olyan anyagi felvirágzáshoz vezettek, amely a kívülállóknak is szembeötlött. A faluban egyre több új, kétszintes ház épült, s egyre több autó jelent meg az utcákon. A feltűnő gazdagodás számos szóbeszédnek adott táptalajt. A nagykanizsai „hernyók” (lásd 493. sz. lábjegyzet) szerint a sáskák olyan fősvény emberek, akik megépítik a nagy, többemeletes házat, mégis egy kis hátsó szobában húzzák meg magukat családotól. Akkoriban, amikor már lehetőség volt nyugati autók vásárlására, ha megláttak egy márkás kocsit Nagykanizsa utcáin, mindenki biztos volt benne, hogy csakis kiskanizsai lehet a tulajdonosa. Nem feladatunk most eldönteni, hogy mennyi az igazságtartalma ezeknek a pletykáknak; azt azonban jól érzékeltetik, hogy Kiskanizsa lakóinak sikerült ledolgozniuk az 1950-es évek gazdaságpolitikája által szándékosan előidézett hátrányokat, s a kemény munka eredményeként megszerzett presztízsjavakkal ezt környezetük tudtára is adták.

Ha csak a polgárosodás szempontjából értékeljük az egész jelenséget, ellentmondásosnak tűnik a helyzet, hiszen a két világháború között azt láttuk, hogy a kiskanizsai társadalom tagjai egészen magas fokon elsajátították a piacgazdaság logikáját. Kérdés persze, hogy ez a szocializmusban milyen mértékben volt alkalmazható. Mennyire beszélhetünk ebben az időszakban kifejlett, nyugati típusú piacgazdaságról ott, ahol a megtermelt nyereséget csak korlátozott mértékben lehetett visszaforgatni a termelőeszközök fejlesztésére, s ahol nem volt meg a hitelfelvétel lehetősége ahhoz, hogy valaki már induláskor a háztartás egyéb jövedelmeitől és fogyasztásaitól teljesen elkülönített kisüzemet indítson be? Ahol – főleg az 1970-1980-as évektől – nem állt rendelkezésre megfelelően szakképzett és nagyszámú bér munkaező, hogy a családi gazdálkodás logikájától mentesítve a kisüzem valódi agrár vállalkozássá váljék? Ahol a nyomott bérek és a korlátozott fizetőképes kereslet eleve kizárták, hogy a termelő a valóságban

⁷⁰⁴ A kiskanizsaiak januárban vetett primőrjeikkel legfeljebb két hónappal tudják megelőzni a természetet, azaz június táján lépnek először piacra nagyobb mennyiségű paradicsommal, paprikával. Emiatt – Cseke Ferenc véleménye szerint – nem elégséges a felhozatal a nagykanizsai piacon primőrökből. CSEKE F. 1993. 93.

megfelelően beépítse a termék eladási árába az összes, munkájával kapcsolatos költséget, így saját és családja munkaerejének reális árát? Ilyen feltételek mellett el lehet-e várni egyáltalán a kistermelőktől, hogy állami támogatások, nagy értékű biztosítások nélkül kockára tegyék a családjuk létbiztonságát, főleg a mezőgazdaságban, ahol annyi a bizonytalansági és kockázati tényező a termelés során? Erre természetesen nemmel kell válaszolnunk. Csakhogy kérdésként merülhet fel az is, hogy ha az Alföldön voltak már ebben az időben is vállalkozók, akkor Kiskanizsán, ahol a polgári mentalitásnak már szintén jól kivehető kezdeményei voltak, miért nem lehetett találni ilyen mezőgazdasági vállalkozókat?

Véleményem szerint a sáskák, korábbi tapasztalataikra alapozva, a szocialista „félpiacgazdaság” kihívásaira is pontosan azt a választ adták, ami akkor, abban az időben és az ő helyzetükben helyes válasznak minősült. Mint azt fentebb már elmondtam, a kiskanizsai kertészkedés nem elsősorban a kiváló természeti adottságoknak köszönhető létét, hanem a piaci-konjunkturális lehetőségeknek, amelyek egy közeli város igényeinek kielégítéséből fakadtak. Majd később, amikor az itteni felvevőpiac szűknek bizonyult, a sáskák állhatatos munkával megkeresték azokat a „réseket”, ahová még betehették a lábukat; vagyis azokat a dunántúli – főleg ipari, nagy fizetőképességgel rendelkező és élelmiszerrel nem túl jól ellátott – városokat, ahol zöldségből és virágból még nem volt telítve a piac. A piaci stratégiájuk tehát e terület változatos vásárlói igényeinek kielégítésén alapult, s nem egyetlen fajta növény minőségi előállításán. Jóllehet hagymájukra és káposztájukra kiváltképp büszkék voltak, burgonyájukból is sokat el tudtak adni, egyik esetében sem alakult ki az a „márkanév”,⁷⁰⁵ amely a makói hagymát, a kalocsai vagy szegedi piropaprikát, illetve a nyírségi burgonyát híressé és keresetté tette.⁷⁰⁶ Az elaprózott,

⁷⁰⁵ Egy ilyen „márkanév” kialakítására a kutatás idején merült fel ötletként az Árvácska-fesztivál megrendezése. (Első ízben 2003-ban valóban meg is rendezték a *Sáskajárás–Sáskavarázs* elnevezésű fesztivált, azonban a termelők felé intézett felhívásra csak egyetlen család válaszolt, aki hajlandó volt kiállni virágaival a fesztivál ideje alatt. Lásd MOLNÁR Á. 2008. 151–152.) Emellett a helyi közélet vezető személyiségei a helyi adottságokra, nevezetesen a határban kihasználatlan gyógyvíz falusi „gyógyturizmus” keretében való hasznosítására, valamint a helyi szőlőművelés rangját visszaállító „borturizmusra” szerették volna építeni Kiskanizsa gazdaságának fellendítését, hogy megállítsák a település rohamos hanyatlását.

⁷⁰⁶ Sem közgazdasági, sem mezőgazdasági ismereteim nem elégségesek ahhoz, hogy megnyugtató módon megoldjam a fenti problémát, hogy a sáskáknak miért nem sikerült egy olyan termelési kistájt létrehozniuk, mint amilyenek a fentebb felsoroltak. Mindenesetre jelzésértékű, hogy egyetlen, zöldségtermesztő körzetekkel foglalkozó szakirodalom sem említi Kiskanizsát mint bármely növény előállítás szempontjából fontos régiót. Simon László vizsgálatai is azt támasztják alá, hogy Nagykanizsán és szűkebb környékén az 1960-as évek első felében sem a zöldségtermesztés, sem a burgonya nem képvisel országos viszonylatban kiemelkedő jelentőségű termelési

több termékre támaszkodó értékesítési stratégia, amely a dunántúli piacból nagy részesedést hasított ki a sáskák számára, anyagilag sikeres volt, de marketing szempontból nem kelhetett versenyre az alföldiekével, akik korai és jó minőségű, országosan terített árukat állítottak elő nagy tömegben. Mint a korábbiakból is kiderült, ennek elsősorban abban látom az okát, hogy az éghajlati tényezők nem teszik lehetővé a kiskanizsaiak számára azt, hogy időben megelőzhessék a sokkal kedvezőbb körülmények között termelő alföldi kertészeteket, ami a primőrpiac esetében egyértelműen a nagyobb haszon lefölözését jelentené.

A sáska kertészkedés tehát ebben az időszakban, ilyen körülmények között, a fogyasztói piacnak ebben a nagyon finoman kiegyensúlyozott állapotában, pontosan így, ennyi munka- és tőkebefektetéssel volt igazán hasznot hozó. Ennél sokkal több tőkét befektetni ilyen szoros verseny mellett, és az egyre bizonytalannabbá váló piaci helyzetben erősen kétes kimenetelű lett volna. A kiskanizsaiak közül sokan idejében rájöttek, hogy számukra a mezőgazdasági kistermelés perspektivikusan csupán korlátozott gazdasági lehetőségeket biztosít. Ezért nem végleges megélhetési forrásnak tekintették, hanem olyan *eszköznek*, amely utat nyit egyéb *befektetési formák felé*, mind gazdasági értelemben, mind a Bourdieu-féle „társadalmi tőke” tekintetében.

A kertészeti termelés egyes családok számára ugyanis nemcsak az életkörülményeiket javító és fogyasztási színvonalukat növelő tényező volt, hanem valódi *tőkefelhalmozó eszköznek* bizonyult. Az 1980-as években egyre többen vásároltak maguknak Balaton-parti, zalakarosi, gyékényesi nyaralót, villát. Akik „időben kapcsoltak”, azok elsősorban nem saját üdülésüket, pihenésüket tartották szem előtt, hanem elkezdtek vendéghózt gyűjteni és szobakiadással foglalkozni. Akinek jó szakmája volt, azt szülei szerencsés esetben a kertészkedés jövedelméből tudták a pályáján elindítani, egy berendezett műhellyel. Egyes kisebb, például asztalos műhelyekből némelyik mára komplett bútorgyártó vagy épületasztalos üzemmé nőtte ki magát. Mások a kertészet és az állattenyésztés kiszolgálására specializálódtak üzleteikkel. Megint mások a vendéglátásra, illetve az 1990-es évek elején a horvát bevásárló turizmus kiszolgálására nyergeltek át, vagy egyéb specializált üzletet, például italdiszkontot, fotószaküzletet nyitottak vagy helyben vagy „bent” a városban.

Sokan az úgynevezett „szabad foglalkozásokban”, a gyógyászatban, jogi, kulturális és egyéb szolgáltatási területen kamatoztatják a család által felhalmozott

ágat. Az egy katasztrális holdra jutó termelési érték mindkettőnél jónak mondható, de nem kiválónak. Ahogy Simon a burgonyával kapcsolatban megállapítja, ez a terület jó adottságokkal rendelkezik, mégsem olyan fontos körzet, mint például a Nyírség. Egyedül a szőlő 1 holdra eső termelési értéke került a legmagasabb kategóriába, viszont ez az ágazat csupán 10-15%-kal részesedik a belterjes növénytermesztésből. SIMON L. 1964. 85–87.

anyagi tőkét: ügyvédi iroda, fogorvosi rendelő, orvosi, természetgyógyászati rendelő, természetgyógyászati cikkek és biotermékeket árusító bolt természetgyógyászati és életmód-szaktanácsadással, állatorvosi rendelő, zeneiskola, számítógépes szaküzlet és szakszolgáltatás (és még sorolhatnánk) jelzik e transzformáció sikerét. Ugyanígy természetesen vannak sikertelen kitörési kísérletek is (vegyesboltok, ipari termelő és szolgáltató kisvállalkozások stb.), amelyek azért vehetők nehezen számba, mert viszonylag rövid életűek voltak. A mi szempontunkból most azonban az a lényeg, hogy egyáltalán *megkísérelték* a váltást más gazdasági tevékenységre.

Még többen vannak olyanok, akik már rég nem Kanizsán keresik az érvényesülés lehetőségét, hanem részben családjuk „gazdasági tőkéjének” segítségével kovácsolt „kulturális tőkéjüket”, magasabb végzettségüket ott próbálják értékesíteni, ahol arra nagyobb a kereslet: a megyeszékhelyen, más nagyvárosokban vagy egyenesen a fővárosban. E jelenség fő oka tulajdonképpen a nagykanizsai munkaerőpiac erőteljes szűkülése, hiszen a rendszerváltás után több gyár és üzem is bezárt, vagy csökkent létszámmal működött tovább.⁷⁰⁷ Emiatt a friss diplomás fiatalokat a város nem képes helyben tartani.

Ha úgy vesszük, a fentebbi vállalkozóréteg az, amelyik *gazdasági* értelemben is végleg elkötelezte magát a polgárosodás mellett. Csakhogy van egy másik réteg is, amely a fogyasztás, a kultúra és a szabadidő eltöltésének területén hiába követ vagy szeretne követni polgári, illetve kispolgári mintákat, nem jutott el – mert nem tudott eljutni – arra a szintre, hogy gazdasági szempontból is vállalkozóvá váljék, vagyis ne elsősorban önfoglalkoztatása és a család fogyasztási színvonalának megtartása vagy emelése érdekében termeljen. Ez a réteg tehát az utóbbi időben kényszerpályán mozog: egyre jobban rá van utalva a kistermelésre. Mindent összevéve a kertészkedést nagyban művelni a mai napig azoknak éri meg igazán, akik a kertészet bevételei mellett számíthatnak állandó jellegű, munkahelyi vagy járadék jellegű (nyugdíj) jövedelemre.

⁷⁰⁷ Az 1960-as évektől jelentős ipartelepítés kezdődött a városban, ezért a foglalkoztatottak száma a városban az 1980-as évekig folyamatosan növekedett. Ez köszönhető olyan iparágaknak, mint az olajbányászat, bútorgyártás, gépgyártás, üveggyártás, sörgyártás, világítótestek gyártása, cipő- és konfekcióáru gyártása. Ennek eredményeképpen az iparban az 1970-es években a keresők 47,5%-a dolgozott. A rendszerváltás után a keleti piacok összeomlása és a fokozódó nemzetközi verseny miatt 8 közép- és nagyvállalat ment tönkre. 1993 és 1998 között ugrásszerűen megnőtt a kényszervállalkozások száma. Az aktív keresők 10-12 százaléka regisztrált munkanélkülivé vált az 1990-es évek folyamán, ami magasabb, mint a megyei átlag. SOMOS B-né 1999. 94. A múlt század utolsó két-három évében a városban meglepedett multinacionális kereskedelmi nagyvállalatok (Tesco, Billa, Spar) létesítettek néhány új munkahelyet; viszont ezek a szupermarketek a kisebb kereskedelmi vállalkozások számának csökkenését okozták.

Hogy a fentebb említett két, extenzív kultúrákkal és intenzív állattartással foglalkozó gazdának sikerül-e az, ami a kertészeknek nem, az úgy tűnik, azon múlik, hogy a mindenkori társadalmi-politikai körülmények a mezőgazdaság egészének mennyire kedveznek. Az a két ágazat, amely mellett elkötelezték magukat, a kertészethez képest nagyságrendekkel nagyobb befektetést kíván. Sem a szükséges tőkét önállóan kitermelni, sem a felvett hitelt visszafizetni addig nem tudják, amíg az agrárról ilyen szélesre van nyitva. A nagyobb tőkebefektetés gondosabb kalkulációt kíván meg tőlük, ám ha közelről megnézzük, ezek a gazdaságok is elsősorban a családi logikára épülnek, és a céljuk a családtagok munkaerejének hasznosítása, jövőjük biztosítása. A közelmúltban beindított támogatási rendszer is ezt a családi logikát erősíti tovább. Lesz-e ezekből a családi gazdaságokból agrárvállalkozás? Kell-e, hogy azokká váljanak?

A kapitalista vállalkozás egyik kitételének szokták tartani a bérmunka alkalmazását. Tulajdonképpen a bérmunkaerő alkalmazásának gondolata egyáltalán nem idegen tőlük, de egyrészt nincs hosszú távon alkalmazható munkaerő,⁷⁰⁸ másrészt a gazdaság őket is éppen csak eltartja, ezért meg sem tudnák fizetni az alkalmazottakat. Ebben talán valóban hasonlítanak egy „polgárosodó parasztgazdára”, életideáljaikban, aspirációikban azonban már erősen különböznek tőle. Ha viszont csak a mentalitás oldaláról nézzük, vagyis abból a szemszögből, hogy vajon elég individualista módon képesek-e döntéseket hozni ezek a gazdák, akkor azt láthatjuk, hogy ennél merészebb és önállóbb lépést ebben a társadalomban elképzelni sem lehet, minthogy valaki egy ennyire kockázatos vállalkozásba belefogjon. Persze mindkettőnél ott van a kényszerítő elem, ami elindította őket ezen az úton, de ezek között a sajátos körülmények között messze nem lehet arról beszélni, hogy közösségi mintát követnének, helyzetük folyamatosan spontán és kreatív válaszokat követel meg tőlük. Azonkívül komoly lépéseket tettek abba az irányba, hogy saját, egyéni érdekeiknek megfelelő módon válasszák meg „referenciacsoportjukat”, a társadalmi folyamatok irányításában aktív részt vállalva – gondoljunk csak a beszerzési és értékesítési szövetkezet tervére. Ha tehát ez a polgárosodás kritériuma, akkor azt mondhatjuk, ők maximálisan megfelelnek ennek – anélkül, hogy ezzel azt állítanánk, elődeik a korabeli technikai feltételek között kevésbé feleltek volna meg ennek a kritériumnak.

Ugyanakkor az életmódot tekintve a mezőgazdasági munka a maga sajátosságai és kötöttségei miatt mindegyik ágazatban igen nagy szervezőerőt jelent, és a vágyott, polgáriasabb életvitel ellen hat. A mostani kistermelők számára az életmóddideál és a valós életvitel közötti jelentős eltérés jelenti a frusztráció egyik

⁷⁰⁸ Az utóbbi 10 évben gyakran lehetett hallani kistermelőktől, hogy hiába van nagy munkanélküliség, mégsem lehet napszámot találni. Egyrészt ritkán végeznek megbízható munkát, ilyenkor a munkaadó elégteli meg a dolgot, másrészt ők sem hajlandók huzamosabb időre nehezebb fizikai munkát, például szénabehordást vállalni.

fő forrását, amit az 1990-es években tapasztalt gazdasági regresszió, a létbiztonság megszűnése és a kiélesedő konkurenciaharc tovább tetéz. A kizárólag mezőgazdaságból élők legfőbb panasza az utóbbi időben az, hogy kénytelenek voltak a korábbi, sokkal kényelmesebb és biztonságosabb alkalmazotti-kispolgári életformájukat feladni, vagy az erre vonatkozó vágyaikról végleg lemondani, s nem kapták meg azt az ellenértéket – magasabb életszínvonalat és anyagi függetlenséget – érte, aminek reményében annak idején belevágtak a termelésbe.

FOLYTONOSSÁG ÉS VÁLTOZÁS A KISKANIZSAI CSALÁDOK ÉLETÉBEN A 20. SZÁZAD FOLYAMÁN

Mindezek után azt vizsgáljuk meg, hogy az a sajátos élethelyzet, az a sajátos társadalmi-gazdasági feltételrendszer, amiben a kiskanizsaiak éltek, az egyes üzemgazdálkodási formák, amelyek a mezőgazdasági kistermelést meghatározták, vajon mennyiben tükröződnek vissza a családban mint intézményben? Vajon Kiskanizsán az individualista értékrendet követő, egzisztenciális függetlenségre vágyó mezőgazdasági kistermelők családjai, a családtagok közötti viszony, a családi-nemi szerepek és elvárások magukon viselik-e azt a kettősséget, amit a gazdasági magatartásban, az életmód és életideál közötti eltérésben is meg lehetett figyelni?

A kiskanizsai családok változásainak vizsgálatakor mindenképp a saját magam által gyűjtött elsődleges – szóbeli és írott – forrásokra, levéltári anyagokra, személyes levelezésre, genealógiákra, élettörténetekre támaszkodtam. Jelen fejezet jórészt ezeket az adatokat mutatja be, kvalitatív jellegűből fakadóan a néprajzi leírásokra jellemző elbeszélő előadásmódban.

Rendelkezésre állnak továbbá olyan kvantitatív források, amelyek még pontosabbá teszik a kiskanizsai családokról rajzolt képet. A PhD-dolgozat megírásának időpontjáig csupán az 1990-es évre vonatkozóan tudtam hozzájutni azokhoz a népszámlálási adatokhoz, háztartás- és lakásfelvételekhez, amelyek alapján Kiskanizsa háztartásainak szerkezetét megvizsgálhattam, egy későbbi tanulmányomhoz azonban megkaptam a 2001-es adatokat is. Mindezekon kívül még egy általam készített kérdőív eredményeire támaszkodhattam annak érdekében, hogy a kiskanizsai családokról az alább bemutatásra kerülő koncepciómat meg tudjam fogalmazni. A rendelkezéseimre álló számszerű adatok megadták a keretet egyes – általam már korábban is feltételezett – tendenciák igazolásához; az etnográfiai interjúk során általam és a korábbi gyűjtők által rögzített „lány” adatok pedig segítettek abban, hogy a statisztikai adatokat megfelelő módon értelmezni tudjam. Bár a gondolatmenetek követhetősége érdekében kívánatos lett volna, ha

az egyes résztémákat a vizsgált időszakon végigvezetve, egy ívben mutatom be, s a disszertációban eredetileg ez így is szerepelt, a kvalitatív és kvantitatív források eltérő jellege, az érvelési mód különbözősége miatt ezúttal mégis úgy döntöttem, hogy a népesedéssziszti adatokat egy új fejezetben adom közre. Ez egyben időbeli szétválasztást is jelent, mivel csak az 1990-es évtől vannak jól elemezhető, részletes számadataim a népességmozgalommal és a háztartásszerkezettel kapcsolatban. Ugyanakkor így válik lehetségessé az, hogy az eredetileg a függelékben elhelyezett elemzések közül a téma szempontjából legérdekesebbeket és leghasznosabbakat a főszövegben adjam közre. Ilyenformán a Kiskanizsa családjairól alkotott kép egyenetlenre sikerült talán, de bízom abban, hogy e különböző jellegű – kvantitatív és kvalitatív – adatokat megfelelően súlyozva a valóságnak leginkább megfelelő módon tudom bemutatni.

„Házasság – bevarrt zsák”, avagy „ki millent szakít, ollant szagol”.⁷⁰⁹ Endogámia, házassági életkor, nemi erkölcs, leányélethez, legényélet, párválasztás, házasságkötés, házastársak közötti viszony

Ebben az alfejezetben bemutatom azokat a legfontosabb sajátosságokat, amelyek Kiskanizsán a házasságkötést, házaseletet jellemzik. A házasságban, a házastárs kiválasztásának stratégiájában a 20. század során Kiskanizsán is – az általános tendenciának megfelelően – az instrumentális szempontok helyett egyre inkább a személyes tulajdonságok és az érzelmek kerültek előtérbe. Ezzel együtt a század első felében a lányokra vonatkoztatott szigorú nemi erkölcs is oldódni kezdett. E jelenségekkel párhuzamosan nőtt a házassági életkor, valamint az a kör – mind földrajzi, mind társadalmi értelemben – ahonnan a fiatalok párt választottak. Az 1990-es években a házasság intézménye itt is „szekularizálódott”: ez nemcsak azt jelenti, hogy a fiatalok egyre kevésbé tartották fontosnak az egyházi esküvőt, de azt is, hogy a gyakoribbá vált a papír nélküli együttélés.⁷¹⁰ Ezt a kiskanizsai templom akkori plébánosa egzisztenciális okokkal magyarázta.⁷¹¹

⁷⁰⁹ Kiskanizsai közmondások. (Saját gyűjtés, 2001, 2002.)

⁷¹⁰ A népszámlálási adatok szerint 1990-ben a gyermekes pároknak még csak 1,9%-a vállalta a papír és egyházi áldás nélküli együttélést, 2001-ben már 4,6%-a. A részletesebb statisztikai adatokat lásd a *Kiskanizsa a számok tükrében: népességmozgalom, család- és háztartásszerkezet a rendszerváltás környékén és az új évezred fordulóján* című fejezetben.

⁷¹¹ A szóbeli közlésért köszönetet mondok Erdős Géza esperes úrnak, aki e jelenség okát abban látta, hogy az egzisztenciális bizonytalanság miatt a fiatalok inkább az együttélést választják. Ezt a kijelentést támasztják alá az egyházi esküvők egyre fogyatkozó alkalmi is: 1998-ban már csak évi 12-14 párt adott össze a plébános, a korábbi 25-30 helyet.

A házassal kapcsolatos beszélgetések során, valamint a néprajzi-helytörténeti irodalomban is minduntalan szóba került Kiskanizsa erősen *endogám jellege*. „Valamikor – mesélik – nem házasodtak faluról, a régi öregek nagyon bánták, ha a legény falura ment lányért. Mondták is neki: »Minek mészfalura f...ért, mikor itt kemény sz...t is kaphatsz?!«”⁷¹² Hogy mikor lehetett ez a „régén”, azt nem tudták egészen pontosan behatárolni, illetve gyaníthatóan sokkal közelebbi időre nézve tartják a szigorú endogámiát jellemzőnek, mint amit ténylegesen igazolni lehet.

A települési endogámia mellett ma is él az emléke egy nagyon korai településrészi endogámiának. Kiskanizsa lakói, mint azt fentebb említettem, hagyományosan három „negyedtet” különböztettek meg:⁷¹³ a „Fős utcát”,⁷¹⁴ a Rác utcát⁷¹⁵ és a „Rajná”,⁷¹⁶ majd negyedikként ezekhez csatlakozott az 1960-as években épült „Sziget”.⁷¹⁷ A 19. század végén és a 20. század első felében bizonyos anyagi, foglalkozásbeli és társadalmi státusbeli különbségek kimutathatók az egyes településrészek között, jóllehet ezek az eltérések, illetve sajátosságok – mint azt

⁷¹² Saját gyűjtés, 1994 és 1995.

⁷¹³ A hármas felosztás valamikor talán az etnikai határokat jelezte, amelynek emléke egyfajta endogámiára való hajlamban is megőrződött. Erre a feltételezésre konkrét bizonyítékaim nincsenek, csupán az utca- és településrészek nevei adhatnak támpontot egy további kutatáshoz.

⁷¹⁴ A „Fős utca”, „Fős utcák” (Felső utca, Felső utcák) név egykor több utcát jelölt, amelyek az Országúttól északra estek (Berek köz, Cigány utca, Homokkomáromi utca, Kismező utca, Őrtorony utca, Szent Rókus utca, Zsigárdi köz). A Templom tér és környéke is idetartozott például pásztorfogadás szempontjából. A hivatalos kerületi felosztás szerint az 1910-es évekig együtt alkották a VII. kerületet, azaz a Felsővárost, amely gyakorlatilag az Országút északi oldalát és az ettől északra fekvő területeket foglalta magában. (Berek köz, „Czigány” utca, Homokkomáromi utca, Hunyadi tér a 21. szám utántól, „Kis mező” utca, Malomkerti út, az Országút északi oldala, Őrtorony utca, „Szentflórián” tér a 17. szám utántól, „Szentrókus” utca, Templom tér, Zsigárdi köz.) FÜREDI J. 1907. 8–9. Lásd 2. sz. kép.

⁷¹⁵ A „Rác utca” név tulajdonképpen a Kistrác, a Nagyrác utcákat, valamint hozzájuk csatlakozó Alsótemető utcát, Felsőtemető utcát, a Pápai utcát, a Ráckert utcát, a Bába utcát, a velük párhuzamos Bajcsai utcát, Jakabkúti utcát, Pivári utcát, Szigeti utcát jelenti. A VI. kerület „Ráczvároshoz” viszont Rajna is hozzátartozik. (Alsótemető utca, Bába utca, Bajcsai utca, Felsőtemető utca, Hunyadi tér a 21. szám utánig, Jakabkúti utca, Kistrác utca, Körmös utca, Nagyrác utca, az Országút déli oldala, Pápai utca, Pivári utca, Polgár utca, „Rácz kerti” utca, Rozmaring utca, Szepetneki utca, Szigeti utca, Szent Flórián tér a 17. szám utánig, Tornynos köz, „Varazsdi” utca. FÜREDI J. 1907. 8–9.

⁷¹⁶ Rajna: a mai Kossuth L. utca, Körmös utca, Rozmaring utca, Szepetneki út, Március 15. tér.

⁷¹⁷ Sziget: Bornemissza utca, Cserfa utca, Dobó István utca, Fenyő utca, Haladás utca, Halis I. utca, Kőrifsa utca, Tőzike utca.

az előző fejezetekben láttuk – nem voltak mindenestől érvényesek egy egész negyed összes családjára. A negyedek közül a főleg szegények által lakott Rajna⁷¹⁸ különült el leginkább. A század derekán ugyanakkor már nem beszélhetünk olyan településrészi endogámiáról, amely pusztán a területiség elvén alapulva kizárta volna az egyes negyedek egymás között való házasodását, hanem inkább társadalmi rétegek közötti elkülönülésről volt szó.

Vizsgált korszakunk nagy részében a településrészek endogámiájára már semmi más nem utalt, csak a legények egymással való rivalizálása. Az 1910-1920-as években még előfordult, hogy az utcabeli legények elállták a más negyedből érkező kérő útját, amikor leendő menyasszonyához igyekezett, de már ezek az esetek sem mindig végződtek verekedéssel. Később a negyedek legényeinek versengése kimerült abban, hogy sötétedés után a „felségterületükre” tévedt más negyedbeli legénynek adott esetben jól ellátták a baját, vagy a citerabálokon rendreutasították a nem negyedbeli hözöngőket.

Ami az egész Kiskanizsára vonatkozó endogámiát illeti, az a település nagyságával is magyarázható: tudvalevő, hogy minél nagyobb egy település, annál nagyobb lehet az endogám házaságkötések aránya. A település népességének nagysága Kiskanizsán valóban lehetővé tette a fiataloknak, hogy helyben választásnak maguknak párt. Ugyanakkor a „benszülött” népesség „felhígulása” már a két világháború között megindult. A betelepültek által tovább duzzasztott lakosság az endogámia megtartását elvileg még jobban elősegítette. Kérdésként merülhet fel azonban, hogy ebben az esetben beszélhetünk-e klasszikus endogámiáról, hiszen hiába házasodtak továbbra is a település határain belül, sok esetben mégiscsak a szorosan vett közösség határain kívülről történt a választás.

Erre az a válasz kínálkozik, hogy a két világháború közötti időszakig a helyi közösség talán még megfelelő létszámbeli túlsúllyal és elég nagy *integráló erővel* rendelkezett ahhoz, hogy magába olvassza az érkező népességet. Emiatt találunk olyan családot is, amelyet ma tősgyökeresnek tartanak, és a legnevesebb családok között emlegetik, holott a 19. század közepéig egyetlen összeírásban sem szerepelt. Az „idegenekkel” szemben alapvető elvárás volt a kiskanizsai szokásokhoz való maximális alkalmazkodás, ami gyors beolvadásukhoz vezetett: a beházasulóknak például az öltözködésüket tekintve is hasonlulniuk kellett a helyi közösséghez. Ha anyagilag megtehették, akkor ki kellett cserélniük teljes ruhatárukat.⁷¹⁹

⁷¹⁸ „Most kezd lenni, hogy a legények falurú hoznak valakit, vagy idenősül valaki. Rajna kivételével a többi részek házasodtak egymással.” KERECSENYI E. 1978. 25.

⁷¹⁹ „Ha szegényebb vót, horta a ruháit, amíg e nem szakatt. Meg elis atták. Itt igen megnésztek, ha valaki csöngős kendőt tett magára, kimentek még az uccára is. Aki idekerüt, mind átvátoztatta a viseletét. Elis várták a menyecskétől.” KERECSENYI E. 1978. 23.

Ezzel szemben az 1960-as évektől kezdődő újabb bevándorlási hullám már markánsan elkülönülő negyedetet hozott létre Kiskanizsán belül: a Szigetet. Ugyanakkor a helyi lakosok által elhagyott-eladott portákra is egyre nagyobb számban költöztek be faluról: van olyan utca, ahol a harmadik évezred elején minden 3. házban „vidékiek” laktak. A kiskanizsaiak még számon tartják, ki „nem sáska”, melyik tősgyökeres családba házasodott be „vidéki”, de manapság ennek már semmi gyakorlati jelentőséget nem tulajdonítanak.

Kiskanizsa tősgyökeres népességének „felhígulásával” párhuzamosan egyre növekszik földrajzi értelemben is az a kör, ahonnan a kiskanizsai fiatalok házasodnak. Már a két világháború között sem volt érvényes a fentebb is hangoztatott szigorú endogámia. A genealógiák és élettörténetek tanúsága szerint,⁷²⁰ Markó plébános statisztikai feldolgozása alapján,⁷²¹ valamint a kiskanizsai általános iskolában a 12-13 éves korosztály családjának származását vizsgálva azt a következtetést lehet levonni, hogy a helybeli születésű felnőttek – akik ma alig vannak többen, mint a bevándoroltak⁷²² – sem tisztán kiskanizsai származásúak, hiszen szüleik között is igen nagy a máshonnan betelepültek aránya.

A századfordulótól tehát már szép számmal fordulnak elő „vidékiekkel” kötött házasságok. Nemcsak a legények hoztak faluról menyasszonyt maguknak, hanem a kiskanizsai leányok is férjhez mentek a környező településekre. Ugyanígy egyes fiatal emberek is itthagyták feleségükért Kiskanizsát, mint ahogy voltak olyan vidéki legények is, akik idejöttek vőnek. A házassági kapcsolat ebben az időben

⁷²⁰ A kutatás szempontjából ideális az lett volna, ha fel tudom dolgozni a házasodási anyakönyveket. Ez a tervem az idő hiánya miatt sajnos meghiúsult, ezért csak a magam által felvett genealógiákra támaszkodhattam ebben a kérdésben.

⁷²¹ Szerencsére az alsóvárosi római katolikus plébánia (ahova 1941-ig a kiskanizsaiak is tartoztak) anyakönyveinek feldolgozását Markó Imre Lehel plébános 5 időmet-szetben elvégezte, így ezzel az adatsorral is alá tudom támasztani meglátásaimat: 1800-ban az összes házasságkötés 20 volt, ebből 6 esetben vidéki az egyik házastárs. 1850-ben 22 házasságból nincs egy exogám házasság sem. 1900-ban 52 házasságból 8-ban vidéki a házastárs, 1930-ban 64-ből 23-ban, 1950-ben 79-ből 24-ben. E számok természetesen a Nagykanizsán celebrált házasságokra vonatkoznak csak, s ezekből nem derül ki az, hogy vajon hány olyan esküvő történt, amit a másik fél lakóhelyén kötöttek. MARKÓ I. L. 1955. 113.

⁷²² Egész Kiskanizsára vonatkozó statisztikáim ezzel kapcsolatban nincsenek, ezért nem szeretnék pontos számadatokat írni. A 7. osztályos gyermekek által felvett kérdőívekből az derült ki, hogy 76, kb. 30-50 év közötti felnőttből csak 42 a helybeli születésű. Ez az arány természetesen nem vonatkozik az idősebb generációra, de a 12 és 13 éves gyermekek szülei között szignifikánsnak lehet tekinteni, mert ennek a korcsoportnak majdnem a felét sikerült felmérésembe bevonnom. A kérdőíves felmérés eredményeit lásd *Kiskanizsa a számok tükrében: népességmozgalom, család- és háztartásszerkezet a rendszerváltás környékén és az új évezred fordulóján* című fejezet és függelék.

a közeli Szepetnekkal, Palinnal, Homokkomárommal, Becsehellyel, Bagolával és a nagykanizsai földműves közösséggel (a Kiskanizsához közelebbi Magyar utca lakóival, illetve a város átelleni részében élőkkel) volt a legélénkebb. Letenye, Hahót és Sormás is többször előfordult a családfákban, mint a házastárs születési helye. Már ebben az időben is megtörtént, hogy távoli városokba és vidékekre kerültek el házasság révén a fiatal emberek és az ifjú leányok, Budapestre, Gyöngyösre, Bajára; arról nem is beszélve, hogy sokan a munkalehetőség miatt mentek el a faluból, s aztán nem is jöttek vissza többé, mert ott helyben alapítottak családot. Az 1950-1960-as évektől pedig a társadalmi mobilitás növekedésével a fiatalok földrajzi értelemben is egyre szélesebb körből választottak házastársat maguknak. Jelenleg a házastársak származási helye olyan változatosságot mutat, hogy felsorolni sem érdemes a településneveket. Ami viszont idősebb adatközlőimnek leginkább szembetűnt, az az, hogy kb. az 1960-1970-es évek óta a Horvátságból is hoznak feleséget a fiatal emberek. Korábban valószínűleg ritkán fordult elő, hogy a horvát ajkú falvak lakóit potenciális házastársnak tekintsék. Manapság már nem létezik nyelvi különbség, tekintve, hogy a horvát nemzetiségű fiataloknak legfeljebb a szülei, nagyszülei beszélnek horvátul.

A *házasodási életkor történeti* alakulásával kapcsolatban nincsenek egzakt, nagyszámú adaton alapuló átlagszámításaim, az elkészített genealógiák és a rögzített élettörténetek alapján⁷²³ mégis megkockáztatom azt a kijelentést, hogy Kiskanizsa a századfordulótól az első házasságkötés átlagéletkora tekintetében egyre jobban hasonul a nyugati házasodási mintához. Szalay Ildikó adatközlője az 1970-es években az 1910-es évekre visszavetítve a lányok esetében 15, a fiúk esetében 18-20 éves házasodási átlagéletkorról beszélnek, amely szerintük a katonáskodás miatt emelkedett.⁷²⁴ Ez utóbbi megjegyzés viszont inkább a 19. század második felére vonatkoztatható. A századfordulón feltehetőleg legfeljebb a norma szintjén élhettek ezek az alacsony házasodási életkorok, de a gyakorlat egyre kevésbé igazodott ehhez. Az 1920-1930-as években, főleg a kevésbé tehető családokban egyáltalán nem volt ritka, hogy egy leány 20 éven felül, akár 24-25 évesen menjen férjhez, és ebben az időben már nagyon korainak ítélték azt, ha valakit 15 évesen férjhez adtak. A korai házasságot szinte minden esetben anyagi érdek vagy munkaerőhiány kényszerítette ki: a jómódú leányokat korán elvitték,

⁷²³ A genealógiai interjúk alapján egy kiterjedt rokonság adatait (kb. 580 személlyel és 160 házassági kapcsolattal) rögzítettem egy családfában. Azon esetekben, amikor egészen pontosan ismert volt a felek születési időpontja, valamint a házasságkötési időpont is (amely az 1800-as évektől 1960-ig mindössze 18 alkalom volt), a nők átlagosan 17,9, a férfiak 22,6 éves korukban házasodtak. A házasságkötések általában január-február (tehát farsang) időszakára estek, kisebb csúcs figyelhető meg május-júniusban, valamint augusztus-szeptember táján.

⁷²⁴ SZALAY I. é. n.a.

és a jómódú kérőket is igyekeztek hamar megfogni a lányos szülők, akkor is, ha gyermekük egészen fiatal volt még. A háború után a házassági kor kényszerű emelkedését hozta magával sok olyan fiatal számára, aki éppen ezidőtájt szándékozott megházasodni. Az 1960-1970-es évektől Kiskanizsán is, mint az egész országban, a házasságkötés időpontja már elsősorban a fiatalok tanulmányának befejezéséhez igazodott. A legtöbben, fiúk is, lányok is, általában a húszas éveik közepéig családot alapítottak.

Ha a házassági kedv alakulását szeretnénk megvizsgálni,⁷²⁵ egzakt adatokhoz legelőször csak az 1990-es népszámlálásnak köszönhetően juthatunk. Az egy-egy korosztályra vonatkozó adatok hullámlása azt jelzi, hogy hiába emelkedik a házassági életkor a 20. század folyamán, nincs olyan egyértelmű tendencia, amely alapján hasonló házassági stratégiát lehetne feltételezni, mint példának okáért a *Hajnal-féle nyugati házassági modell*.⁷²⁶ Nem jellemző, hogy a lakosság jelentős része önként lemondana a családalapításról. Bár az 1990-es adatok szerint az 1926-ban született 64 évesek között 6%, az 1925-ben született 63 évesek között 9% a férjhez nem mentek aránya, ezt valószínűleg a 2. világháború számlájára lehet írni. Az őket korban megelőző, 65 éves nők között (1925-ben születettek) nincs egyetlen „vénlány” sem, s a 20 évvel fiatalabbak (1945-ben születettek) ugyanígy nem találunk hajadont. Ebből tehát azt a következtetést lehet levonni, hogy az idősek és a középkorosztály a házasságot a felnőtt élet elkerülhetetlen velejárójának tekinti, ezt tartja normálisnak.

E számok természetesen nem jellemezhetik teljes biztonsággal egy-egy korosztály házassággal szembeni attitűdjét. Egyrészt azért, mert nem ismerjük a halálzási arányszámokat, nem tudjuk, hogy – főleg az idősebb korosztályokban – eredetileg mennyi volt a hajadonok száma, másrészt nem látjuk minden egyes esetben, hogy a férjhez menés elhalasztása vagy elvetése mögött a történelmi események hatásán kívül egészen pontosan milyen okok állhatnak.

Egyes élettörténetek ugyanis arról tanúskodnak, hogy az idősebb korosztálybeli nők azon döntése, hogy nem mentek férjhez, nem normák vagy szabályok, hanem inkább különféle érzelmi okok következményének tekinthető. Például a szeretett vőlegény nem tért vissza a háborúból; vagy a leány félt, hogy neki is olyan sok gyermeke lesz, mint az anyjának volt (!), rettegett a szülés fájdalmaitól, amelyről még kislány korában valamelyik nőrokona vajúdásának fültanújaként szerzett tu-

⁷²⁵ A nőtlenek és hajadonok korosztályok szerinti arányának elemzését az 1990-es és 2001-es népszámlálási adatok alapján lásd *Kiskanizsa a számok tükrében: népességmozgalom, család- és háztartásszerkezet a rendszerváltás környékén és az új évezred fordulóján* című fejezet.

⁷²⁶ Ez a megállapítás azzal is alátámasztható, hogy a norma szerint csak a testi vagy szellemi fogyatékosoktól nem várták el azt, hogy megházasodjanak. A pár nélkül maradtak továbbra is a családjukkal éltek, a szülők halála után nem küldték el őket a testvérek.

domást; esetleg nem talált a kéréi között olyat, akihez szívesen hozzáment volna; sőt olyan is van, aki egyedül élő édesanyját nem akarta magára hagyni. Ezek az esetek egyértelműen azt mutatják, hogy a század első felétől a leányok egyre nagyobb döntési szabadsággal rendelkeznek saját sorsuk felett, s hogy ezeket a döntéseket egyre inkább érzelmi tényezők motiválják – amellet, hogy ugyanabból az időszakból mindezek ellenkezőjére is van példa.

A 20. század első felének Kiskanizsáján, mint a legtöbb olyan közösségben, ahol a társadalmi presztízis alapja a vagyon és a rang volt, a fiatalokat még gyakorta a két család *anyagi és társadalmi érdekei* szerint boronálták össze: a birtok, a korai örökség, az erős, munkára való fizikum sokat számított abban, hogy a leány vagy a legény mennyire minősült jó partinak. Az is kiemelt szerepet játszott a házasság nyélbeütésében, hogy abban a családban, ahol a fiatalok maradtak, mennyire volt sürgősen szükség egy férfi vagy női munkaerőre. Ezeknek az érdekházasságoknak aztán lehetett jó vége is, akármennyire fiatalon is kötötték meg az érdekeltet, kölcsönös megbecsülésben 50 évet is le tudtak élni együtt, ugyanakkor a korabeli szerelmi házasságok sem mindig értek jó véget. Láttunk példát arra is, hogy a szülők erőszakolt döntése valóban végzetesnek bizonyult mindkét félre nézve, s mindkettőjük élete az ebből levezethető, a közösség szemében deviánsnak minősülő magatartás (például alkoholizmus) miatt futott zátonyra.

A legtöbb szülő azonban nem ragaszkodott az érdekházassághoz gyermeke boldogságának árán, és nem tiltotta vasszigorral a neki nem tetsző udvarlót. Csupán a meggyőzés eszközével igyekezett élni, de a végén ráhagyta gyermekére a döntést. Mi több, a két világháború között nemcsak a szegények, de a vagyonosabbak között is akadtak olyanok, akik az érzelmeiket előbbre tartották az egyéni boldogság elérésében, mint a társadalmi rangot, a vagyont. Ők azt tanácsolták leányuknak: „Ne a vagyont nézzétek, aki tetszik, ahhoz menjetek. Én is szerettem apátokat.”⁷²⁷ Az azonban, hogy ki „tetszik”, nyilvánvalóan függött a neveléstől, a szülőktől tanult értékrendtől, és attól is, hogy a család mit sugalmazott – akár indirekt módon – a leánynak, aki szinte gyermekfejjel elsősorban anyjának és apjának szeretett volna megfelelni. A 16-17 évesen férjhez menő fiatal lányok még nem voltak tisztában azzal, hogy mire vállalkoznak a házassággal, ki való igazán hozzájuk, kit szeretnének társnak. Ezért a szülők könnyebben alakíthatták-formálhatták a véleményüket, könnyebben rá tudták őket ellenkezés nélkül is beszélni egy-egy nekik tetsző kérére. Utólag, életük végéről visszatekintve, a házasság számukra sorsszerűnek, elkerülhetetlennek tűnik.⁷²⁸ A huszonéves,

⁷²⁷ Saját gyűjtés, 1995.

⁷²⁸ „– Hogy ismerte meg az urát?

– Hozzárendőtek, valahogyan. Nem voltam vele sehová, még csak ki sem kísértem sose. Azér' csak gyűtt.

– Udvarolni?

érettebb személyiséggel rendelkező leányok esetében szinte már egyáltalán nem merült fel a szülői ráhatás kérdése, ők inkább a saját fejük után mentek, amikor házasságukról határoztak.

A *rokonházasság* első pillantásra az érdekházasság tipikus példájának tűnhet. Előfordult első fokú unokatestvérek házassága is, amely a közvélemény szerint azért köttetett, hogy „egyben tartsák a birtokot”. Az egyik ilyen általam is jól ismert esetben talán nem is a házasság révén nyerhető csekély birtok számított, hanem az, hogy az apátlan-anyátlan, anyai nagyanyjával élő 20 éves árva fiúnak munkaerőt kellett biztosítania a háztartásba. Valószínűleg az volt számára a legbiztonságosabb megoldás, hogy jól ismert családból vesz magának feleséget. A legtöbb olyan házasságot is inkább ez motiválhatta, ahol második foknál távolabbi rokonok, néha affinális rokonok házasodtak össze: például az egyik báty elvett egy özvegyasszonyt, míg jóval fiatalabb öccse elvette ugyanennek az asszonynak első házasságából származó lányát. Vagy egy férfi megözvegyült, másodsorra is megházasodott, s a férfi fia mostohaanyja fivérének a lányát vette feleségül. Az, hogy két testvér ugyanabból a családból választott magának házastársat, egyáltalán nem volt ritka esemény. Azonban ezek a párhuzamos házasságok sem elsősorban a célszerűség miatt kötettek, mint amire a szakirodalom is utal, hogy a birtokot ne kelljen megosztani, hanem egyszerűen érzelmi okok játszottak közre abban, hogy például a legény sógornője testvérhúgát választotta élete párjává.

A rokonságból való házasodás esetén hajdan nyereséggént lehetett elkönnyvelni azt a nagyobb fokú összetartást, az „előírt altruizmust” (lásd 341. sz. lábjegyzet) és szimpátiát, valamint az egymás ismeretéből származó biztonságérzést is, ami a rokoni kapcsolatok jellemzője. Másrészt pedig arról is szó van, hogy Kiskanizsa ugyan nagy „falu” a maga két világháború közötti 6-7 ezres lélekszámával, ám mégis elég nehéz elkerülni, hogy egyes rokoni csoportok időről időre fel ne újítsák házassági kapcsolataikat – főként, ha a homogámiára való törekvést is figyelembe vesszük. Ugyanis a hasonló társadalmi presztízszú és vagyoni helyzetű családok szívesebben házasodtak egymás között, és nem feltétlenül csak a vagyon miatt, hanem mert minden tekintetben közelebb állt az életről vallott felfogásuk és értékrendjük. Az érdekek és az érzelmek nem minden esetben ellenkeztek egymással.

A mai napig adódnak a fentiekhez hasonló esetek, amelyekben tehát a legkevésbé sem a nyers érdek motiválja a feleket. Régebben inkább arról volt szó, hogy mivel az emberek jórészt családi-rokoni körben mozogtak mindennapjaik során, sokkal könnyebben alakítottak ki személyes kapcsolatot olyanokkal, akik valamilyen szinten ehhez a körhöz tartoztak. Újabban más okok húzódnak meg a rokonházasságok hátterében: a széles rokonság találkozásai jobbra az ünnep-

– Nem sokáig. Novemberben vagy mikor, vagy december elején kezdődött, aztán január végén már esküvő volt. Nem voltunk mink még sehová se.” (Saját gyűjtés, 1999.)

napokra, például lakodalmakra korlátozódnak, amelyek ma is ismerkedési alkalmat jelentenek a fiataloknak – s a kiszemelt partner véletlenszerűen lehet akár távoli, addig nem ismert rokon is.

A leányok és legények egymással való ismerkedésének, a lánykodásnak és legényéletnek a színterei a század elejétől egyre inkább az egyházi szervezetek fennhatósága alá kerültek, s ezzel együtt a közösségi kontroll is erősebbé vált. Kiskanizsán kb. a századfordulótól már egy szigorúbb, puritánabb, erősen vallásos erkölcsi norma volt érvényben. A fiatalok találkozására az alkalmat elsősorban a Polgári Olvasókör, majd később a Missziós Leányegylet báljai, szervezett kirándulásai, s a fentebbi fejezetben már említett egyéb egyházi vagy vallásos és hazafias értékrendet követő ifjúsági szervezetek, mint például a Leventegyegylet programjai biztosították. Adatközlőim beszámolóí szerint ezek jelentették a legfontosabb lehetőséget a fiatalok számára kevés szabadidejük eltöltéséhez, ami tavasztól őszig a vásár- és ünnepnapokra korlátozódott. Nem túlzás azt állítani, hogy a kiskanizsai fiatalok morális nézeteire igen nagy befolyást gyakoroltak ezek a szervezetek, amelyek az „erkölcsös, hazaszerető polgár”, „keresztény leány” és „jó anya” képét igyekeztek védenekük felé közvetíteni.⁷²⁹

⁷²⁹ „Az öntudatos katolikus leány az élet minden helyzetében megtalálja a maga helyét, békével viseli el a megpróbáltatásokat, mert hitünkre támaszkodva hisz, remél és szeret.” *Országos Missziós Leányegyleti Munkafüzet*, 1942. január-február. A leányegyleti alapszervezetek, mint azt fentebb írtuk, a Farkas Edith által alapított női szerzet függelékei szervezettel, amelyeknek nem titkolt célja részben az, hogy utánpótlást neveljen a rend számára. A fiatal leányokba igyekeztek elültetni tehát azt a gondolatot, hogy „gyermeket nevelni mind testi, mind lelki értelemben” – ez a nő hivatása. A katolikus nő, ha nem mehet férjhez, vállaljon „lelki anyaságot”, legyen betegápoló nővér vagy apáca. Az anyai jellemvonásokat szorgalmazták: a mások testi-lelki nyomorúságának felvállalására, az elesettek segítségére, gondozására készítettek fel a lányokat úgy, hogy az Árpád-kor szentjeit (Margitot, Erzsébetet), a középkor és újkor katolikus nagyszonyait (Károlyi Klárát, Teleki Blankát, Brunswick Terézt) és a hű, férjüket hivatásukban segítő feleségeket (Széchenyi Istvánné Seilern Crescencia grófnőt) állították eléjük példaképnek. Azt tanították nekik, hogy a nő erőssége abban áll, hogy alázattal képes elviselni a szenvedést. Néhány leányra valóban nagy hatást gyakoroltak ezek a gondolatok, s a férjhez menés helyett „Isten és az embertársak szolgálatát” választották hivatásul. Ez a megoldás másrészt a népes, szegényebb családok leányai számára a megélhetésük biztosítását is jelentette, s egyben mentesítette a szülőket a férjhez adás költségeitől. A tízgyermekes M. családból két leány is belépett a szerzetbe. Ezek a leányok aztán a tanítónővérek mellett a háztartási és gazdálkodási munkákban vettek részt, tudniillik a szerzet a saját birtokából tartotta el magát és a gondozásba vett árva vagy beteg gyermekeket, akiket többek közt a pomázi kastélyotthonban neveltek. Vitathatatlan, hogy azokra a leányokra is nagy hatással volt a leányegyleti élet, akik aztán a férjhez menés mellett döntöttek, mert itt egyfajta polgáriasabb magatartási mintával és szokásokkal ismerkedhettek meg. A fiúk szintén

E szervezeti programokon kívül a szórakozást a családi ünnepek, a szabadabb, hagyományos, háznál tartott mulatságok, vagyis a citerabálok és a tollfosztók⁷³⁰ jelentették; vasárnap délutánoként pedig az utcán való játék, amiben gyakran a felnőttek is részt vettek.⁷³¹ Volt tehát alkalom a vidámságra, ám a leányok szinte mindig a szülők, illetve a közösség kontrollja alatt álltak, ami alól nem nagyon volt „lehetőségük”⁷³² kibújni.

A tényleges udvarlást a lányos szülők igyekeztek minél rövidebb időre korlátozni. Ritkán adatott meg a leányoknak, hogy évekig válogathattak volna a legények között. Előfordult, hogy a leánynak 17 éves koráig a szülők, nagyszülők még nem engedték meg udvarló fogadását, s 18 éves korára már férjhez is adták. Ha egy fiatalember a szülők megítélése szerint túl régóta látogatta esténként a leányt (ez adott esetben 1-2 hónapot sem jelentett), a fiatalok kapcsolatát akkor is igyekeztek törvényes keretek közé terelni, ha a családban nem volt meg a teljes egyetértés a szülők,

részt vettek az egylet életében oly módon, hogy például a színdarabokban szerepet vállaltak, s a bálokban is részt vettek. A bálra, amelyet a Polgári Olvasókör nagytermében tartottak, a leányok mindig felnőtt kísérettel érkeztek. „Dzsesszbandát” szerződtek, s a legmodernebb táncokat, foxtrotot, valamint keringőt és csárdást táncoltak. A fiúk udvariasan felkérték a lányokat, és a zene közti szünetekben egymásba karolva sétáltak körbe a tereben. Előfordult, hogy a leány és legény, akik itt ismerkedtek meg, házasságot kötöttek. Állítólag olyan is megtörtént, hogy egy rossz útra tévedt legényt a bíróság kötelezett arra, hogy látogassa a programokat, különböző vallási és életszervezési témákról tartott előadásokat, teadélutánokat és lelkigyakorlatokat.

⁷³⁰ Télen hetekig jártak fosztóba, egy este 15-20-an is összegyűltek. Bár egy hét munka eredménye mindössze egy kilogramm toll volt, télen nemigen volt más dolguk, szívesen csinálták, élvezet volt számukra odajárni. Éjfélkor jöttek a legények, s akkor táncoltak. Másnap azonban ugyanolyan korán keltek, hogy ismét elengedjék őket. (Fonó a két világháború között már nem volt, nem is mindegyik asszony tud fonni, ha egyáltalán foglalkoztak ilyesmivel, akkor csincsillaszört, gyapjút fontak vastag fonálnak, amiből meleg kabátot kötöttek.)

⁷³¹ Az utcán a barátok, barát nők golyóztak (kis agyaggolyókat kellett lyukakba belepöckölni ujjal), „várbaszedőztek”, „hadd szóljon a likbalabdáztak” (egy lyukba labdát tettek, s aki először ki tudta kapni, megdobta egy társát vele, s az lett a „likbalabda”), „csikom-csikom komámasszonyoztak” (két leány szemben összekapaszkodva fogrog), „sintéreztek” (bújócskajáték).

⁷³² Egy alkalommal a legények szórakozásairól beszélgetve azt a rövid kérdést tettem fel adatközlőmnnek, hogy: „És a leányoknak milyen *lehetőségük* volt?” Az idős asszony zavartan azt válaszolta, hogy ő nem tud arról, hogy lettek volna közöttük „rossz lányok”. Úgy tűnik, a „lehetőség” szó e generáció szemében olyasmire utal, amivel a leányoknak akkor sem volt ildomos élniük, ha alkalom nyílt volna rá; az ő viselkedésüket semmiféle esetlegesség nem irányíthatta, hanem csak a megszabott kereteken belül mozoghattak. A „lehetőséget” csak a legények használhatták ki, az ő mozgásterük az adott pillanatban „lehetséges” határáig tolódhatott ki anélkül, hogy megszökték volna őket.

nagyszülők és a leány között a férjhez menéssel kapcsolatban. Olyan is volt, hogy maga a leány sem igazán akarta kérőjét, mert más volt a szíve választottja, s anyja azért beszélte rá a házasságra, mert félt, hogy megszólják őket, ha túl sokat jár látogatóba hozzájuk a legény. Így az emlékezettel elérhető időkben, a néprajzi szakirodalomban oly szívesen és hosszasan taglalt, „klasszikus” lánykodásról talán már nem is igen beszélhetünk.

Hogy az udvarlás, a fiatalok kapcsolata, a nemi erkölcs és a házasságon kívüli nemi élet tekintetében korábban nem volt ilyen szigorú a közvélemény, azt mutatja egy olyan eltartási per is a 19. század végéről, amelynek alperese elismeri, hogy fiához maga hívta lakni a megejtett leányt. Az elhalt apa helyett aztán ő, vagyis az alperes nagyanya vállalta a gyermek után járó tartásdíj megfizetését.⁷³³

A törvénytelen születések szempontjából elvégeztem a születési anyakönyvek egy részének feldolgozását, igaz, hogy csupán egy rövid időszakot volt módom áttekinteni 1863 és 1882 között. Ez idő alatt összesen 208 „törvénytelen” minősítésű keresztelői bejegyzést találtam, s ebből négyszer szerepel az apa neve is (egy esetben az apa „helvét” hitvallású a bejegyzés szerint). Ez utóbbi négy bejegyzés közül hármát javítottak át „törvényesre” a szülők utólagos házasságának köszönhetően (ebből két gyermek ugyanattól a szülőpártól származik, ahol az apa napszámos).

A vizsgált két évtized alatt egy-egy évre változó számú, 3–21 törvénytelen születés jutott; ez a szám leggyakrabban 9–13 között mozgott. Nehéz bármiféle tendenciát megrajzolni ebben az időszakban, mindössze csak arra szeretnék utalni, hogy a legtöbb törvénytelen születés 1865-ben (15), 1870-ben (15), 1871-ben (21) és 1873–1974-ben történt (16 és 15).⁷³⁴ Az anyakönyv vizsgálatának számunkra legfontosabb tanulsága az volt, hogy az anya neve melletti bejegyzések szerint a fenti 208-as születésszámnak csupán negyede volt egészen biztosan szolgáló,

⁷³³ „A nagyanya, K. Julianna, Kiskanizsa, 391. házszám alatti lakos, N. T. György városi hajdú özvegye, az 1895. március 16-án készült jegyzőkönyv tanúsága szerint vallomásában elismerte, hogy kiskorú elhalt fia, N. T. Ferencz (született 1870. júl. 29.) S. Julival szerelmi viszonyt folytatott, amelyet ő nem ellenzett, sőt, ő maga hívta a leányt, hogy fiával együtt éljen. A két fiatal 1894. augusztusától kb. egy fél évig, a legény haláláig élt együtt. A nagyanya elismerte, hogy az 1894. március 6-án született Julianna nevű gyermeket fia nemzette. Az elhalt apa 1/3-os atyai örökségére tartott igényt eredetileg a kiskorú anya nevében annak édesapja, S. F., havi 4 forint tartásdíjat követelve. A bíróság a tartásdíjat megítélte, s az ingatlanra jelzálogjogot jegyzett be. A nagyanya e jelzálognak törlését kérvényezte, miután úgy érezte, hogy őt személyében jogtalanul ítélték el. A bíróság a kérésnek helyt adott, s az anya számára a törvénytelen gyermek születésétől 12 éves koráig havi 3 forint tartásdíjat ítélt meg, az elhalt apa után maradt 144 ft 2/3 krajcár örökség erejéig. A nagyanya a tartásdíj nagyságát nem kifogásolta.” NML ZML V. 1514. Nagykanizsa r. t. Város Árvaszéki iratai, 1895.

⁷³⁴ Ez a Nagykanizsától való elválás időszakára esik, amikor a lakosság kb. 4000-es lélekszámú volt. Idő hiányában sajnálatos módon nem tudtam a törvényes és törvénytelen születések közötti arányt sem megállapítani.

szakácsnő vagy egyéb, háznál szolgálatot végző személy (közülük 36 helybeli, 10 más helységből származó), és mindössze 8 eset utal cigány származású személyekre. A „gazdasszony”, „háziasszony”, „házinő” bejegyzés 42-szer szerepel az anya neve mellett, özvegy 5, „férjehagyott” nő 6, férjes asszony pedig 3 volt. 20 esetben talákoztam az „ágyas” bejegyzés magyar vagy latin nyelvű formájával, ami valószínűleg törvénytelen együttélést takar.⁷³⁵ Egészen biztosan leányfejjel szült az anya 28 esetben mint „házi leány”,⁷³⁶ és 9 esetben mint „hajadon”.⁷³⁷ A szimplán „kiskanizsai nő” megjegyzéssel 7 anya szerepel, 2 anya „nagykanizsai”, és 3 alkalommal találtam olyan bejegyzést, ami csupán az idegen származásra utal. Foglalkozását tekintve „önálló”, „magánzó” volt 4 anya, ezenkívül 1 varrónő, 1 kofa (vasvári), 1 dajka, és 1 kéregető, valamint 3 napszámosnő volt található közöttük. 2 bérlőnővel, illetve „árendással”, és 3 „zsöllérrrel” vagy zsellérrrel⁷³⁸ is talákoztam. Sajnos, a bejegyzések nehezen vethetőek össze egymással, mivel hol az anya származását, hol a foglalkozását, hol a családi vagy vagyoni állapotát emelik ki. A lényeg, amely a biztonsággal kategorizálható bejegyzésekből kitűnik, az, hogy a kiskanizsai földműves családok leányai legalább az ötödét adják a törvénytelen születeknek, s a házasságban élő, özvegy vagy férjük által valamilyen okból elhagyott asszonyok képviseltetik magukat legnagyobb arányban, ha a „gazdasszonyokat” és „háziasszonyokat” is idevesszük. Az együttéléseknek minimum a 10%-át teszik ki a vadházasságok.

Női adatközlőim saját ismeretségi körükből, a 20. század elejétől legfeljebb egy-egy példát tudtak mondani leányanyákra, ám ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebben az időben feltétlenül kisebb volt a leányanyák vagy a házasságtörések száma, mint a 19. század második felében. Az általuk említett két nőnek 6-6 gyermeke született különböző férfiaktól.⁷³⁹ Mindenesetre, mint azt fentebb láttuk, a szülők legfőbb gondja ebben az időben az volt, hogy mindenáron elkerüljék az erkölcsi „botlásokat”, amelyből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a norma – legalábbis a „pógárok” leányait illetően⁷⁴⁰ – e tekintetben igen szigorú

⁷³⁵ Közülük 6 idegen származású, 1 „özvegyi ágyas” [sic!].

⁷³⁶ Feltehető, hogy ez nem szolgálót jelent, mert egyetlen pap keze írásával felváltva szerepelnek a szolgáló és házi leány kifejezések az anyakönyvben, tehát valószínűleg eltérő jelentésük van a megjegyzéseknek.

⁷³⁷ Idegen faluból való két leányanya, és 1 esetében a „kanász leánya” kifejezés szerepelt.

⁷³⁸ Adatközlőim szóhasználata alapján a zsellér kifejezés is házbérlőt jelenthetett.

⁷³⁹ Egyikőjük (aki még a 19. század közepe táján születhetett) abból tartotta el magát, hogy a gazdagabb házak számára mosott és vasalt. 1905-ben született adatközlőm sajnálkozva mesélte róla, hogy csak az egyik gyermekének az apja segített ennek a leányanyának a családjá eltartásában, a többi elhagyta őt. Négy gyermekét tudta felnevelni, egyik fia csendőrmester lett, a másik katonatiszt, a harmadik pedig „varró”, akinél adatközlőm is varrni tanult, a negyedik, a leány eladó korában meghalt.

⁷⁴⁰ N. Szabó kiemeli a kiskanizsai polgárok erkölcsösségét. Szerinte magzatelhajtás ritkán történik. „Az »esetek« kilencvenkilenc százaléka a munkásrésze esik. (...) Tisztességtelen asszony, »magáról elfeledkező« ember alig akad.” N. SZABÓ Gy. 1929. 344–345.

volt. A házaseletről való beszélgetés vagy a fogamzásgátlás gyakorlásának bevétele⁷⁴¹ pedig a háború előtt született korosztály tagjai számára – egy sokkal fiatalabb személy előtt – úgy tűnik, a szeméreméret nagyfokú megsértését jelentette volna, ezért e témákat kerülték.

A férfiaknak, fiatal legényeknek Kiskanizsán is sokkal kevesebb hátránnyal kellett szembesülniük, ha házasság előtti szexuális tapasztalatra akartak szert tenni. Egyrészt a szülői kontroll eleve lazább volt, mert az ifjak megtehették, hogy az istállóból vagy a szénapadlásról, ahol aludtak, feltűnés nélkül ellopózzanak mulatni,⁷⁴² másrészt a közösségi norma velük szemben mindig enyhébb elvárásokat támasztott. Ehhez képest azok a legények is, akik legénykorukban nagy szabadossággal és szabadságban éltek, ritkán választottak feleséget szeretőik közül, inkább egy minden szempontból kifogástalan asszonyt szerettek volna maguk mellé. Szexuális partnerként a házasság előtt tehát a jövődöbéli nem nagyon jöhetett szóba, a lányok számára ezért fontos volt jó hírnevük megőrzése. A nős férfiak a változatosság iránti igényük kielégítésére adott esetben inkább szolgálták és „hegyi nők” társaságát keresték. Ugyanakkor mind a tisztességes polgárok, mind a polgárasszonyok házasságon kívüli kapcsolataira igen kevés adatunk van, ami egyet jelent biztosan: hogy a mélyen vallásos, szigorú erkölcsi nézeteket valló közösségben a legnagyobb szégyen volt, ha ilyesmire fény derült.

Az elejtett megjegyzésekből és az élettörténetekből az tűnik ki, hogy általában a szőlőhegyi pincesor volt a helye mindannak, ami a tisztességes kiskanizsai „pógári” társadalom életébe nem fért bele. A teljes züllöttség szinonimája volt a „hegyi” kifejezés, mind a nők, mind a férfiak esetében: a „hegy” e tekintetben a társadalom periferiája volt, ahová az italozó, a közösség szemében szexuálisan szabados életmódot folytató ember fizikai és szimbolikus értelemben is kivonult, hogy adott esetben többé már vissza se térjen.⁷⁴³

Ha van is ebben a felmagasztalásban némi túlzás, azért a lényegre helyesen mutatott rá a szerző: hogy a *norma szintjén* az erkölcsi szigor mindenképpen igen nagy, valamint hogy a polgárok ügyelnek rá és fontosnak tartják, hogy ilyen kép alakuljon ki róluk.

⁷⁴¹ Adatközlőim a nyilvánvalóan alacsony gyermekszám mellett is arra hivatkoztak, hogy „így alakult”, ők nem tettek semmit a fogamzás ellen; némely esetben betegséggel, fizikai gyengeséggel magyarázták, hogy kevés gyermekük született. Ez talán valóban így is volt, mégsem lehet szó szerint venni, amit a fiatalabb asszonyok az 1950-1960-as évekbeli házaseletükkel kapcsolatban beszéltek, hogy akkoriban „még nem volt születésszabályozás”. A norma ugyanis – gyakorlatilag a két világháború közötti időktől – a 10-12 gyerekes családokat már elítélte, túl szaporának tartotta, s a 3-4-et tartotta megfelelő gyermekszámnak.

⁷⁴² A szülők ezeket a kiruccanásokat hallgatólagosan tudomásul vették, ha a fiatal hajnalban ugyanúgy talpon volt, és elvégezte a munkáját, mint máskor. Számtalanszor előfordult, hogy az apa alig pár perccel később ébresztette volna a fiát, mint ahogyan az hazaért. A legények a mulatságokra a pénzt többnyire a padlásról ellopkodott gabona eladásából szerezték.

⁷⁴³ Természetesen a hegy nem jelentett minden polgár számára eleve „erkölcsi fertőt”, a legtöbben ragaszkodtak az erkölcsi és vallási normák betartásához akkor is, ha

A kulcsszó ebben az esetben is a „mértékletesség”: a családját el nem hagyó, de néha félrelépő férfi ritkán érte meg azt, hogy felesége a megcsalátása miatt el akart volna válni tőle.⁷⁴⁴ A férfiak mindig nagyobb elnézésre számíthattak a közösség részéről e tekintetben. Ha pedig feleségük sem volt, mert már megözevgyültek, akkor a család kénytelen-kelletlen abba is belenyugodott, hogy a férfi ilyen irányú igényeit e kétes hírű nővel elégíti ki.⁷⁴⁵

A személyes kapcsolatok meglétét egy házasság eltervezésében és megkötésében a 20. század közepéig egyáltalán nem tartották szükségesnek. A fiatalok „összeszerzésében” nagy szerepet játszott a rokonság, pontosabban egy olyan vérrokon vagy házassági rokon, esetleg ismerős asszony, aki megfelelő társadalmi presztízzsel rendelkezett. Őt nevezték „suttogó” vagy „csoszogó” asszonynak, aki kipuhította a lányos háznál a vőlegényjelölt esélyeit, majd el is ment megkérni a leány kezét. A kérőasszony⁷⁴⁶ szerepét gyakran a vőlegény keresztanyja vagy

heteket töltöttek ott egyedül. Ennek jeleként lehet értékelni, hogy igényük volt hegyi kápolna építésére (a bagóhegyi kápolnát például 1929-ben építette a hegyközség) (72. sz. kép). Mégis több történet szól arról, hogy az alkoholista vagy nagyívó férfi gyakorlatilag a hegyen élt utolsó éveiben, vagy a feleségét és gyermekeit elhagyó férfi egy „hegyi nő” kedvéért nem tért többé haza. A hegyi nőkről az az általános vélemény, hogy ritkán voltak kiskanizsaiak, inkább más helységekből érkeztek. A miattuk elhagyott feleség anyósa-apósa pártfogására is számíthatott a ballépést elkövető férjjel szemben; ám a közösség szemében elég volt a „hegyiség” bélyege, amely a család hírnevével kapcsolatba került, és a pletykák évtizedekkel később már visszajukra fordultak, s az asszonyt tartották „rossznak”. Ebből is kitűnik az, hogy a kettős erkölcsi mérce a nővel kapcsolatban mindig szigorúbban ítélt.

⁷⁴⁴ Válasról a 20. század első felében egyébként is ritkán lehetett hallani. A mai idős asszonyok a férj félrelépését egyébként nem tartották feltétlenül válóoknak, mint ahogyan azt sem, ha időnként kicsit többet ivott a kellesténél. Ha mégis válás történt, az szerintük azért fordult elő, mert vagy egyik vagy másik (értve ezen a feleséget!) vagy mindkettő részeges volt.

⁷⁴⁵ Még olyan is előfordult a két világháború között, hogy egy gyermektelen rokonnal kötöttek eltartási szerződést a vagyona fejében, s a teljes ellátás mellett gondoskodni kellett arról is, hogy az idős nagybácsi minden tekintetben jól érezze magát: „Mer úgy köllött, hogy el kellett látni, írva volt, hogy egy fél disznót, azt hiszem évente, akkó’ egy szőlő volt, elég nagy szőlő, annak felét teljes egészében beszüretelni. Szóval, nem dógozott az bent semmit, csak ezeknek köllött a fél termést az csak be köllött nekik a hordókba, ugye, akkor meg, mit tudom én még, mit is, meg hát ugye teljes ellátást. Még annak idején, szegén mesélte, hogy még nőt is köllött melleje fogadni, szegénnek. Bizon, hát, olyan ember volt, ilyen hegyi ember, hegyi, aztán... Meg mindent vittek neki, szokta mondani, hogy sokszor még vittek ennivalót is föl neki. Sokszor. Ilyen valamit, ha főztek. Még azt is vittek neki. Igen meg vót án az szógálva, valamikor. Istenem, aztán Cserfőre ment föl, de milyen messze van...” (Saját gyűjtés, 1999.)

⁷⁴⁶ Egy hetvenes évekbeli gyűjtés szerint, amely még vissza tudott nyúlani az 1910-es évekig, a kérőasszony vasárnap, „Isten napján” (ami csak jót hozhat), ment el közölni

más nőrokona játszotta. A 20. század elején még előfordult, hogy a gyermekeket a bölcsőben elígérték egymásnak, s az még a század közepén sem volt ritka, hogy a menyasszony és a vőlegény először csak a kézfogó⁷⁴⁷ alkalmával, találkozott egymással, majd három hét múlva összeházasodtak.

E három hét alatt elkészültek a jegyajándékok,⁷⁴⁸ s a vőlegény akár minden este meglátogatta menyasszonyát. A móríngolás csak az első világháborúig élt,⁷⁴⁹ az általam kérdezett idősek már egyáltalán nem emlékeztek rá.

a vőlegényjelölt házasodási szándékát. Ha jó szemmel nézték a fiút, akkor a kérőasszonyt kaláccsal és borral kínálták, ha nem, az ajtó elé tett seprű jelezte az elutasítást. Határozott választ az igen esetében két-három nap múlva kapott, ha nemleges volt a válasz, nem üzentek. Igenlő válasz esetén a vőlegény is elment meglátogatni a lányos házat, de az első gerendán túl nem mehetett, mert akkor nem kapta volna meg a lányt. A leányt csak úgy lehetett előcsalogatni, hogy valamilyen munkára kérték, például vizet hozattak vele. SZALAY I. é. n.a.

⁷⁴⁷ A kézfogót, amely beillett egy kisebb lakodalomnak is, akkor tartották, amikor a „tanácson” beiratkoztak, erre a legközelebbi rokonokat hívták csak meg. A papi kihirdetésen kívül a közlő lakodalom hírére a vőlegény és a menyasszony által selyemszalvétába kettésével csomagolt perccel és pogácsa adta a közösség tudomására, amit a templom előtt osztogattak. Ezeket a süteményeket a vőlegény vitte előző este a menyasszonyos házhoz. Korábban, talán a századforduló táján még az volt a szokás, hogy a vőlegény 99 pogácsát vitt a menyasszonynak, aki maga rakta hozzá a 100-dik darabot. A „kérő násznagy” megkérdezte a menyasszonyt, a „kiadó násznagy” pedig a vőlegényt, akarnak-e egymáséi lenni. Az egyezséget kézfogással pecsételték meg. A jegyvacsora végén a menyasszony végigcsókolta a rokonokat, akikről pénzt kapott: ez volt a kézfogópénz vagy csókpénz. SZALAY I. é. n.a.

⁷⁴⁸ A vőlegény jegycizmát („gyegyecizmát”), majd az 1920-1930-as évektől gyöngyházgombos, magasszárú jegycipőt csináltatott a menyasszonynak, valamint ezüstyűrűt; a menyasszony pedig fehér „gyegyümögőt” varrt vőlegényének, olyan vászonból, melyet régen saját maga készített, s díszítésképpen a vőlegény nevét piros fonállal beleszötte. Később már boltban vásárolt vászonból készítette az inget. E jegyajándékokat az esküvő reggelén szokták egymásnak átküldeni. A kézfogókor a menyasszony jegypénzt, az 1920-as évektől pedig jegykést (drága bicska) kapott a vőlegénytől, amaz pedig zöld vagy piros kasmír jegykendőket kapott, amit a feleségének később visszaadott, hogy ő hordja el. Az újszülöttet ezzel takarta le az apja, a családi összetartás jelképeként. Az 1970-es években a menyasszony gyűrűt és kísérgyűrűt kapott, a cipőt és a ruhát pedig keresztanyja vásárolta számára.

⁷⁴⁹ A mórínglevél tartalmazta, mit ajánl fel a menyasszony, és mit a vőlegény; utóbbi pénzt, földet, jószágot vitt a házaságba. Az asszony részére móríngolt javak arra szolgáltak, hogy a férj esetleges halálával ő és a gyermekei megélhetése biztosítva legyen, de csak addig maradhattak e javak az ő kezelésében, míg újból férjhez nem ment. SZALAY I. é. n.a.

Stafírungot mind a menyasszony, mind a vőlegény vitt magával az új helyre, ha párjához költözött. A stafírungegy „sublatból” vagy „sifonyérből”,⁷⁵⁰ s a benne lévő „lerakóruhából”, valamint a ruházatból állt⁷⁵¹, ám ezt a szoroson az esküvő időpontjához kötődő és személyes holmikat tartalmazó kelengyét egyfajta „örökségi előlegként” megtoldották egy tehénnel, gazdagabb családokban akár egy házzal is. A század közepétől a piacozás jövedelmének köszönhetően a stafírunge széles társadalmi rétegekben valóban „életkezdesi támogatássá” bővült. A szülők a családalapításhoz kötődően, sőt ma már egyre inkább azt megelőzően igyekeztek és igyekeznek elrendezni fiaik-leányaik sorsát azzal, hogy házat, berendezett lakást bocsátanak a rendelkezésükre, és önálló életvitelt tesznek lehetővé számukra.

A 20. század folyamán a menyasszony és a vőlegény öltözete is nagy változásokon ment keresztül (74–75. sz. kép). A századforduló körül a menyasszony hosszú, „karikós kasmér” ruhát viselt, amelynek színe lehetett rózsaszín, égszínkék vagy sötét.⁷⁵² Az 1920-as években a ruha színe fehér lett, hozzá fekete, alul csipkés selyemkötényt kötöttek. Hajukat két fonásban engedték kétoldalt lógni, vagy koszorúba fonták fehér szalaggal, s erre került a csipkefátyol és a mirtuszoskoszorú. Ez a viselet még az 1960-as években is divott, miközben a vőlegények már az 1920-as évektől elhagyták a négyszeles rojtos gatyát, és városias divat szerint öltöztek. A menyasszonyi ruhákban a váltást az a korosztály kezdeményezte az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején, amelyik a középiskola vagy a munkahely miatt kivetkezett.⁷⁵³

⁷⁵⁰ Négyfiókos sublót.

⁷⁵¹ Lerakóruhát, azaz terítőt, lepedőt, szalvétát, valamint törölközőt a lányok kaptak a kelengyéjükbe. Ezekből lehetőleg 6-6 darabot adtak a lánnyal, ezenkívül egy dunyhát, két „szómazsákot”, kettő vagy négy „vánkust”. Öltözékből a lányok 6 ünnepi és 6 hétköznapi szoknyát kaptak, 1 pár „viselős” csizmát, azonkívül bongyorkendőt, réklit, péntőt. A fiúk a századfordulón még ládát kaptak, később sifonért, benne 1-1 öltöny „cájgruhát”, téli és nyári ruhát, 1 pár ünnepi és hétköznapi csizmát, kalapot, 2 konyhakötényt, valamint 4 rojtos gatyát és négy ümögöt. Ez utóbbiakat az 1920-30-as években már csak aratáskor, szénakaszáláskor vették fel, egyébként a csizmanadrágos városi öltözék volt divatban. Az 1970-es években a stafírunge pehelyaplanokból, ágynemű-garnitúrákból, háztartási gépekből, készletekből, szoba- és konyhabútorokból állt. SZALAY I. é. n.a. Az 1940-es években a kevésbé módos helyeken is igyekeztek legalább egy szekrényt adni: 1940-ben egy tízgyermekes család 600 liter borért vett szekrényt az egyik leány stafírungejába. Az 1960-as évek elején a menyasszony divatos kombinált szekrényt kapott hozományként. (Saját gyűjtés.)

⁷⁵² SZALAY I. é. n.a.

⁷⁵³ Ez a váltás egyetlen családon belül is végbement, ez kitűnően érzékelhető volt egy nyolcgyermekes családban, ahol az édesanya szobájának falát díszítő esküvői képeken az első 4 férjhez ment leányon „kerekszoknyás” menyasszonyi öltözet volt látható, míg két húgukon és sógornőjükön a korabeli divatnak megfelelő, bokáig érő, hosszú fehér ruha.

A lakodalomba való meghívás a századelőn még egy erre „specializálódott” ember, a „pozsovcics”⁷⁵⁴ feladata volt, majd az utolsó pozsovcics halála után⁷⁵⁵ a vőlegény legénybarátai vagy fitestvérei, a „vőférek” viselték ezt a tiszteletet. Később, az 1950-es években az örömszülők hívtak;⁷⁵⁶ azonban, ha nagy volt a vendégsereg (40-50 főtől akár 160-200 főig), maguk a fiatalok is elmentek, hogy személyesen invitálják meg a vendégeket. Az 1970-es évekre elterjedtté vált az írott meghívók postai úton való küldése. Hagyományosan az első unokatestvérig hívták meg a rokonokat, rajtuk kívül a szomszédok voltak az elsők, akik számíthattak a meghívásra. Az 1970-1980-as évek óta a rokonok mellett egyre inkább a barátok, kollégák számára rendezik a mulatságot, párhuzamosan azzal, ahogyan a helyi társadalom szerveződésében a család és rokonság mellett a családon kívüli, munkahelyi és iskolatársi, baráti kapcsolatok is nagyobb szerepet kaptak.

Az esküvő és a lagzi időpontja a 20. század elejéig nem esett egybe, N. Szabó Gyula⁷⁵⁷ és 30 évvel később Markó plébános⁷⁵⁸ legalábbis erről számolnak be. Magát a lakodalmat régi szokás szerint megtartották a menyasszonyos háznál, majd gyakran egy hét különbséggel a vőlegényes háznál is.⁷⁵⁹ Az 1970-es évekig élt

⁷⁵⁴ Vö. a *Néprajzi Lexikon* „pozovics” szócikke. GYÖRGYI E. 1981. 286. BANEKOVICS J. 1896. 190. is „pozovics” néven említi a lakodalmi hívogató tisztjével megbízott embert.

⁷⁵⁵ Kristóf József halála után már senki nem vállalta többé ezt a tisztséget. A vendég-hívó attribútuma a rozmaringbokréta, „csutora” voltak. SZALAY I. é. n.a. A két kiválasztott vőfély fessen felöltözött, ruhájukba szalaggal átkötött rozmaringot kötöttek, és a kezükben tartott pintesüvegen is volt egy rozmaringkoszorú. Egymás után két vasárnap mentek el vendéget hívni. Ha az utcán találkoztak valakivel, megkínálták borral, majd a meghívottak házában újratöltették az üveget borral. A meghívást csak akkor utasították vissza, ha komoly nézeteltérés volt a meghívottak és a házasulandók családja között, de a meghívás elutasítása egy életre szóló haragot is szülhetett. Ugyanígy az is, ha nem hívták meg azokat, akiket a hagyomány szerint illetet volna, és számítottak rá. Ha elfogadták a meghívást, azzal jelezték részvételi szándékukat, hogy élelmiszerekkel teli ajándékvékát küldtek a lagzit tartó házba.

⁷⁵⁶ MARKÓ I. L. 1956–1958.

⁷⁵⁷ N. Szabó szerint az esküvő és a lakodalom között három-négy hét is eltelhet, ezalatt készülnek elő a lagzira. Addig a fiatalok szüleiknél laknak, s az ifjú férj úgy látogatja feleségét, és úgy udvarol neki mint menyasszonyának. N. SZABÓ Gy. 1929. 347.

⁷⁵⁸ Markó Imre Lehel szintén úgy írja, hogy „régén” az esküvő és a lakodalom ideje nem esett egybe; az 1950-es évek végén a „törvényre esküvés” szombaton történt, minden külsődleges ceremónia nélkül, majd a lakodalom vasárnap délutántól zajlott. MARKÓ I. L. 1956–1958.

⁷⁵⁹ N. Szabó szerint a vőlegényes és a menyasszonyos háznál tartott két lagzi időpontja egybeesik, csupán a vendégsereg válik külön; ennek az az oka, hogy így akarták megelőzni a bicskázásokat a két rokonság tagjai között. N. SZABÓ Gy. 1929. 349. Markó szerint a lagzi az 1950-es évek végén a menyasszonyos háznál kerül megrendezésre, és legfeljebb akkor engedik át a vőlegény családjának, ha náluk nemrégiben volt másik lakodalom. MARKÓ I. L. 1956–1958. Saját adatközlőim szerint egy hét telt el a két lagzi között, ami a század első felében 3-3 napig, később 2-2 napig is eltartott.

a háznál való lakodalomtartás szokása, ekkor már többnyire csak a menyasszonyos háznál gyűlt össze a vendégsereg, s az örömszülők megosztották a költségeket. Amikor még háznál tartottak lakodalmat, a meghívottak valamennyien küldtek egy véka ételmet⁷⁶⁰ és egy baromfit, amely szinte teljesen fedezte a lagzi költségeit, s gyakran meg is maradt belőle sok minden – amit másnap eladtak a piacon. Az 1980-as évek óta egyre elterjedtebb, hogy a helyi iskolában van a lagzi, ahol a konyhát is igénybe vehetik, illetve étteremben tartják a mulatságot. Újabban a meghívottak pénzzel járulnak hozzá a vendéglátás költségeihez, s emellett nászajándékok is adnak, illetve ajándéktárgyak helyett most már többnyire pénzt.

A lakodalom és az esküvő lebonyolításában a keresztszülőknek Kiskanizsán is fontos szerepe volt: a „belső násznagytól”, a menyasszony keresztapjától a „kérő-násznagynak”, a vőlegény keresztapjának kellett kikérnie a menyasszonyt.⁷⁶¹ Ők voltak a tanúk is, akik elkísérték a fiatalokat törvényre esküdni, ugyanis kb. az 1950-es évekig a násznép nem vett részt a hivatalos szertartáson. A lány keresztanyja játszotta többnyire a koszorúasszony szerepét, vagy pedig az az asszony, aki a kérőasszony is volt annak idején. Ő vitte a templomba a menyasszony koszorúját, mert azt az 1910-es évekig csak itt rakták fel a menyasszony fejére.⁷⁶² A násznép a templomba csak a 2. világháború környékén kezdte elkísérni a fiatal párt. A nászmenetben, amely énekszóval, táncsal, „rikonyálással”⁷⁶³ kísérte az ifjú párt, a résztvevők sorrendje kötött volt.⁷⁶⁴ Egyedül az örömszülőknek nem volt meghatározott helyük.

⁷⁶⁰ A véka tartalmazott cukrot, lisztet, tojást, mákot, diót, túrót, tejsírt, zsemlét, káposztát. Ha a vőlegényes házhoz mentek, kakast küldtek, ha a menyasszonyoshoz, tyúkot. SZALAY I. é. n.a.

⁷⁶¹ A kikérés során a „belső násznagy”, csak úgy engedte be a vőlegényt és násznépét a kapun, hogyha az általa feltett találós kérdéseket utóbbiak megválaszolták. Közben a menyasszony elbújt, de úgy, hogy a kérő-násznagy könnyen megtalálja, s a vőlegény mellé tudja vinni. Innen indultak a templomba esküdni.

⁷⁶² SZALAY I. é. n.a.

⁷⁶³ A „rikonyálás”, a rigmusok kiabálása valamikor meghatározott szereposztás szerint történt. Úgy táncoltak, hogy az úton járók kocsival nem fértek el tőlük, s kerülniük kellett másfelé. A látványos, zenés felvonulás az 1950-es évektől már nem volt jellemző. MARKÓ I. L. 1956–1958.

⁷⁶⁴ A menetet a vőlegény indította az első koszorúslánnyal, majd következett a menyasszony az első vőfélyvel. Utánuk jött a többi vőfély és koszorúslány, majd a nászok, a nők férfiak a feleségükkel. MARKÓ I. L. 1956–1958. 30-40 évvel korábban a menetben még szétváltak a nők és a férfiak egymástól: a pozsovicst és a piros-fehér-zöld kasmírból készült, almával és rozsmaringággal díszített zászlót vivő férfit a fiatal, majd az idősebb férfiak követték. Utánuk jöttek a nászok, majd két „vőfé” között egy koszorúslány. A vőlegényt az első koszorúslány vezette. Utánuk jöttek a menyecskék, az idősebb asszonyok, majd a cigányok. Ez a menet még csak a lány kikérésére érkezett ebben a felállásban. Az esküvőre a fiatalokat csak a 2. világháború után kísérték el. SZALAY I. é. n.a.

A menyasszonyt a szülei házatól már az esküvő előtt elbúcsúztatták, majd a szertartásról hazaérve a vőfély beköszöntötte. Az ifjú pár a menyasszony násznépével együtt megebédelt. A korábbi időkben a vőlegény és kísérete a vőlegényes házhoz ment, ott evett, a menyasszony pedig a vőlegénynek ebédet küldött át. A húslevesssel kezdődő, mártásos főtt hússal, majd baromfi hússal, majd pecsenyével, hurkával folytatódó, és rétesrel záruló menüsor hasonló a mai napig. A legfőbb változást az jelenti, hogy a hajdinát a ludaskásában a rizs helyettesíti, megjelent a rántott karaj és a fasírozott a pecsenyés tálon, valamint a hagyományos rétest egy időre kiszorította a 30-40 féle aprósütemény és a 20-25 vajaskrémes torta.⁷⁶⁵ A vacsoráig a húsételek végig az asztalon maradtak, s este frissen készített káposztalevest („örjás káposzta”) vagy krumplilevest szolgáltak fel.

Délután 4-5 óra felé felbokrétázott, felsallangozott kocsira tették a stafírungot, és akkor is körbejárták vele a falut, ha az ifjú pár a menyasszony szüleinél maradt lakni.⁷⁶⁶ Útközben madár alakú süteményeket, azaz „kukorést” szórtak a bámészkodóknak.

A multság, tánc, viccmesélés, mókázás⁷⁶⁷ egész nap, egész éjszaka folyt, megállás nélkül (73. sz. kép). A menyasszony fejét éjfélkor kötötték be, ezután

⁷⁶⁵ Újdonság még a lúdgége tészta a levesben, valamint az, hogy főtt hús mellé a hagyományos rozsmaring- és tormamártás helyett egyre inkább (kb. az 1950-es évek óta) paradicsommártást és zúzamártást adnak fel. A nyári esküvők elterjedtével gyakoribb, hogy frissen készített káposztasalátát, csalamádét, uborkasalátát és fejessalátát kínálnak a pecsenyék mellé, a korábbi „celler”-saláta és savanyúkáposzta helyett. A köret és a baromfikása alapja a hajdinatermelés megszűnése óta (amelyet a szomszédos Szepetnekről szereztek be) a főtt rizs. Valamikor az egyetlen torta volt a menyasszonyi torta, amit a menyasszony reggel szelt fel a pálinka mellé, s a vőlegény kínált a vendégeknek. Rétesből diósat, mákosat, túrósat és káposztásat sütöttek, a háború előtt a meggyes változatot nem készítették. Az aprósütemények az 1950-es évektől terjedtek el, amikor a pékeknél már nem lehetett egyben megsütni egyszerre a több tucát (volt olyan lagzi, ahol tíz tucat!) „tapszi” rétest, kalácsot, „kuglihuppot” (kuglófot). A huza-mosabb ideig elálló aprósüteményeket napokon keresztül készítették egy megfogadott sütőasszony vezetésével a rokonság nőtagjai; az 1970-es évekig a háznál főzött lakodalmakat ugyanezek a megfizetett asszonyok vezényelték le, akik eredetileg cukrászként vagy tömegétkeztetésben, konyhán szereztek gyakorlatot. Ma már a süteményeket is inkább cukrásztól vagy cukrászüzemtől rendelik meg, s a rétes is ismét kedvelt főgássá vált, amit az iskola vagy étterem konyháján nagy tételben meg is tudnak süttetni. A megmaradt ételekből a mai napig csomagolnak a vendégek részére.

⁷⁶⁶ SZALAY I. é. n.a. Erre a menetre a század közepétől már nem nagyon kerül sor. Pontos adataink a szokás elmaradásáról nincsenek, de adatközlőim az 1940-es évek végének lakodalmáról szólva már nem említették.

⁷⁶⁷ Az egyik kedvelt játék az volt, hogy valaki leült középen egy székre, azután szólított valakit (férfi nőt, nő férfit), hogy csókolja meg őt. A „vőfény” körbejárt egy gombra kötött kendővel, és jó nagyot húzott annak a hátára, akit a kör közepén ülő elhívott. Azonkívül szerettek maskarázni, „maszkázni” is.

került sor a menyasszonytáncra,⁷⁶⁸ amikor „eladták” a menyasszonyt; ennek bevétele a menyasszonyt illette. A tánc végén a vőlegény felkapta párját, és kifutott vele. Éjfélkor hurkát, hajnalban kávé kapott a vendégsereg, reggelire pedig kocsonyát.⁷⁶⁹ Reggel a násznép még talpon lévő fele elment megkeresni azokat, akik hazaszökdöstek, és láncsal, kötéllel megkötözve hozták vissza őket úgy, ahogy otthon rájuk találtak, hálórúhában, és ott folytatták a mulatozást, ahol abahagyták. Délben nagyjából ugyanaz volt a menü, mint előző nap, este pedig jött a „tepszistól” együtt feladott „kitolórétes”.

A lagzi az egész falunak szólt, senkit nem lehetett kirekeszteni belőle. Ha a lagzis ház ablakai be lettek volna függönyözve, a kinnrekedtek be is törték volna. Néha a kívül ácsorgóknak, bámészkodóknak ételt-italt adtak ki, s előfordult, hogy behívták őket táncolni is.

A lakodalom utolsó aktusaként, egy héttel később a lagzit tartó örömszülők „kárlátóba”⁷⁷⁰ hívták a legközelebbi rokonokat, hogy a megmaradt italokat és ételeket elfogyasszák.

Lakóhelyválasztás, vőség és menyecskesors, öröklődés, öregek gondozása, család- és háztartásszerkezet

A házasságkötés utáni letelepedés értelemszerűen nagyon szoros kapcsolatban állt az utódlásnak, az örökségahagyásnak, az öregek elgondozásának kérdéseivel, amelyek ilyen módon a háztartásszerkezet alakulására is nagymértékben kihatottak. Mint azt korábban láttuk, a magyarság általában a javak egyenlő átörökítésének híve volt; s ennek következtében frakcionált, avagy szegmentált utódlás alakult ki, tehát a szülők társadalmi státusa több örökös gyermek esetén megoszlott, széttöredezett. Ugyanakkor a magyar nyelvterület nagy részén a legfiatalabb gyermek előnyben részesítése volt megfigyelhető a ház és a lakótelek átörökítésével kapcsolatban. Ezek az örökösödési szabályok Kiskanizsára is jellemzőek a vizsgált korszakban; ezek variálódnak a családok lehetőségeinek, körülményeinek és a családtagok közötti személyes viszonyoknak megfelelően.

⁷⁶⁸ Az 1950-es években még 20-50 forintot adtak, az 1970-es években 100-500 forintot; az 1990-es években pedig már 1000-5000 forint is került a letakart vájlingba.

⁷⁶⁹ Manapság főtt virslit, debreceni kolbászt, főtt sonkát tálalnak éjfélkor, bár ez utóbbi a közvélemény már a nagyzolás jeleként értékeli. Miután a mai lakodalmak jó esetben is csak hajnalig tartanak, a reggeli kocsonya, pálinka és tortaevés értelemszerűen elmaradtak.

⁷⁷⁰ Ezt az eseményt az 1940-1950-es években „kistornak” is hívták. SZALAY I. é. n.a.

Valamikor talán létezett olyan szabály, hogy a fiatal párnak a *viripatrilokális letelepedést* kell követnie, a 20. században azonban ezt már nem tartották be szigorúan. A patrilokális normák szintjén olyan elvárásokban fogalmazódik meg a legutóbbi időkig, hogy a meny kötelessége apósa-anyósa elgondozása,⁷⁷¹ illetve abban, hogy általában a fiúgyermek marad otthon, de ha egyszer elhagyja apja portáját, akkor már csak vendégként látogathat haza.⁷⁷² A fiatalok lakóhelyének kiválasztásában azonban a patrilokálisnál sokkal fontosabb volt a megfelelő számú munkaerő biztosításának szempontja, vagyis az, hogy mind az újasszony, mind az újember családjában maradjon elég felnőtt a gazdaság feladatainak ellátására. A letelepedés azonban nem volt végleges, időközben előfordulhatott, hogy az ifjú pár átköltözött a másik szülőpárhoz, vagy teljesen új otthont épített magának. Többnyire a legfiatalabb, illetve a legkésőbbben megházasodó testvér maradt otthon, az „öregelbe” (öreghelyben), általában a fiú, ez azonban nem volt merev szabály. Előfordult nem egy esetben, hogy például a legfiatalabb fiú ment el vőnek máshova, és idősebb leánytestvére maradt otthon. A hasonló döntések hátterében általában személyes motiváció állt: ha a meny nem akarta, akkor a leány vállalta saját szüleinek, nagyszüleinek elgondozását.

A házasság utáni letelepedésnek még egy dologban lehetett jelentősége: a „melléknevek”⁷⁷³ felvételében, illetve öröklésében. Kiskanizsán ugyanis a 19. században érvényes endogámia az ugyanazon előnevet viselő családok megszorodásához vezetett, ami egy idő után lehetetlenné tette egymástól való megkülönböztetésüket. Ehhez még hozzájárul az is, hogy korlátozott számú keresztnévet alkalmaztak, mert szívesen adták mind fiú-, mind leánygyermeküknek az apa és az anya, valamint a nagyszülők utónevét.⁷⁷⁴ Ilyen módon valóban elengedhetlenné vált az, hogy az

⁷⁷¹ Ez a felfogás különösen jól kiviláglik abban a családban, ahol az özvegy édesanyával egy udvarban, három külön épületben lakik legidősebb lánya és családja, egy másik, férjhez nem ment leánya, valamint fia és annak máshonnan ide származott felesége. Amikor a fiatalasszony ide került férjhez, sógornői felhívták a figyelmét arra, hogy az öregek elgondozása a meny feladata. Ez így is történik a mai napig: a meny és családja látja el az azóta teljes gondozásra szorult idős asszonyt. Az eset annyiban speciális, hogy a menynek ez is a hivatása, mivel középfokú egészségügyi szakképzettséggel idősek otthonában dolgozik. Sógornői mégsem erre, hanem a régi szokásra hivatkozva hártották rá édesanyjuk ellátásának feladatát.

⁷⁷² Egy hétgyermekes gazda mondta máshová nősülő fiának az 1930-as évek elején: „Beszállóként, rokonként eljöhetsz, de többet nem jöhetsz vissza!”

⁷⁷³ Kiskanizsán a ragadványneveket nevezik „melléknevek”, amelyet általában számon tartottak, és ismertek az egyes családokkal kapcsolatban. A hivatalos neveket, vagyis azt, „hogyan nevezik írásban”, gyakran nem tudják még a szomszédok sem.

⁷⁷⁴ Markó Imre Lehel szerint ez 1940 és 1950 között mintegy 33 név alkalmazását jelenti mind a férfiaknál, mind a nőknél, amiből leggyakrabban a következő 6-7 fordul elő: József, Ferenc, László, György, István, János; illetve Mária, Anna, Erzsébet, Julianna,

egyéneket más módon is megkülönböztessék egymástól: erre szolgálnak a „melléknevek”. A melléknevek egyrészt egyéni tulajdonság, foglalkozás vagy egy életese-mény alapján keletkeznek, „ragadnak” rá viselőjére, és adódnak tovább a követke-ző generációra; másrészt valamelyik felmenő kereszt- vagy családnéve öröklődik tovább melléknévként. Gyakori a matrilineáris átörökítés,⁷⁷⁵ egyes esetekben vilá-gosan megfigyelhető 3-4 generáción keresztül az, hogy anyáról gyermekeire adó-dik át a melléknév. Előfordul az is, hogy egyik testvér gúnyneve átragad a többire. Ám a legtöbb esetben valóban az egyén megkülönböztetésére szolgál, olyannyira, hogy édestestvéreket is hívhatnak másként, például egyiket az apáról, másikat az anyáról nevezik el;⁷⁷⁶ illetve a féltestvérek esetén egészen természetes, hogy arról a szülőről marad rájuk a melléknév, aki nem közös a másik testvérről.⁷⁷⁷ Az sem ritka egyébként, hogy valakit egyszerre több melléknévről ismernek. Markó plé-bános azt állapítja meg a melléknevek átörökítésével kapcsolatban, hogy többnyire a lakhely, illetve a családnév gyakorisága együtt döntik el, hogy az anya, az apa, illetve a házastárs ragadványnevének emlegetik-e az egyént. Szerinte nem is a csa-lád, hanem a ház, a birtok viseli a nevet, s aki oda beköltözik, azontúl őt is úgy hívják.⁷⁷⁸ Vagyis a vőt a felesége, a menyecskét a férje után. Ha túl gyakori a férj

Katalin, Rozália, Ilona. Az egyetlen lényeges változás a keresztnévadás tekintetében a 100 évvel korábbi állapothoz képest a Mária név elterjedése. MARKÓ I. L. 1955. 114.

⁷⁷⁵ Örsi Julianna, amikor Karcag társadalmát vizsgálja, Györffy Istvánra hivatkozva ő is aláhúzza, hogy az anya neve sokszor a harmadik generációra is továbböröklődik ra-gadványnevként. E matrilineáris átörökítés ellenére ő mégis azt tartja, hogy a paraszti genealógiában kis szerepe van az anyai ágaknak, mert „határozott apaági számontartás” figyelhető meg. ÖRSI J. 1990. 140.

⁷⁷⁶ Például Polai Rózsa Ferenc és Gál Anna egyik lányát Rózsának, vagy férje, Szokol „Pisti” Sándor után „Pistinek” emlegetik, míg a másikat édesanyja után Gál Naninak hívták.

⁷⁷⁷ A fenti két példát egyetlen család esetével szeretném megvilágítani, amit annak ide-jén részben Markó plébános is idézett. MARKÓ I. L. 1955. 121. Az 1880-as évek táján házasodott össze Dolmányos „Betyár” László és Varga „Makár” Nani (Anna). Ebből a házasságból egy leány született, Anna, akit Mátés József vett nőül 1904-ben. A Mátés családnak ezen ágát azontúl „Makárnak” hívták. Varga „Makár” Nani halá-lát követően Dolmányos „Betyár” László ismét megnősült, és elvette Nagy Borbálát. Két lányuk, Rozi és Juli két fivérhez, Horváth „Johánec” Györgyhez és Jánoshoz mentek hozzá. Julinak és Jánosnak, akik az „öregelbe” maradtak, 3 gyermekük szü-letett, közülük egyedül az 1908-ban született Juli nőtt fel, akit egész életében „Be-tyár” Juliként emlegettek. „Betyár” Juli 21 évesen ment hozzá Kis „Ferus” Ferenc-hez, házasságukból 8 gyermek született, akiket „Betyárnak” hívnak. Saját bevallásuk szerint egyetlen ismerősük szokta csak apjuk melléknevét, a „Ferus” használni velük kapcsolatban, mindenki más „Betyárnak” ismeri őket.

⁷⁷⁸ Bármennyire hasonlatos ez a „házsizisztéma” névadási elveihez, ahol a birtoknak va-lóban van neve, amit az odaköltöző vő is megkap, mégsem gondolom, hogy itt vala-

neve, lehet hogy akkor is felesége után emlegetik, ha őhöz ment az asszony lakni. Ezek a szabályok azonban saját megfigyeléseim alapján nem működnek ennyire következetesen. Előfordul, nem is ritkán, hogy a más házánál élő meny vagy vő megtartja saját nevét, s ugyanígy a házastársa is. Gyermeküket pedig adott esetben a még élő szülő után emlegetik.⁷⁷⁹

A 20. század közepéig *menyecskének* vagy *vőnek lenni más házánál* nem mindig volt könnyű sors Kiskanizsán sem. Az engedelmisséget az anyós és az após mindkettőtől egyaránt elvárta. Ha a „vőgyerek” nem fogadta el apósa irányítását, hamar a szemébe vágták: „nem te vagy a gazda!” Ha a meny ellenkezett volna anyósával, ő is megkaphatta: „jegyezd meg: itt én vagyok a gyökér, te csak úgy gyöttél!” Természetesen ezekben az affinális kapcsolatokban is sok múlt a részvevők jellemén, személyes szimpátiáján, jóakarátán.⁷⁸⁰

A gazdaság dolgaiban az öregek döntöttek, míg bírták magukat; gyakran az öregasszony, ha ő volt a kardosabb. Ők is kezelték minden pénzt, ami a házhoz befolyt. A fiatal menyecskét, aki férje szüleivel lakott, anyósa nemigen engedte piacozni, mert nem tudta volna pontosan elszámoltatni a pénzzel. A legtöbben csak akkor kezdtek piacra járni, amikor már a maguk asszonyai lettek, vagy anyósuk betegség miatt nem tudott többet menni. A menyecske mindezek ellenére, ha már gyermekei voltak, gyakran akkor is anyósánál és apósánál maradt, ha a férje meghalt, vagy valamilyen oknál fogva elhagyta őt.

A 20. század első felére vonatkozó adataink szerint a más házánál élő meny vagy vő azért nem volt mindenestől kiszolgáltatva házastársa szüleinek, mert saját szüleitől is megkapta azt a támogatást, amit azok anyagi erejük függvényében

mi hasonlóról volna szó. Kiskanizsán a „birtok”, mint azt az örökösödés tárgyalásánál látni fogjuk, messze nem olyan állandó társadalmi entitás, mint a házszisztéma egyik klasszikus régiójában, Dél-Franciaországban, mert az egyenlő örökösödés elve miatt állandóan osztódik. Kiskanizsán a névadás sokkal inkább a megkülönböztetésről szól, mint a „család” és a családi birtok egységéről. Arra is van példa, amikor a vő, aki feleségének szüleihez ment lakni, nemcsak a saját, „Tojásos” ragadványnevét vitte magával, de ezentúl feleségét is őutána emlegették inkább.

⁷⁷⁹ Az egyik módos gazda, „Köles”, „írásban” Kovács József, Sneff „Sisári” Katalint vette feleségül másodsorra. E házasságából származó leánya, „Köles” Mária mellé vőt hoztak Szmodics „Martin” József személyében. Kisebbik leányukat, aki ma ezen a telken lakik családjával, korábban „Köles” Panninak emlegették, majd édesanyja halála után már inkább mint „Martin” lányát. Mindezekből is kitűnik, hogy édesapja végig megőrizte saját melléknevét.

⁷⁸⁰ Ismét csak Gozdnékat idézzük példaként: „Nagyon szerették egymást a vők, jó természetűek voltak. A kulákságba igen vették apámat.” Levették a beszolgáltatás gondját a válláról, megmentették a börtöntől, akkor „loment róla az a nagy szomorúság”. (Saját gyűjtés, 1995.)

megadhattak neki. A fiatalasszonyok gyakran vittek magukkal egy tehenet⁷⁸¹ új lakóhelyükre, de ha otthon maradtak, szüleik akkor is így segítették az új kiscsalád életét. A férj és családja is elismerte a feleségnek a tehenre vonatkozó kizárólagos tulajdonjogát: ennek hasznával a menyecske rendelkezett, saját magára és kis családjára költhette.⁷⁸²

Mindamellet már a két világháború között is gyakori volt, hogy – bár a fiatalok egy fedél alatt éltek a szülőkkel – mégis *külön gazdálkodtak*. A szülő gyakran már akkor odaadott egy darab földet használatra házas gyermekének, amikor még az ő nevéen volt a tulajdonjog.⁷⁸³ Az örökség egy részét természetesen azok

⁷⁸¹ A gyenge tej forgalomba hozása miatt indított kihágási perek értékes adatokkal szolgáltak azzal kapcsolatban, hogy ki milyen tulajdonnal rendelkezett egy háztartásban, illetve, hogy az együtt élő kiscsaládok valójában milyen mértékben gazdálkodtak együtt. A tehén ajándékozásának szokásával kapcsolatban sokat mondó a következő, 1937-es jegyzőkönyv: „S-né V. Rozália hadiözvegy (sz. 1888), kinek vagyona egy ház, 1,5 hold föld és rét, 1 szobabútor, évi jövedelme 150 pengő és leánya, S. Gy-né S. Kati felváltva fejk két tehenüket. Az egyik tehennek van csak járatlevele, amit özv. S-né vett Pola községben 1934. febr. 16-án. A másik saját nevelésük. S-né állítja, hogy *ha lánya, S. Gy-né és veje külön háztartásba mennének, akkor az egyik tehenet nekik adná, mert másik lányának is adott már egy marhát.*” MNL ZML V. 1518. Nagykanizsa m. j. város rendőri büntetőbírájának iratai, 1937.

⁷⁸² K. György vallomása egy másik, gyenge tej forgalomba hozatala miatt indított eljárás során: „Én a gazdasági munkával vagyok elfoglalva és a tej kezelésével egyedül és kizárólag feleségem foglalkozik. Így, habár *nekem is van 3 tehenem*, és ezeknek a tejét is forgalomba hozzuk, a jelen ügyben is csak feleségem tud érdemleges valloást tenni. (...) Sem én, sem a feleségem a tejjel soha nem szokott semmit csinálni, és már huzamosabb idő óta visszük a tejeinket eladni, de minősége ellen kifogás nem volt.” MNL ZML Nagykanizsa m. j. város rendőri büntetőbírájának iratai. V. 1518, 1937. Egy harmadik, hasonló eljárás során az derült ki, hogy a tehenet, amelyet V. J-né A. Júlia fejt, a vele és férjével egy háztartásban élő apjától kapott, hogy a három gyermeke számára legyen tej. Ennek a tehennek a tejét szállította az asszony rendszeresen a piacra, amely 1937. március 27-én a hatóságok szerint 20%-kal gyengébbnek bizonyult az előírtnál. MNL ZML V. 1518. Nagykanizsa m. j. város rendőri büntetőbírájának iratai, 1937.

⁷⁸³ A fent említett asszony férjének, V. József (sz. 1907) napszámosnak a vallomása szerint egyikőjük sem rendelkezik semmilyen tulajdonnal: „...kizárólag a feleségem foglalkozik a tej kezelésével és az eladással. Én a gazdasági munkával vagyok elfoglalva, és bizony, hogy meg tudjak élni, és a gyermekeimet is el tudjam tartani, kénytelen vagyok még napszámba is eljárni, tekintve, hogy sem feleségem, sem én semmi vagyonnal nem rendelkezünk. Ismerve feleségemet, nem hiszem, hogy ő a tejet forgalomba hozatal előtt lefőlözte volna.” V-né azt vallja, hogy *az apjától használatba kapott 3 hold földön gazdálkodnak*, abból élnek. Nagykanizsa m. j. város iratai, 1937. Egy másik, általam gyűjtött élettörténetből szintén az derült ki, hogy az apa kijelölte, hogy fia, aki vőnek ment más házához, melyik földet használhatja, így

a gazdák tudták megelőlegezni házas fiuknak vagy leányuknak,⁷⁸⁴ akik rendelkeztek akkora birtokkal, hogy a maradékon is jól tudtak gazdálkodni saját házuk népével. Ha már túl idősek és törődöttek voltak a munkához, *átadási*, később *ajándékozási szerződést* készítettek vagyonukról, saját eltartásukat az ajándékozás feltételeként megszabó záradékkal.

A levéltári források közül az *árvaszéki iratok* és az úgynevezett *átadási szerződések* kitűnő forrásnak bizonyultak az örökösödés kérdésével kapcsolatban. Ezekből az iratokból egyértelműen az derül ki, hogy Kiskanizsán a 19. század második harmadától már egyenlő örökösödéstről beszélhetünk,⁷⁸⁵ és nem feltét-

a fiatalember a feleség hasonló módon előre használatba kapott földjeivel együtt 16–18 holdon tudott gazdálkodni. (Saját gyűjtés, 1999.)

⁷⁸⁴ A használatba vagy örökségként kapott földeket a házaspár természetesen együtt művelte, ugyanakkor pontosan számon tartották, hogy melyik családból jött az adott birtoktest, melyiküknek mennyi a tulajdona. Egy idősebb asszonnyal folytatott beszélgetés során arra derült fény, hogy jogérzékét sérti az a jelenlegi örökösödési törvény, amely lehetővé teszi, hogy a gyermek nélkül elhalt házastárs családi vagyonát az életben maradt örökölhesse, majd saját oldalági rokonaira hagyhassa örökül, amely öszerinte nem azt a családot illetné. Úgy tűnik, hogy legalábbis az örökösödést illetően a vertikális, tehát a leszármazási kapcsolatok sokkal erősebbek, mint a horizontális, vagyis az affinális kapcsolatok. Ezt megerősíti egy másik történet is a 20. század elejéről: egy fiatalasszonynak meghalt a férje, s gyermekei sem voltak, mert vagy kicsi korban meghaltak, vagy halva születtek. Anyósa-apósa úgy küldte el a háztól, hogy semmi örökséget nem adott volna neki a férje után. Egy közeli rokon rájuk szólt: „Te! – azt se tudom, mi vót a neve, az apóssának, a mamának az apóssának, a Bari nénje – hogy aszongya: Te (...) nem gondolsz arra – mer el köllött neki gyünni a háztú neki akkor ugye (...). Aztán aszt mondja neki: Hát (...) semmit se, (...) annak semmit se adsz (...) annak a menyecskének (...), hát mennyi – mer’ valami három vagy négy, valami három, asszem, gyereke is vót neki, de mind így koraszülötten meghaltak. Aztán aszongya: Hát kinek köllött kifizetni a temetésöket, meg a mindent? Hát (...) semmit nem adsz? Aszt akkor valamit, kapott egy földet. (...) Az anyóssá ... az apóssátú. Aszt ennyi. (...)... de ezt is csak arra adta, mivel ez a valaki mondta neki, hogy: Hát’ aszongya, ez semmit se illet, hát mér’ nem adsz neki semmit? Asztán akkó’ így adott neki. Ja. Így vót.” (Saját gyűjtés, 1999.)

⁷⁸⁵ Egy példa ezzel kapcsolatban: Átadási szerződés 1874. november 24. H. György és neje, D. Katalin és nagykorú fiai, H. József és György között. „Én, H. György, nő D. Katalinnal, kiskanizsai lakos, tulajdonomban levő és a (...) nevemre is felvett, a (...) alatt jegyzett Házat 536. népszerűség alatt udvar és kerttel Kiskanizsán, átadom, és tetteleges bírásába bocsájtom nagykoru fiaim H. Jozsef és Györgynek egyenlő arányban, minden benntalálható ingóságokkal, nevezetessen – mezőgazdasági eszközök –, s szóba konyha, szóval minden ingóságokkal együtt, 200 ft becsárban azon feltétellel, miszerint nevezett 2 fiaim mint átvevők, kötelesek Nékem és nőm, született D. Katalinnak holtunkig lakásul a hátulsó szobát, félkonyhával, fele kamarát, fél padlást, – egyik istállót, s az istálló fölötti egész padlást, 2 sertvérsre óllat, –

lenül csak a férfiorökösökre vonatkoztatva. Nem tudni, pontosan mikor történt meg a váltás a férfági egyenlő (agnatikus szegmentált) örökösödéről a teljesen egyenlő (kognatikus szegmentált) örökösödéssre, de a 20. századból egyetlen adatunk sincs arra, hogy a leányok ne kaptak volna ugyanakkora részt a családi vagyomból, mint fiútestvéreik. Az árvaszéki iratoknál felmerülhet a hatósági ellenörzés kérdése is, tudniillik ha árvákat is érintett az örökösödési ügy, akkor az árvaszék hivatalból felügyelt a vagyommegosztás lefolyására, hogy a kiskorú gyermekeket meg ne rövidítsék. Az átadási és ajándékozási szerződések esetében azonban elvileg nincs meg az a kényszer, hogy a vagyont egyenlő módon kellene felosztani, hiszen az ajándékozó szabadon eldöntheti, kinek mit ad, és milyen feltételek teljesülése esetén. Ezekben sem találni azonban nyomát annak, hogy a nőket bármilyen szempontból háttérbe szorították volna.⁷⁸⁶

Az ajándékozási és átadási szerződések részben arra szolgáltak, hogy mentesítsék az utódokat a nagyobb arányú örökösödési illeték megfizetése alól, s csak az ajándékozási szerződés után járó 1,5%-os illetéket kelljen megfizetniük. Másrészt, mint azt a példák kapcsán is láttuk, az idős szülők, nagyszülők vagy oldalági gyermektelen rokonok számára a nyugdíj- és társadalombiztosítás szerepét töltötte be: a vagyom átadásának fejében teljes ellátást, ápolást és gondozást kértek az örökösöktől. Amíg az ajándékozó nem szorult rá a fizikai gondozásra, addig a kikötött mennyiségű élelmet, bort, tűzifát stb. szállították neki gyermekei. Ha valaki közülük ezen felül a gondozást és ellátást is vállalta, akkor az egyenlő örökrészen kívül még megkaphatta a háznak egy részét, egészét, esetleg az örökhagyó ingóságait. Gyakori a kegyeleti szolgálatok kikötése a szerződésekben: tisztességes temetést, szentmisét kérnek az ajándékozó; sőt a családi legenda szerint egy módos gazda egy homokkomáromi szőlő fejében fiától márvány síremléket rendelt, majd a fiú is ugyanezzel a kikötéssel adta tovább a szőlőbirtokot saját fiának.

fele kertet éjszakról – átengedni, tartoznak továbbá nekünk éltünk fogytáig s évenkint 4 öl hasábos tűzifát felvágottan megadni – e kikötmények évi becsértéke 60 ft-ra állapított meg.” MNL ZML V. 1521. Kiskanizsa nagyközség iratai 1874., 2626.

⁷⁸⁶ Ajándékozási szerződés kivonata: 1934. nov. 12. Id. L. József és neje, Sz. Juliana a haszonélvezeti jog fenntartása mellett özvegy V. Boldizsárné leányuknak, M. Józsefné V. Mária unokájuknak nagykanizsai és palini; L. József fiuk öt gyermeke számára homokkomáromi és nagykanizsai ingatlanokat egyenlő részben ajándékoztak, özv. L. Józsefné B. Mária és K. Györgyné L. Mária özvegyi haszonélvezeti jogot kaptak. Egy másik, eltartás fejében kötött ajándékozási szerződés kivonata (1940): H. Katalin, ifj. F (B.) Józsefné átadja összes ingó és ingatlan vagyont gyermekeinek, kiskorú B. Józsefnek, B. Rozinak és B. Katinak. Az ingó és ingatlan vagyomra haszonélvezeti szolgalmi jogot kötött ki. A tulajdonjog átruházása fejében elvárja, hogy a megajándékozottak eltartsák, gondozzák, ápolják, gyógyíttassák, meleg szobával ellássák, mossanak és varrjanak rá, azaz az életfenntartáshoz szükséges dolgokkal ellássák. MNL ZML V. 1514. Nagykanizsa város Árvaszékének iratai.

Az örökösödés, illetve az ajándékozási szerződésben való *vagyonfelosztás* ritkán történt a családfő kizárólagos elhatározása szerint. Általában a szülők összehívták gyermekeiket, valamint azok házastársait, és megbeszélték velük, hogy ki melyik földdarabra, szőlőbirtokra tart igényt, ki vállalja majd eltartásukat, kié legyen a ház vagy egy része.⁷⁸⁷ Többnyire a legidősebb fiú választhatott elsők a különböző örökségrészekből. A szülők igyekeztek megfelelni minden gyermekük igényének, s úgy megállapítani az örökrészeket, hogy azok egyenlő értéket képviseljenek akkor is, ha nem voltak egyneműek (például ha az egyik testvér nagyobb darab szőlőt kapott, akkor a másiknak az örökrészeiben több szántóföld, házhely szerepelt). Ha egyik gyereknek nem tetszett valamelyik megoldás, akkor hajlandóak voltak újratárgyalni az egész örökség kérdését, míg mindenki nem lett teljesen elégedett. Ha a házat többen is örökölték, akkor egyik testvér gyakran kivásárolta a másikat az örökségből; illetve szőlőbirtok, szántóföld egyenlő arányú öröklése esetén osztályos egyezséget kötöttek egymással, hogy csak egyiké legyen egy birtoktest, s könnyebben lehessen művelni. Ez már teljesen az örökösökre volt bízva, a szülők abba ritkán szóltak bele, hogy ki kivel és hogyan cserél. Az viszont megtörtént, hogy megszabták a ház felét öröklő, velük együtt lakó gyermeküknek, hogy mikor kell kifizetni a másik testvért; így elejét vették annak, hogy évtizedekig elhúzódjék, amíg a másik hozzájut örökrészéhez. Legjobb megoldásnak azonban azt tartották, ha mindegyiküknek önálló lakást, különálló szőlőbirtokot és pincét tudtak biztosítani, s arra törekedtek, hogy még életükben teljesen megnyugtató módon el tudják rendezni gyermekeik sorsát.

Ez a törekvés, mint láttuk fentebb, a mai napig megfigyelhető a szülők részéről: azokat a gyermekeiket, akik elhagyják a szülői házat, lakásvétellel segítik (az utóbbi 20-30 évben egyre gyakrabban bent a városban vásároltak számukra lakást, illetve abban a városban, ahol a gyermekek letelepedni szándékoztak), míg a velük maradó gyermekekre általában ráíratják a házat. Az egyenlőség elvét manapság is kötelezőnek tartják a javak felosztásánál, de nemcsak a tényleges vagyon, hanem az egyéb ajándékok, szülői segítség, gyermek számára végzett munka egyenlő alapon való juttatását is kívánatosnak tartják. A testvérek között még ma is gyakori forrása a veszekedéseknek, haragnak, ha úgy látják, hogy a másikhoz képest nem részesültek ugyanannyi kedvezményben a szülők részéről.

⁷⁸⁷ A megegyezés több-kevesebb súrlódással zajlott. Egy régi gazda (M. J. sz. 1878) arra volt büszke, hogy amikor (a századforduló táján) édesapjuk összehívta őket az örökösödés ügyében, akkor a kilenc testvér és a házastársaik fél óra alatt úgy megegyeztek, hogy utána sem volt soha viszály abból, hogy kinek mi jutott. Egy másik családban a gazda 5-6 alkalommal is kénytelen volt összehívni gyerekeit, mire meg tudtak egyezni, mert ők és házastársaik, összesen 18-an, mind egyszerre veszekedtek és mondták a magukét.

Mint az a fentiekből kitűnik, az örökösödési rendszer nemcsak a gyermek anyagi és társadalmi státusának megalapozására szolgál, hanem az idős generáció számára a nyugodt öregség zálogát nyújtja, amellyel szükség szerint az ápolást, gondozást, ellátást biztosíthatják maguknak. Az idősek lakásukat, házukat, karosi vagy balatoni nyaralójukat olyan tartaléknak tekintik, amiért megvásárolhatják valakinek a gondoskodását. Elvárt dolog, hogy mindenki jó előre gondoljon az öregségére, és tőkét képezzen, amelyhez hozzányúlhat majd, ha eljön az ideje. Az időseket – legalábbis ők ezt így érzik – koruk és betegségük sem jogosítja fel arra, hogy teherként függjenek mások nyakán. A dolog fontosságára utal az, hogy az ismerősök, szomszédok között zajló mindennapi beszélgetésben állandó és központi téma, hogy ki, kit és milyen vagyontárgyakért „gondoz el”. A mai idősek felelmegetik, hogy ők maguk hány öreget – anyóست, apóست, nagyszülőt, édesanyát, édesapát, nevelőszülőt, nagynénit, nagybácsit – „ápoltak meg”, néha pusztán emberbaráti szeretetből, s manapság már a vagyonért, a házért „sem kell az öreg” a fiataloknak.

Való igaz, hogy a földrajzi és társadalmi mobilitás egyik negatív hatásaként sok idős szülő maradt teljesen magára, mert gyermeke más városban, netán más országban él. Sokkal kevesebb a gyermek is, mint hajdanán, akire a szülő számíthat öregségére. Így fokozott jelentőségre tesznek szert az olyan eltartási szerződések, amelyek oldalági rokonok vagy nem rokon személyek között kötöttek. Az idős, beteges ember első lépésként egy közeli rokonát, leggyakrabban testvérének gyermekét kéri fel, hogy háza és egyéb vagyona fejében gondozza el őt. A kölcsönös puhatolózás után, mikor már esetleg kipróbálták pár hónapon keresztül az együttélést is, jogi aktussal pecsételik meg elhatározásukat. Ha van egy élő gyermek még, akkor az idős ember nagyon nehezen jut arra a döntésre, hogy a jogos örököst megfossa örökrésztől, ám a környezete semmi kifogásolni valót nem lát abban, ha a kötelességét nem teljesítő gyermek helyett más kapja meg a házat, a vagyont. Lehet, hogy a többszöri próbálkozásra sikerül csak olyat találni, aki végleg el is vállalja, hogy együtt él az idős nénivel vagy bácsival, s teljesíti az őáltala állított feltételeket, elviseli az esetleges betegségből adódó kedélyhullámzásokat, egyéb nehézségeket. Amikor nincs olyan rokon sem, akire számíthatna az egyedülálló idős ember, akkor jöhet szóba az, hogy egy kedves szomszédot vagy más ismerőst kér maga mellé. Idősek otthonába nem szívesen mennek akkor sem, ha végképp nem tudják ellátni magukat, s az is visszatetszést szül, ha a gyermek teszi be a szülőt az otthonba. Szerencsére a teljes elhagyatottságtól ritkán kell a kiskanizsai öregeknek félniük, a leggyakoribb az, ha egy házban, egy udvarban vagy közvetlen szomszédságban élnek gyermekükkel.

A *szülőkkal-nagyszülőkkal való együttélés* a mai napig széles körben elterjedt gyakorlat Kiskanizsán. A háttérben azonban mindig ott volt és ott van az a megfontolás, hogy egyrészt a magatehetetlenné váló öregek ellátása miatt van szükség több generáció együttlakására, másrészt azért, mert a fiataloknak anyagi

szempontból nem mindig volt lehetőségük rögtön a házasetük kezdetén önálló háztartást alapítani. Hiába fordult elő tehát régen az, hogy két szobában egyszerre 8-9 felnőtt is lakott, mégsem tarthatjuk a nagycsaládos együttélést Kiskanizsán bevett formának. Amint lehetett, a fiatal házaspárok elhagyták a szülői házat, s legfeljebb egy maradt ott közülük.⁷⁸⁸ Azt lehet mondani ezek alapján, hogy az *ideális családforma* – bármilyen meglepőnek hangzik – tulajdonképpen a *nukleáris család*. Az öregekkel való együttélést ugyanis, mint a fentiekből kiderült, általában egyfajta áldozathozatalnak érzik, amely megfosztja őket az önálló életvitel lehetőségétől, s amiért éppen ezért kompenzáció jár: többnyire a lakóház teljes vagy részleges tulajdonjoga, illetve egyéb ingatlan öröklése.

Amíg aktívak, maguk az idősek sem ragaszkodnak feltétlenül ahhoz, hogy gyermekeikkel együtt éljenek. Manapság már ők is inkább azon az állásponton vannak, hogy mindenkinek jobb, ha saját életét maga igazgatja. Saját maguk is ragaszkodnak a függetlenségükhöz, amíg megtehetik: ebben segíti őket az, hogy manapság a legtöbben közülük saját jogon nyugdíjat kapnak, s ha az kevésnek bizonyulna, kiegészítik piacozással, nyaralójuk kiadásával. Bármilyen keserves tapasztalat is volt a téeszésítés, ez ahhoz vezetett, hogy nemcsak a gyermekek, hanem az idősek is felszabadultak, legalább részben, a családi kapcsolatok anyagi jellegű kényszerei alól.⁷⁸⁹ Ma már ők sem kizárólag gyermekeik jóindulatától függenek megélhetésüket tekintve, nincsenek kiszolgáltatva nekik. Ellenben ők azok, akik maximálisan segíteni tudnak a fiataloknak az unokák nevelésében és a fiatalok anyagi előrejutásában. Azt, hogy valaha ők maguk is együtt éltek anyóssal-apóssal, saját szülővel, azzal magyarázzák, hogy akkoriban még más idők jártak, őket még erre nevelték – ám a mai fiataloktól már nem várható el az a tolerancia, amivel ők viselték sorsukat.

Gyermekvállalás, gyermeknevelés, szülő és gyermeke közötti kapcsolat, megszólítás

A gyermekvállalás Kiskanizsán is, amint azt láttuk, egyfajta biztosíték volt a jövőre nézve, hogy a szülőt öregkorára valaki eltartja, s tovább viszi a családi birtokot. A családfákból az derült ki, hogy a 19. század végéig, a 20. század legelejé-

⁷⁸⁸ Volt olyan idős asszony is, aki azzal indokolta, hogy éppen férjét választotta kérői közül – édesapja jó tanácsa ellenére –, mert hozzá költözve így elkerült otthonról. Haza nem vihetett még egy vőt – magyarázta –, hiszen amúgy is túl zsúfoltan voltak, mivel nővére és annak férje már ott éltek a szülői házban.

⁷⁸⁹ Lásd a 394. lábjegyzetet, amelyben idézem az idős gazdák véleményét a kapott nyugdíjról, a téeszésítés utáni időkből.

ig a kiskanizsai családokban a magas születésszám volt jellemző, gyakorlatilag minden családban annyi gyermek született, amennyit a szülők egészségi állapota lehetővé tett.⁷⁹⁰ Ebben az időben nem volt ritka a 10-12 gyermek sem egy családban.⁷⁹¹ Egy generációval később azonban már megszólták azokat a családokat, ahol ilyen sok gyermek született: a két világháború között gyakorlatilag a 4-5 gyermek vállalása vált normává, majd egy generációval később a két-három gyermeké. A 20. század végén pedig egyre több az egygyermekes család, 1990-ben már kicsivel meg is haladja a kétgyermekesek számát.⁷⁹²

Az alacsonyabb gyermekszám, és feltehetően némely születésszabályozási módszer elterjedése tehát éppen arra az időszakra tehető, amikor a nemiséggel kapcsolatban a norma egyre szigorúbbá válik, az egyházi befolyás nő az ifjúságnevelésben, valamint a családi gazdaságok egyre inkább bekapcsolódnak a piaci vérkeringésbe. Ezért valószínű, hogy Kiskanizsán ebben a korszakban a családtervezésben már csekély szerepet játszhattak szempontként a vallásos érzelmek, valamint a kertészeti termeléshez és a gazdasághoz szükséges munkaerő biztosításának szándéka. Éppen ellenkezőleg: úgy tűnik, hogy az anyák úgy tudtak fokozottabb mértékben részt venni az intenzív termelésben, ha minél előbb lehették a gyermekdajkálás gondját,⁷⁹³ ezért vált többek között egyre népszerűbb intézménnyé az óvoda is.

⁷⁹⁰ [A születésszabályozást] „...a vallásos családok nagyon elítélték, mer tukták, mit jelent, sok mindent jelent, amit az egyház tilt. A szepetnekiek még egy szekér gabonát is tukták adni a bábaasszonynak, csak ne legyen gyerek. De a nagyon sokat se szerették, aszt mondták, fiazik, mint a nyúl. Itt is vót egyke, de a többség azt tartotta, egy gyerek nem gyerek. A szepetnekieknél is azért vót, mer vagyon házasodott vagyonnal. Ezér gazdagodtak azok meg annyira, mer összeházasottak; 20 holdbú 40 lett. Nem is annyira az ügyesség miatt.” KERECSENYI E. 1978. 24.

⁷⁹¹ Kerecsényi Edit adatközlője szerint: „Öt gyerek még kevésnek számított, 7-8 általános volt, de gyakori volt a 10-12 is, de meghaltak korán. (A Lakatos Lajosékról azt mondták, 18 született nekik.)” KERECSENYI E. 1978. 8.

⁷⁹² A reprodukcióra és az egy családra jutó gyermekszámra vonatkozó statisztikai adatok feldolgozását lásd a *Kiskanizsa a számok tükrében: népességmozgalom, család- és háztartásszerkezet a rendszerváltás környékén és az új évezred fordulóján* című fejezetben.

⁷⁹³ Ha az anya nem tudta kire bízni a gyermeket, közvetlenül a századforduló környékén még előfordult, hogy a csecsemőt vagy a jámi alig tudó kisgyermeket magukkal vitték a mezőre. Sok esetben kimélyítettek egy gödröt, amiben szabadon mozoghatott, de kimászni nem tudott belőle, s fölé készítettek számára árnyékot. Ebben az időben még olyan is előfordult, hogy mákcuclival (gyolcsba mákot kötöttek) nyugtatták-altatták a gyermeket, hogy az anyának ne kelljen állandóan vele foglalkoznia. Ennek sajnos néha szellemi károsodás lett az eredménye. A legidősebb, 80 éven felüli korosztályban még találkoztam ilyen idős emberekkel, akikről azt tartották, emiatt lettek „bolondosak”. A későbbiekben ez az egészségkárosító szokás megszűnt.

A másik fontos ok lehetett a gyermekszám csökkentésében a birtokok gyors ütemben való elaprózódása: egykor tekintélyes családok sokaságáról mesélik, hogy a földek két generációban is 8-10 felé osztódtak, s a harmadiknak már csak akkora töredékek jutottak, amin nem lehetett megélni. Mint azt az előbbi fejezetben is láthattuk, a 19. század második felétől Kiskanizsa már a túlnépesedéssel küzdött, és a birtokszerkezete is kedvezőtlenül alakult. A századfordulóra a mezőgazdaság elérte népességeltartó képességének legvégső határát, ezért egyre nagyobb számban választottak más szakmát a fiatalok. Bár láttuk azt, hogy a kiskanizsaiak alapvetően az egyenlő örökösödés szabályát követték, némelyik – módosabb – családban a 19. század végén azt a stratégiát kezdték alkalmazni, hogy a családból egy-két fiúgyermeket kitanítottak, szakmát, diplomát adtak a kezébe, vagy papnak adták, s csak egyvalaki vitte tovább a birtokot. Így lehetett megőrizni a családi birtok életképességét.

Az 1920-1930-as években már voltak olyan családok, amelyek akkor sem vállaltak kettő-háromnál több gyermeket, ha csak lányuk született. Az olyan presztízsszempontra, hogy „ki viszi tovább a család nevét”, már nem számítottak sokat. Ez olyannyira így volt, hogy még az örökbefogadások esetén sem részesítették feltétlenül előnyben a fiúgyermeket.⁷⁹⁴ A gyermektelen házaspárok ugyanis, saját és birtokuk jövőjének biztosítása érdekében, gyakran folyamodtak ahhoz a megoldáshoz, hogy saját nevükre vettek egy rokongyereket. A gyermek kiválasztásában, úgy tűnik, az sem bírt fontossággal, hogy a férj vagy a feleség rokonságából származik-e. Többnyire az örökbefogadó szülők egyikének testvére „adta át” valamelyik gyermekét, azt, aki az örökbefogadónak szimpatikus volt. Azontúl a gyermek és a nevelőszülők között teljesen olyan volt a kapcsolat, mintha egyenesági rokonok lettek volna. A gyermek úgy is szólította őket, mint

⁷⁹⁴ A genealógiai felvételek során összesen nyolc esetben találok örökbefogadással. Ebből 3 alkalommal a feleség családjából származott az örökbe fogadott gyermek (két esetben a feleség testvérnénjének lányát, illetve fiát, egyszer fivérének fiát fogadták örökbe), egy esetben pedig a férj családjából (leánytestvérének fiát vették magukhoz). Egyik esetben nem tudni a gyermekek származását, itt a gazdaszülők két fiútestvért vettek magukhoz. A hatodik esetben a feleség előző kapcsolatából született fiút vette saját nevére a férj. Az első esetben a leány örökbefogadása egyedi esetnek tűnik, ám megfontolandó, hogy olyan családból vették magukhoz nevelőszülei, ahol összesen két fiú és két lány született, tehát mód lett volna fiúörökös választására is, hiszen a vér szerinti szülőknek is „maradt” volna a birtokot továbbvivő fiú a családban. Az örökbefogadók egyébként jóval módosabbak voltak, mint az edesszülők. Az 1970-es évektől történt két örökbefogadási esetben már szülei által elhagyott, nevelőotthonbeli gyermeket fogadtak magukhoz az örökbefogadó szülők, egyik esetben kislányt, másik esetben kislányt. E két utóbbi esetben nyilvánvalóan többet nyomott a latban a szülők gyermek iránti érzelmi igénye, mintsem a vagyont továbbörökítésének megtervezése.

édesszüleit: „aptya”, „anyja”.⁷⁹⁵ Akár fiú, akár leány volt az örökbefogadott, a nevelőszülők egész vagyoniukat egyedül őrát hagyták, a vér szerinti szülő vagyona pedig testvérei között oszlott meg. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a gyermek és édesszülei között megszűnt volna a kapcsolat, bármikor meglátogathatta őket és otthon maradt testvéreit.

Természetesen nem állíthatjuk azt, hogy a leányok és a fiúk között soha semmi- ben nem volt különbség, de úgy tűnik, hogy a 19–20. század fordulójára az egyes gyermekek közötti, nem alapján való különbségtétel az örökösödésben nem nyilvánult meg. Hiszen, mint azt láttuk, ebben az időszakban már az sem volt biztos, hogy a leányt viszik el a háztól, mert a fiúk is majdnem ugyanolyan gyakran házasodtak be más házához, s a leány is ugyanúgy részesedett az ingatlanokból, mint a fiú. Néha olyan elszólásokban mutatkozik meg legfeljebb, hogy valaha a nemek között volt valamilyen sorrend, mint amikor egy idős asszony a gyermekszám csökkenésének kapcsán megkísérelte összeszámolni, melyik családban hány utód született az utcájukban: „Ha csak a gyereköket számolom, a lányokat nem...” Hogy a valóságban a leány- és a fiúgyermekek között valóban nem létezett komoly megkülönböztetés, azt a következő eset is mutatja. Egy férfi elveszítette a feleségét, akitől egyetlen leánygyermeke született. Ezt követően elvette a feleség húgát, akitől azért nem akart gyermeket, nehogy az jobban szeresse majd a sajátját, mint nevelt gyermekét, aki egyben unokahúga is volt.

A szülő-gyermek kapcsolat, illetve a nagyszülő-unoka kapcsolat minőségének meghatározásában valóban a szeretet, a személyes szimpátia számított jobban, s nem a presztízsszempontok. Számptalan élettörténet tanúskodik arról, hogy a leánygyermekeket is legalább annyira szerették az apák és a nagyapák, mint a fiúgyermekeket, s néha kifejezetten a kislány volt a kedvenc a háznál.

Mint fentebb említettük, a nagyszülők sokat segítettek az unokák nevelésében, régebben is, s ez így van a mai napig. Valamikor az idősek, akik már nem tudtak annyit dolgozni, a kisgyermekek gondozásával voltak elfoglalva. A gyermekek – egyik adatközlőm szerint – néha jobban is szerették nagyanyjukat, mint anyjukat. Előfordult, hogy a nagyszülők teljes egészében átvállalták a kicsik nevelését, ha anyjukat túlságosan lekötötte a gazdaság, vagy megbetegedett.⁷⁹⁶ Arra, hogy idegen pesztrát vagy dajkát fogadtak volna a gyermek mellé, az emlékezettel

⁷⁹⁵ A „nyanya” megszólítást egyetlen család esetében hallottam, akik feltehetőleg a 19. század közepén származtak ide Miklósfárról. Egyébként a szülő a gyermekre általában a „család” hivatkozó terminust használták.

⁷⁹⁶ Egy családban két ízben történt meg az, hogy Szepetnekre, illetve Hévízre férjhez ment leányaik a pár hónapos csecsemőt hazaadták szüleikhez gondozásra. Mindkét esetben a gyermekek kb. 4 éves korukig maradtak a szülői házban, ahol a nagyanya, később az egyik, gyermektelen nagynéni nevelte őket.

még elérhető időkből nincsen adatom.⁷⁹⁷ A 19. század második feléből szórványos adatok azt bizonyítják, hogy a dajkaságba adás szokása elterjedtebb lehetett, mint a 20. század első felében, de feltehetően akkor sem a kiskanizsai asszonyok éltek ezzel a megoldással.⁷⁹⁸ Inkább nőrokonok, nagyszülők segítségét vették igénybe a gyermekgondozásnál. Manapság is az az elvárás, mind a gyermekek részéről a nagyszülők felé, mind a nagyszülőknek önmagukkal szemben, hogy sokat törődjenek unokáikkal, s az unokák felügyeletével segítsék a dolgozó fiatalokat.

A gyermeknevelés terén Kiskanizsán a legtöbb „pógárcsalád” rendkívül visszafogott módszereket alkalmazott. A szülők által tanúsított önfegyelem és önkontroll ezen a téren is érvényesült, és ezt a mintát látták és sajátították el a gyermekek is.

⁷⁹⁷ Egyetlen apróhirdetést találtam (*Nagykanizsa*, 1907. október 1.) ami arra utal, hogy a századforduló táján voltak szoptatós dajkák Kiskanizsán. Azt azonban senkitől nem hallottam, hogy a kiskanizsai asszonyok ilyen jellegű szolgáltatást igénybe vettek volna. Egy adatközlőm elmesélte, hogy hét hónapra született, gyenge volt: „mindig *melegítettek ételt*, szopnyi se tudtam”. (Saját gyűjtés, 1999.) Egy másik, hasonló esetben, 1947 táján, amikor a hét hónapra született kislányt az édesanya nem tudta szoptatni, az anya nővére etette, aki éppen akkortájt veszítette el pár hónapos kisbáját szamárköhögés miatt. (Saját gyűjtés, 2001.)

⁷⁹⁸ „Gyermekekre való felügyelet kimutatása Kiskanizsa községben: dajkaságban adott és azon elhalt gyermekek (sic!) kik orvosi gyógykezelésben nem részesültek.” A jegyzetben 56 ceruzarovás áll, s hozzá a következő megjegyzést írták: „E rovatokat a halottkém segedelmével ki lehet tölteni 1880. januártól számítva törvénynek IIIIIIIII” (9 darab) (MNL ZML Kiskanizsa község iratai V. 1521. 1880/2859). Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy nem a helybéli anyák bízták kicsinyeiket más asszonyra. Egy cselédtartással kapcsolatos hatósági hirdetés szerint rendszeressé vált, hogy a Nagykanizsáról vagy más községekből elbocsátott „nőcselédek viselős állapotban Kiskanizsára mennek, ott megszülnék, gyermekeik hátrahagyásával onnan eltávoznak, s nem ritkán oly kezekre bizzák gyermekeiket, hogy azok a nyomornak átengedve, sokszor a legborzasztóbb módon a világból kimúlnak.” MNL ZML Kiskanizsa község iratai V. 1521. 1880/1056. Egy ilyen tragikus esetről a 19. század második harmadában büntetőügy is lett: Nagy Györgyné Kovács Mária nemesvidi születésű, 3 éve Kiskanizsán élő, római katolikus vallású, 32 éves asszony, harangozó és szűrszabó neje tartásra törvénytelen gyermekeket fogadott. Gyors egymásutánban 3 csecsemő is meghalt nála. Azon vád ellen, hogy a gyermekeket szándékosan pusztította el, s szomszédasszonyának állítólag kijelentette, ha volna „rosz kis gyermeke”, adja őhozzá, hamarosan eltemeti, azzal védekezett, hogy bár orvost kisgyermekhez soha nem hívott, s ebben elismeri, hogy hibázott, azonban „a kisdedeket megszoportattam, s tejbe főtt darával vagy tejbe főtt zsemelével etettem, szóval jól tartottam mindig”. Azzal érvel továbbá, hogy ha ő a kisdedeket megölné, rosszabb volna a vadállatnál, az sem bántja véreit, s a „hasonszülötteket”. Saját magának okozna legtöbb kárt azzal, ha halálukat előidézné, hiszen ő azért kap pénzt havonta, ha tartja őket. MNL ZML. Kapornaki Járás, Főszolgabírói Vidék, Közigazgatási Iratok IV. 264. 1861–1871. 1863:1307.

A század első felében fegyelmezési eszköznek bőven elég volt, ha a szülő összevont szemmel nézett gyermekére. Nem volt általánosan elterjedt a testi fenyítés, legalábbis úgy tűnik, a kiegyensúlyozott családi életnek semmiképpen nem volt velejárója, s a felnőttek lehetőleg nem ragadtatták magukat szélsőséges cselekedetekre.⁷⁹⁹

A szülők ettől függetlenül nem voltak nagyon engedékenyek a gyermekekkel, korán munkára fogták őket (78. sz. kép). Kényeztetésről, kedvezésről legfeljebb a gazdagabb családokban, ott is csak módjával lehetett szó,⁸⁰⁰ a népesebb családokban ilyesmit elképzelni sem lehetett. A legfontosabb az volt, hogy a munkát mindig megfelelően elvégezzék, akkor kerülhetett sor a szórakozásra is. Az 1950-1960-as évekig egyébként a már munkahelyen dolgozó gyermekektől is elvárták, hogy hazaadják a keresetüket, amiből nem is kértek vissza. Azt, hogy a kerti termények elpiacozásából származó bevételt egy leány megtarthatta volna, egyszer sem hallottam adatközlőimtől.⁸⁰¹ Ebben valószínűleg lehettek családonként eltérések, de az általános az volt, hogy a kiskorú gyermek mindenben alávetette magát szülei, majd később, házasságát követően apósa és anyósa irányításának.⁸⁰² A maximális

⁷⁹⁹ Egy 1905-ben született néni elmondta, hogy édesapja kifejezetten büszke volt arra, hogy soha nem verte meg öt gyermeke közül egyiket sem. Édesanyja is csupán egyszer ütögette meg izgatottságában finoman a kislány homlokát kezével, amikor az sötétedés után került haza, miután édesanyja mindhiába kereste. Az elemista kislány a falu másik felében lakó kis barátnőjénél belefeledkezett a játékba, nem ért haza sötétedésre, s szinte egyszerre lépett be a kereséséről eredménytelenül hazaérkező édesanyjával az ajtón, aki, mikor meglátta, félig bosszankodva, félig örömeiben megkocogtatta a homlokát: „Te, te falufarka!”. Egy másik esetben, az iskolában – mivel a kislány nem szokott a veréshez – zokon vette azt, hogy a plébános az egyik hittanórán egy túl önérzetes kijelentéséért körmöst mért ujjaira, olyannyira, hogy utána hetekig kerülte a hittanórákat az őt ért atrocitás miatt. (Saját gyűjtés, 1999.)

⁸⁰⁰ Az 1950-es évek elején egy módosabb szülőpár használt motort vett fiának, mert látták, hogy az mennyire vágyakozik utána, és nagyon érdekli a technika. Édesanyja azzal indokolta a „kényeztetést”, hogy mivel egyéb kívánsága úgysem volt soha, ezt az egyet, úgy érezték, teljesíthetik.

⁸⁰¹ Korábban, talán a századfordulóig ez még így lehetett, legalábbis Frazon Zsófia adatközlője erről számol be: „A kiskanizsai lányok nagyon fessen öltöztek, de a harsány és túl tarka öltözetet nem szerették. Mindig divatosak voltak, mert *a piacozásból befolyó pénzt ruhára tudták költeni*, ha pedig nem maradt a varratásra, megvarrták maguk.” Ehhez még hozzáteszi, hogy a leányok minden búcsúkor kaptak egy új blúzt szüleiktől, még asszonykorukban is. FRAZON Zs. 1992.

⁸⁰² Az apóst és anyóst egyébként „papának”, „mamának” szólították és szólítják, amely tulajdonképpen a nagyszülő megszólító terminusa a mai napig. Újabb (talán 30-40 éve) a menyek és vők ugyanazt a terminust is alkalmazzák házastársuk szüleire is, mint ahogyan saját anyjukat és apjukat szólítják, ezt az anyósok és apósok így is tartják helyesnek. Mindazonáltal a gyermek házastársával kapcsolatban az az uralkodó

tiszteletet várták el az idősebbekkel szemben, amely a megszólításban és a magázó formában egyaránt megnyilvánult. Az 1960-as években született korosztályban fordul elő talán először, hogy a szüleiket tegezik, de még a mai negyvenesek között is van, aki édesanyját magázza.⁸⁰³ A „rokkonok” megszólításában a szigor ugyanígy oldódni látszik: míg korábban a „sógort”,⁸⁰⁴ „ángyit”,⁸⁰⁵ „nénjét”,⁸⁰⁶ „bátyját”⁸⁰⁷ magázni illett, ha idősebb volt a megszólítónál, ma már a keresztnév és tegező formula járja a szülők testvérei és azok házastársai esetében is.

A szülő-gyermek viszony változása, amit a tegeződés is mutat az 1960-as éveket követően, az egész társadalmi környezet átalakulásával, a gyermekek továbbtanulásával, munkába állásával állítható párhuzamba. Nem arról van szó, mint azt korábban is láthattuk, hogy a kollektivizálás előtt ne tanultak volna tovább a fiatalok, főleg a fiúk. De akkor még 8 gimnáziummal sem mindig hagyták el a mezőgazdaságot, részben a családi birtok tovább vitele érdekében, részben a megfelelő munkalehetőségek hiánya miatt. A szülők gyermekeikkel kapcsolatos aspirációi – mint láttuk fentebb – már a századfordulótól változni kezdtek, végleg azonban a családi birtokok elvesztésével fordultak meg. Ekkortól azt az anyagi tőkét, amit birtokban adhattak volna át nekik, a kertészetből szerzett nem csekély jövedelemmel igyekeztek pótolni, amit a gyermek taníttatásába és karrierjének elindításába fektettek. Innentől kezd szétválni a gyermekek és a szülők értékrendje: a szülő saját munkaerejének és idejének maximális kizsákmányolása árán segíti gyermekének egyéni elképzeléseit, érvényesülését, aki viszont ennek révén hozzászokik egy kényelmesebb életformához, a szüleinél magasabb fogyasztási színvo-

felfogás, hogy „menyem nem lányom, vöm nem fiam”. A legfiatalabb korosztályban létezik egy olyan tendencia (amely inkább nevezhető országosnak, mint helyi specialitásnak, ám az exogám házasságok nagy arányának köszönhetően ez helyben is megfigyelhető), hogy az anyóست s apóst a keresztnév + néni vagy bácsi megszólítással illetik. Ez feltehetően amiatt is alakulhat így, mert a fiatalok a házasságot megelőző több évi „együttjárás” alatt ezt szokják meg, s az esküvő után már nehéz egy másik megszólításra átváltani.

⁸⁰³ Egy kerekasztal beszélgetés édesanyja szerint (sz. kb. 1934), akinek három fia van, nem így szoktatta gyermekeit, hogy magázzák őt, hanem „így alakult”. Vele egykorú gyermekkori barátnőjét, aki „egyenes” ruhát hord, és négy leány édesanyja, az egész családban mindenki tegezi, unokái is, csak vejei nem. Abban kölcsönösen megegyeztek, hogy saját szüleiket nem lettek volna képesek letegezni. (Saját gyűjtés, 2002. január.)

⁸⁰⁴ Sógornak nevezik a testvér vagy az unokatestvér, illetve a nagynéni férjét.

⁸⁰⁵ Az ángyi a testvér vagy unokatestvér, illetve a nagybácsi felesége.

⁸⁰⁶ Nénje: „ha saját magának rokkona”, vagyis a szülők vagy a nagyszülők leánytestvérei. A nővért a testvér, testvérnénje kifejezéssel különböztetik meg.

⁸⁰⁷ Bátyja: a szülők vagy nagyszülők fiútestvérei. A genealógiai felvételnél eleinte nehézségeket okozott, hogy amikor „bátyját” mondtak, akkor valójában a nagybátyról volt szó, miközben én testvérbátynak értelmeztem.

nalhoz, s ráadásul saját keresete feletti rendelkezési jogához is ragaszkodik. A takarékoskodáshoz szokott szülők nehezen veszik tudomásul a könnyedebb életvitelt, a pazarlást, ez időnként feszültségekhez vezethet némelyik családban. Ugyanakkor közöttük is egyre többen vannak, főként az 1930-1940-es években született korosztályban, akik maguk is szívesen költenek saját kényelmükre és szórakozásukra, és lassan már nem az életüket állítják a munka szolgálatába, hanem a munkájuk eredményét használják az életük kellemesebbé tételére.

Munkaerkölcs, családi munkaszervezet, családi életciklusok, belenevelődés

Az időséssel készített interjúk során természetszerűnek tűnik, hogy felemlegetik a régi idők értékeit, összehasonlítva a megváltozott, számukra nehezen elfogadható és nehezen megérthető mai világgal. Leginkább azt emelik ki, hogy az ő fiatalkorukban, bár fizikailag nehezebb, megerőltetőbb életet éltek, és a mai komfort sem létezett még, mégis sokkal nyugodtabbak, békésebbek, boldogabbak voltak az emberek, „nem volt idegösszeroppanás, félsz, feszültség a népben”. Nem pöröltek egymással, nem hangoskodtak, nem káromkodtak, „a parasztnevelésű család mind összetartó volt”. Az emberek igényei még nem voltak ilyen magasak, mégis tudtak vidámak lenni, énekeltek munka közben, s utána még tánra is perdültek. Az öregeket szerették, tisztelték. Azért egy egész élet tapasztalatával a hátuk mögött néha kibukik belőlük egy-egy olyan mondat is, hogy „ma már nem csinyálnám aszt a nagy hajtást”.

Ha beleszámítjuk a „megszépítő messzeséget”, aminek szűrőjén át az idősök a hajdani világot látják, kétségtelen, hogy a világ kiismerhetőbb volt a maga konkrétan meghatározott, szigorúbb szabályaival, hiszen az egyén számára biztonságot adott. A mélyen interiorizált vallásos értékrend, amely a mai napig jellemzője a háború előtt született korosztálynak, sőt a fiatalabb generációkból is sokaknak, világosan kijelölte a lehetséges és a lehetetlen, a megváltoztatható és a megváltoztathatatlan határait, és segített elviselni azt az önkíméletet nem ismerő, kemény munkát diktáló iramot, aminek segítségével a piacgazdaság versenyében helyt tudtak állni. A kiskanizsai családok életében a 20. század folyamán a munka és a vallás tagadhatatlanul a két legnagyobb rendező erőnek tekinthető (69–71. sz. kép).

Ez némely esetben, legalábbis a *munkát* tekintve, szinte az önmegtágadásig és önkizsákmányolásig fokozódott. Nem volt ritka eset, hogy nyáron éjszakánként 3-4 órát sem aludtak. Hajnalban három órakor elindultak a kétórai járásra fekvő szőlőhegyre, sötétedéskor hazaindultak, s este tízkor álltak neki vacsorát készíteni. Volt olyan asszony, aki azonmód, ruhában ült le szunyókálni egy-két órát,

majd felkelt, megfőzött, elvégezte a házimunkát, s a hajnal már ismét a mezőn vagy a kertben találta. Ugyanő még 90 évesen is kapált a kertben, a tűző napon. Egy másik asszony csak azért hagyta abba a piacozást 86 éves korában, mert anynyira elkezdett fájni a lába, hogy nem bírta tovább járni. A férfiak ugyanúgy hajtották magukat, elég, ha csak Knausz „Gozdán” Józsi bácsi fentebb idézett példájára utalunk, aki végkimerülésig dolgozott; vagy egy másik gazdáéra, aki a saját és felesége örökségéből származó pár holdnyi földjét úgy gyarapította 18-20 holdra, hogy az egész napos szántás után még bérfuvarozást vállalt. Például este elindult Balatonfüredre egy kocsmárosnak borért, s hazafelé, a zötyögő kocsin tudott szundítani egy keveset. E pár példából – amit még tovább lehetne szaporítani – is kitűnik azonban, hogy ennek a korosztálynak a munkaerkölcse egy percig sem tűrte a tétlenkedést, sem önmaga elhagyását nem engedélyezte. Idősen, betegen is legnagyobb fájdalomuk az, hogy nem tudnak dolgozni.

A munka szeretete és a kötelességtudat olyannyira vérükben van, hogy még a térszben sem tudtak erről „leszokni”. Akik rendszeresen bejártak dolgozni, azok közül a legtöbben tisztességgel elvégezték a munkát. Egy férfi azért beszélte le apját arról, hogy belépjen, mert félt attól, hogy hamarosan halálra találna dolgozni magát. Apja ugyanis addig nem engedett egy kis pihenőt sem magának, amíg a kitűzött feladatot el nem végezte, és féltő volt, hogy nem állná meg, hogy mindent el ne végezzen más helyett is, aki nem olyan lelkiismeretes, mint ő. A térsz dolgozók közül sokan a jó gazda hozzáállásával sokszor teljesítettek olyan feladatot is, ami nem tartozott volna munkakörükbe, például megetették-megitatták a marhákat, lovakat, ha azt látták, hogy nem törődik velük az, akinek a feladata volna. Az asszonyok munkabírásának a vezetőség is csodálattal adózott: hogy képesek 10 órányi kazalrakás után otthon még a kertet is megművelni, a háztartást ellátni.

Korábban is láttuk, hogy a „szerzés”, a hajtás a sáska mentalitás egyik központi eleme. Ez talán még a későbbi generációkban sem változott, legfeljebb az, hogy aki teheti, nem a keserves, szabadföldi vagy fóliasátorban végzett munkával akar érvényesülni, hanem a kényelmesebb, tisztább elfoglaltságokat helyezi előtérbe. A lustaság azonban még ma sem nevezhető bocsánatos bűnnek, sőt, a „látszatja-nincs” munkában való időfecsérlést sem tartják sokra. A háztartásnak meg kell lenni, a tisztaságot, rendet fontosnak tartják a lakásban, a szőlőhegyen, a kertben, a piacon a portéka kiállításában is, de „azzal még nem szerzett senki, hogy takarított”.

A kiskanizsai társadalom *értékrendje* úgy tűnik, korán *teljesítménycentrikussá* vált, s tulajdonképpen ez a teljesítménycentrikusság a mezőgazdasági tevékenységektől teljesen elválva folyamatosan adódik tovább a mai generációkig. Igen sokra becsülték és becsülik mind a férfiak, mind a nők esetében, ha valaki „ügyes”, „sokat szerzett”, „okos”; nemcsak ész nélkül hajtja magát, de megtalálja a legjobb lehetőségeket, amelyek hasznot hoztak. Valaha a pazarlásra, duhaj

életmódra nem találtak sok mentséget. A férfiaknál is erény volt a józanság, mértékletesség, vallásosság.

Azon korosztálynak a szigorú, munkával kapcsolatos mércéje, amely a két világháború között, illetve a 2. világháború alatt vagy közvetlenül utána alapított családot, még a kis- és középbirtokos önálló gazda mentalitásának megfelelően alakult, ezt sajátították el, ezt alkalmazták maguk is, abban a tudatban, hogy ennek segítségével jutnak előbbre az életben. A társadalom nyilván már ekkor sem volt egységes a mentalitás tekintetében, hiszen az önálló gazdálkodást csak azok tanulhatták meg, az erre való képesség öntudata azokban ébredhetett fel, akik megfelelő méretű birtokkal rendelkeztek hozzá.

A következő generációnál, ha nem is szállt sokkal lejjebb ez a szigorú mérce, párosult már egyfajta jólétre és magasabb fogyasztási szintre való törekvéssel. A háború alatt és után születettek, akik fiatalon vagy gyerekfejjel élték át a kollektivizációt, nem azért hajtották magukat, hogy még több birtokot szerezzenek, hanem hogy magasabb fogyasztási színvonalat, minőségibb életvitelt biztosítsanak maguknak és gyermekeiknek. Ez a korosztály már modernül berendezett, minden komforttal ellátott otthont épített, autót tartott fenn. Utóbbit egyre kevésbé tekintették csak munkaeszköznek, mert már a kikapcsolódásukat is szolgálta: eljártak vele nyaralni, kirándulni. Egyszóval élvezni is szerették volna munkájuk gyümölcsét; miközben ők még elsajátították szüleiktől azt a munkakultúrát, ami aztán hozzásegítette őket mindehhez.

Az igazi nagy váltás a következő korosztály gyermekeinél figyelhető meg: az 1950-1960-es években született szülőkorosztály (akik a kutatás idején voltak 35-50 évesek, mára azonban maguk is lassan mind nyugdíjasok lesznek), és főleg az ennél fiatalabb, az ezredforduló táján húszas éveit taposó felnőtt korosztály már más elképzeléssel indult és indul neki az életnek. Ők nem akarják ugyanazt a megfeszített munkát végezni a jólét érdekében, amit szüleik. Ezek a fiatalok, akik már mindenestől a modern idők és a fogyasztói társadalom gyermekei, ritkán nevelődtek bele olyan természetességgel a kerti munkába, szőlőtermesztésbe, állatgondozásba, mint saját szüleik. A szülők sem várták el tőlük olyan mértékben a segítséget, főleg ha remény volt arra, hogy a fiatalok tanulmányaik révén érvényesülhetnek. Természetesen nem lehet azt állítani, hogy a mai fiatalok idegenkedése a földműves munkától általános volna, illetve hogy csak ebben a korosztályban találkozunk ezzel az idegenkedéssel, de tény, hogy közöttük és szüleik között támadt talán a legsűrűbben konfliktus abból, hogy menjenek-e apjuknak a szőlőhegyre „segíteni” vagy sem. Sok szülő a családi béke érdekében sem forszírozta az ilyenfajta munkákat, ha megtehetette, inkább barátot, rokont hívott segítségnek, vagy megfizetett egy napszámost. El kell ismerni, hogy szép számmal vannak a fiatalok között olyanok is, akik szívesen töltik el szabadidejüket a szüleikkel, és mindent megtesznek a kedvükért. De a hangsúly akkor is azon

van, hogy már nem érzik magukénak ezt az életstílust, és inkább a szülők miatt vesznek részt benne.

Viszont éppen ebben a korosztályban találhatók meg azok a „tékozló fiúk és leányok” is, akik különböző megfontolásokból, de mégiscsak visszatértek ehhez az életformához. Közülük néhányan korábban is élvezték a kistermelés jövedelmét, hiszen a szülők gyakorta nekik adták a bevétel nagyobbik részét, hogy támogassák őket családalapításukban, a karrier elindításában, autó vagy nyaraló vételében. A gyermekek is, főként a fiúk besegítettek olyan munkálatokba, amit anyjuk nem tudott elvégezni: felkapálták rotációs kapával a földet, megpermeteztek, autóval piacra szállították az árut, csúcsmunkák idején, például árvácska ültetésekor ők is palántáztak. A termelést azonban alapvetően nem ők végezték, a mindennapi munka gondja továbbra is a szülők vállára nehezedett. A fordulat akkor következett be, amikor a gyermekek elveszítették munkájukat, és – negyven felé járván, vagy azon túl, piacképes szakma hiányában – nem nagyon maradt más lehetőségük a megélhetésre, mint a kertészkedés. Innentől kezdve beletanultak az összes munkafolyamatba, és már maguk tervezik meg, mit és mennyit fognak termelni. E váltásnak az élessége családonként eltérő mértékű lehet. Találkoztam olyan, egészen szélsőséges esettel is, ahol a fiatalok más városból költöztek vissza Kiskanizsára, s kezdtek bele a kertművelésbe, holott a fiatalasszony lánykorában talán egyszer sem ment ki a kertbe segíteni az anyjának. Ma egész családjával ennek jövedelméből élnek, férjével együtt ebből taníttatták ki diplomás gyermekeiket.

Néha egészen egyértelműnek látszik az átörökítés szerepe a munkakultúrában, mégsem mondhatjuk azt, hogy a minta elsajátítása feltétlenül egyenes vonalú lenne. Mindig nagy szerepet játszanak az egyéni preferenciák abban, ki milyen ágat választja a kistermelésnek, ha egyáltalán belevág; ki az, aki szeret és tud is piacozni. A kertészkedés sem feltétlenül anyáról leányára, vagy anyósról menyére öröklődik. A fenti fiatalasszony édesanyja például nem a saját anyjától örökölte a kerti munka szeretetét, mert ő iparendeléssel rendelkező varrónőként a kertészettel nem nagyon törődött. Sokszor még édestestvérek között is erős eltérések mutatkoznak a kistermeléssel szembeni attitűdjüket illetően, s ez valóban nem magyarázható mással, mint az egyéni hajlammal. A kistermelés és a piacozás mint a gazdasági magatartás formái benne vannak a kiskanizsai társadalom „mintakészletében”, s e „kollektív tapasztalat” és tudás bármikor lehívható, ha az egyén annak szükségét érzi, s fogadókészséget mutat iránta.

Erre az egyéni hajlandóságra a *munkába való belenevelés* során a szülők, nagyszülők egészen kiskortól odafigyeltek. Mint minden más munkát, a piacozást is korán elkezdték oktatni kislányaiknak. Fokozatosan, érettségüknek megfelelő feladatokkal látták el őket. Már kisiskolás koruktól hajnalban előre küldték őket a piacon helyet foglalni. 10-12 évesen távoli városokba is elkísérték a szülőket

piacozni, 13-14 évesen pedig egyedül árultak. Anyjuk vagy nagyanyjuk tanította őket a vevőkkel alkudni. Ennek különösen nagy jelentősége volt még a két világháború között, amikor „átaljába” mérték, nem piacos mérleggel.⁸⁰⁸ Hamar kiütközött, hogy a kislánynak van-e érzéke és tehetsége a vevővel való beszédhez, kedveskedéshez, elég talpraesett-e az alku során. Volt, aki bevallotta, nem szeretett árulni, inkább odaadott mindent a kofáknak. Anyja meg is mondta neki: „Lányom, te nem leszel jó piacos, mindent eladsz olcsón!” A szülők ilyenkor inkább olyan feladatot bíztak gyermekükre, amit szívesen végzett. A családban pedig egy másik lány lett a „piacos”, gyakorta a „leghitványabbik”, akit sajnáltak erősebb mezei munkában alkalmazni vagy napszámosnak küldeni. Manapság ennek az egyéni piacozó hajlamnak a megléte talán méginkább döntő abban, hogy ki milyen mértékben vesz részt a piacozásban. Újabban a fiatalabb korosztályokban sokak számára egyenesen szégyellni való dologgá vált, hogy kiálljanak a piacra árulni. Szívesebben bízzák ezt idősebb rokonra, anyára, nagymamára, aki már gyerekkorában beleszokott ebbe a foglalkozásba, s aztán, a későbbiekben lehet, hogy egyszer ők maguk is megpróbálkoznak vele.

Mindenképpen kiemelendő tényező az idősebb korosztály vezető és irányító szerepe a kistermelésben: a 2000-es évek elején már a legritkább esetben fordult elő, hogy azt a fiatalok teljesen önállóan, mindenfajta segítség és tanácskérés nélkül egyedül végezték volna. A beletanulás folyamata későbbre tolódott, a mezőgazdaságba való „visszatanulássá” vált.

Ha mégis megvan a „fogadókészség” és a hajlam a kertészetre és piacozásra, akkor még számos feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy család nagyban tudjon termelni. Fentebb utaltam már az egyik ilyen fontos momentumra: a megfelelő méretű *munkaszervezetre*. A leglényegesebb ezzel kapcsolatban az, hogy van-e a családban olyan női munkaerő, amely felszabadítható a kerti munkák céljára és a piacra járásra. A középbirtokok korában a családi életciklus érzékenyen befolyásolta a termelést, hiszen pici, felügyeletre szoruló gyerekek mellett sem intenzív kerti munkát végezni, sem fél napokra távol maradni az otthontól nem lehetett. Lényegesen javított a helyzeten, ha volt a családban egy munkaképes korú nagymama, illetve egy nagyobbacska lány, akire rá lehetett bízni a piacozás gondját. Addig azonban legfeljebb kukoricát és burgonyát vetettek a kerti föld-

⁸⁰⁸ Az „átaljába” mérés annyit jelentett, hogy az adott árut az árus „gondolomformán”, kis kupacokba rakta. A káposztát akkoriban fejszám adták, a vöröshagymát, fokhagymát hatos „fonyásban”. Bár a hatóságok már akkor is ragaszkodtak a hiteles mérőeszközzel való méréshez, ez csak később terjedt el. Az 1950-es években legtöbbször már kétkarú kofamérleget használtak, jóllehet az sem hiteles. Ma a Piacfelügyelőség kölcsönöz ugyan hitelesített mérlegeket, de mivel nem rendelkeznek elegendővel, kénytelenek eltérni a konyhai és egyéb mérőeszközöket is. Mióta a portéka mennyisége adott, az alku már nem játszik olyan fontos szerepet a piacon, mint korábban.

be is. Amikor a gyerekek annyira nagyok lettek, hogy hasznukat lehetett venni a kerti munkákban, a gyomlálásban, egyelésben, öntözésben, kapálásban, piacra készülésben, akkor a család valóban jelentős jövedelemre tehetett szert.

A fóliasátor-korszakban pedig elengedhetetlen, hogy legalább két felnőtt munkaereje szolgálja a termelést: egy, aki állandóan a kertben van, reggel a fóliasátrat vagy üvegházat nyitja (olyan korán, amikor a piacra el kell menni, még nem szabad nyitni), a másik pedig piacra készíti a portékát és árulni jár. Ha pedig a piacos nem tud vezetni, kell valaki, aki elszállítja őt kora hajnalban autóval, akár 150-200 kilométerre is. A klasszikus felállás szerint a nyugdíjas korú vagy háztartásbeli édesanya részt vesz a termelésben, piacra jár, egy másik személy segít a kerti munkálatokban, piacra készülésben (lánya vagy menyé, esetleg egy harmadik rokon, aki a családdal egy háztartásban vagy a szomszédságban él), a dolgozó fiú vagy vő, esetleg férj pedig az autóval való szállítást oldja meg a munkaidő kezdete előtt. Ez természetesen variálódhat a család lehetőségei szerint: például a nyugdíjas férj is tevékenykedik a kertben, a jogosítvánnyal rendelkező lány vagy meny is szállíthatja piacra az árut. Az újabb idők fejleményeként pedig a munkanélküli vagy munkahelyi szabadságukat, szabadnapjukat töltő férfiak is ugyanúgy odaállnak kofázkodni, mint régen az anyjuk. Olyan is előfordul, hogy két családtag kétfelé, két város piacára szállítja az árut, de ilyenkor is mindig kell, hogy maradjon otthon valaki.

Az árvácskázás egy fokkal egyszerűbb dolog, mert – az augusztus közepi, gyakran rokoni-szomszédi segítséggel, ritkábban napszámosokkal megoldott kampánymunkától eltekintve, amikor a palántákat „kipikérozzák” – nem igényel bonyolult munkaszervezést (20–21. sz. kép). A mindennapi locsolást, időnkénti kapálást, gyomlálást egyedül is el lehet végezni, s ha jól bejáratott felvásárlási csatornája van valakinek, az árusítással sem kell időt töltenie.

Munkamegosztás, nemi szerepek⁸⁰⁹

Mint fentebb már említettem, a kertészkedés, valamint a kerti termények értékesítése hagyományosan kifejezetten asszonyi dolognak számított. A férfiak, ha részt is vettek benne, legfeljebb segéderőként, a talaj előkészítésében, a termény elszállításában működtek közre. Olyannyira a *háziasszonyi és gazdasszonyi* szerepkörhöz tartozott, hogy a falu egész társadalmát tekintve elmondható: a legszegényebbtől a leggazdagabbig minden család nőtagjai jártak piacra. Amennyiben nem tették, az nem társadalmi állásukon múlt, hanem az idő hiányán vagy a családi helyzetükön. Az utóbbi időben azonban ebben a tekintetben is változások mennek végbe.

⁸⁰⁹ E kérdéskör részletesebb elemzését lásd MOLNÁR Á. 2004a.

A kiskanizsai társadalom manapság – a többi falusias jellegű településhez hasonlóan – a mezőgazdasági kistermelés és az önellátásra termelés miatt első pillantásra talán tradicionálisabbnak tűnik a nemi szerepek tekintetében, mint egy városi népesség. A különbségbe azonban belejátszik az is, hogy az az értelmiségi réteg némileg megfogyatkozott, amelyre a nemi szerepekről vallott egyfajta „városibb”, polgáriasabb nézet, nagyobb fokú egyenlőség jellemző. Ugyanakkor azzal is számolnunk kell, hogy egyre nő az a csoport, amely a kistermeléssel az önellátás szintjén sem foglalkozik, így tagjai egészen „városias” életformát élnek, s ez tény a háztartási munka egyenlőbb megosztásához vezet. Az életkor természetesen megint csak döntő tényező ebben a kérdésben: a jelenleg családalapításra készülők, illetve már családos harminc-negyven éves korosztályban, s talán még a mai ötvenesek generációjában, a szigorú munkaerőkölccsel együtt a nemi szerepek éles elválasztódása is oldódni kezdett, a háztartási és a termelőmunka tekintetében is.

Mindazonáltal igaznak érzem a kiskanizsai társadalomra is azt, amit a szakirodalom általában a mai magyar társadalom családjaira jellemzőnek gondol, hogy a nők összességében még most is sokkal több munkát végeznek el a háztartásban, mint a férfiak: ilyenek többnyire a higiéniaival, a lakás és a ruházat rendben tartásával kapcsolatos feladatok. Azonban egy ilyen kijelentésnek egészen más a súlya ott, ahol a ház körüli munkák, a szőlő, a kert a férfiak számára is adnak jócskán feladatot, mint egy olyan városi társadalomban, ahol a család élettere a lakásajton kilépve véget ér. Nem állítom ezzel azt, hogy a nemi identitás és a nemi szerepek elfogadása egyáltalán nem jelent problémát, és nem okoz súrlódást a két nem képviselői között. Mégis úgy tűnik, az itteni nők – talán nem is sokban különbözve más falusi nőktől – egyfajta természetesen és észszerűen elrendezett munkamegosztás miatt kevésbé érzik hátrányosnak helyzetüket, hiszen adott esetben a férfiaknak ugyanannyira *nem könnyű* a dolguk, mégha másért is nem az. Az igazán súlyos családi problémáknak a munka elosztása nem okozója, legfeljebb kifejeződési csatornája.

A megfeszített, folyamatosan végzett termelőmunka nem hagy időt és lehetőséget a nemi szerepek állandó újratárgyalására. Eredményeket csak akkor lehet elérni, ha megvan a *konszenzus a munka céljáról és elvégzésének módjáról*. Ezért alakult ki valaha a paraszti társadalom hierarchikus, nem és kor szerinti munkamegosztása, amely viszonylag jól bevált és kipróbált formaként adódott tovább a későbbi korok családi munkaszervezetei számára is. A szakirodalom, mint láttuk, a magyar paraszti társadalomra általában a merev, jól elhatárolt munkaköröket tartja jellemzőnek. Eszerint a piacra való intenzív termelés időszaka előtt a termelőmunkát általában a férfiak, a ház körüli és a család fogyasztását szolgáló munkákat a nők végezték – utóbbiak a termelőmunkába nagyobb mértékben inkább csak a kapitalista viszonyoknak köszönhetően, illetve rendkívüli történelmi helyzetek miatt kapcsolódtak be.

Kiskanizsán a munkamegosztás az emlékezettel még elérhető időben, a két világháború között alapvetően igazodik a fenti normákhoz, de mintha egy fokkal kevésbé lenne éles a két nem közötti választóvonal. Főleg a nők mozogtak otthonosan a férfiak térfelén: több idős asszony adatközlőm is büszkén mesélte, hogy édesapja minden férfimunkára megtanította, némelyik esetben még kaszálni is. Természetesen nem várták el azt, hogy rendet kaszáljanak a férfiakkal, de ha kellett, tudtak egy kis fűvet vágni az állatok számára a kaszával. Egy másik asszony minden további nélkül elvégezte a szántást beteg férje helyett. A férfiak a háztartási munkákat akkor végezték, ha nem volt a közelben asszony: jó gazda a hegyi pincét söpretnél, rendetlenül nem hagyta volna ott. Ha napokig-hetekig fenn tartózkodott a hegyen egyedül, akkor főzött is magának. A háztartás feladatai azért nagyrészt mégiscsak a nőkre vártak. Ez olyasmi volt, ami hozzátartozott a mindennapi rutinhoz, igazából nem tekintették komoly munkának. Egy fontos dolog volt, ami igazán az asszonyok becsületére vált, a család táplálása: „az az asszonynak a mindene, hogy sütni-főznyi tudjon”. A kerti munka azonban mégiscsak nagyobb megbecsülésnek örvendett. A férfiak a produktív, pénzt hozó munkákba kapcsolódnak be szívesen, így legújabb fejleményként hajlandóak teljesíteni olyan feladatokat is az intenzív termelés, valamint az értékesítés során, amelyek régen kizárólag az asszonyoké voltak.

A családi gazdaságban a másik nem munkáinak ismerete biztonságérzetet adhatott rendkívüli helyzetekben, ha az egyik fél valami miatt (háború, betegség vagy halál esetén) hiányzott a háztartásból vagy a gazdaságból, de hosszú távon mégsem lehetett őt nélkülözni. A nő és a férfi munkaerejét és munkakörében szerzett gyakorlatát más-más területen lehetett legjobban hasznosítani, és be kell látnunk, hogy a két nem közötti fizikai erőkülönbség miatt sem lehetett szó arról, hogy egy nő teljes mértékben és minden feladatában helyettesítse a férfit. A gazda hadba vonulása vagy halála esetén, ha nem volt pénz állandó szolga fogadására, komolyan a tönk szélére sodródhatott a gazdaság. Ez talán triviális és elcsépett kijelentésnek tűnik, ám a családi gazdálkodás bevételeire alapozó háztartásokban mégis ez volt a legerősebb törvény, amely adott esetben felülkerekedett minden érzelmi megfontoláson: hogy a kiesett munkaerőt mihamarabb pótolni kell, s ezt legpénzkímélőbb módon házassággal lehetett megtenni. A közös termelési célok és közös értékrend, az együttes erőfeszítéssel végzett munka, a napi elvégzendő feladatok sodrása pedig a „munka-társi”, „társ-gazdálkodói” kvalitásokat tette a legbecsesebb tulajdonsággá a másik személyiségében. Természetesen az adott esetben hiányzó vonzalmat ez semmiképpen nem pótolhatta, de akkor tartotta magát igazán szerencsésnek a házasságában mind a két fél, ha elmondhatta, „igen jó uram volt, szeretett dógoznyi”; „a feleségem igen ügyes asszony volt, sokat piacozott”.

Ez azt jelentette-e, hogy Kiskanizsán, illetve egyáltalán a családi gazdálkodást folytató közösségekben egyáltalán nem volt kérdés a női emancipáció? A társa-

dalomban nem merült fel a nemek közötti erőviszonyok kérdése? Vagy esetleg az emancipáció kérdésében nem a nemiség, hanem más tényezők kaptak nagyobb hangsúlyt? Mennyire jó jelzője egyáltalán az emancipációnak a nemek közötti egyenlő munkamegosztás? A jogok és kötelességek terén, a javak elosztásának felügyeletében, a nemi erkölcs területén vannak-e különbségek a nemek között?

Valószínűnek tartom, hogy a teljesen egyenlő munkamegosztás csak fizikai erőt nem igénylő feladatok végzésében képzelhető el, vagy bizonyos technológiai fejlettségnek köszönhetően jöhet létre, amikor a termelőmunkában már nem a nyers erő, hanem egyedül a szakismeretek a döntőek. Minden más esetben létrejön a munkavégzők, a munkaszervezet tagjai között egyfajta komplementaritás, hol a fizikai erő, biológiai adottságok, hol a szakismeretek, hol az ezeket befolyásoló nem és életkor mentén. A francia farmergazdaságokban, ahol az extenzív növénytermesztésben a gépi munkavégzés szinte teljesen az alkalmi kisegítő munkaerő szintjére fokozta le a nőket, vagy egy erőben másik termelési ágat választottak (baromfitenyésztés, kertészet) fő tevékenységnek, vagy a gazdaságon kívüli szakképesítést igénylő munkával (egészségügyben, oktatásban stb.) kárpótolták magukat. Az emancipáció tehát itt sem a teljesen egyenlő munkamegosztásban manifesztálódott, hanem abban az igényben, hogy önálló kereső munkát végezhessenek.

Ha ez utóbbi igény oldaláról nézzük a családi gazdálkodás résztvevőit, akkor igaz az, amit Erdei Ferencről Martine Segalenig valamennyi kutató az általuk „paraszi családnak” nevezett családi kisgazdasággal kapcsolatban kifejtnek, hogy nincs a férfi és nő között igazi alárendeltség, hiszen „társgazdálkodókról” van szó.

Kiskanizsán is hasonló a helyzet. Bármikor rákérdeztem, vajon ki irányította a gazdaságot, ki kezelte a pénzt, melyiküknek volt nagyobb döntési jogköre a család ügyeit illetően, soha nem kaptam azt a választ, hogy a férfi lett volna az egyedüli, aki döntött. Ellenben több élettörténetből az derült ki, hogy még az ún. nagycsaládokban vagy törzscsaládokban is, ahol az idősebb szülőkkel együtt élt egy vagy két házas gyermekük, gyakran előfordult, hogy a nagymama volt az „úr” a háznál: ő kezelte a pénzt, sokszor ő is rendelkezett arról, kinek milyen munkát kell elvégeznie.

Gyanítható, hogy legkésőbb a századfordulótól beszélhetünk a nemi szerepeknek és a családon belül a férj és feleség pozíciójának kiegyensúlyozódásáról. Ezt jelzi az is, hogy a legrégebbi, emlékezettel még elérhető időktől a házastársak kölcsönös tegeződése volt érvényben. Arra, hogy a feleség magázta volna a férjét, egyáltalán nincs adat, ellenben következetesen „páromnak” emlegették férjüket, s igen ritkán használták az „uram” hivatkozó terminust.

Az *egyenlőtlenség*, mint fentebb láttuk, ezekben az időkben tehát már nem annyira a nemi, mint inkább a *korbéli különbségeken* alapult. Nem szabad arról

sem elfeledkeznünk, hogy az egyenlő örökösödés és adott esetben a vőség következtében az asszonynak is lehetett – néha nem is kevés – szava a gazdaság ügyeit illetően. Mindazonáltal a nukleáris családokban a férj és feleség a norma szerint együtt, megbeszélés alapján döntött szinte minden kérdésben. Az ettől való eltérések oka ismét csak a két fél személyiségében keresendő: ki volt az erősebb, netán erőszakosabb, ki volt az érzékenyebb és belenyugvóbb alkat.

Az egyéb külsőségekben már régen alig találni nyomát a férfi feljebbvalóságának. A 20. század közepén már csak egészen kevés számú adattal rendelkezünk arról, hogy az asszony nem együtt ment végig azt utcán a férjével, hanem három lépésről követte, vagy nem ült le az asztalhoz enni, hanem oldalt állva, kézben fogott tányérból evett.⁸¹⁰ Ekkoriban ez már nem feltétlenül a környezet elvárása vagy netán értékítélete miatt történt így, hanem egyfajta megszokás, gyerekkorban látott minta következménye volt: a család hiába biztatta az anyát, hogy üljön le közénk enni, az asszonynak így volt természetes. Ezek a külsőségek azonban nem mondanak szinte semmit arról, vajon az asszony milyen mértékben volt tájékozott a család ügyeit illetően, és milyen mértékben volt azokra befolyása. Általános volt, hogy a pénzügyeket a feleség kezelte, s mint láttuk, munkájával egyre növekvő mértékben hozzájárult e pénzeszegek megkereséséhez.

A század első felében a kertészet jelentősége, mint azt fentebb részletesen tárgyaltuk, a kisebb gazdaságokban sokkal nagyobb súllyal esett latba, mint a középbirtokoknál, ahol a piacozás legfeljebb a háztartáshoz szükséges dolgok és kisebb ruhadarabok beszerzésére jelentett fedezetet. Azokban a háztartásokban pedig, amelyekben az egyetlen komoly, rendszeres jövedelmet a kert és a kofalkodás jelentette, elképzelhetetlen, hogy az asszonyoknak ne lett volna a családban legalább akkora becsületük, mint a férfiaknak. Más kérdés, hogy a közéleti szerepvállalás továbbra sem jellemző rájuk, és a család ügyeit, a gyermeknevelést, unokákkal való foglalkozást a legtöbb asszony a mai napig fontosabbnak tartja, mint a politizálást és a külső munkavállalást – hacsak nincs olyan hivatása, amit igazán szívesen végez.

A kiskanizsai asszonyok számára a századfordulótól, talán még korábbi időktől is az intenzív növénytermesztés volt az a tevékenység, amelynek segítségével „önmagukat megvalósíthatták”, megmutathatták a közösségnek, hogy mire képesek. A kertészeti szaktudásukra a mai napig igen büszkék, mint ahogy az értékesítésben mutatott tehetségükre is. A háziasszonyi-gazdasszonyi szerepkörből kinőtt kisüzemi termelés sikere az 1960-as évektől gyakorlatilag teljesen rajtuk múlt, ami tovább növelte öntudatukat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy néhány (elenyésző!) esetben ennek a háziasszonyi és családanyai kötelességérzetnek az

⁸¹⁰ A 20. század elején, főleg olyan családokban, ahol sok fiú volt, még gyakran előfordult, hogy a menyecskével szinte cselédként bántak; többek között nem ülhetett egy asztalhoz a család férfitagjaival. Ez a bánásmód azonban már ekkor sem volt általános.

örve alatt, a család érdekében végzett munka ürügyén juttatták magukat siker-élményekhez ezek az asszonyok, miközben valójában nem töltötték be a család számára azt a stabilizáló-érzelmi támaszt nyújtó szerepet, amit Talcott Parsons is a nukleáris családban a női feladatkör jellemzőjeként fogalmazott meg. Úgy gondolták, ezt minden további nélkül megtehetik, hiszen a közösség a „szerzésre” irányuló értékrendjével legalizálja magatartásukat. Nyilvánvaló, hogy egy érzelmileg instabil, eleve feszült légkörű családban okozhatott igazán nagy kárt az önmagát ilyen módon kárpótolni vágyó, férjével adott esetben rivalizáló asszony magatartása. A családi élet ilyenétén visszásságai persze a környezet számára sem maradtak észrevétlenek: „mindig csak az a k... kert!” – fogalmazták meg ellenérzésüket az olyan felborult értékrend miatt, amely szerint az érvényesülés, a pénz többet számított a családi békénél. A lényeg, amit ezek alapján leszűrhetünk, az, hogy a közösségi norma az anya és feleség feladatai között a család szolgálatát és egyben tartását minden körülmények között a legelső helyre tette, és rajta kérte számon, ha a férj a meleg otthon hiányában esetleg ivásra adta a fejét.

A fenti következtetések levonására szolgáló adatokat természetesen nem egyszerű összegyűjteni és közreadni úgy, hogy se a túlzott általánosítás hibájába ne essünk, se az adatközlők magánéletét és családi titkait ne sértsük. Olyan szerencsés voltam, hogy egy pontosan datált forráshoz, egy, a második világháborúban az orosz fronton szolgálatot teljesítő honvéd hazaküldött leveleihez jutottam hozzá.⁸¹¹ A levelekben a férfi saját indíttatásból írja le a családi konfliktushelyzetet, és megfogalmazza házastársa számára érzelmeit, olyan őszinteséggel tárva fel azokat, ahogyan egy kívülálló számára soha nem mondaná el. Nyilván egyetlen egyedi eset alapján, egy intelligens, törekvő, de szegény kisbirtokos és napszámos családjában támadt házastársi konfliktus elemzése nyomán nem lehet azt állítani, hogy Kiskanizsa valamennyi társadalmi rétegében és foglalkozási kategóriájában hasonló módon ütköztek ki a női öntudatosság és függetlenségi törekvések jelei. Mégis azt lehet mondani e levelek olvastán, hogy a kiskanizsai család régóta nem lehetett szigorúan patriarchális berendezkedésű, s a múlt század 1930-1940-es éveiben (de valószínűleg korábban is) már létezett egy olyan „diskurzus” az asszonyi társadalomban, amely megkérdőjelezte a férfiak felsőbbrendűségét, és amelyre ennek a kisbirtokosnak a felesége is támaszkodik.⁸¹²

⁸¹¹ A levelek részletes, a családi-nemi szerepek és érzelmek szempontjából való elemzését lásd MOLNÁR Á. 2019a.

⁸¹² Levél a Don partjáról, 1942. október 8. „Édes jó anyukám, azt írod, hogy ne szomorítsalak azzal, hogy ezentúl majd jobb lesz, hogy én úgy írtam, hiszen igazam van nem, mert sokszor bizony igen megharagítottál, sokszor úgy mondtad, hogy nem érek semmit, most már körülbelül megtudtad azt, hogy én mit értem a háznál, a sors most megtanít arra, hogy hogyan kell megbecsülni és tiszteletben tartani egy olyan szerény és kisigényű férjet vallásos férjet mint én vagyok, pedig de sokszor elmond-

Az *asszonyok* külső, a családi üzemen kívüli *munkavállalása* már a század első felében megindult. A szegényebb családok lányai közül sokan férjhez menésig a kávégyárban, valamelyik varrodában, egyéb üzemben vállaltak munkát. A gazdacsaládok nőtagjai az 1950-es évektől az első, majd a második téeszbe jártak állandó jelleggel munkába. Jóllehet a piacozás következtében egyáltalán nem mozogtak idegenül a település határain kívül, a „nagyvilágban”, a nem kizárólag rokonokból, barátokból, szomszédokból, hanem idegenekből is verbuválódott brigádokban való együttdolgozás élménye számukra mégis újdonság volt. A közvélemény, főleg a régi normához ragaszkodó öregasszonyok számára ez egyenlő volt a teljes erkölcsi romlással, hiszen a munka során az asszonyok idegen férfiakkal is együtt dolgoztak a mezőn. Eleinte maguk az asszonyok is rendkívül tartózkodóan viselkedtek, még enni sem ültek le együtt a férfiakkal, nehogy megszólják őket.⁸¹³ Ez a tartózkodás sokára oldódott fel. Az 1960-as években összetartó kis közösség kovácsolódott az asszonyokból, még bált is tartottak, nagyokat mulattak.

Más asszonyok, ha gyermekeiktől megtehették, illetve ha valamilyen okból férjük keresete kiesett, az 1950-es évek végétől elmentek segédmunkát végezni építkezésekre, a vasútra, vagy takarítani rugalmas munkaidőben, így tudták megszerezni a nyugdíjjogosultságot. A fiatal nők esetében pedig már egészen természetes volt az, hogy szakmát tanultak, leérettségiztek, diplomát szereztek. A legképzettebb rétegek kivételével azonban a mai napig a családjukért való munkát, a gyermekeik gondozását tartják a legfontosabbnak, amiért az egyéni érvényesülés vágyát magától értetődően teszik félre – és megütköznek azon, ha valaki nem így tesz.

tál a világon mindennek csak jónak nem a végén elkellett halgatni előled és kértem a jó Istent, hogy bocsásson meg, mert nem tudod, hogy mit cselekszel, nagyon csúnyán tettél, azért én mégis mint jó családfő és édes apa nagyon szeretelek és szeretlek, ugye édes jó anyukám – ha a jóságos Isten hazasegít többet nem leszel hozzám olyan goromba.” A Don partján, 1942. október 12-én. „Édes jó anyukám, tudom, hogy bajban leszel a szüretnél nálam nélkül, mert bizony én többet megtettem magam, mint két napszámos a múlt ősszel is, a puttonozást és a préselést is magam végeztem el, ugye anyukám, és mégis mindig feleseltél és haragudtál rám, ugye csak most tudott meg azt, hogy mi voltam én othol, pedig de sokszor mondtad azt, hogy nálam nélkül *a jég hátán is megélsz*, mast meg volt rá a próba, sokszor eszembe van és ugy elgondolkodom rajta, hogy mennyi mindenféle csufnak elszoktál mondani csak jónak nem, de a békesség kedvéért mindent elhallgattam és eltűrtem, mert ha énis olyan lettem volna mint te, akkor mindig csak verekedtünk volna, de én inkább elhallgattam, és kértem a jó Istent, hogy bocsásson meg és mast is csak arra kérem, majd ha a jóságos Isten hazasegít, ne hogy megint olyan legyél hozzám, mint előbb voltál.”

⁸¹³ Hiába volt ismert dolog, hogy az asszonyok is kényszerből léptek be a téeszbe, az öregasszonyok eleinte mégis megkiabálták őket az utcán: „téeszkurvák!”.

KISKANIZSA A SZÁMOK TÜKRÉBEN: NÉPESSÉGMOZGALOM, CSALÁD- ÉS HÁZTARTÁSSZERKEZET A RENDSZERVÁLTÁS KÖRNYÉKÉN ÉS AZ ÚJ ÉVEZRED FORDULÓJÁN

E fejezetben mutatom be azokat a statisztikai elemzéseket, amelyeket a rendelkezésemre álló adatsorokból tudtam elvégezni. A dolgozat megírásának időpontjáig, ahogyan azt az előző fejezetben már említettem, sikerült megszereznem az 1990-es népszámlálás kiskanizsai számlálókörzetekre vonatkozó adatait, akkor azonban még nem volt reményem arra, hogy a 2001-es népszámlálás adatait felhasználhassam. A dolgozat beadása után viszont a 2001-es adatokat is megkaptam a Központi Statisztikai Hivataltól. Mivel az adatok összehasonlítása igen tanulságos volt, amelyet egy későbbi tanulmányomban részletesen be is mutattam, ezért úgy döntöttem, hogy jelen kötetbe is beépítem ezt az írást.⁸¹⁴ Ezenkívül rendelkezésre áll még egy, fentebb már többször hivatkozott kvantitatív jellegű felmérés, mivel a kutatás végéhez közeledve, 2002 telén a kiskanizsai általános iskola 6. és 7. osztályos tanulóinak segítségével felvettem egy kérdőívet, hogy ellensúlyozzam az akkor még fennálló statisztikai hiányosságokat.⁸¹⁵

⁸¹⁴ Jelen fejezet nagymértékben támaszkodik erre, a disszertáció megvédése után publikált tanulmányomra, melyben a 2001-es adatok felhasználásával továbbfejlesztettem a kiskanizsai demográfiai viszonyok elemzését: MOLNÁR Á. 2004b.

⁸¹⁵ Itt szeretnék köszönetet mondani Silló Zsolt igazgatónak, aki engedélyezte a kérdőív kiosztását, és Major Ilona tanárnőnek, aki teljes egészében magára vállalta a kérdőívek eljuttatását a családokhoz, majd azok összegyűjtését is, valamint köszönöm a gyermekeknek és családjaiknak, akik kitöltötték a kérdőívet.

A kérdőíves felmérés tanulságai

Összesen 38 kérdőívet elemeztem,⁸¹⁶ amely megközelítőleg e (12-13 éves) korosztály felének családi életébe engedett bepillantást. Ez a sajátságos mintavételi módszer – bár a kiválasztott alapsokaság jelentős részét lefedi – természetesen kizárólag e generáció vonatkozásában tekinthető reprezentatívnak. Iránymutatónak, tendenciák alátámasztásához azonban ez a vizsgálat is jól hasznosítható, arról nem is szólva, hogy a kérdőívfelvétel már önmagában is tanulságokkal szolgált: például rámutatott a statisztikai adatok tereptapasztalatokkal való összevetésének szükségességére.

A feltett kérdésekkel⁸¹⁷ többek között a háztartásszerkezetet, a család tagjainak születési helyét, idejét, iskolai végzettségét, munkakörét, (az általam megállapított öt negyed⁸¹⁸ szerinti) jelenlegi lakhelyét, és a mezőgazdasági kistermeléssel (kert- és szőlőművelés, állattenyésztés), illetve egyéb jövedelemszerző tevékenységekkel való foglalkozását szerettem volna megtudakolni.

A mezőgazdasági tevékenység jelentőségének csökkenését jól mutatja, hogy a 38 családból mindössze 9-ben termeltek annyit, hogy piacra jusson. Ebből csupán 5 esetben lehetett szó nagyobb árumennyiségről, négyben pedig feltehetően csak olyan hagyományos piacozásról, amikor a nagymama a nagykanizsai piaccsarnokba (36. sz. kép) hordta el kis portékáját. Ugyanakkor 24 esetben az önellátásra való termelés még mindig számottevő volt, és valamennyi falunegyed családjai között megfigyelhető volt, tehát a – főleg falusi gyökerekkel rendelkező – beköltözők alkotta Szigetben is. A nagybani árutermelés esetében azonban a sáska kertészeti hagyományok családon belüli átörökítésének nagy jelentőségét bizonyítja az a körülmény, hogy a gyermekek szülei közül az a személy, aki ezzel a tevékenységgel foglalkozott, minden esetben kiskanizsai születésű volt.

A másik szembeötlő tény, hogy a kertészkedéssel-piacozással foglalkozó családok kivétel nélkül stabil szerkezettel és szoros rokoni kapcsolatokkal bírtak. Sem egyszülős, sem újjáalakult család nem található közöttük. 7 esetben a nagyszülő(k) vagy egy háztartásban éltek gyerekeikkel, vagy külön háztartásban, de egy udvarban velük. Ez rámutat arra, hogy a kistermelés munkaszervezete valóban megköveteli legalább két felnőtt generáció együttműködését. Abban a két családban is, amely nukleáris szerkezetűnek mondható, a válaszok alapján világosan kiderült,

⁸¹⁶ A kérdőívek részletes elemzését lásd a függelékben.

⁸¹⁷ A kérdőívet lásd a függelékben.

⁸¹⁸ A hagyományos 3 városrész, a *Rác utca*, *Fős utca*, *Rajna* mellett negyedikként szerepel az 1960-1970-es években betelepített *Sziget*; az elemzés érdekében pedig külön vettem az egykor legnagyobb presztízsű *Templom tér* környékét az *Országúttal* (mai Bajcsy-Zsilinszky utca) együtt.

hogy a nagypapa, illetve a nagyszülők tevékenyen részt vettek a kert művelésében, tehát a kiscsalád mindennapi életében.

Az iskolában felvett kérdőívek válaszaiból leszűrhető legnagyobb tanulság egyébként pontosan erre a jelenségre mutatott rá: hogy bizonyos szituációkban egyáltalán nem „állandóak” a szűken vett családnak a határai, azaz az együttélés, egymás családtagként való számontartása és a gazdasági tevékenységek esetében is képesek az emberek a „család” fogalmát különösebb fenntartások nélkül eltérően definiálni. Tehát a szigorúan meghatározott, hivatalos statisztikai család- és háztartásfogalom nem alkalmazható automatikusan Kiskanizsa esetében. Itt a háztartás a szűk családon kívül rokon és nem rokon egyéneket is magában foglalhat; ugyanakkor a nukleáris családháztartás is bővebb lehet annyiban, hogy a szűken vett háztartáson, az *egy fedél alatt élés tényén túl* igenis idecsatlakozhat – és nem csak alkalmilag, hanem a hétköznapok szintjén, rendszeresen – néhány családtagként számon tartott egyén. Például a nagypapa vagy a nagymama, akik nem szerepelnek a háztartás tagjai között, tehát nem a családdal laknak, de művelik annak kertjét, vagy gondozzák állataikat. Vagy egy másik esetben a háztartás tagjai maguk művelik a kertet, de a termést nem ők piacozzák el, hanem valaki a rokonságból, például az édesanya testvére. Egyszóval adott esetben nem egyszerűen alkalmi kölcsönös segítségnyújtásról van szó az egyes kiscsaládok között, hanem arról, hogy gazdasági szinten is sok megmarad abból az erős összefonódásból, amely a szülők orientációs családjában élt, s amelynek szálait saját prokreációs családjuk alapításával sem vágják el.⁸¹⁹ Erre a jelenségre kitűnően alkalmazható a Firth-féle „*intim rokonság*” kifejezés.

Ez a példa rávilágít a népesedésszisztematikai felvételek hibalehetőségeire. A népszámláláskor külön háztartásként összeírt családok mindennapi életét tekintve gyakran teljesen lényegtelen az, hogy a szó szoros értelmében egy fedél alatt

⁸¹⁹ Az egyik családtörténetből az derült ki, hogy ez a szolidaritás egészen szoros gazdasági kapcsolatot jelenthetett a kiscsaládok között. A család két fia külön háztartást alapítottak, miután megnősültek az 1950-es években. Az apjuk továbbra is koordinálta a két kiscsalád tevékenységét: elvárta mindkét fiától, hogy a másiknak segítsen. Ha az egyik házat épített, akkor a másik nemcsak a fizikai munkavégzésben segédkezett, hanem fizetése egy részét is testvérének adta. Amikor a másik építkezett, a fivére visszaadta neki a kölcsönt. Ugyanígy az autó és a nyaraló vételénél is: amíg mindkettőnek meg nem lett mindene, mindkét család arra keresett, hogy előbb az egyiknek, aztán a másiknak megvegyék a tervezett javakat, körülbelül ugyanabban az értékben. Ritka volt ez a családi egyetértés és harmónia, ez nyilván az édesapa személyiségén is múlt, aki képes volt olyan tekintélyt kivívni magának, hogy a két felnőtt fiú minden további nélkül elfogadta az ő döntéseit, és rá tudta venni őket erre a kooperációra. Mindenesetre ez a történet is rávilágít arra, hogy az életvitelüket tekintve egyébként független kiscsaládok élete milyen sok szinten összefonódott, s hogy a külön háztartás egyáltalán nem jelentette a rokoni szolidaritás minimálisra csökkentését.

élnék-e, vagy sem, mert a kapcsolatuk tartalma lényegében akkor is megközelítőleg ugyanaz marad.

Ami lényeges, az az, hogy létezik az *egyén mellett többé-kevésbé függetlenül élő kiscsaládok közötti kooperációnak* egy Kiskanizsán elterjedt mintája. Ennek *jelenlegi formája* – ahogyan azt az előző fejezetben láttuk – a *2. világháború előtti korszakra nyúlik vissza*, egy jóval korábbi időszakra, mint azt a szakirodalom alapján feltételeztem volna. Azaz nem a kollektivizáció hatására, illetve a második gazdasági kitermelés eredményeként kezdődött, hanem már az 1920-30-as években megfigyelhető volt egyes családoknál. A szocialista korszakban a kertészeti termelés ezt a már meglévő „*független kooperáló*” családformát segítette kibontakoztatni és fenntartani, miközben az idősök iránti feltétlen tisztelet fokozatosan átminősült egy *sokkal kevésbé hierarchikus viszonyra* szülő és gyermeke között.

A kérdés az: mi történik a családokkal és háztartásokkal a poszt-szocialista korszakban, amikor a mezőgazdasági kitermelésben egyre kevesebben vesznek részt?

Erre a kérdésre ad választ alább az 1990-es és a 2001-es népszámlálási adatok statisztikai elemzése, amely arra mutat rá, hogy a családok közötti kapcsolat szorosabbra fonódásáért már nem a kertészeti-piacozási tevékenység a felelős.

Az átláthatóság kedvéért tipográfiaiailag is szétválasztottam az általános megállapításokat, következtetéseket a számok részletes elemzésétől. Előbbieket normál betűnagysággal, utóbbiakat kisebb betűmérettel szedtem.

A népességszám alakulása

Kiskanizsa megalapításától az 1900-as évek közepéig népességét tekintve szinte folyamatosan gyarapodott. Kiskanizsa lakosságával kapcsolatban legkorábbról a II. József-féle összeírásból lehetséges adatokat nyerni; ekkor az ikertelepülés teljes lakosságának még mintegy egyharmadát adja. Ezután legközelebb csak az 1870-es összeírásból van adatunk, majd az 1910-es, 1920-as, 1930-as statisztika említi meg Nagykanizsán belül külön kerületként (a VI. és VII. kerületet, majd 1920-tól összevonva a III. kerületet alkotja Kiskanizsa).

Innentől kezdve a településrész teljesen összeolvad Nagykanizsával, nincsen egyetlen hivatalos statisztikai kiadvány sem, amely külön említené. A szocialista korra vonatkozóan sajnos nincsenek részletes számsorok Kiskanizsára vonatkozóan, mert az 1940-es évektől a vizsgált település adatait Nagykanizsa megyei jogú városával összevonva kezelik. Az 1990-es és a 2001-es népszámlálási adatokat a kiskanizsai számlálókörzetek adatainak összesítésével kaptam meg. A népszámlálási adataiból világosan kiderül, hogy a 2000-es évek elejére Kiskanizsa népessége erő-

teljesen megfogyatkozott, jóllehet a helyi kiadványokban az 1970-1980-as évekre vonatkozóan még tízezres létszámú résztelepülésként említik⁸²⁰ (III. ábra).⁸²¹

Az adatsorból kitűnik, hogy Kiskanizsa lélekszáma 1990-ről 2001-re 9,4%-kal lett kevesebb, amely így a kilencven-száz évvel korábbi szintet közelíti meg. Ugyanebben az időszakban Nagykanizsán – ha Kiskanizsát nem számítjuk hozzá – „csupán” 6,28%-kal fogyatkozott meg a népesség. Következésképpen a térségben és egész Magyarországon egyaránt megfigyelhető kedvezőtlen demográfiai folyamatokon, tudniillik a születésszám csökkenésén túl, *Kiskanizsán* kell találnunk *egyéb olyan tényezőket* is, melyek a *lakosság számának megcsappanásához* vezettek.

Ha megvizsgáljuk Kiskanizsán a *születések számának alakulását*, valamint az egyes korosztályok létszámának hullámzását, megállapíthatjuk, hogy a csökkenő tendencia nem új keletű (VIII. és IX. ábra).⁸²²

Az 1990-es statisztikából kiderül, hogy míg az akkori kilencévesek (az 1980. év folyamán születettek) még 100 főt számlálnak, az első életévüket be nem töltött csecsemők mindössze 60-an vannak. 2001-ben a 0 évesek korosztályában már csak 40-en találhatóak – és a két évvel korábbi (1999-es) év még ennél is rosszabb volt a maga 26 születésével. Összességében a *0–7 évesek* 2001-ben alig több mint feleannyian vannak, mint 1990-ben a hasonló korú kisgyermek (X. ábra).⁸²³

Hasonló módon megcsappant 2001-re a *8–14 éves* korosztály száma: minden évfolyamból átlagosan 41 gyermek hiányzik a 11 évvel korábbi, hasonló korcsoporthoz viszonyítva, amely akkor még 1,7-szer népesebb volt.

A középiskolás (*15–18 éves*) korosztályban is megfigyelhető a létszámbeli visszaesés, amely azonban az általános iskolásokénál jóval enyhébb: itt a hiány „mindössze” 68 fő (–18,73%).

A fiatal, *19–29 éves* felnőttek generációjánál megfordul a tendencia, vagyis a 2001-ben regisztrált létszámuk valamivel magasabb az 1990-es hasonló korosztályénál. Ez gyakorlatilag a 22–25 és 29 évesek létszámtöbbletének köszönhető.

A fentiekhez képest szembeszökően alacsony a *30–39 éves* generáció 2001-es lélekszáma az 1990-eshez képest: nincsenek kétharmadannyian sem, mint a hasonló korosztály 11 évvel korábban. Ugyanígy a *60–69 évesek* korosztályában is kevesebben vannak az 1990-es létszámhoz viszonyítva, de ők csak valamivel több mint 10%-kal.

Ugyanakkor jelentős a *40–49 éves* (113%) és az *50–59 éves* (109%) korosztályok 2001-es évi létszámfölénye az 1990-es hasonló korúakéhoz viszonyítva; a *70–79 évesek* valamint a *90 év felettek* aránya pedig számottevően magasabb 2001-ben, mint 1990-ben (126,7% és 183%). Ez a váltakozás akkor érthető meg a legjobban, ha nemcsak a hasonló korú generációk létszámát hasonlítjuk össze,

⁸²⁰ Vö. CSEKE F. – HORVÁTH L. – KERECSENYI E. – TÓTH K.-né 1984. 37.

⁸²¹ Lásd a *III. Nagykanizsa és Kiskanizsa népessége a statisztikai felmérések alapján, 1715–2001* című táblázatot.

⁸²² Lásd a *VIII. Kiskanizsa korfája 1990-ben* és *IX. Kiskanizsa korfája 2001-ben* című ábrákat.

⁸²³ Lásd a *X. Hasonló korosztályok összehasonlítása és Ugyanazon korosztályok létszámának összevetése* című táblázatot.

hanem azt is megvizsgáljuk, hogy az adott évben-évtizedben született korosztály tagjaiból hányan élnek Kiskánizsán a két statisztikai felvétel eszmei időpontjában.

Így világossá válik, hogy a fiatal felnőtt generáció 2001-es relatíve magas létszáma nem mással magyarázható, mint az országszerte ismert jelenséggel: az *1974–1980 között* született korosztályban tapasztalt *demográfiai csúccsal*. Ennek az időszaknak a magas születési arányszáma viszont egyenesen visszavezethető arra, hogy maguk a szülők, azaz Kiskánizsán az *1948–1959 közötti években* született generációk tagjai (a 2001-ben a 42–51. életévüket betöltöttek) is egy „*népességrobbanás*” résztvevőiként jöttek a világra.

A 2001-re 30–39. évüket betöltött felnőttek viszonylag kis létszáma pedig annak a ténynek a számlájára írható, hogy már 1990-ben, 19–28 évesként is kevesebben voltak, mint az előttük járó és az utánuk következő generációk. Ám mindez még nem elég: azt is látnunk kell, hogy számuk a 11 év alatt önmagában is 9%-kal *csökkent*. A 2001-ben nagyobb létszámú *huszonéves generációnál* is éppen ez a folyamat megy végbe: önmagukhoz képest mintegy 15%-kal *kevesebben élnek* Kiskánizsán.

A fiatal felnőttek létszámcsökkenési tendenciája már csak azért is rendkívül kedvezőtlen a helyi társadalom szempontjából, mert ők volnának felelősek a *reprodukciónak* – amelynek folyamata így csorbát szenved. Erről tanúskodik a 0–7 és 8–14 éves gyermekek alacsony száma (lásd fentebb), mely a szülőkorosztályénál is jóval kisebb arányt eredményez az 1990-es évhez képest. Az egyetlen reménysugár jelen esetben az, hogy a családalapítás kora kitolódott, és azok, akik a húszas éveikben még nem vállaltak gyermeket, talán megteszik a harmadik X után. A fiatal, 19–39 éves felnőtt korosztályban az elhalálozás még nem lehet meghatározó a létszámcsökkenésnél, feltehetőleg nem helyben folytatott *tanulmányaik vagy munkájuk miatt* nem élnek életvitelszerűen Kiskánizsán.

Mindezek után meglepő, de a *40–49 éves korosztály* 2001-ben nemcsak az 1990-es hasonló korosztályhoz képest bír nagyobb létszámmal, hanem önmagához képest is *gyarapodott*. Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az lehet, hogy az 1990-es évektől költöztek be a „faluba” – vagy inkább „ki” a városból – nagyobb számban „gyűttmentek”, akik feltehetően szintén ennek a korosztálynak a sorait gyarapították. Az ő gyermekeik nagyrészt az 1974–1980 közötti időszakban születhettek, ám ezek a fiatalok – szüleikkel ellentétben – már javarészt elhagyták Kiskánizsát.

Az *50–59 évesek* 2001-ben 9%-kal többen vannak ugyan, mint a 11 évvel korábbi hasonló korosztály, ám önmagukhoz képest már 6%-kal *csökkent* a létszámuk. Ennél a generációnál a létszámbeli abszolút fogyás éppúgy írható az elhalálozások számlájára is, mint az elvándorlására.

A *60–69 éves korosztály* nemcsak önmagához képest, de az 1990-es hasonló generációhoz viszonyítva is *megfogyatkozott*. Márpedig ha figyelembe vesszük az előregedési szimptomákat, amely a kiskánizsai társadalmat jellemzi, inkább azt várnánk, hogy az ő számuk is legalább akkora,

de inkább magasabb legyen 2001-ben, mint korábban volt. A 10 évvel idősebbek, tehát a 70–79 évesek esetében ugyanis így történt.

A nyugdíj előtt álló és friss nyugdíjasok korcsoportjának a múlt évezred végére bekövetkező lecsökkenésére az lehet a valószínű magyarázat, hogy ők alkotják azt az 1990-ben 49–58. életévüket betöltött korosztályt, akik számára a rendszerváltás a legdrámaibb változásokat hozta. Feltehető, hogy munkaerőpiaci szempontból ők kerültek a legkedvezőtlenebb helyzetbe, és a nyugdíj előtt állva már nagyon nehezen alkalmazkodtak az új körülményekhez, ami nem kevés frusztrációt okozhatott számukra.

A 80–89 és 90 év feletti korosztályoknál olyan kicsi a létszámbeli különbség (–3 és +10) fő, hogy ebből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A legidősebbek magasabb létszáma talán annak köszönhető, hogy 11 év alatt is fejlődött az orvostudomány eszköztára, amellyel az életes korú, beteg emberek segítségére tudnak lenni.

Mindent összevetve az a réteg, amely koránál fogva statisztikai szempontból már *inaktívnak* minősül (1990-ben a 60 év feletti férfiak és az 55 év feletti nők, 2001-ben a 62 év feletti), ha nem vesszük figyelembe a különféle előnyugdíj-kedvezményeket), 1489, majd 1165 főt számlált, amely a teljes lakosság 23,09% illetve 19,95%-a.

Házasodás

A népszámlálási adatok (1990 és 2001) összehasonlítása egyértelműen az országos folyamatokat tükrözi vissza Kiskanizsa felnőtt korú népességének családi állapotát illetően is (XI. ábra).⁸²⁴

A 20. század utolsó évtizedében, az általános magyarországi tendenciának megfelelően Kiskanizsán is a *házasodási életkor fokozatos kitolódását* és a *házasodási kedv csökkenését* figyelhetjük meg mindkét nem esetében. Jól érzékelhető – főleg a nőknél – a felsőfokú tanulmányok késleltető hatása. Szembeötlő még, hogy az 1990–2001 között eltelt 11 év alatt a nők megközelítették a férfiak egy évtizeddel korábbi átlagait, mind a házasság időpontjának későbbre tolódását, mind a házasságra nem lépők arányát tekintve. Ugyanakkor a számsorok utólagos elemzése arra is rávilágít, hogy az évtizednyi eltéréssel felvett adatok már nem teljesen ugyanazon népességre vonatkozhatnak: időközben egy részleges lakosságcsere is történhetett, aminek arányát sajnos nem tudom megbecsülni sem.⁸²⁵

⁸²⁴ Lásd a *XI. A népesség családi állapot szerinti megoszlása, 1990–2001* című grafikont.

⁸²⁵ Egy példával szeretnék rámutatni erre a jelenségre: a férfi népesség házasodási arányszámait vizsgálva kiderült, hogy például az 1955-ben születettek között 3-mal több nőtlen van (15), mint 11 évvel korábban volt (12), miközben a teljes korosztályi

A legfiatalabb *nős* férfi 1990-ben 19 éves, 2001-ben 21 éves. A *nőtlenek* aránya 1990-ben az éppen családot alapító 19–29 éves korosztályban 63,7%, a 30–39 éveseknél 16,8%. 2001-ben a 19–29 éveseket tekintve már 83% és a 30–39 éveseknél 28,18%! Ez – ha az egyes korosztályokat nézzük – azt jelenti, hogy 1990-ben a *nőtlenek*–házasok aránya a 26 éveseknél billen át az utóbbiak felé (13:26 fő), a 34 évesekig minden egyes generációban kb. azonos az „*aggregények*” száma (9–13 fő), majd az ennél idősebbeknél marad tartósan 7 fő alatt (3–7 fő). 2001-ben már 29–30 éves korban történik meg a váltás a *nőtlen*–*nős* férfiak számában (20:14-ről 11:17 főre), de még a 35 éves korosztály sem kötelezte el magát egészében a családosi lét mellett, hiszen a *nős* férfiak mindössze 3 fővel vannak többen közöttük, mint a *nőtlenek* (15:12), igaz, hogy 5 elvált is gyarapítja a házasságban élt férfiak táborát.

A legfiatalabb *asszony* 1990-ben 16, 2001-ben 19 éves. A nők esetében a *hajadonok* aránya 1990-ben a 16–29 éves korosztályban 51,7%, a 30–39 éveseknél csupán 6%. Az arányváltás a leányok és férjes asszonyok között két, egymást gyors egymásutánban követő hullámban következik be: 1990-ben a 20 éves (11:14 fő) és a 23 éves (13:16) korosztálynál. Ebben az időben a 22 éveseknél még eggyel több a férjezetlen nő, mint a férjezett (16:15). Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a továbbtanulni nem szándékozók többsége 20 éves kor körül férjhez megy, míg a magasabb képzettségűek a főiskola/egyetem elvégzése utánra időzítik a családalapítást. A *hajadonok* száma a 26 éves és idősebb korosztályokban csökken tartósan 10 fő alá.

2001-ben már a 25 és 29 éves korosztályban van a váltás (19:24 és 19:21 fő). Ebben az időben a 19–29 éves nők 65%-a nincs hivatalosan férjnél, a 30–39 évesek közül pedig 15,6%, ami megközelíti a férfiaknál 11 évvel korábban tapasztalt arányokat.

Az *özvegyiséggel* kapcsolatban markáns tendenciának tűnik, hogy egyre fiatalabb emberek maradnak pár nélkül. Mint ahogy egész Magyarországon, így Kiskanisán sem jellemző az, hogy akár a férfiak, akár a nők számottevően idősebbek legyenek házastársuknál, tehát az alábbi számok gyakorlatilag azt is jelzik, hogy e két korosztály férjijai és női 11 év alatt sokkal esendőbbekké váltak. Úgy tűnik, a *rendszerültást követő időszak nehézségei nemcsak a közvetlenül a nyugdíj előtt álló korosztályt viselték meg, hanem a fiatalabbakat is.*

Az *özvegyiség* az 1990-es évben az 51 éven felüli férfiakat sújtja korosztályi rendszerességgel; az ennél fiatalabbak között mindössze két *özvegyembert* találunk (24 és 44 évesek). 2001-ben a 41–51 éves korú férfiak közül már 10-en is gyászolnak, bár ebben az időpontban ennél fiatalabb *özvegy* férfi nem él Kiskanisán.

Az asszonyok között, ahogyan az várható is volt, ennél fiatalabb korosztályokat is elér a gyász: 1990-ben a legfiatalabb *özvegyasszony* 30 éves, és 35 évestől már rendszeresen találunk egy-két *özvegyet* a nők között; 2001-ben pedig 33 év felett minden korcsoportból legalább egyvalaki *özvegyé* lett. A 30–49 éves nők között 1990-ben összesen 31 *özvegyet* találunk, 2001-ben 38-at. Ez a növekvő tendencia az 50–59 éves korosztályban a nők esetében bizonyul tartósnak: míg 1990-ben 63 *özvegyasszony* van közöttük, 2001-ben már 81.

létszám is 4-gyel nőtt (54): ennek oka pedig beköltözés lehet.

A válaszokat illetően nagy különbségek nincsenek a két időpont között.

2001-ben csupán egy évvel fiatalabb a házasságát felbontó legifjabb férj (23 éves) mint 1990-ben, és 29–30 év felett már minden korosztályban találunk legalább 2–3 elváltat. Az *elvált asszonyok* közül 1990-ben 21 éves a legfiatalabb, 2001-ben 23 éves, és kb. 32 éves korig teljesen rapszodikus a generációnkénti létszámbeli megoszlásuk.

Kizárólag a hajadonok és az elváltak számából azonban nem lehet a ténylegesen egyedülállók számára következtetni, ugyanis az első házasságkötés időpontjának kitolódásával, illetve elmaradásával párhuzamosan megnőtt az *élettársi kapcsolatban* élők száma. Az összeírások adataiból kiderül, hogy az összes élettársi kapcsolat száma 11 év alatt több mint két és félszeresére (azaz 36-ról 95-re) nőtt.

Ez az összes házasság számához viszonyítva 1,94% és 5,9% százalékat jelent. Számottevően megnőtt a papír nélkül akár gyermeket is vállalók száma. 1990-ben a gyermekes pároknak még csak 1,9%-a vállalja a papír és egyházi áldás nélküli együttélést, 2001-ben már 4,6%-uk.

A házasságokat érintő leglényegesebb változások tehát, amelyek a 11 év alatt végbementek, részben egyfajta *szekularizációs* folyamatról, részben a növekvő *instabilitásról* tanúskodnak.

Családösszetétel és gyermekszám

A családösszetétellel és háztartásszerkezettel kapcsolatban leszögezhetjük, hogy a kiskanizsai családok esetében, ha több generáció él is egy fedél alatt, ritkán beszélhetünk egyetlen, összetett nagycsaládos képződményről, inkább több egymás mellett élő nukleáris családról van szó. Ez a mindennapi élet szintjén, mint ahogyan azt korábban láthattuk, gyakorlatilag szorosabb kapcsolatot jelent az egyes kiscsaládok között, mint amilyet a teljesen elszigetelt városi, nukleáris családok tudnak kiépíteni egymással, ám sokkal lazábbat annál, mint amit a szakirodalom leír a nagycsalád, had, esetleg zadrugá típusú, több családmagos összetett háztartások esetén. Kiskanizsán az 1920-1930-as évektől ez az együttélési forma válik egyre gyakoribbá a patriarchális (adott esetben, mint erre néhány adatunk is utal, inkább „matriarchális”) vagy inkább „gerontokrata” nagycsaláddal szemben.

1990-ben Kiskanizsán összesen 1847 családot írtak össze, ez a szám 2001-ig 1735-re, 93,9%-ra csökkent. A *gyermek nélkül élő családok* száma (amelyek esetében nem lehet tudni, hogy vajon soha nem is volt gyermekük vagy csak elköltözött már szüleitől) abszolút értékben csökkent ugyan a 11 év alatt, ám aránya lényegében nem változott: kb. 30-31% mindkét adatfelvételi időpontban.

1990-ben a maradék 1268 családban összesen 2085 *gyermeket* találunk, gyermekes családonként átlagban 1,644-et, míg 2001-ben 1152 családban 1792 gyermek él, tehát átlagosan valamivel kevesebb, mint 11 évvel korábban: 1,55 gyermek családonként. Ez a szám az összes, szüleivel élő gyermeket jelenti, korra való tekintet nélkül (XII. ábra).⁸²⁶

Ugyanakkor a gyermekek családon belüli státusa a fenti aránynál nagyobb mértékben megváltozott: míg a rendszerváltás idején 359 olyan családnak van, azaz az összes család egyötöde (19,43%), ahol a *gyermek(ek) már nem eltartott státusban* élt(ek), addig az ezredfordulón már csak 289 ilyen családot találunk, az összes család 16,6%-át.

A szülőkkel együtt élő, eltartottnak nem minősülő gyermekek számának csökkenése alátámasztja azt a meglátásomat, hogy a felnőtt, keresőképes vagy felsőbb tanulmányokat végző *fiatalok egyre növekvő számban hagyják el Kiskanizsát*, s ezzel együtt a szülői házat.

Az *eltartott gyermekekről* is gondoskodó családok aránya ugyanakkor szinte pontosan megegyezik 2001-ben (49,7%) az 1990-ben (49,2%) tapasztalttal: nem egészen az összes család feléről van szó mindkét esetben. Természetesen ez egyben az abszolút érték csökkenését is jelenti.

E családokban 1990-ben összesen 1471 eltartott gyermek élt, eltartott gyermeket is nevelő családonként átlagosan 1,618 gyermek; míg 2001-ben 1387 gyermek, ami 1,596-os átlagot jelent.

Mindezen adatokból arra következtethetünk, hogy a kiskanizsaiaknak az *ideális gyermekszámra vonatkozó elképzelése nem változott* lényegesen: legszívesebben két gyermeket vállalnak, de legalább ugyanennyien megmaradnak az egynél; hármat ritkán, négyet, ötöt és hatot elenyésző számban, ennél többet pedig soha. Ez a kijelentés annak ellenére is megkockáztatható, hogy a szülőkkel együtt élő összes gyermek számát tekintve megállapítható: csökkent a kétgyermekes családok aránya az egygyermekesekéhez képest.

1990-es évben még a kétgyermekes családok vannak túlsúlyban az egygyermekesekhez képest (548:509), viszont 2001-re ez az arány megfordul, és az eltérés is jelentősebbé válik (441:619). Mint láttuk, ez részben arra vezethető vissza, hogy a felnőtt gyermekek már nem élnek szüleikkel.

Pontosabb képet kapunk e kérdéssel kapcsolatban, ha az *eltartott* gyermekek számát vizsgáljuk.

Ez esetben azt találjuk, hogy már 1990-ben több az egygyermekes családok száma, mint a kétgyermekeseké (427:406) és 2001-re ez a különbség markánsabbá válik (385:316). Ugyanakkor, ha megnézzük a *teljes, kétszülős családokat*, amelyek hivatalosan megkötött házasságokra alapulnak, akkor mindkét időpontban a kétgyermekes családok vannak enyhe túlsúlyban (1990-ben 374:359,

⁸²⁶ Lásd a *XII. A gyermekes családok megoszlása, 1990* és *A gyermekes családok megoszlása, 2001* című diagramokat.

2001-ben 273:268). A három, négy, öt, illetve hat gyermeket nevelő családok száma a statisztikai táblázat szerint 2001-re egyenesen több is, mint 1990-ben volt (összesen 92, illetve 76).

Míg a házasságban élő szülők között tehát – ha kicsivel is, de – több a két gyermeket nevelők száma, addig az élettársi párok esetében, valamint az egyszülős családokban inkább találunk egykét. Ez azt eredményezi, hogy összességében mégis az *egygyermekesek* felé billen a mérleg nyelve.

Az egyedülálló szülők száma 11 év alatt szintén látványosan megnő: 1990-ben ők tartják fenn a családok egytizedét (10,23%), 2001-ben pedig majdnem az egyhatedét (14,06%).

Az aránynövekedést az összes család számának csökkenése mellett az egyedülálló édesanyák számának megugrása hozza magával (152-ről 214-re), miközben az egyedülálló apák száma kisebb lett (37:30). Való igaz, hogy ezek a számok éppúgy takarják a felnőtt gyermekkel élő idős szülőt, mint a kisgyermekes frissen elváltakat. Az *eltartott gyermekekről is gondoskodó egyedülálló édesanyák és édesapák* az összes egyedülálló szülőnek mintegy a felét teszik ki: 1990-ben pontosan a 48,6%-ukat. 2001-ben a 244 egyedülálló szülőnek már 52,45%-a gondoskodik eltartott gyermekről is, összesen 318-ról. Összességében tehát megállapítható, hogy észrevehető emelkedésről van szó, ami a házassági kapcsolatok növekvő instabilitását mutatja.

Az, hogy az egyedülálló – feltehetően korosabb – szülő felnőtt gyermekével él, egyben azt is sejteti, hogy a társnélküliség jelentős okaként a válás mellett a *halandóságot* is meg kell jelölnünk. Ugyanakkor a társ hiánya nem jelenti egyben a család hiányát: a gyermekszám-statisztikából és a háztartás-összeírásokból tudjuk, hogy az egyedülálló szülő háztartása kibővíülhet rokon vagy nem rokon személyekkel, illetve egy fedél alatt élhet más háztartásokkal.

1990-ben 189 egyedülálló szülő közül 36-ot olyan egyszülős család/háztartás fejként írtak össze, amely kibővíül felmenő és/vagy egyéb rokonnal, illetve nem rokon személlyel. 126 él egymaga egy háztartásban gyermekével. Ez azonban nem jelenti azt, hogy adott esetben egy másik háztartásban, de ugyanazon fedél alatt nem él velük együtt más személy! A fenti számokból következően 27 egyedülálló szülőnek gyermekével vagy gyermekeivel olyan háztartásban kell élnie, melyet több – 2, 3 vagy 4 – családmag alkot együttesen (szám szerint 147 ilyen többcsaládmagos háztartást találunk 1990-ben).

2001-ben 53 egyszülős háztartásban él felmenő vagy egyéb rokon, esetleg nem rokon személy, 131 háztartásban él az egyedülálló szülő gyermekével vagy gyermekeivel egymaga, ebből következően a többi 60 egyedülálló apa és anya gyermekével együtt a 173 kétcsaládos és a 6 háromcsaládos háztartás valamelyikének részét kell, hogy képezze.

A háztartások szerkezete (XIII. ábra)⁸²⁷

1990-ben Kiskanizsa lakossága összesen 2065 háztartásban élt, egy háztartásra tehát átlagosan 3,12 fő jutott. 2001-ben 1938 háztartást írtak össze, amely 3,01 fő/háztartás átlagot jelent. Azonban elhamarkodottan jelentenénk ki ezek alapján, hogy Kiskanizsán a háztartások létszáma kisebb lett, és szerkezetük egyszerűsödött, tehát egyre kevesebb család esetében figyelhető meg a többgenerációs együttélés. Noha ez tökéletesen megfelelné eredeti hipotézisemnek, miszerint a fiatal felnőttek jó része a vizsgált bő évtized során – részben a gazdasági lehetőségek hiánya miatt, részben az egyre individuálisabb értékrenddel együtt járó érvényesülési szándékuk miatt – elvándorolt Kiskanizsáról; mégsem lenne pontos megállapítás.

Ugyanis ha a háztartások összetételét tüzetesebben megvizsgáljuk a megfelelő statisztikai táblázatok alapján, akkor a 2001-es alacsonyabb átlagszám mögött ennél jóval bonyolultabb, és részben az iménti feltételezésünknek tökéletesen el-
lentmondó, *kétpólusú* változási folyamatot találunk. Egyrészt valóban fokozódik az egyes (főleg az idős) személyek teljes *izolációja*, másrészt viszont a *háztartások összetettebbekké* válnak. Először vizsgáljuk meg az első pólust!

Az egyes háztartástípusokra lebontva ez annyit jelent, hogy bár 1990-től 2001-ig a *nem család-háztartások*⁸²⁸ száma abszolút értékben alig (17-tel) emelkedett, hasonlóan a bennük élő személyek számához (432-ről 453-ra), a népességsökkenés miatt ez mégis határozott *relatív növekedést* jelent. Ha csak az egyszemélyes háztartásokat vizsgáljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy amíg 1990-ben az összes kiskanizsai lakos 4,88%-a (315 fő) élt ilyen módon, és közülük 70% volt öregségi nyugdíjas saját vagy házastársa jogán, addig 2001-ben az összlakosság 5,6%-a élt külön háztartást vezetve, és 79,2 %-uk volt nyugdíjas.

Ugyanakkor, ami az aránynövekedésnél is markánsabb változást jelent, az az, hogy a *másokkal egy lakásban együtt élő nem családháztartások száma erőteljesen lecsökkent*, kb. az egyharmadára (82-ről 26-ra). A külön háztartásban és külön lakásban élők számára ez mégsem hoz szükségszerűen teljes egyedüllétet és magukra hagyatottságot.

⁸²⁷ Lásd a *XIII. A kiskanizsai háztartások szerkezete, 1990–2001* című táblázatot.

⁸²⁸ A nem családháztartások a következők:

- egyszemélyes háztartás, azaz az egyedülálló háztartása
- egyéb összetételű háztartás, amelyben csak családot nem képező rokon és/vagy nem rokon személyek élnek, úgymint együtt élő, de családot nem alkotó rokon személyek (például testvérek, házas vagy volt házas gyermekével egyedül élő apa vagy anya, az egyik nagyszülő bármilyen családi állapotú unokájával)
- nem rokon személyek háztartása (például barátok)
- családot nem alkotó rokon személyekből és a velük élő nem rokon személy(ek)ből álló háztartás (például két testvér a barátjukkal). (Forrás: KSH)

Az 1990-es és 2001-es adatok is azt mutatják, hogy egy részük eleve két- vagy háromfős nem családháztartásokban él (56:61 háztartás 117:126 fő), és e háztartások fejei növekvő mértékben aktívak: 1990-ben még csak 1/3-uk (35,72%), 2001-ben már több mint felük (54,1%).

Ezenkívül pedig tereptapasztalataim, valamint a fentebb bemutatott kérdőíves felvétel is alátámasztják: sok idős ember családjával egy udvarban, de külön házban él, sőt igen gyakori a szülők és gyermekeik közvetlen szomszédsága, amely napi kapcsolattartást tesz lehetővé számukra. Ezeket az eseteket a statisztikai felvétel alkalmával többnyire külön háztartásként írják össze, ami nem felel meg a teljes valóságnak.

Mindazonáltal maga a jelenség elgondolkodtató, hiszen Kiskanizsán hiába szorosabb még manapság is a fiatal és idős generációk kontaktusa, mint „bent” a városban, a nem családháztartások számának növekedése ennek ellenében ható folyamatról tanúskodik. A másokkal egy lakásban élő nem családháztartások megfogyatkozását ugyanis nem lehet azzal indokolni, hogy betagozódtak egy családháztartásba, mert – mint azt alább látni fogjuk – éppen az olyan háztartások száma csökkent le, amelyeket egy házaspár alkot, rokon vagy nem rokon személyekkel kiegészítve.

Ha megvizsgáljuk az átalakulási folyamatok másik pólusát, szembetűnő a családok *strukturális változása*: az évezred utolsó évtizedében megfigyelhető egy határozott, a *többgenerációs együttélés* felé mutató tendencia (XIV. ábra).⁸²⁹

Az egyszerű *nukleáris* családok (házaspár, illetve egyedülálló szülő gyermekekkel vagy azok nélkül) által alkotott háztartások⁸³⁰ száma az össznépeségszámnak megfelelően csökkent, tehát az összes háztartás számához viszonyított aránya nem változott. *Az oldalirányba, valamint felfelé kiterjesztett, egy házaspár együttélésén alapuló nukleáris háztartások* pedig mind számukat (két-harmadára), mind arányukat tekintve határozottan megfogyatkoztak (17,62%-ról 12,64%-ra).

Erőteljesen megnőtt viszont a *két- és háromcsaládmagos háztartások* (együtt élő rokon vagy nem rokon személlyel, illetve anélkül) abszolút száma: összességében mintegy egynegyedével (147-ről 179-re), amely egyben azt is jelenti, hogy nagyobb lett az összes háztartásokon belül képviselt arányuk (7,1%:9,2%).

⁸²⁹ Lásd a *XIV. Háztartásszerkezet Kiskanizsán, 1990 és Háztartásszerkezet Kiskanizsán, 2001* című diagramokat.

⁸³⁰ Ha a háztartás egy családból áll, a család és a háztartás lényegében azonos, a háztartás *egycsaládos*. Ha több család vezet közös háztartást, a háztartás *többcsaládos*. Az egycsaládos háztartás a családtól annyiban különbözhet, amennyiben a családdal együtt élő rokon és/vagy nem rokon személyeket a családtagok száma nem tartalmazza, a háztartás tagjainak száma viszont igen. Ugyanígy a két vagy több családból álló háztartások esetében a háztartás tagjainak száma a háztartást alkotó családok tagjainak számán kívül magában foglalja a családokkal élő, de külön családot nem alkotó rokon és/vagy nem rokon személyek számát is. (Forrás: KSH)

Kiskanizsán ezek a számok minden valószínűség szerint olyan törzscsaládokat takarnak, melyekben szülők és gyermekeik, valamint azok kiskorú gyermekei élnek együtt, esetenként a dédszülőkkel vagy egy dédszülővel kiegészülve. Ezt az a tény is alátámasztja, hogy a 2001. évben a statisztikában egy *új kategória* jelenik meg: a *kétcsaládos háztartás felmenő* rokonnal. Habár e képlet alapján szó lehetne két házastestvér családjának együttéléséről valamelyik szülővel kiegészülve, ez – eddigi ismereteim alapján – kevéssé valószínű.

Azon *egyedülálló szülőknél* is jelentősen megemelkedett a száma (17-ről 31-re, 182%), akik *felmenő rokonnal* élnek együtt; az egyéb rokonnal élő egyedülálló szülők száma pedig egyenegyedével (16:20) lett nagyobb, ám ez utóbbi természetesen betudható annak is, hogy összességében magasabb lett a gyermekével élő egyedülálló szülők száma.

Ugyanakkor a fentebb részletezett folyamattal párhuzamosan *csökkenni* látszik a családok *strukturális variabilitása*: sokkal ritkábban, vagy már egyáltalán nem figyelhető meg egyéb rokonnal és nem rokonnal való együttélés, illetve a kettő kombinációja. Különösen elgondolkasztó jelenség a *nem rokon* személyek fokozatos eltűnése a kiskanizsai háztartásokból: míg 1990-ben még 38 háztartásban él ilyen személy, addig 2001-ben már csak 5-ben.

Ha az elemzésbe bevonjuk a *lakásösszeírásokat* is, azok is azt támasztják alá, hogy egyre kevesebb az egy fedél alatt élő külön háztartások száma, míg az összetett, több családmagot magukban foglalóké nő, miközben a nem családháztartások izolációja növekszik.

2001-ben az 1990-eshez viszonyítva alig kétötöde azon lakásoknak a száma, ahol egy vagy több önállóan gazdálkodó *családháztartás él együtt más családháztartással vagy nem családháztartással* (147:58) (XV. ábra).⁸³¹

A *lakott* lakásokat vizsgálva azt látjuk, hogy 1990-ben még 1,088 háztartás jut egy lakásra, 2001-ben pedig már csak 1,036. A különbség csekélynek tűnik, ám azt is látnunk kell, hogy ugyanakkor jelentősen megnő azon lakások száma (280:359), melyeket csupán egyetlen *nem családháztartás* foglal el! Amennyiben csak a *családokat is tartalmazó háztartásokat* és az általuk lakott lakásokat nézzük, akkor a fenti átlag még kisebb: 1,026 háztartás/lakás.

Ezzel szemben áll az *egy háztartásra jutó családok számának növekedése*: 1990-ben még 1,09 az átlag (1694 családháztartásban 1847 család), 2001-ben már 1,119 (1550 családháztartásban 1735 család).

Ugyanakkor a háztartásoknak összességében nagyobb tér is áll rendelkezésükre: minimum 3,2 szobában laknak 2001-ben, míg 1990-ben átlagosan mindössze 2,75 szobájuk volt.

Paradoxonnak tűnik, hogy míg a két- és hárommagos családháztartások számának gyarapodását gazdasági okokkal lehetne legkézenfekvőbb módon magyarázni – tehát a többkeresős háztartások nagyobb életképességével egy munkanél-

⁸³¹ Lásd a *XV. Lakások háztartás-összetétele* című táblázatot.

küliség sújtotta régióban –, addig a lakáskörülményeik minőségi és mennyiségi javulása nem a szegénységről árulkodik. Amennyivel csökkent az egy-, két- háromszobás lakások száma (–160), nagyjából annyival nőtt a négy, öt, hat és ennél több szobával rendelkező házak száma (+165), miközben a lakások száma megközelítőleg azonos maradt (1966 és 1968). A többcsaládmagos háztartások a maguk magasabb létszámával természetesen igénylik is a nagyobb vagy tagoltabb teret.

Míg 1990-ben átlagosan 3,34 szobát mondhatnak magukénak, 2001-ben már 3,75-öt. Soknak tűnik, egy hajszálnyival mégis elmarad az átlagos háztartásonkénti 0,45-ös szobaszám-növekedéstől. Ennek az az oka, hogy a nem családháztartások közül is jóval többen laknak kettő-, három-, sőt négyszobás lakásokat egyedül, s ezek megemelik az összes háztartásra jutó átlagszobaszámot.⁸³²

*

A négy- és többszobás lakások számbeli növekedése mégis arról tanúskodik, hogy a rendszerváltást követő évtizedben az itt élő embereknek igényük volt a kényelmesebb, komfortosabb lakásra, és képesek voltak ennek az igényüknek érvényt szerezni. A kérdés az: vajon kik, mikor, miből építették ezeket a nagyobb házakat, és milyen emberek lakják azokat?

Mielőtt megkísérelnénk megválaszolni e kérdéseket, első lépésként meg kell különböztetnünk egymástól a kiskanizsai lakosok két csoportját: egyfelől a régi lakosokat, akik vagy tősgyökeresnek vallják magukat, vagy mint szigeti betelepülők, maguk is lassan három évtizede laknak Kiskanizsán; másfelől pedig azokat az újonnan beköltözőket, akik az 1990-es évek során, de inkább az évtized második felében vásároltak maguknak itt házat, mint ahogyan azt már a fentiekben említettem.

Ez utóbbi csoportnak köszönhetően figyelhető meg Kiskanizsán egy olyan, egyre határozottabban körvonalazódó *szuburbanizációs* folyamat, amelynek tükrében bizonyos statisztikai adatok más értelmet nyerhetnek. Velük kapcsolatban sajnos nem rendelkezem semmiféle kimutatással. Tereptapasztalataim nyomán azonban bizton állíthatom, hogy az új telepések motivációikban és társadalmi helyzetük alapján is különböznek a korábbi betelepülési hullám résztvevőitől.

⁸³² Összehasonlításképpen: egész Nagykanizsán, Kiskanizsát is beleértve, 2001-ben 2,88 szoba jut egy háztartásra, tehát egyharmad szobával kevesebb, mint csak Kiskanizsán. Ám az egyszerű kiterjesztett háztartásoknak az összes háztartáshoz viszonyított aránya csak fele-harmada, a két- és háromcsaládmagos háztartások aránya mindössze negyede-harmada a Kiskanizsán tapasztaltak arányoknak. Az egyszemélyes nem családháztartások aránya viszont – amelyek az összes nagykanizsai háztartásoknak majdnem negyedét teszik ki – 1,38-szor nagyobb a kiskanizsai aránynál.

Manapság egy tehetősebb, polgáriasultabb életvitelű réteg keresi Kiskanizsán a városi infrastruktúra kényelmét, ugyanakkor a saját, különálló porta nyugalmát. Ezzel szemben valamikor az 1920-as években, majd az 1970-es évek elején olyan emberek költöztek ide a környező kis falvakból, akik a városban kívántak munkát vállalni, de akik ragaszkodtak a korábban megszokott, rurális környezethez.

A fenti népességstatisztikai táblázatok alapján csupán sejteni lehet, hogy az újonnan betelepültek valószínűleg nem a 19–29 évesek táborába tartoznak, és jellemzően nem is a 30–39 évesek közé. Inkább biztos egzisztenciával rendelkező 40–50 éves, gyermeket már nem nevelő házaspárokról van szó, akik képesek megfizetni a kiskanizsai ingatlanok árát, s a telken akár teljesen új, 5-6 vagy többszobás épületet is felhúzni. A rendelkezésükre álló kínálat nem csekély: a lakásösszeírások alapján láthatjuk, hogy a 11 év alatt 60 egyszobás és 92 kétszobás ház tűnt el a településről – minden valószínűség szerint bővítés vagy új ház építése miatt. Kiskanizsa új lakói, ha akarnak, válogathatnak a 99 lakónépesség nélküli vagy nem lakott épületből is, melyek között kettő-, három-, négy-, sőt ötszobás is akad (egy részük lakhatási engedéllyel még nem rendelkező, vadonatúj épület lehet, de nyilván ez a kevesebb). Ahogy fentebb láttuk, sok viszonylag nagy alapterületű lakást csupán egy nem családháztartás lakik, s minthogy a tulajdonosok jó eséllyel idős ember, ezeknek nagy része előbb-utóbb eladásra kerül. Erről az a számos ingatlanhirdetés tanúskodik, amelyet alkalmam volt az újságokban vagy az ingatlanirodák kirakataiban olvasni: 5-10-15 éves többszintes, minden kényelmet kielégítő kiskanizsai házakat is árulnak nap mint nap.

S ha ez még nem volna elég: e polgári-értelmiségi életmódot képviselő rétegnek a jelenlétére és Kiskanizsa arculatának átformálásában játszott szerepére mutatnak rá azok a konfliktusok, amelyek közöttük és a tősgyökeres lakosság között pattannak ki időről időre, s amelyeknek tétje egy-egy településrész átminősítése *pihenővezetetté*. A városból jövők nyilvánvalóan a háborítatlan csendet, a tiszta levegőt kívánják élvezni új birtokukon, ám a született „sáska” portatulajdonosok nem szívesen mondanának le a számukra nyugdíjkiegészítés gyanánt elengedhetetlenül fontos baromfi-, sertés- és tehéntartásról, kertészkedésről, s ez jelen pillanatban feloldhatatlan ellentétet szít a két tábor között. Egyszer eljöhét az idő, amikor a helyi társadalom teljesen átstrukturálódik, Kiskanizsa megszűnik mezőgazdasági jellegű település lenni, s „Sáskaország” karakter nélküli *alvóvárossá* alakul át.

A lakosság nagyobbik, általam „*réginek*” nevezett csoportjában található meg egyre növekvő arányban a nem családháztartásban élő *egyedülállók* – háromnegyed részben, mint láttuk, idősek –; s szintén növekvő arányban azok, akiket *többgenerációs családháztartás* tagjaiként regisztrált a statisztikai felmérés. Hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy egy olyan időszakban, amikor a kiskanizsai emberek arról panaszkodnak, hogy a fiatalok nagy része elköltözik szülőhelyéről,

magukra hagyván idős szüleiket, valójában a háztartások jelentős százalékában mégis három, sőt négy generáció él együtt (lásd a kétszalados háztartás felmenő rokonnal kategóriát!)?

Vajon eleve úgy tervezték-e a szülők, hogy gyermekeik a családalapítás után is velük fognak lakni, avagy az 1970-1980-as években épített, viszonylag korszerű épületeket utólag alakították át a többgenerációs együttlakás céljára? És mi volt a gyermekeik elképzelése a saját jövőjükéről?

Kiskanizsán, ahogyan azt az előző fejezetekben is bemutattam, általános gyakorlat volt az 1970-1980-as években, hogy a szülők korosztálya, az akkori 40-50-60 évesek úgy gondoskodtak gyermekeik jövőjéről, hogy a kertészet-piacozás, sertés- és baromfitartás vagy egyéb mezőgazdasági jellegű tevékenység bevételeit gyakorlatilag a gyermek társadalmi státusának növelésébe, szakmai és családi életének megalapozásába fektették. Erőn felüli munkával, saját fogyasztásuk visszaszorításával korszerűsítették a régi házakat, vagy építettek az 1970-es években modern, két- vagy háromszobás, majd az 1980-as években tetőtér-beépítéses, két-szintes családi házat. A mai 60-70-80 éves korosztály tagjai sok esetben még azzal a reménnyel húzták fel a nagy házat, hogy valamelyik gyermekük majd ott fog lakni a családjával, s így lesz, aki öregkorukban „elgondozza” őket.

Sokan csalódní kényszerültek, hiszen a fiatalok közül sokan, főként az 1980-as évek végén, az 1990-es években már nem maradtak Kiskanizsán. Kit tanulmányai, kit a munkája szólított el, ki magánéleti okokból választott más lakhelyet magának, de gyakori probléma a mai napig, hogy a szülőknek is köszönhetően magas kulturális tőkével rendelkező fiatal emberek nem találják módot arra, hogy Nagykanizsán értékesítsék képzettségüket. Való igaz, általánosnak mondható az is, hogy az ifjak már nem tartják vonzóknak a szülők-nagyszülők küzdelmes életét, a mezőgazdasághoz szorosan kötődő életformájukat, és inkább egy modernebb, fogyasztói életstílust követve beköltöznek a városi tömblakásokba.

A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy tulajdonképpen a 60-70 éves nagyszülő korosztály legtöbb képviselője maga is elfogadja, és kívánatosnak tartja azt, hogy gyermeke saját háztartást alapítson, önálló életet éljen: tehát mégiscsak a neolitikus letelepedés felel meg leginkább a kiskanizsaiak jelenlegi normarendszerének. Az anyagi körülményeik azonban nem mindig engedik meg, hogy a szülők minden gyermek számára külön lakást vásároljanak. Mégis, ha egy mód van rá, legalább az egyiknek igyekeznek biztosítani az önálló életet. Ennek megfelelően szinte soha sem fordul elő, hogy két testvér a családjával együtt huzamosabb ideig közös háztartásban éljen a szüleikkel, „törzscsaládi” együttélési formát viszont nem egyet találunk.

Tudni kell azt is, hogy a helyben maradni szándékozó fiatalok legtöbbször a múlt század végén azért sem volt lehetősége Kiskanizsán saját ház birtoklására, mert a városi és környékbeli árakhoz képest az itteni ingatlanárak viszonylag ma-

gasak voltak. Építkezni pedig nem tudtak, mert a Sziget kparcellázása óta eltelt több mint harminc évben e városrészben nem adtak ki új építési telkeket. Következésképpen a fiatal párok vagy „bent”, Nagykanizsán tömbházban vásároltak lakást, vagy a város más részein megnyitott új utcákban (például Szabadhegyen) építkeztek, illetve követték a standard megoldást: a szülők házában maradtak.

Nyilvánvaló, hogy sokan nem kényszerből, hanem szívesen maradtak a szülők közelében, mert – ahogyan azt a kérdőívek alapján is láthattuk – ennek igen sok haszna volt: a szülők megművelték a kertet, elpiacozták a terményt, ellátták a fiatalok háztartását is primőrrel, idényzöldséggel, húsfélével, besegítettek az unokák nevelésébe, sőt, még a nyugdíjuk is kapaszkodót nyújtott abban az esetben, ha a fiatalok elveszítették állásukat. Ugyanígy az idősek is élvezhették annak az előnyét, hogy nem maradtak egyedül, megosztódott a rezsi költség, munkaképzetlenségük esetén ellátták őket, stb. Ez tűnik a legkézenfekvőbb magyarázatnak a háromgenerációs együttélésre, mert a több felnőtt munkáját igénylő *nagybani kertészeti termelés* vagy más agrártevékenység – ahogyan azt a kérdőíves felvétel is bebizonyította – az ezredfordulón már oly kevés családot érintett, hogy az önmagában *nem indokolná a többgenerációs családok ilyen mértékű jelenlétét* Kiskanizsán. Fogalmazhatunk úgy is, hogy addig, amíg jobban ment a kertészkedés, kevesebb volt a többcsaládmagos háztartás; nagyobb számban fordult viszont elő, hogy szülő és családos gyermeke egy házban, de két külön háztartásban éljen. Következésképpen igen valószínű, hogy a *családi kapcsolatok szorosabbra fonódását nem az agrárkistermelés követeli meg*.

Tehát nyitva marad a kérdés: ha a gyermek mégis úgy dönt, hogy a szülői házban marad párjával (amint láttuk, egyre gyakrabban élettársi kapcsolatban), vajon miért nem elégszik meg azzal, hogy a szülők szoros közelségében éljen (lásd 2 háztartás csak családháztartással és 2 háztartás család- és nem családháztartással kategória csökkenése), *miért kell a szülőkkel közös háztartást fenntartania?* És vajon a rokon kötelekek szorosabbra vonása összefügg-e és miként azzal a ténnyel, hogy nem rokon személyek egyre kisebb számban élnek a családháztartásokban?

Erre valóban nincs más magyarázat jelen pillanatban, minthogy a rendszerváltás óta a családok tagjainak egyre nagyobb szükségük van egymás közvetlen támogatására, az egymás irányába mutatott *szolidaritásra*. Az egyedülálló szülők és gyermekeik háztartásában növekvő számban megjelenő felmenő rokonok például egyértelműen a kölcsönös támaszra való igényt jelzik.

A családtagok figyelmének egymás felé fordulása okozhatja azt, hogy egyre kevésbé van energiájuk nem rokon személyek gondját is magukra venni. Azok, akik nem családtagként élnek együtt egy házaspárral vagy egyedülálló személlyel, olyan idős személyek lehetnek, akik eltartási szerződést kötöttek a fiatalabbakkal, mert saját gyermekük nincs vagy távol él. 2001-re, úgy tűnik, ezek az emberek jobbra az egyszemélyes nem családháztartásokban élők számát szaporítják.

A családok szempontjából tehát az látszik észszerű lépésnek, hogy ebben a forrongó, nehéz időszakban – amikor nemcsak a családok gazdasági alapja rendül meg, nemcsak a megélhetés költségei sokszorozódnak meg, hanem a szociális háló is egyre lyukasabbá válik, és ráadásul az egyénekkal szemben is megnőnek a munkahelyi követelmények – a szülők ismét összefogjanak gyermekükkel, s közösen teremtsék meg a háterszínét a mindennapok nehézségeinek leküzdéséhez.

És teszik mindezt egy olyan korban, amikor a családot és a házasságot szabályozó erők gyengülni látszanak, s az emberek az életüket a közösségi és vallási, hagyományos normáknak egyre kevésbé kényszerülnek alárendelni – tehát lenne lehetőségük *személyes emancipációjuk* megvalósítására. Úgy tűnik, nagyon is igaz van Georges Dubynek,⁸³³ aki középkorra vonatkozó kutatásaiból azt a tanulságot szűri le, hogy az individualista szemlélet *nem a kapitalizmus terméke*, mert az ember – legalábbis az európai – bármely korban szabadulna a terhes rokoni kötelezettségek alól, s csak akkor vállalja fel azokat, ha elemi érdekei úgy kívánják. Gondolatmenetéhez hozzátehetjük: a gazdasági rend változásai éppen úgy hatnak a családi-rokoni kötelékekre, mint a politikai rendé.

Kiskanizsán a múlt évezred végén szemmel láthatóan immár egy új korszak politikai-gazdasági rendje a mérvadó: egy olyan korszaké, amelyben többé nem a mezőgazdasági kistermelés határozza meg az emberek mindennapjait, s így a családok és háztartások szerkezetének alakulását sem; s amely nem adja meg az embereknek azt a biztonságot, hogy nélkülözhetnék rokonaik-családtagjaik segítségét.

⁸³³ Vö. *A családok modernizációja* című fejezet. DUBY (1953) idézi ARIÈS (1987. 232.).

KONKLÚZIÓ

Polgárosodás: lehetőségek és alkalmazkodás. A mezőgazdasági családi kisüzem mint eszköz egy polgáribb életstílus megvalósításában

Elérkeztem dolgozatom befejezéséhez, amikor meg kell vonnom a mérleget: hogyan is „működik” a történelem kis léptékben, mit jelent a polgárosodás Kiskanizsán, és mennyire voltak hatással a kiskanizsai családokra a hivatalos és a helyi politika, a gazdasági folyamatok, a kultúra és művelődés területén bekövetkező változások.

A legfontosabb tanulság talán az, amit ezen esettanulmány után meg lehet foglalmazni, hogy az emberek elképzelése, ideáljai és a valóság néha valóban nagyon távol esnek egymástól, s a tényleges mentalitás, életfelfogás nem minden esetben fogható meg határozottan és világosan a magatartási formákban, a gazdasági cselekvési módokban, főleg, ha a gazdaságot csak egyetlen szektorra, a mezőgazdaságra szorítkozva vizsgáljuk.

A másik tanulság pedig az, hogy polgárosodás és család csak akkor ellentétei egymásnak, ha a polgárosodást redukáljuk arra az individualista felfogásra, amely az egyén érdekeit mindig és mindenkor előtérbe helyezi egy szűkebb közösségénél, a családjáénál és rokonságáénál.

Ha megegyezhetünk abban, hogy a polgárosodás nemcsak a gazdasági mentalításra vonatkoztatható, hanem a szélesebb társadalomhoz való viszonyulás módjára, a kultúrához és a műveltséghez való hozzáállás kérdéseire (beleértve ebbe a magaskultúrát éppúgy, mint a tömegkultúrát), az életmódra, az értékrendre, az egyéni képességek és teljesítmény elismertetésének lehetőségére, akkor azt mondhatjuk, Kiskanizsa közössége korán eljegyezte magát a polgárosodással. Hogy mikor, annak pontos idejét a források hiányosságai miatt egyelőre nehéz megmondani. Azt azonban talán nagyobb kockázat nélkül feltételezhetjük, hogy

Kiskanizsa már a 19. század elején sem volt olyan, mint egy átlagos jobbágyfalu a maga rendi viszonyaival. Ugyan földesúri függés alatt állt, mégis lakosai között voltak városi polgárjoggal rendelkezők, akik élhettek politikai jogaikkal. Másrészt pedig az olyan földművelésen kívüli egyéb tevékenységek, amelyek mellékkeresethez juttatták őket, mint a távolsági kereskedelem és fuvarozás, korán kitágították világuk határait, és nem csak földrajzi értelemben. A 19. század második harmadától, mint láttuk, egyre több kiskanizsai „pógár” számára vált értékke az iskola által közvetített műveltség, egyre inkább törekedtek arra, hogy megismerjék a szélesebb társadalom ügyeit, és részt vegyenek abban.

A helyi lehetőségek szűkössége hamar megértette velük azt is, hogy a mezőgazdaság nem képes eltartani a közösség összes tagját, ezért a keresőképes személyek több mint egyharmadának egyéb foglalkozás után kellett néznie: a jómódú gazdák értelmiségi pályák felé irányították fiaikat, a kevésbé jómódúak szakmát adtak a kezükbe, s sokan voltak olyanok is, akik már a századforduló táján szakképzetlen vagy betanított segédmunkát végeztek a gyárakban vagy állami vállalatoknál. S hozzátehetjük, a mezőgazdaságból való elvándorlás csak azért nem volt ennél az aránynál lényegesen nagyobb, mert a többi gazdasági szektor nem tudta felszívni a felesleges munkaerőt.

A korábbi paraszti életforma és értékrend tehát már letűnőben volt, a saját birtokon való önálló gazdálkodás lehetősége kevesek kiváltsága maradt. Az életcélok és értékrendek heterogenitása semmiképpen nem támasztja alá ebben az időszakban egy egységes paraszti közösség meglétét. Emiatt joggal feltételezhetjük, hogy a gazdálkodásban fellelhető családcentrikusság, családi logika hiába hasonlít egy korábbi korszak kisüzem típusának működési elveire, egyáltalán nem tekinthető a parasztosság bizonyítékának. Ráadásul ez a gazdasági mentalitásbeli hasonlóság a legtöbb esetben valóban felszínes, hiszen ebben az időszakban – a kisüzemek lehetőségein belül, de még azon túl is – észrevehető törekvések jelennek meg a családi munkaerő kiváltására alkalmas technikai fejlesztésre, a kockázatvállalásra. Ugyan még mindig megfigyelhető a háztartás és az üzem szoros összefonódása, a családi munkaerő maximális kihasználása a legnagyobb gazdaságokban is, ám a fogyasztásban egyre inkább városi mintákat kezdenek követni, míg eljutnak odáig, hogy az egész munkához való viszony, az életforma is változásnak indul, s az életminőséget, a testi kényelmet egyre fontosabbnak tartják azok, akik anyagilag is megengedhetik maguknak (lásd például a nyári üdülést). Mindent összevetve úgy vélem, hogy a két világháború közötti időszakban nem elsősorban a gazdák mentalitásán múlt, ha a mezőgazdaságban nem fejeződött be sikerrel a polgárosodás, hanem elsősorban a kedvezőtlen birtokelosztáson és az ipar fejletlenségén. Azon, hogy a legnagyobb gazdák is csupán 50 hold alatti (de inkább csak 15-30 holdas) birtokkal rendelkeztek; hogy a legtöbb kistermelő folyamatos tűkehiánnyal küzdött; hogy a mezőgazdaságból jóval több ember volt

kénytelen megélni, mint amennyinek biztos kenyeret nyújthatott – mivel az ipar nem tudta őket foglalkoztatni –, s ez gyakorlatilag elvitte azt a tőketöbbletet, amelyet technikai fejlesztésre lehetett volna fordítani.

Mindezekkel együtt Kiskanizsa a környező falvakhoz képest még mindig szencsés helyzetben volt, amiért az intenzív ágazatok termékeinek, a zöldségféléknek, gyümölcsöknek, virágnak, bornak és szőlőnek helyben vagy a távolabbi nagyvárosokban megtalálta a felvevőpiacot. Ám ez gyakorlatilag arra volt elég, hogy lakóinak nagyobbik részét ebben a pár évtizedben megkímélte az elvándorlás, a nagyarányú munkamigráció, valamint a radikális születéskorlátozás, az egykezés kényszerétől, és – mint tudjuk – a korabeli Magyarországon ez nem is volt kevés. Az önkíméletet nem ismerő, végkimerülésig folytatott munka, a folytonos készenlét, a piaci lehetőségek állhatatos felkutatása, a több lábbon állás stratégiájának alkalmazása tette ezt lehetővé. Itt a Csajanov-féle, a munkát illető „elviselhetőségi küszöb” olyan magasra tétetett a sáskák által, amit aligha lehetett volna tovább emelni.

A kollektivizáció egyetlen „kardcsapással” oldotta meg a mezőgazdasági túlnépesedés kérdését, s teremtette meg a nagyüzemi, extenzív gazdálkodás feltételeit, amelynek hamarosan éppen a munkaerőhiány vált a legsúlyosabb problémájává. Az intenzív ágazatokkal is hiába kísérletezett a termelőszoövetkezet, mert hamarosan kiderült, hogy a sáska kertészetet valóban csak a „szubjektív hajtóerő” működteti, amit kizárólag a család érdekében hajlandóak alkalmazni, a közösért nem. A megmaradt, extenzív ágazataitól megfosztott kisüzemeikben azonban ugyanazzal a lendülettel termeltek tovább, egy pillanatnyi megtorpanás nélkül. Kiskanizsán nem lehet arról beszélni, hogy a vállalkozószellemük kibontakoztatásának lehetőségére váró egyének a Szelényi által feltételezett „parkoló pályán” várták volna ki a kedvező lehetőséget a vállalkozásuk beindításához. Arról sem igen lehet szó, hogy kizárólag a volt „jogzadák” keresték az anyagi gyarapodás lehetőségét a mezőgazdasági kistermelésben – függetlenül attól, hogy az a szó szoros értelmében háztájinak minősülő kertben és szőlőben zajlott-e vagy sem. Az intenzív termelés sajátosságaiból kifolyólag ezúttal már nem a föld nagysága döntött abban, hogy ki vág bele a fóliázó kertészkedésbe, hanem az, hogy ki rendelkezik a másik két tőkeformával: elegendő befektethető munkaerővel és pénztőkével. Ez utóbbi azonban kisebb jelentőséggel rendelkezett, mint az előbbi, miután az 1950-1960-as évektől szinte minden családban volt kereső családtag, akinek a fizetéséből kigazdálkodhatták az új technikai berendezések árát. A kistermelőknek csak egy része vágott bele tehát a nagybani fóliázásba, s rajtuk kívül még sok család foglalkozott és foglalkozik kisebb munkaerő-befektetést és kevésbé bonyolult munkaszervezést igénylő ágazatokkal (például árvácskázással), valamint a legutóbbi időkig – kevés kivétellel – önellátásra termeléssel.

Az 1970-1980-as években a fogyasztási szokások, a konzervipar fejlődése, a növekvő fizetőképes kereslet miatt igen jó üzletnek bizonyult a kertészkedés. A sáskák mégsem lettek a szó klasszikus értelmében agrárvállalkozók. Részből azért nem, mert nem tekintették a mezőgazdasági kistermelést perspektivikus lehetőségnek; minden újabb generáció, amely belevágott, következetesen átmeneti jelenségnek gondolta, ami hamarosan véget ér majd. Ennek lehet oka egyrészt a mezőgazdaságból való alapvető kiábrándultság, amely a kollektivizációt követően teljesen érthető, és amely arra készítette a fiatalabb generációkat, hogy más területeken biztosítsák jövőjüket. Másrészt a kertészkedés egyéb tevékenységekhez képest valóban nem kecsegtetett jelentős órabérekkel, s egyetlen előnye az volt, hogy a töredék munkaidőket, valamint a nyugdíjasok, háztartásbeli asszonyok munkaidejét és -erejét ki tudták használni a segítségével. Harmadrészt, ha a család teljes jövedelmének adott esetben nagyobb részét biztosította is a kistermelés, a piaci konjunkturális hullámvész és az időjárás bizonytalanság, a folyamatos készlet és a megfeszített munka egyáltalán nem tette vonzóvá ezt a tevékenységet annak a fiatalnak a szemében, aki megtapasztalta, hogy kényelmesebb körülmények között más tevékenységekkel is lehet pénzt keresni. A kis alapterületű kertekben, nem túl nagyszámú föliában termelni pedig úgy érte/éri meg elsősorban, ha a költségeket nem növeli tovább jelentősen a bérmunkaerő ára. Ilyen módon érthető, hogy azon családok közül, amelyek nem hosszú távra terveztek a kertészkedéssel kapcsolatban, nem mindegyik kívánt drága fűtő- és öntözőberendezésekbe nagy összegeket investálni. Márpedig – mint azt fentebb láttuk – ezek nélkül nem kelhettek versenyre a piacot uraló alföldi nagy kertészetekkel, bár ezt a kedvezőtlenebb éghajlati feltételek miatt, valamint az alacsonyabb termelési volumenből kifolyólag talán az egész őszi és téli időszakban való fűtéssel együtt sem tudták volna megtenni.

A kiskanizsai föliázó kertészkedés és értékesítés így tulajdonképpen mindehettől a háztartásra épült, a háztartás kiszolgálását célozta mind az önellátásra termelésével, mind a család pénzbevételeinek maximalizálásával: klasszikus példaként a csajanovi munka-fogyasztás egyensúlya szerint működő családi gazdaságoknak. A kollektivizációt követően eleinte a térsztagok pusztá megélhetését biztosította az igen alacsony, a teljesített munkaegységek arányában fizetett részesedésük mellett (helyett), valamint az ipari keresetek kiegészítésére szolgált. Hamarosan azonban a „polgári” jólét forrásává vált, amely lehetővé tette a család életkörülményeinek javítását, civilizációs javak beszerzését, a fogyasztási szint tartós megemelését. Első pillantásra tehát úgy tűnik, hogy – Kovách terminusaival élve – a kertészet Kiskanizsán egyszerűen az anyagi státusz megőrzését és emelését, a középrétegesedést szolgálta, s nem a vállalkozóvá válást.

Kétségtelen, hogy innentől kezdve szabályos presztízsverseny alakult ki Kiskanizsán is a legjobban menő kertészek közt, ám ez – a közösségi értékrendnek

(amely inkább már a tömegkommunikáció által közvetített fogyasztói társadalom értékrendje) való megfelelési vágy – sem terelte el a figyelmet arról, hogy a nagy bevételek okosabban is szolgálhatják a család jólétét: méghozzá nagy értékű ingatlanbefektetésekkel. A saját ház bővítése, emeletesre építése után a fiataloknak lakást vettek a városban, nyaralót a felkapott és nagy forgalmú üdülőhelyeken – kihasználtak tehát minden olyan befektetési formát, amelyet a korabeli törvényi szabályozások lehetővé tettek. És ez az investíciós formáknak csak egyik fajtája volt, mert mint azt korábban láttuk, mindezek mellett igen sokat áldoztak gyermekeik szakmai karrierjének elindítására és kulturális tőkájük gyarapítására. Ha tehát ezek után tesszük fel a kérdést, vajon milyen mértékben beszélhetünk polgárosodásról Kiskanizsán, és ebben milyen szerepet játszik a mezőgazdasági kistermelés, akkor azt kell válaszolnunk rá, hogy a kertészkedés, a kistermelés nem végcél a polgárosodás folyamatában, csupán *eszköz*. Ennek jövedelme kínálja az ugródeszkat a kiskanizsaiak számára egy magasabb színvonalú élet, az egyéni érvényesülés, a szélesebb társadalomba való jobb beilleszkedés lehetősége felé. Ily módon, ha nem is mondhatjuk el azt, hogy a mezőgazdasági kisüzemek teljesen és tökéletesen polgárosodottak volnának, amennyiben nem alkotnak szabályos agrárvállalkozást, azért üzemeltetőiktől, akik képesek voltak tőkét – gazdaságit és kulturálist egyaránt – kovácsolni a segítségükkel, mégsem vitathatjuk el a „polgár” jelzőt, és gondolkodásmódjukat sem tarthatjuk a legkevésbé sem parasztinak, sem pedig irracionálisnak. Leszögezhetjük azt, hogy adott körülmények között a bérmunkaerőt alkalmazó, jelentős technikai fejlesztéseket kívánó agrárvállalkozások létrehozása sokkal kevésbé hatékony módon szolgálta volna a sáskák elképzeléseinek megvalósítását. Ezek az elképzelések pedig nem egyszerűen egy kényelmesebb életvitelre és magasabb fogyasztási színvonalra szorítkoztak, hanem egy függetlenebb, az önmegvalósítást jobban szolgáló élet megteremtését célozták meg, s ezt adott esetben egy, a mezőgazdaságon kívüli vállalkozással, tőkebefektetéssel vagy szakmai karrierrel jobban el tudták érni.

Nem mindenkinek sikerült ez a „kiugrási kísérlet”, nem minden kiskanizsai tudta a megfelelő időben konvertálni a mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelmeit úgy, hogy teljesen ki tudott lépni a mezőgazdaságból. Az 1970-80-as évekbeli konjunktúra lecsengése után az ezredfordulóra egyre többen lettek azok, akik főállásban, de kényszerűségből, egyéb munkalehetőség híján foglalkoztak/foglalkoznak a kertészettel vagy egyéb agrárágazattal. Ennek a kistermelésnek az 1990-es évek elejétől-közepétől egyre inkább az önfoglalkoztatás a célja, az egyetlen mentsvár biztosítása a munkanélküliséggel szemben. Ha eddig nem érte meg igazán sok pénzt investálni a termelésbe, most már komoly egzisztenciális problémák elé állíthatja a családot egy nagyobb összegű tőkebefektetés. Ráadásul a keresletcsökkenés következtében, valamint a termelés költségeinek emelkedése miatt a megtérülés egyre alacsonyabb fokú, s a kistermelők, akár akarják, akár

nem, bevételeik kiegyensúlyozásának érdekében is kénytelenek egyre szélesebb termékskálában gondolkodni. A piaci viszonyok bizonytalansága, a munkaerő személyi költségeinek növekedése és a termelés drágulása miatt a vállalkozások működtetése sokkal nehezebbé vált a mezőgazdaságban a piacgazdaságra való áttérés óta, mint valaha. A mezőgazdaság manapság azoknak igazán „jó üzlet”, akik biztos piaccal rendelkező termékeket tudnak előállítani, amelynek árába a magasabb termelési költségeket is be tudják építeni. A termelők nagy része azonban nincs ebben a helyzetben, ezért a tőkehiány mellett talán nem is annyira a vállalkozás iránti ellenérzés jelenti a legnagyobb akadályát annak, hogy az emberek nagy része a kapitalista logika szerint működő üzemet hozzon létre a visszaosztott térszöfölkeden,⁸³⁴ hanem hogy pontosan látják lehetőségeiket és a hátrányokat, azt az árat, amit fizetniük kell az önállósodásért a mezőgazdaságban.

Többek között ennek is köszönhető, hogy Kiskanizsán a kertészetben kívül szintén minimális azoknak a száma, akik visszatértek egy extenzívebb jellegű gabonatermeléshez vagy istállózó nagyállattenyésztéshez. Ezeknek az ágazatoknak a tőkeigénye még sokkal nagyobb, mint a kertészkedésnek, és sokkal inkább rászorulnak az állam támogatására, hogy egy életképes gazdaságot tudjanak létrehozni, valamint annak termékeit megfelelő áron tudják értékesíteni. E családi kisgazdaságok első pillantásra szintén csak egy farmergazdaság vagy egy agrárvállalkozás kezdeményeinek tűnnek, pedig létrehozásuk az 1990-es évek elején tulajdonosaiktól talán még nagyobb egyéni kezdeményezőkézséget követelt meg, mint a kertészeteké.

Mindent összevetve azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaság polgárosodása, a termelők agrárvállalkozóvá válása nem kizárólag a gondolkodásmódon múlik. A sáskák mindig híresek voltak arról, hogy a legjobban alkalmazkodtak a piaci viszonyokhoz, hogy a legtöbbet tudták kihozni az adott körülményekből gazdaságilag. A helybeli mezőgazdaság sikere valóban nemcsak rajtuk áll, hanem azon, hogy milyen az egész mezőgazdasági szféra helyzete az országon belül – tehát makrotényezőkön is múlik.

Ezzel nem azt állítom, hogy az emberek mentalitása egyáltalán nem változott, hiszen a legtöbben hozzászoktak a rendszerváltásig eltelt 30-40 évben, sőt már korábban is az alkalmazotti léthez, a havi fix fizetéshez. Ezt a kényelmet és biztonságot, amit sok családban a kertészkedés csak fokozott és optimális módon kiegészített, földig rombolta a rendszerváltás után bekövetkező kiszámíthatatlan társadalmi és gazdasági helyzet. Érthető, ha azok számára, akik elveszítették a munkájukat, a legmélyebb frusztrációt e biztonságérzet elvesztése jelentette. Korábban kockázat

⁸³⁴ Módos Gyula úgy véli, a kárpótlási és reprivatizációs földek kiosztása után az új tulajdonosok többsége nem tud mit kezdeni vagyonával, és ennek csak egyik oka a tőkehiány. A nyomósabb ok szerinte az, hogy szívesebben maradnának alkalmazott munkavállalók. Módos Gy. 1995. 23–30.

nélkül termelhetek szép haszon reményében, s most eltűnt a „védőháló” alóluk. Mindez úgy, hogy a „munka–fogyasztás egyensúly” tekintetében is komoly viszszalépést kellett megélniük: sok esetben ugyanannyi vagy még több munkával sem értek el olyan életszínvonalat, mint ami korábban természetes volt. Nem is annyira a kényszerű önállóság és függetlenség volt zavaró számukra, mint inkább a biztató jövőkép hiánya, a támasznélküliség, az önmagukra utaltság, amit pedig valamikor a családjuk a kollektivizálás előtt nap mint nap átélt. Kivéve, hogy akkor még talán sokkal jobban bíztak saját erejükben...

A kispolgári-fogyasztói életideál ütközik a valósággal, amelyben – akár kényszerűségből, akár nem – ezek a termelők folyamatosan vizsgáznak vállalkozószellemből és rugalmasságból. S eközben hiába szeretnék, nem tudják nélkülözni a családi munkaerőbázist és rokoni összefogást. Ellentmondások mindenütt: a mentalitás és a praxis, az ideák és a valóság szintjén. *Alkalmazkodó polgárosodás*: a korlátozott lehetőségek között gyakran olyan eszközöket is alkalmazni kell a vágyak és célok eléréséhez, amely a polgárosodás klasszikus szabályai szerint egyáltalán nem minősülnek „polgárinak”. Így fordulhat elő, hogy a család is mint a társadalom alapintézménye gazdasági téren jóval nagyobb szereppel bír az egyén életében, mint az a nyugati társadalmakban megszokott.

*

Láttuk azt, hogy bizonyos, a családot mint intézményt érintő változások már jóval a szocialista korszak előtt elindultak, s ezért a családok nagyobbik fele számára az új történelmi helyzet nem hozott olyan éles váltást, mint az első pillantásra feltételezhető lett volna.

A régi, patriarchális berendezkedésű családnak alig találni még emlékét is. Ha valaha volt ilyen egyáltalán Kiskanisán, akkor az nagyon korán, a kapitalista piacgazdaságba való bekapcsolódáskor és a polgári jogrend életbelépésével megszűnhetett. A nemek közötti viszony ilyen módon hamar kiegyenlítődőtt, pontosabban a társadalomban a hatalom, a jogok és kötelességek elosztása ettől az időtől kezdve nem elsősorban a nemi szerepek mentén történt, hanem a társadalmi presztízis alapját jelentő föld- és pénzvagyon, valamint a gazdasági-piaci szerepvállalás alapján. Amikor a nők „megtalálták” a maguk számára azt az üzemágot és foglalkozást, amelyben ők is komoly teljesítményeket mutathattak fel, már nem csak az örökölt vagyon alapján tehettek szert tekintélyre, szerezhettek megfelelő súlyt és befolyást a családot érintő döntésekben. Innentől kezdve átérzhettek azt, hogy saját erejükből is képesek valamit elérni, egyedül is meg tudnak „a jég hátán is élni”. A házastársak közötti viszony és a családon belüli pozíciók megszerzése egyre inkább két egymáshoz illő vagy nem illő személyiség kérdésévé vált, s nem elsősorban társadalmilag és kulturálisan „eleve elrendelt”

alá-főlé rendeltségi viszony kérdésévé, ahol a nemi szerepek szigorúan és megváltoztathatatlanul jelölik ki az egyén helyét a hierarchiában.

A nők emancipációja paradox módon itt pontosan a hagyományos női szerepnek köszönhető: a kertészkedés és a kofázkodás természetesen tartozik hozzá a háziasszonyi/gazdasszonyi szerepkörhöz, amiből aztán a nagykereskedői foglalkozás is kinőtt. Azt lehet mondani, hogy a nők függetlenedésének kiskanizsai „diskurzusa” (s talán azt is mondhatjuk, hogy ez a magyarországi rurális társadalmakra általában érvényes) nem egyezik a feminista mozgalmak diskurzusával: nem a teljes egyenlőségről, hanem a *hasonló mértékű gazdasági szerepvállalásról* szól, ami egyben egyfajta komplementaritást jelent a nemek közötti munkamegosztásban. Erre alapul a kiskanizsai asszonyok öntudata, mi több, a „sáskaság” egész ethosza, amely tulajdonképpen az általuk végzett kertészkedésnek-piacozásnak köszönhetően alakult ki. Hiszen a kiskanizsai családi gazdaságok egyik nagyon fontos üzemágának termékei számára az asszonyok találták meg a felleveőpiacot, ebben a tekintetben ők kapcsolták be Kiskanizsát a nemzetközi és a regionális piac vérkeringésébe. A nagykereskedelemben egyébként valóban megfigyelhető a tradicionális szerepmegosztás nyoma az 1920-1930-as években is: míg jobbra a férfiak által megtermelt árut férfiak vásárolták fel (bor, gabona, nagyállatok), addig a női kereskedőkhöz inkább a kertészeti termékek és a baromfi „tartoztak”. Ez a megosztottság azonban már ekkortájt oldódni látszott. Mihál Rozi például a zöldség mellett elkezdett sertésfelvásárlással is foglalkozni, míg a címjegyzékek szerint volt egy férfi tojásfelvásárló is a baromfikofákon kívül. A szállítás motorizálásával aztán a zöldség- és virág-nagykereskedői tevékenységbe is egyre jobban bekapcsolódtak a férfiak.

A családi gazdálkodásból kifolyólag, amelynek a bevételeire a kiskanizsai családok nagy (bár egyre fogyatkozó) része az egész évszázad folyamán támaszkodik, mindkét nem értékrendje továbbra is meglehetősen *családcentrikus* maradt. A norma szerint az egyéni képességek kibontakoztatása egyikőjük esetében sem mehet a családi élet és a családi érdekek rovására, mindamelllett, hogy a férfiak külső munkavállalását jóval korábban elfogadták, közösségi szerepvállalását pedig máig természetesebbnek gondolják.

Érdemes még egy fontos tényezőt kiemelnünk, amely a családok integritásának viszonylagos megőrzéséhez és a nemi szerepek kiegyensúlyozottságához hozzájárult: azt, hogy az 1950-1960-as évektől a helybeli ipar a munkát kereső, mezőgazdaságból kilépő kiskanizsai férfiak nagy részét foglalkoztatni tudta, ott-honi jelenlétük folyamatos volt, ezért nem alakulhatott ki az a jelenség, mint amit a szakirodalomban erre a korszakra vonatkozóan matriarchátusnak szoktak titulálni. A családi élet minden történelmi zökkenő ellenére a régi kerékvágásban haladt tovább, annyi különbséggel, hogy immár a keresőképes férfiak nagyobb része külső munkahelyen vállalt állást, de szabadidejében továbbra is foglalko-

zott a családi kisüzem megmaradt részein szőlőtermesztéssel, borelőállítással, állattenyésztéssel.

A vizsgált időszakban talán a legkésőbbi, korszakos jelentőségű váltás a családdal kapcsolatban az, hogy a szülőknek a házas gyermekeik felett gyakorolt hatalma lecsökkent. A „gerontokrata” családban, mint láttuk, akár az asszony, akár az „ember” volt a vezető személyiség, a fiatalok addig az idősebbek irányítása alatt maradtak, amíg azoktól függött megélhetésük. Ennek a hatalomnak az alapját a vagyon birtoklása, valamint a nagyobb termelési tapasztalat adta. A fiatalok a tapasztalat megszerzésével kiérdemelték a birtok irányításának jogát is, amelyhez a szülők nem ragaszkodtak életük legvégéig, hanem – ha megtehették – egyre korábbi időpontban bocsátották gyermekeik rendelkezésére leendő örökrészüket, amelyen önállóan gazdálkodhattak. A házas gyermekek viszonylag fiatal korban való önállósodásának jelenségét nem a családi birtokoknak a kollektivizáláskor történt elvesztése idézte elő, annál jóval korábban megtörtént. Miért adták át a szülők önként ezeket a birtoktesteket már a két világháború között? Miért nem ragaszkodtak a teljhatalomhoz, amit gyermekeik felett gyakorolhattak? Erre gazdasági indok nincsen. Hiszen miért volna észszerűbb három holdon egy tehénnel gazdálkodni, mint megmaradni az após háztartásában, részt venni az ő gazdaságának munkálataiban, hatékonyabban termelni egy nagyobb birtokon, amely így biztosabban eltartana négy felnőttet és három-négy gyermeket is? Az egyetlen magyarázat az lehet, hogy mind a két fél, a szülő és házas gyermeke is a független életvitelt tartja szerencsésebb megoldásnak, számukra a norma a kiscsaládi együttélés. Miért alakult ez így? Volt-e ez valaha másként? Megfelelő források híján erre nem tudunk biztos választ adni, csupán sejthetjük az 1773 és 1847 között Kiskanizsán felvett községenkénti adóösszeírások alapján,⁸³⁵ hogy a 16 éven felüli gyermekek kis száma (maximum 1-1 ilyen gyermeket jegyeztek be ebbe a rovatba) semmiképpen nem utalhat a kettő vagy több családmagos együttélés elterjedtségére.

A kutatás kezdetén azt gondoltam, hogy a 20. század elején és a 20. század második felében megfigyelhető „törzscsaládi” együttélésnek gyökeresen eltérő tartalma kell, hogy legyen. Végkövetkeztetésként azonban azt vonhatjuk le, hogy a szocialista érában egy, már jól bevált „együtt-mégis-külön-élési” szerveződés, a kiscsaládok közötti gazdasági kooperáció működött tovább, és tette lehetővé azt, hogy a családok fennmaradhassanak és fejlődhessenek anyagilag – és ezt a laza együttműködést vonták szükség szerint szorosabbra a bizonytalanná váló gazdasági helyzetben. Emiatt arra kell következtetnünk, hogy önmagában ez a szerveződési forma *nem egyes történeti-politikai korszakokhoz köthető*, hanem sokkal inkább a gazdasági-társadalmi feltételek sajátosságaihoz és a mindennapi élet-

⁸³⁵ NML ZML Conscriptioes dicales, Kiskanizsa IV. 9b. 252., 253., 254. doboz (1800–1842). Az összeírások 1834-től magyar nyelvűek.

körülményekhez. Egyrészt a családi munkaerőn alapuló kistermelés tényéhez; másrészt a családi szolidaritás egyéb, nem anyagi jellegű vonatkozásaihoz, mint amilyen a kisgyermek és az öregek gondozása; harmadrészt azoknak a gazdasági lehetőségeknek a hiányához, amely sokáig nem teszi lehetővé a kiscsaládok önálló életvitelét és a család gondozási feladatainak egyéb intézményekre való átruházását, sem pedig a családi örökségről való lemondást az önálló egzisztencia kiépítéséhez. Szemmel láthatóan ez az organizációs forma az, amely legrugalmasabban és leghatékonyabban képes alkalmazkodni mindenfajta változáshoz úgy, hogy megóvja az egyes családtagok érdekeit, és egyben adott körülmények között a lehető legnagyobb személyes függetlenséget biztosítsa számukra. A kiskanizsai családok életében tehát a *kontinuitást* – vagy ha úgy tetszik, „*hosszú időtartamú meghatározottságot*” – leginkább ez jelenti: a *nukleáris családszerkezet mint ideálisnak tekintett forma*, és emellett, paradox módon, e *kiscsaládok szoros együttműködése*, akár egy fedél alatt vagy egy háztartásban élése is a mindennapok során.

Kiskanizsa példája a felszínes első benyomás ellenére Duby többször is idézett véleményét támasztja alá, miszerint az ember – legalábbis az európai ember – mindig keresi az önállóságot, s a kooperációval együttjáró kötöttséget anynyiban és addig hajlandó elviselni, amennyiben az létfeltételei biztosításához feltétlenül szükséges. Kiskanizsán is a piacra termelés a rugalmasságot, vállalkozó szellemet, az önálló és gyors döntés képességét, a talpraesettséget és nyitottságot, a kockázatvállalás hajlandóságát követelte meg az egyéntől, legyen akár nő, akár férfi – miközben a gépesítettség és gépesíthetőség alacsony foka, valamint a bér-munkaerő igénybevételének korlátozott lehetőségei természetesen létszükségletté tették a szoros kiscsaládi kooperációt. A kistermelés a független szellemű és önálló életvitelre vágyó nukleáris családok szempontjából a szocialista korszakban is igen nagy összetartó erőként működött, mert ez teremtette meg a lehetőségét annak, hogy a részt vevő családok anyagilag prosperáljanak.

Hogyan fér meg egymással a függetlenségvágy és a szoros együttműködés? A kooperációban részt vevő felek közül ki az, akinek fel kell adnia a szabadságát?

Kiskanizsán – és feltehetően a magyar nyelvterület nagyobb részén – a 20. században az Augustins által megállapított *rokonsági legitimitási elv*, a közeli vérrokonok közti egyenlőség és szolidaritás alapszabálya⁸³⁶ a családok többsége esetében erősebbnek bizonyult mindenféle olyan racionális gazdasági és társadalmi megfontolásnál, amely egy működő kisüzem életképességét előbbre helyezte volna a családban felnövekvő utódnemzedék érdekeinél, vagyis a család biológiai reprodukciójának minél hatékonyabb biztosításánál. Azaz a családi birtok mint önálló entitás folytonossága csak egészen kivételes esetekben kaphatott prioritást, de a többi testvér ekkor is jogosult volt hasonló értékű támogatásra, például

⁸³⁶ Vö. a *Örökösödési rendszerek Európában* című fejezetet, AUGUSTINS, G. (1989) elemelésének részletesebb bemutatásával.

iskoláztatásra. Világosan látszik, hogy a kiskanizsaiak azt vallották és vallják, hogy minden utód ugyanolyan jogokkal rendelkezik a társadalomban való érvényesülésre. A szülők ezért akár saját kényelmük és anyagi pozíciójuk feladásának árán is arra törekedtek, hogy valamennyi gyermeküket – legyen akár fiú, akár lány – egyformán indítsák útnak az életbe. Az egyén soha nem érvényesülhetett családjá többi tagjának háttérbe szorításával, nem tölthette be az egyetlen utód szerepét annak árán, hogy testvérei a társadalmi hierarchiában teljes lecsúszásra ítéltessenek. Kiskanizsán az örökösök számának tudatos minimalizálása is csak egészen későn történt meg, s akkor is ritka volt a szándékosan vállalt egyke: hiszen a rokoni szolidaritás mindenekelőtt az édestestvérek között jelenthet valódi kooperációt, amelynek lehetőségétől a szülők nem akarták gyermekeiket megfosztani.

A társadalmi státusnak érintetlenül való megőrzésére és átadására irányuló törekvések tehát nem az egyes potenciális örökösöknek a hagyatékából való kizárását eredményezték, hanem a családi összefogás maximális kiaknázásához vezettek annak érdekében, hogy segítségével a széttöredezett társadalmi-gazdasági státust újból és újból, minden generációban felépítsék minden egyes gyermek számára. Ez, mint láttuk, legelőször a szülőket terhelte kötelezettséggel, a „szerzés” vágya, a folyamatos hajtás, a megállást nem engedő munkatempó már a 20. század első felében is arról szólt, hogy az újabb és újabb megvásárolt földterületek, szőlőbirtokok „majd jók lesznek valamelyik gyerekeknek”.

Ez részben arra is magyarázatot adhat, hogy a gazdálkodás technikai modernizációjával szemben miért a vagyongyarapítást tartották elsődlegesnek. Itt érhető igazán tetten *a családi logikának a gazdaságra gyakorolt hatása*, természetesen azoknak az esetekben, akiknek módjuk is lett volna a technikai fejlesztésre, hiszen a legtöbb gazda, mint láttuk, csak igen jelentős rizikóval, családjá létbiztonságának kockáztatásával valósíthatta volna meg a modernizációt.

A kollektivizálással, ezzel a földrengésszerű gazdasági és társadalmi átrendeződéssel a fő átörökítési elvek nem változtak meg. Voltaképpen annyi történt, hogy újabb birtoktestek vásárlása helyett az – immár egy, maximum két ágazatra leszűkült – kisüzemi termelés bevételeit a szülők nem elsősorban a termelőeszközök gyarapítására használták, hanem másfajta anyagi javakba fektették be, magasabb szintű fogyasztási színvonal elérésére szánták, és a kulturális tőke gyarapítására áldozták – ugyanúgy gyermekeik érdekében, mint azt korábban tették. A lényeges különbség talán az előző korszakhoz képest az, hogy ezúttal már gyermekeik munkaerejét nem a termelésben használták fel, hanem arra biztatták őket, hogy kulturális tőkéjük gyarapítására koncentrálják energiáikat. Ilyen módon talán nem is a munkához való hozzáállásnak a továbbadása szenvedett törést, mint inkább a tényleges munkafolyamatok elsajátíttatása. Az új nemzedék másfajta szakismertekre tett szert, s a mezőgazdaságba csak végső szükség esetén tanult vissza.

A szülők önkizsákmányoló életmódja és gyermekeiknek nyújtott anyagi segítsége természetes módon az időskori gondozásban, törődésben nyeri el viszonzását. Ez ma is így van, a szülő és gyermekei közötti kapcsolatnak nem kell feltétlenül kiüresednie érzelmileg. Eredeti hipotézisem szerint a földbirtokok elvesztése és a szülők gyermekeikkel kapcsolatos aspirációinak a megváltozása eltávolította egymástól a két korosztályt, s ezt a kulturális és értékrendbeli távolságot, a kulturális átörökítés folyamatában támadt zavart az idősebb generáció a gyermekeinek átadott gazdasági tőkével igyekezett áthidalni, amelyet a kistermelés segítségével szerzett. Tehát a kertészkedésnek elvileg lett volna egy olyan pótlék szerepe, amely a szülő-gyermek kapcsolatban a gyermek érzelmeinek „megvásárlását” jelenti a szülő részéről. E felfogás azonban a kérdés túlzott leegyszerűsítéséhez vezetett volna. Az érzelmi harmónia megőrzését természetesen nagymértékben elősegítheti a hasonló kulturális tapasztalat, életfelfogás és értékrend, de ez utóbbiak messze nem feltételei az előbbinek. Nem csak arról, illetve nem feltétlenül arról van szó, hogy a szülők anyagiakkal pótolják az érzelmi támogatást, és azzal csikarják ki gyermekeik figyelmét. Egészen egyszerűen a szülő feladatköréhez tartozott és tartozik, hogy az összes gyermekét minden erejével támogassa saját társadalmi státusának reprodukciójában. Természetesen ez önmagában nem kiskanizsai jellegzetesség, az viszont, hogy ezt a kertészkedésnek és piacozásnak azzal a módszerével teszik, amely még a századforduló táján alakult ki, ha nem is példa nélküli, de mégis elég sajátos és egyedi megoldás.

Mindezek mellett, vizsgálódásaim során arra is rá kellett jönnöm, hogy egyáltalán nem lehet azt állítani, hogy a vizsgálat idején 60-80 éves nagyszülő korosztály és gyermekei között olyan nagy lett volna a kulturális tapasztalatok és a műveltség különbsége, hogy az mély és áthidalhatatlan szakadékot támasztott volna közöttük. Hiszen, mint azt láttuk, a műveltség megszerzéséhez és a kultúrához való hozzáállás már a századforduló táján jelentős változásokon ment keresztül, s részben ennek is köszönhetőek a gyermekek tanulással kapcsolatos ambíciói a későbbiek során. A szülők gyakran pár osztályos végzettséggel is példát mutatnak gyermekeiknek tudásszomjából és a világra való nyitottságból.⁸³⁷ Már a mai

⁸³⁷ Számptalan történetben előjött a sáskák nyitottsága és érdeklődése a világ iránt: egy kiskereskedő kofáról mesélték gyermekei, hogy valahányszor Pesten járt, mindig megnézett valamilyen nevezetességet, a legrégebbitől a legmodernebbig. Más azt emelte ki, hogy annak idején, az osztrák bevásárló turizmus rohamában sem feledkeztek el soha a kiskanizsaiak arról, hogy gyarapítsák műveltségüket, és mindig részt vettek a városnéző programokban, ha elmentek egy-egy szervezett útra. A vöröskeresztes kirándulások is mindig nagy népszerűségnek örvendtek. Az irodalmi műveltséggel kapcsolatban: egy asszony, aki csak másfél osztályt végezhetett az iskolában, még nyolcvan felé közeledve is rendszeresen olvasott; egy másik, aki kereskedelmi tanuló korában még nem tanulhatott Adyt, saját maga fedezte fel magának a költőt asszonykorában.

nagyszülők korosztálya, sőt, talán az ő szüleik is sokkal modernebb világgéppel és életszemlélettel rendelkeztek, mint azt előzetesen feltételeztem.

Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kiskanizsai társadalomnak azon része is gyorsan irányt tudott váltani a kollektivizáció után, amely addig nem volt rákényszerülve a mezőgazdaságon kívüli munkavégzésre. A gyermekeikkel kapcsolatos aspirációik is megfordultak már az 1950-es évektől kezdve, némelyik családban már korábban. Manapság a szülő és gyermeke közötti kapcsolatban a mentális távolságnál nagyobb gond a fizikai távolság, vagy adott esetben a személyes kapcsolatok megromlása valamilyen deviáns magatartás, esetleg a szülő és gyermeke közötti egyéb, pszichológiai jellegű diszharmónia miatt. Ezek a családi problémák azonban nem új keletűek, s minden esetben sokkal összetettebbek, mint hogy egyetlen kulturális képlettel le lehetne írni őket.

Az biztos, hogy a kistermelés megköveteli, hogy ezeken a problémákon túl lépjenek, s ha megoldást nem is nyújt a nézeteltérések rendezésére, de hosszú távon abban teszi érdekeltké a feleket, hogy fenntartsák a szoros együttműködést, ápolják „intim rokoni” kapcsolataikat: ez kiviláglott az általános iskolások családjairól felvett kérdőívekből is.

Úgy tűnik, hogy annak ellenére, hogy a 20. század valóban nagy változást hozott a családok külső körülményeiben, s ezek közül a családi birtokok megszűnése tűnt a legmeghatározóbbnak, ami a családokat illeti, mintha a „régí világ” és az „új világ” közötti legszélesebb „demarkációs vonal” mégsem a század közepén húzódná. A mostani nagyszülő generációnak már saját szülei is „újítók” voltak a családi túlélési stratégiák bevezetése terén, és újító szellemüknek nagyon nagy hasznát vették a rákövetkező generáció tagjai, akiknek a kollektivizálás okozta sokkal kellett szembenézniük. Margaret Mead szavaival élve, a tudás elsajátítását és átadását illetően a *szülő-gyermek kapcsolat* posztfiguratív jellegét már ezekben a generációkban is egyre inkább *kofiguratív*vá, illetve *prefiguratív*vá változtatja az állandóan változó történelmi-gazdasági szituációkhoz való alkalmazkodás, amelyet az adott kor fiatal felnőtt generációja nyilván rugalmasabb hozzáállással tud megtenni, mint a szülei-nagyszülei korosztálya. Ehhez képest a „kerekasztal” elhagyása, a technológiai újítások eltanulása, a családi kapcsolatok formalitásainak megváltozása kisebb jelentőségű mérföldköveknek tűnnek a családok életében.

Eddig csupán a családok belső viszonyaival, s azok kiterjesztéseként az „intim rokoni” viszonyokkal foglalkoztam behatóbban, mert ezt tűztem ki dolgozatom fő céljául. Azonban a helyi társadalom kérdései is megérdemelnek egy kis figyelmet, hiszen a családok életében igen nagy szerepet játszottak és játszanak egyéb rokoni, szomszédi, baráti kapcsolatok, amelyek az egyes ember és a családok számára a közösséget jelentik. Mennyire maradt összetartó ez a közösség? Mennyiben határozza meg a családok életét manapság?

Ebben a kérdésben a legszembevetőbb jelenség a rokonsági hálózat szűkülése és szerepének átértékelődése. Mindenekelőtt a rokonság számontartása egyre kisebb körre szorítkozik, és ebben a kérdésben, nagyjából az 1930-1940-es években született korosztály és utódaik között, jól látható különbségek alakultak ki. Az 1940-1950-es években annyira hirtelen következett be a váltás, hogy még a testvérek genealógiai ismeretei is jelentős mértékben különbözhetnek egymástól, amennyiben 8-10 év korkülönbség van közöttük. A két világháború között a szülők a mainál nagyobb gondot fordítottak a rokoni körnek gyermekükkel való megismertetésére,⁸³⁸ s gyakoribbak voltak azok az alkalmak is, amelyek a szélesebb rokonság találkozását szolgálták: téli estéken és vasárnap, a litánia után történő rendszeres látogatások, közösségi munkaalkalmak, mulatságok. A legszélesebb kört talán a felnőtt családtagok halálhíréről való értesítés fogta át: ekkor még a harmadik unokatestvérhez is elmentek közölni a szomorú eseményt.

Minek köszönhető a hirtelen váltás a rokonság számontartását illetően? Hiszen ha csak arról lenne szó, hogy funkciójában egyre kevésbé fontos a széles rokonsági kapcsolatok fenntartása, a törés sokkal kevésbé lenne látványos. A funkcióvesztés részben igaz is, hiszen a nagyobb méretű családi birtokokon végzett kölcsönös munkavégzés talán gyakrabban mozgósította a távolabbi rokoni kapcsolatokat, bár – mint azt láttuk – az ilyen jellegű kapcsolatok a mai kertészkedő családoknál sem elhanyagolhatóak. Ám a találkozások megritkulásának, a gyermekeknek átadott genealógiai tudás jelentőségvesztésének más okai is lehetnek. Magyarázható ez a jelenség az akkoriban kialakult politikai légkörrel, amely a családokat befelé fordulókká, bizalmatlanabbakká tette, s egyik napról a másikra a külső kapcsolataik redukálására kényszerítette. Másrészt azzal is, hogy a munkahelyi-baráti kapcsolatok egyre nagyobb hangsúlyt kaptak, s a politikai helyzet enyhülésével az emberek inkább ezek fenntartására koncentráltak, ezért a széles rokoni kör kapcsolatainak ápolására valóban kevesebb energiájuk maradt. Harmadrészt, ami csak betetőzte a rokoni kapcsolatok súlytalanodásának folyamatát, a tévés szokásának elterjedése, amely az esti és a vasárnapi látogatás szokásának megritkulását vagy egyenesen végét okozta. Így valóban csak az instrumentális, a mindennapi élet szintjén kézzel fogható hasznot hozó kapcsolatok ápolására maradt lehetőség, s egy-két kiemelten baráti jellegű, másodfokú rokoni kapcsolaton túl az összes többi a nagy családi ünnepek, lakodalmak, valamint

⁸³⁸ A genealógiai felvételekkor gyakori formulaként hangzott el az „azt is rokkonnak köllött mondanyi” mondat, amikor nem tudták egészen biztosan levezetni a rokonsági kapcsolatot. Ez a megjegyzés arra utal, hogy a szülők korán, egészen kicsi korban megtanították gyermekeiknek, kit kell „nénjének”, „bátyjának” szólítani. Klasszikus módszerként jelzésképpen megszorították a gyermek kezét, ha rokon jött szembe az utcán, ezzel adva tudtára, hogy köszönni kell neki. A szülők gyakran különböző ürüggyel el is küldték a gyermeket a rokonok házához, hogy ismerje meg őket.

a temetések alkalmaira korlátozódott. Azonban éppen a lakodalmak egyre népe-
sebb vendégserege irányítja rá a figyelmünket arra, hogy a rokoni kapcsolatháló
nem szűnt meg, csupán szerepe változott meg, s a többszörös segítségnyújtás
egyfajta egyszeri, a családalapításkor nyújtott kölcsönös „életkezdesi támogatás-
sá” minősült át az általános országos tendenciának megfelelően.

A másik fontos jelenség, amiről nem szabad elfeledkeznünk, az a házassági
endogámia feloldódása miatt a rokoni csoportok tagjainak földrajzilag egyre na-
gyobb körben való szétszóródásával kapcsolatos, ami szintén nem tett jót a napi
szintű kapcsolattartásnak. A kiterjedt, nagy presztízsű és tősgyökeres rokonság
ugyanakkor még mindig olyan társadalmi tőkét jelent, amely adott esetben bi-
zonyos mértékig gazdasági előnnyé, esetleg szimbolikus (akár politikai) tőkévé
váltható át, például a közösség életének irányítására, befolyásolására, érdekvé-
delmére alakult helyi szervezetekben.

Am beszélhetünk-e ugyanolyan közösségi életről, mint 60-70 évvel ezelőtt?
Van-e még közösség egyáltalán?⁸³⁹ Nehéz kérdések ezek, amelyek messze vezet-
nek jelen dolgozatom tárgyától. Ezért csupán annyit szeretnék ezzel kapcsolatban
leszögezni, hogy a hajdani közösség – dacára a rokoni kapcsolatok viszonylagos
működőképességének – már nem létezik, és ezt maguk a sáskák mondják ki.
A kiskanizsai lakosok közül egyre kevesebbnek van személyes kötődése a tele-
püléshez, s egyre többen tekintik csak kertvárosnak, alvóvárosnak, ahova a napi
munka után hazatérhetnek. Az egyéni értékrendek és életcélok heterogenitása töb-
bek között azt jelenti a közösség szempontjából, hogy egyre kevesebben vállalják
fel a „sáskaságot” – és nemcsak a betelepültek, hanem a helyben születettek közül
is, főleg a fiatalabb korosztályokban. A polgárosodás velejárójának tekintett indi-
vidualista szemlélet pontosan azt idézi elő, hogy a helyi társadalmat tagjai egyre
kevésbé tartják „vonatkoztatási csoportjuknak”, vagyis identitásukban már nem
lényeges elem az, hogy Kiskanizsán laknak. A közösség értékrendjével szembeni
emancipációról is beszélhetünk akár, amely egyben azt is jelenti, hogy az egyén
egyre kevésbé érdeklődik a helyi közösség iránt, s ez a szűk családi körbe való
bezárkózáshoz, egyfajta családi individualizmushoz vezet – miközben nyitottá
válík egyéb, saját maga által saját értékrendjének és érdeklődésének megfelelően
választott közösségek irányába.

A „sáska” értékrend, a „sáskaság”, amelyet akár a helyi polgárosodás metafo-
rájának is tekinthetünk, tulajdonképpen meghozta gyümölcsét, elérte célját: pol-
gárokká változtatta az itt lakókat; olyan polgárokká, akik elsősorban a szélesebb
társadalom tagjai, s csak másodsorban kiskanizsaiak. Márkus István „szegénypa-
rasztjaihoz” hasonlóan ők is fokozódó ütemben számolták fel önmagukat. Az ér-
vényesülés érdekében, mint láttuk, egyre többen hagyják el szülőhelyüket, amely

⁸³⁹ Ezt a kérdést igyekeztem megválaszolni bővebben egy későbbi tanulmányomban,
keresve a közösség válságának okait: MOLNÁR Á. 2008.

az itthon maradtak esélyeit tovább rontja a település hanyatlásának megállítása, régi arculatának megőrzésére. Sikerül-e életben tartani a „sáska” ethoszt, amely beteljesítette küldetését?⁸⁴⁰ Van-e olyan közös érdekük a kiskanizsai családoknak, amely összefogásra bírhatja őket? Létezik-e olyan gazdasági lehetőség, amely ismét maradásra bírhatja a felnövekvő generációt? Ezek azok a kérdések, amelyek e pillanatban létfontosságúak a kiskanizsaiak számára; ezeket a kérdéseket feszegetik azok az emberek, akik felismerték a jelenlegi helyzet sürgős orvoslásának szükségességét; s ezek azok a kérdések, amelyekkel kapcsolatban csak a jövő döntheti el, hogy az itt lakóknak sikerült-e megadni rájuk a helyes választ.

⁸⁴⁰ E szándékkal alakult meg az Együtt Kiskanizsáért Egyesület 1999-ben. Első célkitűzésük az volt, hogy a háborúban elesett kiskanizsai honvédek emlékére emlékművet állítsanak, s mivel ez éppen az ezredfordulón történt, milleneumi emlékműként tartják számon. Az egyesület által szervezett ünnepség keretei között a hősök vasárnapján, minden év májusának végén megkoszorúzzák (8. sz. kép).

FORRÁSOK

Levéltárak

- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
Alkotmány Mgtsz Nagykanizsa Iktatott iratok. XXX. 237.
Conscriptiones dicales, Kiskanizsa. IV. 9b. 252., 253., 254. doboz (1800, 1801, 1803–1806, 1809, 1811, 1814–1816, 1821–1823, 1826–1829, 1831, 1832–1838, 1840–1842.)
Kapornaki Járás, Főszolgabírói Vidék, Közigazgatási Iratok. IV. 264.
Kiskanizsa község iratai 1871–1880. V. 1521.
Megyei Törvényhatóságok Közgyűlési jegyzőkönyvek. IV. 402. 1936–1945.
Nagykanizsa város Árvaszékének iratai. V. 1514
Nagykanizsa város Képviselőtestületének iratai. V. 1511
Nagykanizsa város Polgármesterének iratai. V. 1513
Nagykanizsa város Rendőri büntetőbírájának iratai. V. 1518
Nagykanizsa város Tanácsának iratai. V. 1512
Zala vármegye Közigazgatási Bizottsága iratai. MNL ZML IV. 409.

Sajtó

- Dunántúli Társadalmi Közlöny*, 2. évfolyam, 41. szám, 1862. október 12.
Nagykanizsa, 1907. július 3.
Nagykanizsa, 1907. szeptember 11.
Nagykanizsa, 1907. október 1.
Zala-Somogyi Közlöny, 1863. október 20.
Zala-Somogyi Közlöny, 1869. 8. évfolyam, június 5.,
Zala-Somogyi Közlöny, 1870. 9. évfolyam, június 18.

Zala-Somogyi Közlöny, 1872. 11. évfolyam, november 3.

Zala-Somogyi Közlöny 12. évfolyam, 42. szám, 1873. május 25. 2. Hírek

Statisztikák

OMKSH (Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal)

- 1882 *Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet.* Budapest.
- 1882 *Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve. II. kötet.* Budapest.
- 1897 *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája.* Budapest.
- 1936 *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 99. köt.* Budapest.
- 1937 *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfa állománya az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények 100.* Budapest.
- 1937 *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935-ös évben II. birtoknagyságcsoportok szerint. Statisztikai Közlemények 102. kötet.* Budapest.
- 1938 *Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar statisztikai közlemények. Ú. S. 105. kötet.* Budapest.

KSH (Központi Statisztikai Hivatal)

- 1961 *Zala megye fontosabb statisztikai adatai. Mezőgazdasági statisztika, 1960.* Budapest.
- 1971 *Földterület. III. Községsoros adatok. Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970.* Budapest.
- 1976 *Növénytermelés. I–II. Községsoros adatok 1936–1962. Történeti statisztikai kötetek,* Budapest.
- 1984 *Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években.* Budapest.
- 1992 *1990. évi népszámlálás 22. Zala megye adatai.* Budapest.
- é. n. *Népesség, népmozgalom.* https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Utolsó letöltés: 2019.08.08)

KSH (Központi Statisztikai Hivatal) Zala Megyei Igazgatósága
1993 *Zala Megye statisztikai évkönyve 1992. Zalaegerszeg*

Kéziratok

A Kiskanizsára vonatkozó gyűjtések a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában

- ARNSTEIN Sándor: Játékok, dalszövegek. EA 3555
- BAJ Ágnes: Ló- és szarvasmarhanevek Kiskanizsáról és Palinból. EA 20232
- BANEKOVICS János: A naptári év szokásai és hiedelmei, játékok, kiszámolók, babonásságok. EA 1914
Kis-Kanizsa népe, a kiskanizsai nép énekei. EA 3559
- BÉRES János: Folklór. EA 882
- GÁBORJÁN Alice: A csizmadia-mesterségre vonatkozó adatok. 1966. EA 7931
- HULESCH Helga: A mezőgazdasági idénymunkások helyzete Nagykanizsa környékén a 2 világháború között. EA 16197
- K. NAGY László: Felelet a 3–4., 5., 6., 7., 8., 9. sz. kérdőívre. EA 173
Felelet a 10., 11., 12. sz. kérdőívre. EA 430
- KÁLOVITS Mária: Néprajzi felderítő kérdőívre adott válasz. 1954–1955. EA 9693
- KERECSENYI Edit: Népi építészeti gyűjtés. EA 12069
Népi építészeti gyűjtés. EA 12329
- KERTÉSZ József: Gúnyversek. 1902. EA 2296
Találós kérdések, dalok. EA 3644
- KIRÁLY Pál: Népszokás, csillaghordás. EA 3649
- KONSZA Samu: Dunántúli katona-népköltészet az 1911–1914-es évekből. EA 8732
- MARKÓ Imre Lehel: Karácsony Kiskanizsán. 1954. EA 9430
A kiskanizsai szőlőművelés és szókincse. 1954. EA 9431
Nevezetes napok étkezése Kiskanizsán. 1954. EA 9432
Kiskanizsai gyermekjátékok. 1952–1955. EA 9664
Kiskanizsai kalendárium. 1955. EA 10053
Boszorkányos dolgok Kiskanizsán. 1954–1955. EA 10129
- MÁRTON Júlia: Néprajzi felderítő kérdőívre feljegyzett válasz. EA 9694
- MUCZER Marianna: Kiskanizsai népszokások és hiedelmek. EA 19550
- NAGY Tiborné: Vegyes néprajzi gyűjtés (hímzés, faragómester). EA 18649
- Pécsi Zipernovszky Károly Honismereti Szakkör: Hagyományok, népszokások, babonák. EA 19284

PINTÉR István: Hiedelmek és babonák. EA 19172

PINTÉR-RÓZSÁS-GÁTI-HEGYI: Zalai és göcseji népmesék. EA 9549

PLANDER Julianna: A kiskanizsai szőlőművelés. EA 14556

A kiskanizsai szőlőművelés. EA 14330

SEBESTYÉN Gyula: Katonadal és szerelmi dal. EA 13098

SÖRLEI Zsuzsa: A kiskanizsai bábos munkája. EA 14069

SÖTÉT Éva: Felelet a felderítő kérdőívre. EA 4959

TÓTH Ferenc: Felelet a felderítő kérdőívre. EA 492

Vegyes néprajzi gyűjtés (szőlőművelés, gyümölcsstermesztés, hiedelmek).

EA 4922

VARGHA Ildikó: A nagykanizsai járás népi táplálkozása. EA 12912

IRODALOMJEGYZÉK

ANDORKA Rudolf

1975a Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században (Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban). *Ethnographia* LXXXVI. 2–4. sz. 340–367.

1975b Az ormánsági születéskorlátozás története. *Valóság* XVIII. 6. sz. 45–61.

1996 Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A Falu* 11. 4. sz. 7–17.

ANDORKA Rudolf – BALÁZS KOVÁCS Sándor

1984 A háztartás összetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). *Ethnographia* XCV. 2. sz. 177–241.

ANDORKA Rudolf – FARAGÓ Tamás

1984 Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartásszerkezet vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* XXVI. 3–4. sz. 402–437.

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás. *Tiszatáj* XXVII. 8. sz. 105–110.

ANEK Teréz

1975 *Förhénc és Cserfő-hegy népi építészete*. Kézirat. Thúry György Múzeum Adattára 969/75.

ARIÈS, Philippe

1960 *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Plon, Paris.

1980a *Un historien du dimanche*. Seuil, Paris.

1980b Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and development*. Review. Vol. 6. N°4. 645–650.

1987 *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest.

ARIÈS, Philippe – DUBY, Georges (dir.)

1985 *Histoire de la vie privée. 5. De la Première Guerre mondiale à nos jours*. Seuil, Paris.

ASZTALOS-MORELL Ildikó

- 1997 A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus időszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. A nemek közötti különbségek a mezőgazdaságban foglalkoztatottak időhasználatában a kereső tevékenység, a második gazdaság és a háztartási munka szerint. *Szociológiai Szemle* 7. 3. sz. 33–65.

ATTIAS-DONFUT, Claudine

- 1995 En France: corésidence et transmission patrimoniale. In: GULLESTAD, M. – SEGALÉN, M. (dir.): *La famille en Europe. Parenté et perpétuation familiale*. Édition La Découverte, Paris, 179–198.

AUGUSTINS, Georges

- 1989 *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*. Société d'ethnologie, Nanterre (Paris).

BACHOFEN, Johann Jakob

- 1861 *Das Mutterrecht: eine Untersuchung über die Gynaiokratie der alten Welt nach ihrer religiösen und rechtlichen Natur*. Kraus & Hoffmann, Stuttgart.

BÁCSKAI Vera

- 1988 *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Akadémiai, Budapest.

BANEKOVICS János

- 1896 A kiskánizsai lakodalom. *Ethnographia* VII. 2–3. sz. 189–195.

BÁNLAKY Pál

- 1995 A családi gazdálkodás lehetőségei és esélyei falun. *A Falu* 10. 2. sz. 55–61.

BARBARITS Lajos et al.

- 1929 *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája IV. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest.

BARTHEZ, Alice

- 1982 *Famille, travail et agriculture*. Economica, Paris.

BÁTORI Béláné – FÜZES Iván

- 1963 *A zöldség-gyümölcsfogyasztás és kereskedelem alakulása az 1955–1960. években*.

BÉLI József – RÓZSA Miklós – RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna (szerk.)

- 1994 *Nagykanizsa. Városi monográfia* I. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa.

BENCZE Géza

- 1986 Zala megye leírása a reformkorban – két korabeli forrás alapján. In: Degré Alajos – Bilkei Irén (szerk.): *Adatok és források Zala megye történetéhez* 2. Zalai Gyűjtemény 23. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg.

- BENDA Gyula
 1991 A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég* 2–3. sz. 169–176.
- BERKNER, Lutz
 1972 Rural family organisation in Europe: a problem in comparative history. *Peasant Studies Newsletter* vol. 1. n°4. 145–156.
- BERTAUX, Daniel
 1985 *La mobilité sociale*. Hatier, Paris.
 1994 Les Transmissions en situation extrême. Familles expropriées par la Révolution d’Octobre. *Communications* n°59. 73–99.
 1996 Les familles comme acteurs des transformations sociales. *Revistă de Filosofie și Drept* n°2–3.
- BIBÓ István
 1994 Eltorzult magyar alkat, zsákutcsás magyar történelem. In: Uő: *Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István tanulmányaiból*. Magvető Kiadó, Budapest, 356–401.
- BLANKENBERG Imre
 1929a *Nagykanizsa város kereskedelmének története*. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest.
 1929b Nagykanizsa város kereskedelmének multja. In: BARBARITS L. et al.: *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája IV. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 289–298.
- BODROGI Tibor
 1957 A néprajzi terminológia kérdéséhez. *Ethnographia* LXVIII. 1. sz. 1–55.
 1961 A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése. In: Gunda Béla (szerk.): *Műveltség és hagyomány*, 3. KLTE Néprajzi Intézet évkönyve. Tankönyvkiadó, Budapest, 129–147.
 1985 Magyar matriarchátus? Tények és problémák. *Ethnographia* XCVI. 4. sz. 461–492.
- BONNEWITZ, Patrice
 1998 *Premières leçons sur la sociologie de P. Bourdieu*. P.U.F. Paris.
- BOROSS Marietta
 1956 A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. *Néprajzi Értesítő* XXXVIII. 129–161.
 1959 Adatok a csányi felesdinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához. *Ethnographia* LXX. 4. sz. 579–621.
 1963 A kecskeméti homoki zöldségtermelés. *Ethnographia* LXXIV. 2. sz. 202–229.
 1965a *Kertészet, értékesítés, kofák, kereskedelem*. Kézirat, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA 7534.

- 1965b Zöldségtermelés a Fertő tó déli partján (Adatok Hegykő, Fertőhomok és Hidegség zöldségtermeléséhez). *Soproni Szemle* XIX. 308–322.
- 1973 Bolgár és bolgár rendszerű kertészetek Magyarországon 1870–1945. (A magyarországi piacra termelő kertészetek kialakulásához.) *Ethnographia* LXXXIV. 1–2. sz. 29–52.
- BOUCHARD, Gérard
- 1993 La reproduction familiale en terroirs neufs, comparaisons sur des données québécoises et françaises. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 48. N 2. 421–451.
- BOUCHARD, Gérard – GOY, Joseph – HEAD-KÖNIG, Anne-Lise (dir.)
- 1998 *Nécessités économiques et pratiques juridiques : problèmes de la transmission des exploitations agricoles XVIII–XXe siècles*. Actes de la session C33 du XI^e Congrès de l'Association internationale d'histoire économique (Milan, 11–16 septembre 1994). Actes de la session C33 du XI^e Congrès de l'Association internationale d'histoire économique (Milan, 11–16 septembre 1994) Rome, Mélanges de l'École française de Rome, Italie et Méditerranée. Tome 110, 438 pages.
- BOURDIEU, Pierre
- 1962 Célibat et condition paysanne. *Études Rurales* 5–6. 32–135.
- 1965 Héritage culturel et inégalités devant l'école et la culture. *Colloque d'Arras*, június 12–13. Kézirat.
- 1972 Les stratégies matrimoniales dans le système de reproduction. *Annales Économies, Sociétés, Civilisations* 27. N. 4–5. 1105–1127.
- 1978 *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: ANGELUSZ Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Budapest, 156–177.
- BÖHM Antal
- 1994 A család szerepe – változása a helyi társadalmakban. *A Falu* 9. 3. sz. 39–42.
- BURGUIÈRE, André
- 1977 *Bretons de Plouzévet*. Flammarion, Paris.
- BURGUIÈRE, André – LEBRUN, François
- 1986 Les cent et une familles de l'Europe. In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALÉN, Martine – ZONABEND, Françoise (dir.): *Histoire de la famille 3. Le Choc des modernités*. Armand Colin, Paris, 16–91.
- BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALÉN, Martine – ZONABEND, Françoise (dir.)
- 1986 *Histoire de la famille 1–3*. Armand Colin, Paris.

COLLOMP, Alain

- 1991 Les formes de la famille. Approche historique. In: DE SINGLY, François (dir.): *La famille. L'état des savoirs*. La Découverte, Paris, 13–21.

COUPLAND, Douglas

- 2007 *X generáció*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

CSEH-SZOMBATHY László

- 1979 *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1983 *A mai magyar család*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Budapest.
- 1987 A rokonság szerepe a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány* 32. (94.) 5. sz. 348–358.
- 1991 A család értékeinek változása, és ennek hatása a családi funkciók alakulására. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 7–19.
- 1994 Az értékek változásának hatása a családok működésére. *Demográfia* 37. 3–4. 366–372.

CSEKE Ferenc

- 1993 *Nagykanizsa vonzásterülete. Nagykanizsa természeti viszonyainak értékelése a településfejlődés és a gazdasági élet szempontjából. Nagykanizsa milyen mértékig támaszkodhat a városkörnyéke élelmiszeripari nyersanyagaira?* Nagykanizsai honismereti füzetek 5. Nagykanizsai Városvédő Egyesület honismereti Köre, Nagykanizsa.
- 1994 Nagykanizsa és környékének természeti viszonyai. In: BÉLI József – RÓZSA Miklós – RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia I.* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 11–41.

CSEKE Ferenc – HORVÁTH László – KERECSENYI Edit – TÓTH Kálmánné

- 1984 *Nagykanizsa*. Panoráma, Budapest.

CSEPELI, György – NEMENYI, Maria

- 1992 Histoire brisée, famille brisée. *Communications* 55. 173–186.

CSITE András

- 1997 Polgárosodás-elméletek és polgárosodás-viták. *Szociológiai Szemle* 3. sz. 117–137.

CSITE András – KOVÁCH Imre

- 1995 Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmaiban. *Szociológiai Szemle* 5. 2. sz. 49–72.
- 1997 A falusi szegénység. *A Falu* 12. 1. sz. 49–54.

DEGRÉ Alajos

- 1976 Zala megye betelepítése a 18. század elején. In: T. FARKAS Gábor (szerk.): *A Dunántúl településtörténete 1686–1768*. II. 1. kötet. MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője, Veszprém, 79–86.

- DOSSE, François
1987 *L'Histoire en miettes. Des Annales à la „nouvelle histoire”*. La Découverte, Paris.
- DUBY, Georges
1953 *La société aux XI^e et XII^e siècles dans la région mâconnaise*. A. Colin, Paris.
- DUMONT, Louis
2002 *Bevezetés két szociálintropológiai elméletbe. Leszármazási csoportok és házassági szövetség*. Kultúrák keresztútján. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- DUNÁNTÚLI
é. n. *Dunántúli Cím- és Lakjegyzék*. Győr.
- DURKHEIM, Émile
1888 Introduction à la sociologie de la famille. *Extrait des Annales de la Faculté des lettres de Bordeaux* 10. 257–281.
- ELEK Péter – GUNDA Béla – HILSCHER Zoltán et al.
1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Sylvester kiadás, Budapest.
- ENGELS, Friedrich
1884 *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. Schweizerischen Volksbuchhandlung, Hottingen–Zürich.
- ERDEI Ferenc
1937 *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Athenaeum, Budapest.
é. n. [1940] *Magyar falu*. Athenaeum, Budapest.
é. n. [1941] *A magyar paraszttársadalom*. Franklin-Társulat, Budapest.
1973 *Parasztok*. (Hasonmás kiadás, eredeti megjelenés: 1938, Atheneum, Budapest.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
1976 A zöldségfélék elhatárolása és csoportosítása. In: Uő: *Agrárgazdasági tanulmányok* 2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 83–99.
1980 A magyar társadalom a két háború között. In: Uő: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 291–346.
- FARAGÓ Tamás
1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828*. Történeti statisztikai tanulmányok 3. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest, 105–214.
1983 Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán. *Ethnographia* XCIV. 2. sz. 216–254.
1985 *Paraszi háztartás- és munkaszervezet-típusok Magyarországon a 18. század közepén. Pilis-Buda környéki birtokos paraszti háztartások 1745–1770 között*. Történeti statisztikai füzetek 7. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest.

- 1996 Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században. *Demográfia* 39. 4. sz. 241–262.
- 2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: PALÁDI-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 393–483.
- FÉL Edit
- 1944 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Kisalföldi Közlemények I. sorozat 2. sz. SZMKE Kisalföld-kutató Intézet, Budapest.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
- 1967 *Arányok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. Néprajzi Közlemények XII. 3–4. sz. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- 1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest.
- 2010 „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon*. Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 1. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.
- FENTŐS Ferenc
- 1999 Kiskanizsai Sáska Leventezenekar In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia*. B. Z. Lapkiadó, h. n. [Nagykanizsa]. 175.
- FÉNYES Elek
- 1851 *Magyarország geographiai szótára* I–IV. Szerzői kiadás, Pest.
- FERGE Zsuzsa
- 1986 Zsörtölődő megjegyzések Szelényi Iván és Manchin Róbert tanulmányához. *Medvetánc* 6. 2–3. 113–126.
- FIRTH, Raymond – HUBERT, Jane – FORGE, Anthony
- 1969 *Families and Their Relatives. Kinship in a Middle-Class Sector of London*. Routledge & Kegan Paul, London.
- FLANDRIN, Jean-Louis
- 1964 Enfance et société [note critique]. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 19. 2. 322–329.
- 1976 *Familles, parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société*. Hachette, Paris.
- FLINGER József
- 1970 Közlekedésügy. In: BODNÁR Miklós – PETIKE Antal (szerk.): *A felszabadult Nagykanizsa 25 éve*. MSZMP VB és Nagykanizsa Város Tanácsa VB, Nagykanizsa, 161–178.
- FOKI Ibolya
- 1997 Tisztújítási küzdelmek Nagykanizsán 1867–1868-ban. In: KUNICS Zsuzsa (szerk.): *Közlemények Zala megye múzeumaiból* 7. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 141–148.

- FORTES, Meyer
1969 *Kinship and the Social Order*. Aldine, Chicago.
- FOSTER, George M.
1965 Peasant Society and the Image of the Limited Good. *American Anthropologist* 67. 2. 293–315.
- FOUCAULT, Michel
1999 *A szexualitás története I–III*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- FRAZON Zsófia
1992 *Kiskanizsa népviseletének változásai a XIX–XX. században*. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA 25157.
- FREVERT, Ute
2011 *Emotions in History – Lost and Found*. Central European University Press, Budapest.
- FUSTEL DE COULANGES, Numa Denis
1864 *La Cité antique. Étude sur le Culte, le Droit, les Institutions de la Grèce et de Rome*. Durand–Treuttel–Wurtz–Derivaux, Paris–Strasbourg
- FÜREDI János (szerk.)
1907 *Nagykanizsa r. t. város lak- és czim-jegyzéke*. Nagykanizsa.
- GÁBOR R. István – GALASI Péter
1981 *A „második” gazdaság. Tények és hipotézisek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GAZDAG László
2003 Agrárgazdaság: a hatékonyság kérdése és a modernizáció. *Gazdaság és társadalom* 14. 2. sz. 40–66.
- GEERTZ, Clifford
1974 *Agricultural Involution The Processes of Ecological Change in Indonesia*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London.
- GERŐ András
é. n. [1995] A magyar polgárosodásról. In: KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I/1*. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 47–51.
- GOODY, Jack
1984 *L’Evolution de la famille et du mariage en Europe*. Armand Colin, Paris. Angol kiadás: 1983. *The Development of the Family and Marriage in Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
1986 Préface. In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALÉN, Martine – ZONABEND, Françoise (dir.): *Histoire de la famille* 3. *Le choc des modernités*. Armand Colin, Paris, 7–17.

GOUBERT, Pierre

- 1960 *Beauvais et les Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France au XVII^e siècle. École Pratique des Hautes Études VI^e Section. S.E.V.P.E.N, Paris.*

Goy, Joseph

- 1988 Transmission successorale et paysannerie pendant la Révolution française: un grand malentendu. *Études Rurales* 110–112. sz. 45–56.

GÖNCZ Ferenc

- 1996 Nagykanizsa rendezett tanácsú város közigazgatásának története 1867 és 1890 között. In: RÓZSA Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai*. 1995. 10. 20–21. Nagykanizsa Megyei Jogú Város önkormányzata, Nagykanizsa, 49–55.

- 1999 Kiskanizsa és Nagykanizsa szétválása. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanisai enciklopédia*, B. Z. Lapkiadó Kft., h. n. [Nagykanizsa], 172.

GÖNCZI Ferenc

- 1937 *Somogyi gyermek. A somogymegyei földművesnép gyermeknevelési módjának s a gyermekek különböző szokásainak leírása*. Csurgói Könyvtár 6. Csurgói Ref. Csokonai Vitéz Mihály R. Gimn., Kaposvár.

GYÁNI Gábor

- 2002 A nép a maga valójában. *BUKSZ* 14. 1. sz. 30–40.

GYÖRGYI Erzsébet

- 1981 Pozovics. In: ORTUTAY Gy. (főszerk.): *Néprajzi Lexikon 4*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 286.

H. SAS Judit

- 1973 *Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest.

- 1984 *Nőies nők és férfias férfiak. A nőekkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HAJNAL, John

- 1965 European Marriage Patterns in Perspective. In: GLASS, David Victor – EVERSLEY, David Edward Charles (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London, 101–143.

HALÁSZ Imre

- 1999a Dreher Sörgyárak Rt. nagykanizsai gyáregysége. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanisai enciklopédia*. B. Z. Lapkiadó Kft., h. n. [Nagykanizsa], 66.

- 1999b Gazdasági fejlődés. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanisai enciklopédia*. B. Z. Lapkiadó Kft., h. n. [Nagykanizsa], 101.

- 2014 Nagykanizsa önkormányzata a 19. század elején. In: KAPOSÍ Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia* III. (1850–1945). Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 397–453.
- HALIS István (szerk.)
1915 *Zalai krónika. Első kötet*. K. n. Nagykanizsa.
- HALMOS Károly
1991 Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég Új folyam* 2–3. sz. 131–166.
- HANÁK Péter
1986 Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: HANÁK Péter – SZÜCS Jenő: *Európa régiói a történelemben*. Előadások a Történettudományi Intézetben 3. MTA Történettudományi Intézet – Országos Pedagógiai Intézet Budapest, 14–25., 27–30., 32.
- HANN, Chris
1980 *Tázlár: a village in Hungary*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HARCSA István – KOVÁCH Imre – SZELÉNYI Iván
1994 A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle* 3. szám. 15–43.
- HAREVEN, Tamara
1977 The Family Life Cycle in Historical Perspective: a Proposal for a Developmental Approach. In: CUISENIER, Jean – SEGALEN, Martine (dir.): *The family life cycle in european societies. / Le Cycle de la vie familiale dans les sociétés européennes*. Mouton, Paris – The Hague, 339–352.
- HEGEDÜS András
1971 A falusi család gazdasági funkciójában bekövetkező változások és következményeik. In: LŐCSEI PÁL (szerk.): *Család és a házasság a mai magyar társadalomban*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 104–116.
- HOFER Tamás
1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. *Ethnographia* LXXXVI. 2–3. 398–414.
- HOFFMANN Tamás
1972 A parasztság csődje és kultúrája (Magyarország – XIX. század). *Néprajzi Értesítő* LIV. 105–118.
- HORVÁTH György
1997 A Móricz Zsigmond Művelődési Ház történetéből. In: KUNICS Zsuzsa (szerk.): *Zalai Múzeum* 7. Közlemények Zala megye múzeumaiból. Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 195–201.

- HORVÁTH Gyula
1861 *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Szerzői kiadás, Kanizsa.
- IZARD, Michel
1965 La terminologie de parenté bretonne. *L'Homme* 5. 3–4. 88–100.
- JÁVOR Kata
1978 Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 295–373.
1981 A gyermek és a fiatal mint a szülői aspirációk tárgya. Két jelenkori példa. *Ethnographia* XCII. 1. sz. 89–94.
2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 601–692.
- JÁVOR Kata – MOLNÁR Mária – SZABÓ Piroska – SÁRKÁNY Mihály
2000 A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 977–1006.
- JOLAS, Tina – PINGAUD, Marie-Claude – VERDIER, Yvonne – ZONABEND, Françoise
1990 *Une campagne voisine. Minot, un village bourguignon*. Ethnologie de la France 11. Édition de la Maison des sciences de l’homme, Paris.
- JUHÁSZ Pál
1991 Polgárosodás. *Századvég Új folyam* 2–3. sz. 181–183.
- KAPOSI Zoltán
2014a Kanizsa önkormányzatának működése a 18. században. In: Uő (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia* III. (1850–1945). Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa. 13–56.
2014b Nagykanizsa gazdasági fejlődése (1850–1945). In: Uő (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia* III. (1850–1945). Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa. 99–249.
- KAPOSI Zoltán (szerk.):
2014 *Nagykanizsa. Városi monográfia* III. (1850–1945). Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa.
- KEMPELEN Béla
1926 *Nagykanizsa rendezett tanácsú város címtára*. K. n., Nagykanizsa.
- KERECSENYI Edit
1978 *Kérdőív néprajzi csoportok kutatásához*. Kézirat. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa.
1984 Nagykanizsa környékének néprajza. In: CSEKE Ferenc – HORVÁTH László – KERECSENYI Edit – TÓTH Kálmánné: *Nagykanizsa*. Panoráma, Budapest, 78–101.

- 1997 Klasszicista és klasszicizáló végoromfalas házak Kiskanizsán. In: KUNICS Zsuzsa (szerk.): *Zalai Múzeum 7. Közlemények Zala megye múzeumaiból.* Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 101–121.
- 1999a Kiskanizsa. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia.* B. Z. Lapkiadó Kft., h. n. [Nagykanizsa], 171.
- 1999b Kiskanizsai női viselet. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia.* B. Z. Lapkiadó Kft., h. n. [Nagykanizsa], 174.
- KETTING Klára
- 1941 *Nagykanizsa. Városföldrajzi tanulmány.* Kézirat, szakdolgozat: Szege-di Tanárképző Főiskola.
- KISS Elemér
- 1935 *Alsódunántul mezőgazdasága* II. K. n., Kaposvár.
- KISS József
- 1991 Családi és rokonsági rendszerek Homokmégyen. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok.* Gondolat Kiadó, Budapest, 112–128.
- KOLOSÍ Tamás
- 1984 *Státusz és réteg.* Rétegződés-modell vizsgálat III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- KORNAI János
- 1993 *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Kiadó Rt., Budapest.
- KÓSA Erzsébet
- 1971 Adalékok a mai magyar család generációs viszonyainak alakulásához. In: LŐCSEI Pál (szerk.): *Család és házasság a mai magyar társadalomban.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 117–146.
- KÓSA László
- 1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Studia Folcloristica et Ethnographica 27. KLTE Néprajzi Intézete, Debrecen.
- é. n. [1995] A parasztság polgárosulása Magyarországon. In: KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete* I/2. kötet. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 226–239.
- KOTNYEK István
- 1996 Hogyan lett iskolaváros Nagykanizsa? In: RÓZSA Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai.* 1995. 10. 20–21. Nagykanizsa Megyei Jogú Város önkormányzata, Nagykanizsa, 83–91.

KOVÁCH Imre

- 1988 *Termelők és vállalkozók. Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban. Rétegződés-modell vizsgálatok IX.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- 1993 A vidéki átalakulás értelmezésének elméleti lehetőségei. In: Kovács Teréz (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia.* MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 65–71.
- 1995 A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. *Korunk* 6. 5. sz. 72–84.

KOVÁCS Katalin (szerk.)

- 2016 *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken.* Argumentum Kiadó. Budapest.

KRESZ Mária

- 1949 A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok.* Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, Budapest, 53–92.

KUNICS Zsuzsanna – HORVÁTH Jánosné (szerk.)

- 2018 *Fénnyel írott múlt.* Együtt Kiskanizsáért Egyesület, Nagykanizsa.

LAKI László

- 1997 A magyar fejlődés sajátosságainak néhány vonása (avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok). *Szociológiai Szemle* 3. sz. 67–91.

LAMARCHE, Hugues (dir.)

- 1977 Les paysans face au marché: l'élevage hors-sol en Bretagne. *Sociologie du travail* 19. 2 sz. 138–156.
- 1992 *Agriculture familiale.* Comparaison internationale. I. *Une réalité polymorphe.* L'Harmattan, Paris.
- 1994 *Agriculture familiale.* Comparaison internationale. II. *Du mythe à la réalité.* L'Harmattan, Paris.

LAMARCHE, Hugues – ROGERS, Susan Carol – KARNOUOH, Claude

- 1980 *Paysans, femmes et citoyens. Luttés pour le pouvoir dans un village lorrain.* Edition Actes Sud, Paris.

LASLETT, Peter

- 1972 La famille et le ménage: approches historiques. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 27. no 4–5. 847–872.
- 1977 Le cycle familial et le processus de socialisation: caractéristiques du schéma occidental considéré dans le temps. In: CUISENIER, Jean – SEGALIN, Martine (dir.): *The family life cycle in european societies. / Le Cycle de la vie familiale dans les sociétés européennes.* Mouton, Paris – The Hague, 317–338.

- 1983 Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared. In: WALL, Richard – ROBIN, Jean – LASLETT Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 513–564.
- LASLETT, Peter – WALL, Richard
- 1972 *Household and family in past time: comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LE BRAS, Hervé
- 1991 La démographie historique. In: de SINGLY, François (dir.): *La famille: l'état des savoirs*. La Découverte, Paris, 347–355.
- LENDVAI Anna – RÓZSA Miklós (szerk.)
- 2006 *Nagykanizsa. Városi monográfia II.* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa.
- LEOPOLD Lajos, ifj.
- 1988 Színlelt kapitalizmus. Két kapitalizmus. *Medvetánc* 8. 2–3. sz. 321–355.
- LE PLAY, Frédéric
- 1870 *L'Organisation de la famille – selon le vrai modèle signalé par l'histoire de toutes les races et de tous les temps*. Téqui, Paris.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel
- 1972 Système de la coutume. Structures familiales et coutume d'héritage en France au XVI^e siècle. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 27. N. 4–5. 825–846.
- 1997 *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LÉVAI Katalin
- 2000 *A nő szerint a világ*. Osiris Kiadó, Budapest.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
- 1949 *Les structures élémentaires de la parenté*. Presses Universitaires de France, Paris.
- LŐCSEI Pál (szerk.)
- 1971 *Család és házasság a mai magyar társadalomban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- LUKÁCS Anikó – TÓTH Árpád (szerk.)
- 2019 *Az érzelmek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 31. A Hajnal István Kör és a Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest.

- MACFARLANE, Alan
 1993 *Az angol individualizmus története. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.* Századvég Kiadó, Budapest.
- MCLENNAN, John Ferguson
 1865 *Primitive Marriage. An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies.* Edinburgh, Adam and Charles Black.
- MAINE, Sir Henry Sumner
 1861 *Ancient Law. Its Connexion with the Early History of Society, and its Relation to Modern Ideas.* John Murray, London.
- MAKOVICZKY Gyula
 1934 *Nagykanizsa város településföldrajza.* Geographia Pannonica III. Közgazdasági Rt, Nagykanizsa.
- MARKÓ Imre Lehel
 1955 Kiskanizsai ragadványnevek. *Magyar Nyelvőr* 79. 1. sz. 113–124.
 1956–1958 *Kiegészítő megjegyzések a kiskanizsai lakodalomhoz.* Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA 10054.
 1981 *Kiskanizsai szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MÁRKUS István
 1991 *Az ismeretlen főszereplő.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
 1996 Bevezetés a parasztság szociológiájába. Fejezetek egy el nem készült könyvből. In: Uő: *Polgárosodó parasztság.* Dinasztia Kiadó, Budapest, 155–181.
- MEAD, Margaret
 1971 *Le fossé des générations.* Denoël, Paris.
- MEDICK, Hans
 1989 A protoindusziális családi gazdaság: a háztartás és a család strukturális funkciói a paraszttársadalom ipari kapitalizmussá válása során. In: BAJOMI Iván – SIK Endre (szerk.): *A háztartás a gazdaság „örök” intézménye. Gazdaság-szociológiai szöveggyűjtemény.* Szociológiai füzetek 48. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest, 49–60.
- MEDICK, Hans – SABEAN, David Warren
 1984 Emotionen und materielle Interessen in Familie und Verwandtschaft: Überlegungen zu neuen Wegen und Bereichen einer historischen und sozialanthropologischen Familienforschung. In: MEDICK, Hans – SABEAN, David Warren (Hrsg.): *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung.* Vandenhoeck & Ruprecht Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte, Göttingen, 27–54.
- MEDICK, Hans – SABEAN, David Warren (Hrsg.)
 1984 *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung.* Vandenhoeck & Ruprecht

Veröffentlichungen des Max-Planck- Instituts für Geschichte,
Göttingen.

MENDRAS, Henri

1984 *La Fin des paysans*. Le Paradou: Actes Sud.

MÓDOS Gyula

1995 Az agrárátalakulás néhány tanulsága és jellemzője. *A Falu* 10. 1. sz. 23–30.

MÓDRA László – SIMÓ Tibor

1988 *A társadalom szerveződésének két modellje*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

MOLNÁR ÁGNES

1995 *Üzemi adottságok és értékesítés a parasztgazdaságban. A kiskanizsai sáskák piacozása*. Kézirat, szakdolgozat: ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék. Témavezető: Sárkány Mihály.

1997 *Les changements de l'exploitation agricole et de la famille dans la société paysanne hongroise aux XIX^e et XX^e siècles. (A mezőgazdasági kisüzem és a család változásai a paraszti társadalomban a 19. és 20. század folyamán.)* Kézirat, D.E.A. dolgozat: EHESS de Paris – ELTE. Témavezetők: Aymard, Maurice – Postel-Vinay, Gilles – Sárkány Mihály.

2002 *Alkalmazkodó polgárosodás. Család és gazdaság Kiskanizsán a XX. században*. Kézirat, PhD-értekezés: ELTE BTK Európai Etnológia (Néprajztudomány) Doktori Program.

2004a Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskáknál”. *Századvég* 9. 3. (33.) sz. 163–192.

2004b Oltalmazó család. A kiskanizsai család- és háztartásszerkezet alakulása a rendszerváltás után a számok tükrében. In: BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS GÁBOR (szerk.): *Fehéren, feketén: Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* 1. Budapest, L'Harmattan, 437–466.

2004c „...nagyon sokat gondolok rátok, ebben az átkozott szovjet paradicsomban.” Egy Don-kanyarban elesett kiskanizsai honvéd kiszínezett portréja hazaküldött levelei alapján. In: BICZÓ Gábor (szerk.): *Vagabundus*. Gulyás Gyula tiszteletére. Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék Könyvei 5. Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék, Miskolc, 243–254.

2004d Parasztság vagy családközpontúság? A magyar vidéki társadalom rendszerváltás utáni átalakulásában megfigyelhető folyamatosság és szakadások értelmezési kísérletei a társadalomkutatásban. *Anthropolis* 1. 1. sz. 70–82.

- 2005a A kiskanizsai „sáska”. Kertészkedési és piacozási hagyományok. In: BÁTI Anikó – BERKES Katalin – ELTER András – NOBILIS Júlia (szerk.): *Parasztélet, kultúra, adaptáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 221–238.
- 2005b Alkalmazkodó polgárosodás: a paraszti társadalom átalakulásának egy lehetséges útja a 20. század folyamán. A kiskanizsai „sáskák” példája. *Korall* 19–20. sz. 190–217.
- 2005c Kényszervállalkozások és előremenekülés. A mezőgazdasági kisüzemek helyzete a rendszerváltás után Kiskanizsán. In: SCHWARCZ Gyöngyi – SZARVAS Zsuzsa – SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Műhelytanulmányok – Rendszerváltás Magyarországon. MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 127–138.
- 2008 Ki akar ma „sáska” lenni? A közösség válsága egy délnyugat-dunántúli településen. In: BALI János – FIÁTH Titanilla – NIKITSCHER Péter – SZÁSZ Antónia (szerk.): *A kultúra kódjai. A 60 éves Kapitány Gábor köszöntése*. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Kiadó, Budapest, 151–158.
- 2014 Kiskanizsa gazdálkodása, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In: KAPOSÍ Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945)*. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 415–469.
- 2016 A generációk közötti kapcsolat átalakulása Kiskanizsán a 20. században. In: MOHAY Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékváltások történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 31–39.
- 2019a A házastársi konfliktusok és érzelmek kifejeződése egy kisbirtokos honvéd II. világháborús levelezésében. In: LUKÁCS Anikó – TÓTH Árpád (szerk.): *Az érzelmek története*. Rendi társadalom – polgári társadalom 31. A Hajnal István Kör és a Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 297–310.
- 2019b Néprajz, antropológia és történettudomány. A sokszempontú megközelítés előnyei egy lokális közösség kutatásában. In: LENGVÁRI István – PILKHOFFER Mónika – VONYÓ József (szerk.): *A hely embere – az ember „helye.” Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás*. Magyar Történelmi Társulat Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottság, Kronosz Kiadó, Pécs, megjelenés alatt.
- MORGAN, L. H.
1871 *Systems of Consanguinity and Affinity of the Human Family*. Smithsonian Institution, Washington D. C.

MORVAY Judit, Sz.

1956 *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraalji palócasszonyok élete a múlt század második felében.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.

MOSCOVICI, Marie

1960 Le changement social en milieu rural et le rôle des femmes. *Revue Française de Sociologie* 1–3. sz. 314–322.

1961 Personnalité de l'enfant et milieu rural. *Etudes Rurales* n°1 57–69.

MTA BTK Zenetudományi Intézet Hangarchívum

<https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/9414/#record-93674> (utolsó letöltés: 2019. július 8.), <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/6305/#record-37924> (utolsó letöltés 2019. augusztus 24.)

MUCZER József

1966 *A nagykanizsai Sáska Petőfi Mg. Termelőszövetkezet gazdálkodásának elemzése.* Szakdolgozat, kézirat.

N. SZABÓ Gyula

1929 Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: BARBARITS Lajos et al.: *Nagykanizsa.* Magyar Városok Monográfiája IV. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 335–358.

NAGY VARGA Vera

2000 Műrokonság, szomszédság, kortársi csoportok, barátság. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 532–557.

Országos

1942 *Országos Missziós Leányegyleti Munkafüzet*

ÖRDÖG Ferenc (szerk.)

2014 *Markó Imre Lehel válogatott néprajzi és nyelvészeti tanulmányai.* Közvetette Horváth Jánosné. Együtt Kiskanizsáért Egyesület, Nagykanizsa.

ÖRSI Julianna

1990 *Karcag társadalomszervezete a 18–20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

ŐRSZIGETHY Erzsébet

1986 *Asszonyok férfisorban.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

1971 Einige Bemerkungen über die Traggeräte der ungarischen Bauernschaft. *Műveltség és Hagomány.* A KLTE Néprajzi Intézetének évkönyve 13–14. Debrecen, 409–426.

1982 Piac és vándorárusítás a Losonc-vidéki magyar kertészfalvak életében. In: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Hajdú Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 377–385.

- PETŐ Iván – SZAKÁCS Sándor
 1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985 I.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- PLAKANS, Andrejs
 1984 *Kinship in the Past. An Anthropology of European Family Life, 1500–1900.* Basil Blackwell, New York.
- POULIQUEN, Alain
 1975 De la socialisation agraire à l'intégration agro-alimentaire en Hongrie. Kivonat az *Economie et société*-ből, a Nemzeti Agronómiai Kutatóintézet *Tanulmányok és kutatások* című sorozatából, No 13, Série AG, Montpellier.
- PUSZTAI József
 1970 Mezőgazdaság. In: BODNÁR Miklós – PETIKE Antal (szerk.): *A felszabadult Nagykanizsa 25 éve.* MSZMP VB és Nagykanizsa Város Tanácsa VB, Nagykanizsa, 101–120.
- RÁBAVÖLGYI Attila
 2014 Nagykanizsa népességtörténeti változásai (1850–1945). In: KAPOSZI Zoltán (szerk.): *Nagykanizsa. Városi monográfia III. (1850–1945).* Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 11–34.
- RADCLIFFE-BROWN, Alfred Reginald
 1935 Patrilineal and Matrilineal Succession. *The Iowa Law Review* 20. 2. sz. január, 286–303.
- RADVÁNSZKY Béla, báró
 1879–1896 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* I–III. (Hasonmás kiadás: 1986. Helikon) Hornyánszky Viktor – Knoll Károly, Budapest.
- RÁNKI György
 é. n. [1995] A magyarországi modernizáció történetéhez. In: KÖVÉR György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete I/1.* kötet, szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 41–46.
- RIKLI Ferenc (szerk.)
 1999 *Kanizsai enciklopédia.* B. Z. Lapkiadó, h. n. [Nagykanizsa].
- RÓBERT Péter
 1986 *Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
 2001 Fogcsikorgatva. A megkeseredett rendszerváltás. Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. In: Uő: *Társadalmi mobilitás: a tények és vélemények tükrében.* Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég, II. jav. kiadás, 247–276. (Eredeti megjelenés: 1996. *Századvég Új folyam* (1. évf.), 2. sz., 59–86.)

ROSENTHAL, Paul-André

- é. n. [1999] A „makro” felépítése a „mikroszinten” keresztül: Fredric Barth és a microstoria. In: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 71–87.

RÓZSA Miklós

- 1996 Kanizsa város török alóli felszabadulása utáni tanácsülési jegyzőkönyvei első kötetének irattani ismertetése és várostörténeti forrásértéke. In: Uő. (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai*. 1995. 10. 20–21. Nagykanizsa Megyei Jogú Város önkormányzata, Nagykanizsa, 119–123.
- 1999 A kanizsai Városi Tanács igazgatási és bírói tevékenysége a vár lerombolását követő év végéig (1690–1703.) *Nagykanizsai Honismereti Füzetek 21*. Nagykanizsa Városvédő Egyesület Honismereti Köre, Nagykanizsa.

S. MOLNÁR Edit

- 1999 Családi értékek – magatartások – demográfia tendenciák. *Századvég Új folyam* (4. évf.) 14. sz. 31–54.

SABEAN, David Warren

- 1990 *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. Cambridge University Press, New York.

SÁRKÁNY Mihály

- 1978 A gazdaság átalakulása. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 63–150.
- 1981 A kultúra és az életmód változása falun. In: VASS Henrik (szerk.): *A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon*. Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, Szolnok, 120–129.
- 1983a A lakodalom funkciójának megváltozása falun. *Ethnographia* XCIV. 2. sz. 279–285.
- 1983b Parasztság és termelési viszonyok. In: BODROGI Tibor – KÓSA László (szerk.) *Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 21–37.
- 2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest 29–66.

SEGALEN, Martine

- 1980 *Mari et femme dans la société paysanne*. Flammarion, Paris.
- 1984 „Sein Teil haben”. Geschwisterbeziehungen in einem egalitären Vererbungssystem. In: MEDICK, Hans – SABEAN, David Warren

- (Hrsg.): *Emotionen und materielle Interessen. Sozialanthropologische und historische Beiträge zur Familienforschung*. Vandenhoeck & Ruprecht Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen, 181–198.
- 1986 La mutation des structures familiales: un phénomène à l'échelle de l'Europe. In: BURGUIÈRE, André – KLAPISCH-ZUBER, Christiane – SEGALÉN, Martine – ZONABEND, Françoise (dir.): *Histoire de la famille*. 3. *Le Choc des modernités*. 9. fejezet: La Révolution industrielle: du prolétaire au bourgeois. Armand Colin, Paris, 514–527.
- 1991 L'ethnologie. In: de SINGLY, François (dir.): *La famille: l'état des savoirs*. La Découverte, Paris, 376–384.
- 1993 *Sociologie de la famille*. (3. kiadás) Armand Colin, Paris.
- SEGALÉN, Martine (dir.)
1991 *Jeux de famille*. Presses du CNRS, Paris.
- SHORTER, Edward
1977 *La naissance de la famille moderne*. Le Seuil, Paris.
- SIK Endre
1988 *Az „örök” kaláka*. In: SIK Endre – KELEN András: *Az „örök” kaláka*. A társadalmi munka szociológiája. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SIMON László
1964 *A belterjes mezőgazdaság területi kérdései Magyarországon*. Földrajzi tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SINGLY, François de (dir.)
1991 *La famille: l'état des savoirs*. La Découverte, Paris.
- SIPOS Zsuzsanna
1959 Dunavecse: adalékok egy alföldi község kertkultúrájának kialakulásához. *Agrártörténeti szemle* 2. 1–4. sz. 190–216.
- SOMOS András
1983 *Zöldségtermesztés*. (Ötödik átdolgozott és bővített kiadás) Mezőgazdasági Könyvkiadó Vállalat, Budapest.
- SOMOS Béláné
1999 Foglalkoztatás. In: RIKLI Ferenc (szerk.): *Kanizsai enciklopédia*. B. Z. Lapkiadó, h. n. [Nagykanizsa]. 94.
- SOZAN Mihály
1985 *A határ két oldalán*. Irodalmi Újság, Párizs.
- SWAIN, Nigel
1993 Transitions from Collective to Family Farming in Central Europe: a Victory of Politics over Sociology. *Easter European Countryside* vol. 1. 17–29.

SZABÓ László

- 1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. A Damjanich János Múzeum közleményei 15–18. Damjanich János Múzeum közleményei, Szolnok.
- 1980 *A magyar rokonsági rendszer*. *Studia folkloristica et ethnographica* 4. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- 1982 A parasztüzem szervezetének néprajzi vizsgálata. In: BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok közleményei 39. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 271–289.

SZABÓ T. Attila

- 1961 A kolozsvári fejenhordás történetéhez. *Ethnographia* LXXII. 4. sz. 618–620.

SZALAY Ildikó

- é. n.a *Kiskanizsai lakodalmi szokások* (1970-es évek). Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA 15977.
- é. n.b *Kiskanizsai lakodalom három nemzedéken át*. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum EA 16985.

SZELENYI, Ivan

- 1988 *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press, Madison.

SZELENYI Iván

- 1992 *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

SZIJJÁRTÓ András

- 1996 „Nyertesek” és „vesztesek” a falu társadalmában. *A Falu* 11. 2. 57–64.

SZILÁGYI Miklós

- 2000 *Törvények, szokásjog, jogszokás*. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 693–759.

SZUHAY Péter

- 1996 Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: OROSZ István – FÜR Lajos – ROMÁNY Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Agrártörténelmi tanulmányok. Mezőgazda Kiadó, 705–722.

SZÜCS Jenő

- 1983 *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

- 1981a *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 1981b A család. In: Uő: *Magyar jogi népszokások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 405–504.

- TÁTRAI Zsuzsanna
1981 Nagylányok szerepe a családi munkaszervezetben. *Ethnographia* XCII. 1. sz. 74–89.
- TCHAYANOV, Alexandre V.
1990 *L'organisation de l'économie paysanne*. Librairie du Regard, Paris.
- THIRRING Gusztáv (szerk.)
1912 *A magyar városok statisztikai évkönyve*. I. évfolyam.
- THOMPSON, Edward Palmer
1977 Happy Families. Review of Lawrence Stone „The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800”. *New Society* 41. (77a) Sept. 8. 499–501.
- THORNER, Daniel
1990 Préface. Un théorie néo-populiste de l'économie paysanne. L'école de A. V. Čayanov. In: TCHAYANOV, Alexandre V.: *L'organisation de l'économie paysanne*. Librairie du Regard, Paris, 9–22.
- TOMKA Béla
2000 *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH Zoltán
1991 A rendi társadalomszervezet történeti színeváltozásairól. In: TOMORI Lajos – TÓTH András – KOVÁCH Imre (szerk.): *Rendiség és polgárosodás*. Előadások a polgárosodásról 1. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 13–25.
- TULOK József
1995 *A nagykanizsai Nagyrác Utcai Általános Iskola története*. Nagyrác Utcai Általános Iskola, Nagykanizsa.
- UTASI Ágnes
1989 *Családok és életstílusok*. MSZMP KB Társadalomtudományi Kutatóintézete, Budapest.
1991 Az interperszonális kapcsolatok néhány nemzeti sajátosságáról. In: UTASI Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 169–193.
- VAN DE KAA, Dirk J.
1999 The past of Europe's demographic future. *European Review* 7. n°4. 529–550.
- VAN GENNEP, Arnold
1909 *Les rites de passage*. Émile Nourry, Paris.
1937–1958 *Manuel de folklore français contemporain* 1–7. A. Picard, Paris.
- VÁNDOR László
1994 Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig.

In: BÉLI József – RÓZSA Miklós – RÓZSÁNÉ LENDVAI Anna (szerk.): *Nagykanizsa*. Városi monográfia I. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata, Nagykanizsa, 215–424.

VARGA Gyula

1978 *Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig)*. Hajdú-Bihar megyei Múzeumok közleményei 33. Hajdú-Bihar megyei Múzeum, Debrecen.

VIDACS Bea

1985 Komóság és kölcsönösség Szentpéterszegen. *Ethnographia* XCVI. 4. sz. 509–529.

WEISER János

1929 Nagykanizsa gyáripára. In: BARBARITS Lajos et al.: *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája IV. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest, 309–312.

YVER, Jean

1966 *Égalité entre héritiers et exclusion des enfants dotés. Essai de géographie coutumière*. Sirey, Paris.

ZSIGMOND Gábor

1978 Az 1960–70-es évek fordulójának családtípusa. In: BODROGI Tibor (szerk.): *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 151–171.

FÜGGELÉK

A 6. és 7. osztályos általános iskolás tanulók között kiosztott kérdőívek végeredménye

A kiskanizsai Templom Téri Általános Iskolában a 6. és 7. osztályos tanulók között kiosztásra került kérdőívekből⁸⁴¹ 39 érkezett vissza kitöltve, ebből egyik a kitöltője nem egyezett bele a kérdőív név nélkül való feldolgozásába. A kérdőíveket igyekeztünk úgy szétosztani, hogy Kiskanizsa valamennyi negyedét képviseljék a megkérdezett családok. A teljes, feldolgozható anyagban Rajna enyhe túlreprezentáltsága figyelhető meg ahhoz képest, hogy a 0–14 éves korú gyermekek összességéből csupán 17%-ot tesznek ki a rajnaiak, mivel a beérkezett 8 kérdőívvel a második legtöbb adatsort szolgáltatotta (21%). A Fős utca pedig enyhén alulreprezentált a maga 5 kérdőívével (13%), pedig a gyermekek 18%-át adja. Ezek a pár százalékos eltérések azonban még nem teszik lehetetlenné, hogy a bennünket érdeklő kérdésekben tendenciákat állapítsunk meg.

A kérdőívek nagy részét a szülők töltötték ki, ennek ellenére vannak olyan kérdések, amelyek igen nehezen értékelhetőek az eltérő értelmezési módok miatt.

Ez természetesen nem feltétlenül a válaszadó hibája: az idő rövidege miatt a kutatónak nem volt alkalma próbakérdőívet készíteni és lekérdezni, hogy kiütkezzenek az egyes fogalmak eltérő definíciójából adódó hibalehetőségek, illetve hogy kiderüljön, mely válaszadási lehetőségekre nem gondolt a kérdőív összeállításakor. Ugyanakkor maga a hiba is sokatmondó, hiszen kiderül a kutatást végző prekonceptiója és a valóság közötti – sokszor jelentős – különbség.

Az egyik ilyen meghatározó nehézséget a háztartás körülhatárolása jelentette. Az eredeti szándékom ugyanis az volt, hogy felmérjem az egyes háztartások szerkezetét (miután a jelenről, illetve közelmúltról még nem készültek statisztikai

⁸⁴¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Silló Zsolt igazgatónak, aki engedélyezte a kérdőív kiosztását, és Major Ilona tanárnőnek, aki teljes egészében magára vállalta a kérdőívek eljuttatását a családokhoz, majd azok összegyűjtését is.

feldolgozások), valamint gazdasági aktivitásuk jellegét, beleértve a kertművelést, piacozást, szőlőművelést, állattartást és egyéb mellékjövedelem szerzésére szolgáló tevékenységet is. Mivel kíváncsi voltam az adatok területi megoszlására is, elsőként arra kértem a kérdőív kitöltőit, jelöljék meg az utcát, ahol laknak, pontos házszám nélkül. A második kérdés a szülők, illetve nagyszülők származására vonatkozott, hogy meg lehessen állapítani a továbbörökített minták szerepét a háztartásszerkezetben, illetve a gazdasági aktivitásban.

A kérdések végig ugyanannak a háztartásnak a tagjaira vonatkoztak, ennek ellenére gyakori volt, hogy a válaszok nemcsak rájuk, hanem a háztartásba nem tartozó rokon személyekre is utaltak.

A 4. és 5. kérdés a gyermekek számára (amelybe maga a kérdőívet hazaszállító iskolás is beletartozott), valamint a háztartásban⁸⁴² élők számára kérdezett rá. A 6. kérdésnél be kellett jelölni a felsorolt 16 rokon megnevezésből ki lakik a háztartásban. Ez jelentette az egyik legfogósabb kérdést, miután négy kérdőív-nél sehogyan sem egyezik a behúzott rubrikák száma a háztartás összlétszámával – még akkor sem, ha hozzávesszük a 7. és a 8. kérdésekre adandó válasz végeredményét, melyek azt tudakolják, van-e olyan családtag, aki már nem ebben a háztartásban él; illetve olyan, aki ugyanabban az udvarban, de külön épületben, esetleg ugyanazon házban, de külön háztartásban él.

Nagyon gyakran a 9–14. számú, az egyes felnőtt családtagok végzettségét és foglalkozását tudakoló kérdésekre adott válaszok sem voltak egyértelműen összehasonlíthatók a fentebbi adattal (Például kitöltötték a nagyapára, nagyanyára vonatkozó foglalkozási adatokat, pedig nem a háztartás tagjai). Ha pedig még hozzáveszem azokat a pontokat (15., 17., 18., 20., 22.) is, amelyek azt kérdezik meg, hogy ki foglalkozik a kert megművelésével, a termények eladásával és az állatok ellátásával a családból, akkor lehet, hogy ismét más számeredmények jönnek ki.

A kérdőívkészítés legnagyobb tanulsága az volt, hogy bizonyos szituációkban egyáltalán nem „állandóak” a szűken vett családnak a határai, azaz az együttélés, egymás családtagként való számontartása és a gazdasági tevékenységek esetében is képesek az emberek a „család” fogalmát különösebb fenntartások nélkül eltérően definiálni. Tehát a statisztikai család-, és háztartásfogalomtól eltérően nemcsak a háztartás különbözik a családtól abban, hogy a szűk családon kívül rokon és nem rokon egyéneket is magában foglalhat, hanem a család is a háztartástól abban, hogy a szűken vett háztartáson, az egy fedél alatt élés tényén túl igenis idecsatlakozik – és nem csak alkalmilag, hanem a hétköznapi szintjén – néhány családtagként számon tartott egyén. Például a nagypapa vagy a nagyanya, akik

⁸⁴² Egy háztartásban élőknek azokat a személyeket neveztem, akik a hétköznapi során is rendszeresen együtt vagy egy konyháról étkeznek, hozzájárulnak a háztartás és a lakásfenntartás költségeihez, valamint azokat, akiket – ha önálló jövedelemmel nem rendelkeznek – a háztartás keresői eltartanak és gondoznak.

nem szerepelnek a háztartás tagjai között, tehát nem a családdal laknak, de művelik annak kertjét vagy gondozzák állataikat. Vagy egy másik esetben a háztartás tagjai maguk művelik a kertet, de a termést nem ők piacozzák el, hanem valaki a rokonságból, például az édesanya testvére. Tehát adott esetben nem egyszerűen kölcsönös segítségnyújtásról van szó az egyes kiscsaládok között, hanem arról, hogy gazdasági szinten is sok megmarad abból az erős összefonódásból, amely a szülők orientációs családjában élt, s amelynek szálait saját prokreációs családjuk alapításával sem vágták el. Erre a jelenségre kitűnően alkalmazható a Firth-féle „intim rokonság” kifejezés.

A feldolgozás egyik fő szempontja a kertészkedés/piacozás volt; szerettem volna látni, hogy milyen körülmények befolyásolják manapság ezt a tevékenységet a család összetételét, származását, a szülők végzettségét tekintve. A 38 kérdőív feldolgozásából kiderült, hogy a 12-13 éves gyerekek szüleinek korosztályában (az anyák kora 31 és 49 év között van, legtöbben 35-40 év körüliek, az apák 33 és 56 év közöttiek, többségükben negyvenes éveik elején járnak) nagyon kevesen foglalkoznak a kerttel úgy, hogy eladásra is jusson. A feldolgozható 38 kérdőív-ből mindössze 9-en szerepelt erre utaló válasz, amely az egészeknek alig több mint egynegyede. Ez sem jelenti azonban azt, hogy ezek a családok valamennyien nagyban kertészkednének, elképzelhető, hogy csak a nyugdíjas nagymama viszi el rendszeresen a kanizsai csarnokba a kis portékáját, hogy ezzel egészítse ki nyugdíját – erre a kilenc esetből vélhetően négyszer kell gondolnunk.

A saját fogyasztásra való kertészeti termelés még mindig számottevő és mágtól értetődően természetes a családok majdnem kétharmadának (szám szerint 24-nek) az életében.

Feltehető, hogy csak ott lehet szó valóban nagy méretekben, sok fóliasátorral való termelésről, ahol azt a választ jelölték meg, hogy az édesapa vagy az édesanya foglalkozik a kerttel teljes munkaidőben, és/vagy távolabbi városokba járnak piacozni. Sajnos nem tehettem fel konkrét kérdéseket a termelés volumenével vagy bevételével kapcsolatban, tartván a válaszadók alapvető bizalmatlanságától. Ennek ellenére, még a névtelenség biztonságával együtt sem válaszolták meg sokan a legutolsó kérdéseket, melyek azért szerepeltek a kérdőívben, hogy legalább nagyságrendileg be lehessen határolni a melléktevékenységből szerzett jövedelmet („A család mely igényét nem tudnák kielégíteni, ha nem volna a mellékjövedelem? Milyen terveket szeretnének megvalósítani a jövőben ebből a jövedelemből?”).

Éppen emiatt a bizalmatlanság miatt joggal megkérdőjelezhető a válaszok hihetősége, például hogy a „saját fogyasztásra termel” választ bejelölők valóban csak annyit ültetnek a kertbe, amennyit a család meg is eszik. Erre természetesen nincs biztosíték – a választ kénytelen vagyok elfogadni, és erre a felnőtt korosztályra érvényesnek tartani, hozzátevé, hogy saját, terepen szerzett tapasztalataim nem ellenkeznek ezzel a megállapítással.

Nyilván a minta adottságai miatt (a szülők többségében a harmincas éveik második felében vagy negyvenes éveik legelején járnak) is torzulhat a kép. Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez a korosztály pár évvel később, amikor saját szüleik már nem bírják a kerti munkával járó törődést, és a család munkanélküliség vagy egyéb kényszerítő körülmények miatt anyagilag rászorul a kertből befolyó jövedelmekre (amennyiben a későbbi piaci viszonyok ezt meg nem akadályozzák), szintén nagyobb ambícióval fordul e tevékenység felé. Erre a váltásra már a mai 40-50 éves generációból is több példát ismerek.

Mindazonáltal azt kellett megállapítanom, hogy a kor önmagában nem jelent meghatározó tényezőt a kertészkedés gyakorlása szempontjából. Sokkal fontosabb a háztartásszerkezet, a területi elhelyezkedés, a származás (helybéli-e legalább az egyik szülő vagy mindkettő betelepülő), valamint bizonyos szempontból az iskolai végzettség.

A kis minta magában rejti a torzulás veszélyét, mégis markáns jelenségekre figyelhettem fel a feldolgozás közben. A legszembeötlőbb jellegzetességek a két végponttal, az egyáltalán nem kertészkedők, valamint a piacra is termelők csoportjával kapcsolatban ragadhatóak meg.

Az egyáltalán nem kertészkedők – legnagyobb meglepetésemre és előzetes várakozásaimmal ellentétben – nem szigetiek, hanem szinte kivétel nélkül rajnaiak! (Egyetlen, ebbe a csoportba tartozó kérdőívben nem szerepel az utcamegjelölés, a másik négy viszont mind Rajnába való.) Igaz, ezekből két családban a szülők máshonnan származnak, s e kettő közül az egyik esetben egyszülős háztartásról, a másik esetben pedig egy „újraalakult” családról van szó. A szülők végzettsége nagyjából tükrözi az egész mintáét: vannak közöttük 8 általános iskolai osztályt végzett férfiak és nők is, mint ahogy magasabb végzettségűek is (a csoport egyetlen diplomása az egyszülős háztartás másik – valószínűleg elhalálozás miatt hiányzó – tagja). Ami meglepő, az a nők viszonylagosan magasabb végzettsége a férfiakhoz képest. Jelen esetben 3 szakmunkás apa van a mintában, érettségizett egy sincs; az asszonyok között pedig egyetlen szakmunkást sem találni, viszont 3 érettségizett van.

Ez a felállás érvényes az egész mintára: a 8 általánossal rendelkező nők és férfiak is 6-an vannak, a férfiak között 17, a nők között 13 szakmunkást találunk, az érettségizettek között pedig 10 férfit és 14 nőt. Felsőfokú (főiskolai) diplomája ugyanolyan kevés (2) személynek van a férfiak és a nők között is – de valamennyien máshol születtek! Nyilván, a kis minta ebben a tekintetben is torzít, és vannak olyan kiskanizsai születésű diplomás emberek, akik nem hagyták el szülőhelyüket. Mégis igazolni látszik fenti kijelentésemet, mely szerint azon fiatalok közül, akik tanulni mennek el Kiskanizsáról nagyobb városokba, kevesen térnek ide vissza, s ezért a helyi értelmiségi réteg elvékonyodott.

A piacra termelő családok végzettségüket tekintve a leghomogénebbek: sem szakképzetlen, sem felsőfokú végzettségű nincsen közöttük, s a 9 házaspárból

csupán kettőben van eltérés a végzettség foka között (egyik esetben a férfi, másik esetben az asszony javára), szemben a saját fogyasztásra termelők és az egyáltalán nem kertészkedők magas, együtt több mint 50%-os végzettségbeli heterogenitásával.

Úgy tűnik, a piacozó családok nemcsak kulturális tőkájüket tekintve, hanem a szerkezetük⁸⁴³ miatt is a legösszetartóbbnak mondhatók: egyetlen elvált házaspárral vagy egyszülős családdal sem találkozunk közöttük. 7 esetben a nagyszülő(k) vagy egy háztartásban élnek gyerekeikkel, vagy külön háztartásban, de egy udvarban velük. Abban a kettőben is, amely nukleáris szerkezetűnek mondható, a választok alapján világosan kiderül, hogy a nagyapa, illetve a nagyszülők tevékenyen részt vesznek a kert művelésében, tehát a kiscsalád mindennapi életében.

E családok példái alapján ismét bebizonyosodott, hogy a piacra termeléshez legtöbbször szükséges két felnőtt generáció, főleg abban az esetben, ha a fiatalok munkahelyen dolgoznak. A 9-ből 8 esetben a nagyszülőt ott látjuk a kertben dolgozni (a 9. kérdőív erre a kérdésre nem ad világos választ), ezzel szemben csak 6 családban foglalkozik ezzel a feladattal az apa vagy az anya, esetleg mindkettő. A piacozással hasonló a helyzet. Három esetben eleve vizonteladónak adják tovább az árut. Másik három esetben pedig a nagyszülő egyedül jár piacra a családból, egy esetben az anya testvére is, de az anya és az apa nem. Ez utóbbi négy családból háromban valószínűleg már nagyobb mennyiségek eladásáról lehet szó.

Csupán két esetben vesz részt az apa és az anya is az eladás munkájában, és mindkettőnél valóban nagy volumenű termelésről beszélhetünk: az egyik családban az apa östermelő, a másikban az édesanya munkanélküli, tehát mindkét helyen a szóban forgó szülő számára a kert a fő megélhetési forrást jelenti. Az utóbbi esetben egyébként a nagyapa és az apa is jár piacra, mindkét nagyszülő a kertben is dolgozik, holott nem a háztartás tagjai, s nem is laknak egy udvarban gyermekeikkel. Itt már a hagyományos munkamegosztás módosulásával is számolnunk kell, hiszen az apa és a nagyapa is tevékenykednek a kertben és piacoznak. E családokban ez a tény is jelzi a kertészkedés fontos gazdasági szerepét.

Érdeemes a szőlőművelés és az állattartás helyzetét összevetni a kertészkedéssel. A piacra is termelő csoportban egyetlen háztartás sincs, amely eladásra is nevelne állatokat – úgy tűnik, itt már a kistermelés specializációja olyan fokú, hogy két ilyen eltérő ágazattal nem szívesen foglalkoznak egyidejűleg. Három háztartás a kilencből azért saját fogyasztásra még tart sertést és baromfit, ám mindháromban a nagyszülők feladata az állatok gondozása. A maradék hat ház-

⁸⁴³ Az egész mintában 1 egyszülős háztartás, 3 nagyszülővel bővített egyszülős háztartás (8%), 13 kétszülős háztartás (34,11%), 8 egy vagy két nagyszülővel bővített kétszülős háztartás (21%), 2 újralakult család, és 11 olyan kétszülős háztartás van, amely mellett külön háztartásban él a rokon személy, ebből egy esetben felfelé is kiterjesztett kétszülős háztartásról van szó.

tartásban nem foglalkoznak ilyesmivel, vagy nem adtak olyan választ, amiből erre következtetni lehetne. A szőlőművelés ebben a csoportban legalább olyan „mostohagyermekké” vált, mint az állattartás: csak két háztartásban tartották meg a mai napig a szőlőbirtokot.

Ezzel szemben a saját fogyasztás kielégítése céljából kertészkedők között két háztartásban nyulakat, egyben pedig sertéseket nevelnek eladásra. Tehát valóban beszélhetünk a piacorientált termelésnél egy alapvető specializációról. Szemben az előző csoporttal, az ide tartozó háztartásoknak csak egyharmada nem vesződik egyáltalán sem baromfi-, sem sertéstartással. A szőlők is magasabb arányban maradtak meg: a családok fele még mindig természet szőlőt és készít bort. A szőlő iránti vonzalom teljes mértékben hiányzik a kerttel egyáltalán nem foglalkozók köréből, viszont két háztartás legalább baromfit és nyulat tart saját asztala számára.

Visszatérve az eladásra kertészkedőkhöz, ami a területi megoszlást illeti, köztük – a fentiek alapján talán nem meglepő – egyetlen *rajnai* vagy *szigeti* sem akad, van ellenben négy *rácvárosi*, két *Fős utcai* és három *templom környéki*.

A másik, szintén a fentiek alapján már kikövetkeztethető megállapítás, hogy a piacra termelők között nincs egyetlen olyan család sem, amelyben mindkét szülő máshonnan származik. Két családban az apa, kettőben az anya jött másik faluból. Törvényszerűnek látszik, hogy ott, ahol maguk a szülők is részt vesznek a termelésben és piacozásban, az áldoz több időt erre a típusú munkára, amelyik a helybeli születésű: így például az a fentebb is említett őstermelő apa, akinek Palinból származó párja csak részmunkaidőben segít be a kerti munkákba. Ilyen szempontból nézve úgy tűnik, hogy a *sáska kertészeti hagyományok családon belüli átörökítésének nagy jelentősége van*.

A saját fogyasztásra termelők csoportja területi szempontból sokkal vegyesebb az előző kettőnél: itt mind az öt negyed lakosaival találkozhatunk. Ugyanakkor valamennyi Szigetben lakó család ide tartozik. De nem csak őket, hanem azoknak a máshonnan ideszármazottaknak a többségét is e kategóriába sorolhatjuk (kettő kivételével, akik egyáltalán nem foglalkoznak termeléssel), akik a Fős utcák valamelyikében, a Rácvárosban vagy a Rajnában telepedtek le. Ha belegondolunk, ebben semmi meglepő nincs, hiszen egyetlen család kivételével, akik Nagykanizsáról költöztek ki, valamennyien valamelyik közeli vagy távolabbi faluból kerültek ide, s az önellátás gyakorlatát még a főiskolai végzettségűek is magukkal hozták gyerekkorukból.

Ha származási szempontból számoljuk össze e kategória családjait, akkor azt látjuk, hogy egyharmaduk egyáltalán nem rendelkezik kiskanizsai gyökerekkel. A teljes mintában az ilyen családok aránya több mint egynegyed. Ha ehhez még hozzávesszük azokat a házaspárokat, ahol az egyik fél nem kiskanizsai, akkor azt látjuk, hogy a saját fogyasztásra termelő családok kétötödében (41,6%), és az egész mintában is alig kisebb arányban (39,5%) beszélhetünk exogámiáról.

A vizsgált 38 felnőtt férfiből és ugyanennyi nőből tulajdonképpen csak 42 született Kiskanizsán (a férfiak és nők nagyjából egyenlő arányban), de már az ő szüleik között is szép számmal akadnak olyanok, akik úgy házasodtak ide. A régi, fennen hangoztatott endogámiának már két generáció óta híre-hamva sincsen a sáskák között.

Kérdőív a családi élet változásairól Kiskanizsán

Tisztelt szülők, tisztelt kiskanizsai polgárok! A kérdőív kitöltésével, illetve a válaszadással egy néprajzi doktori disszertáció elkészülését segítik elő, melynek témája a családon belüli viszonyok változása az emlékezettel még elérhető időktől (1920-1930-as évek) napjainkig, a történeti-politikai-gazdasági változások hatására. Mint azt Önök is tudják, Kiskanizsa történelme folyamán csupán hét évig volt önálló település, ezért az önálló statisztikai felvételek hiányában rendkívül nehéz számszerű adatokkal alátámasztani bármilyen társadalomtudományi kutatást. Ezért kérem az Önök nagyrabecsült segítségét. A kérdőívek természetesen név nélkül kerülnek kiértékelésre, és a vizsgálatban résztvevőkön kívül sem magánszemély, sem intézmények képviselői nem nyerhetnek azokba betekintést. Előre is köszönöm, hogy bizalmukkal megtisztelnak engem és segítőimet, akik a kérdőíveket felveszik!

Molnár Ágnes
a Miskolci Egyetem
Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének
tanársegéde, doktorandusz

Hozzájárulok, hogy a kérdőív adatait név nélkül a kutatásban felhasználják:

Igen

Nem

Dátum: 2002. hónap nap

1. Jelenlegi lakóhely (csak utcanév, a házszám nem szükséges):
2. A család származási helye (értelemszerűen a megfelelő pontokat kitölteni):
 - a. Mind a négy nagyszülő kiskanizsai (Melyik utcában nőttek fel?)
 - b. Édesapa szülei kiskanizsaiak, édesanya máshonnan származik (Honnan, melyik faluból vagy városból?)
 - c. Édesanya szülei kiskanizsaiak, édesapa máshonnan származik (Honnan, melyik faluból vagy városból?)
 - d. Édesapa egyik szülője kiskanizsai, másik máshonnan származik (Nagyapa vagy nagyanya? Melyik helységről jött?)
 - e. Édesanya egyik szülője kiskanizsai, másik máshonnan származik (Nagyapa vagy nagyanya? Melyik helységről jött?)

- f. Édesapa és édesanya is máshonnan származik. (Honnan, melyik faluból vagy városból?)
 g. Egyéb:

3. a. Hány testvére született az édesanyának?
 b. Hány testvére született az édesapának?

4. A szülők gyermekeinek száma (beleértve a kérdezőt is, ha saját családjáról van szó) összesen:

5. A háztartásban élők létszáma jelenleg: fő

(Egy háztartásban élőknek nevezzük azokat, akik a hétköznapiakon is rendszeresen együtt vagy egy konyháról étkeznek, és akik hozzájárulnak a háztartás és lakásfenntartás felmerülő költségeihez, valamint azokat a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezőket, akiket a háztartás keresői eltartanak, gondoznak.)

6. Ki él jelenleg ebben a háztartásban? (A megfelelő rubrikát kérjük bejelölni!)

- Édesanya, életkora: év
- Édesapa, életkora: év
- Nevelőapa
- Nevelőanya
- 0–3 éves kistestvér, szám szerint: életkoruk:
- óvodás korú kistestvér, szám szerint: életkoruk:
- alsó tagozatos általános iskolás testvér, szám szerint: életkoruk:
- felső tagozatos általános iskolás testvér (ha saját családról van szó, ^[1] ^[2] kérdezővel együtt) szám szerint: életkoruk:
- 14–18 éves testvér, szám szerint: életkoruk:
- 18 évesnél idősebb testvér, szám szerint: életkoruk:
- Édesapának/édesanyának nem e házasságból származó gyermeke, szám szerint: koruk:
- Nevelőapának/nevelőanyának nem e házasságból származó gyermeke szám szerint: koruk:
- Édesapa édesapja
- Édesapa édesanyja
- Édesanya édesapja
- Édesanya édesanyja
- Dédnagyapa
- Dédnagyanya
- Édesapa testvére

- Édesanya testvére
- Testvér házastársa
- Testvér gyermeke
- Egyéb rokon, éspedig:

7. Van-e olyan családtag, aki már máshol, más háztartásban él?

- Nincs
- Igen, egyik szülő.
- Igen, a felnőtt testvérek közül egy
- Igen, a felnőtt testvérek közül kettő vagy több.
- Egyéb, éspedig:

8. Van-e olyan, aki a családdal közös udvarban, de külön épületben, esetleg ugyanabban a házban, de külön háztartást vezetve él?

- Igen, nagyszülő.
- Igen, dédszülő.
- Igen, felnőtt testvér.
- Igen, egyéb rokon, éspedig:

9. Édesapa legmagasabb végzettsége (a megfelelő rubrikát kérjük bejelölni):

- általános iskola
- szakmunkásképző
- szakközépiskola vagy érettségi
- érettségi + szakirányú képesítés
- főiskolai diploma
- egyetemi diploma
- posztgraduális, doktori fokozat
- egyéb

10. Édesanya legmagasabb végzettsége (a megfelelő rubrikát kérjük bejelölni):

- általános iskola
- szakmunkásképző
- szakközépiskola vagy érettségi
- érettségi + szakirányú képesítés
- főiskolai diploma
- egyetemi diploma
- posztgraduális, doktori fokozat
- egyéb

11. Felnőtt testvér legmagasabb végzettsége (a megfelelő rubrikát kérjük bejelölni):

- általános iskola
- szakmunkásképző
- szakközépiskola vagy érettségi
- érettségi + szakirányú képesítés
- főiskolai diploma
- egyetemi diploma
- posztgraduális, doktori fokozat
- egyéb

12. a. Édesapa jelenlegi foglalkozása, beosztása:

b. Ha vállalkozó, mivel foglalkozik:

c. Amennyiben munkanélküli, utolsó munkahelyén foglalkozása, beosztása: Mióta munkanélküli?

13. a. Édesanya jelenlegi foglalkozása, beosztása:

b. Ha vállalkozó, mivel foglalkozik:

c. Amennyiben gyermekgondozási segílyt kap vagy munkanélküli, utolsó munkahelyén foglalkozása, beosztása: Mióta munkanélküli?

14. Ha jelenleg a háztartásban él:

a. Nagyapa jelenlegi foglalkozása, beosztása:

b. Ha munkanélküli vagy nyugdíjas, utolsó munkahelyén foglalkozása, beosztása: Mióta munkanélküli, illetve mikor ment nyugdíjba?

c. Nagyanya jelenlegi foglalkozása, beosztása:

d. Ha munkanélküli vagy nyugdíjas, utolsó munkahelyén foglalkozása, beosztása: Mióta munkanélküli, illetve mikor ment nyugdíjba?

e. Felnőtt testvér jelenlegi foglalkozása, beosztása:

f. Ha vállalkozó, mivel foglalkozik:

g. Amennyiben munkanélküli, utolsó munkahelyén foglalkozása, beosztása: Mióta munkanélküli?

15. Kertészkedés.

Foglalkozik-e a család kertműveléssel olyan méretekben, hogy piacra is jusson?

- Igen.
- Egyáltalán nem foglalkoznak kertműveléssel.
- Csak saját szükségletre termelnek.

16. Mit termelnek eladásra elsősorban? Kérem megjelölni a megfelelőt!

- zöldségpalánta
- magok és egyéb szaporítóanyagok
- virágpalánta
- árvácska
- primőr zöldségek
- idényszöldségek
- gyümölcsök
- egyéb:

Ha csak egy vagy kétfajta növényrel foglalkoznak, melyek ezek?

- 1.
- 2.

17. Ki foglalkozik a családban a kerttel teljes munkaidőben?

- Teljes munkaidőben senki.
- Nagyanya
- Édesanya
- Nagyapa
- Édesapa
- Felnőtt testvér
- Egyéb rokon

18. Ki foglalkozik a kerttel (beleértve a föld előkészítő munkálatait és a növényvédelmi munkákat is) hivatalos munkaidején vagy egyéb kenyérkereső tevékenységén kívül?

- Nagyanya
- Édesanya
- Nagyapa
- Édesapa
- Felnőtt testvér
- Egyéb rokon

19. Foglalkoznak-e szőlőműveléssel, borkészítéssel?

- Igen, jelentős mennyiségben, eladásra is.
- Igen, de csak saját fogyasztásra.
- Nem, felhagytak vele, kivágták a szőlőt, vagy bérbeadták másnak.
- Nem, nem volt szőlőjük.
- Egyéb

20. Ki az, aki a termények eladásával foglalkozik?

- Senki, mert mindent viszonteladók vásárolnak fel a háznál, vagy értékesítő vállalatokhoz leszerződtek.

A családból egyvalaki jár piacra, és pedig:

- Nagyanya
- Édesanya
- Nagyapa
- Édesapa
- Felnőtt testvér
- Egyéb rokon

A családból többen is járnak a piacra (beleértve azt a családtagot is, aki csak fuvarozza az árut), és pedig:

- Nagyanya
- Édesanya
- Nagyapa
- Édesapa
- Idősebb testvér
- Egyéb rokon

Mely városokba szoktak járni rendszeresen piacra?

21. Állattartás. Tartanak-e állatokat húzáért, egyéb hasznáért csak saját fogyasztásra?

- baromfit
- sertést
- nyulat
- szarvasmarhát
- méhet
- egyebet, és pedig:

Tartanak-e állatokat húzáért, egyéb hasznáért eladásra?

- baromfit
- sertést
- nyulat
- szarvasmarhát
- méhet
- egyebet, és pedig:

22. Ki foglalkozik az állatok napi gondozásával, ellátásával?

- Nagyanya
- Édesanya

- Nagyapa
- Édesapa
- Felnőtt testvér
- Egyéb rokon

23. Milyen egyéb jelentős jövedelemszerző tevékenységet folytat még a család (főfoglalkozáson kívül)?

- szülőoltványok nevelése
- szoba- vagy lakáskiadás
- kisipar, háziipar
- szellemi tevékenység, oktatás
- egyéb, éspedig:

24. A fiúgyermek(ek) milyen munkában segít(enek) a ház körül?

A leánygyermek(ek) milyen munkában segít(enek) a ház körül?

25. A kiegészítő tevékenységek jelentősége a család boldogulásában a múltban, illetve a jelenben (kérjük azokat az állításokat bejelölni, amit leghelytállóbbnak ítélnék):

- Ha a mellékjövedelem nem volna, kétséges lenne, hogy csak a fizetésből
- a család mindennapi szükségleteit ki tudnák-e elégíteni (rezsiköltségek, étkezés, ruházkodás, gyermekek iskolai költségei stb.).
 - a gyermekek továbbtanulását most vagy a későbbiek folyamán segíteni tudnák (szakma, diploma szerzése, különórák nyelvből, jogosítvány szerzése, a gyermek szakmai karrierjének elindítása, például műhely berendezése stb.).
 - igény szintjüknek megfelelően élhetnének (autó fenntartása, nyaraló, utazások, nyaralás, modern háztartási kisgépek beszerzése, modern szórakoztató elektronikai eszközök vásárlása stb.).
 - saját művelődési-kulturális igényeiket ki tudnák elégíteni (könyvek vásárlása, szakmai továbbképzés, színház, mozi, koncert stb.).
 - lakáskörülményeiken tudtak volna-e javítani (a ház bővítése, modernizációja, karbantartása, új lakás vásárlása, építése stb.).

26. Következő nagyobb tervük, amelyet a mellékjövedelemből kívánnak megvalósítani:

- lakás átépítése, bővítése
- lakás tatarozása, modernizációja

- nyaraló építése, vásárlása
- lakás vásárlása egyik vagy minden gyermeknek
- autó vásárlása
- vállalkozás beindítása
- a gazdaság/vállalkozás eszközállományának fejlesztése
- egyéb:

27. Reprivatizáció:

- Az édesapa szülei/nagyszülei a téészesítés előtt kb. holdon gazdálkodtak.
- Az édesanya szülei/nagyszülei a téészesítés előtt kb. holdon gazdálkodtak.
- A rendszerváltás után a földet mind kivették a téészből: hektárt.
- A rendszerváltás után a földet részben vették ki a téészből: hektárt.

Ha a család visszaigényelte a földeket,

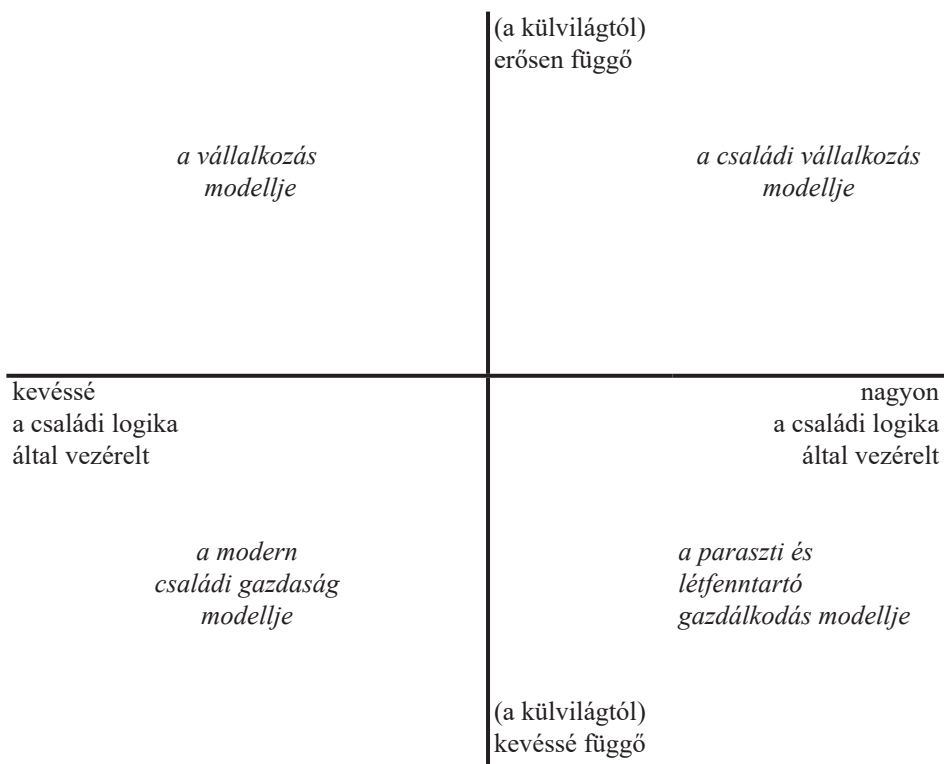
- saját maguk művelik meg
- kiadják bérbe
- parlagon hagyják
- eladták
- egyéb:

Ha maguk művelik meg, mit termelnek rajta?

Ki foglalkozik a földek megművelésével?

ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK

I. Kisüzem típusok Lamarche és munkatársainak kutatásai alapján. LAMARCHE, H. (dir.) 1992, 1994.



II. Augustins-féle örökösödési rendszerek. (Forrás: AUGUSTINS, G. 1989. 126.)

	Kitüntetett hagyatékolás (héritage précipitaire)	Szelektív hagyatékolás (héritage sélectif)	Egyenlő hagyatékolás (héritage égalitaire)	Halasztott hagyatékolás (héritage différé)	Felfüggesztett hagyatékolás (héritage suspendu)	
egyetlen utód (<i>succession unique</i>)	Pireneusok	Írország	Lotharingia			<i>egyetlen utód (succession unique)</i>
		Medi- terraneum		fivér- közösség (frèreche)	zadruga	<i>osztatlan agnatikus utódlás (succession indivise agnatique)</i>
generációnkénti hasadás			Bretagne	testvér- közösség (germanité)	ház- közösség (communauté taisible)	<i>osztatlan kognatikus utódlás (succession indivise cognatique)</i>
	Minden generációban van hagyaté			Nincs hagyaté		

III. Nagykanizsa és Kiskanizsa népessége a statisztikai felmérések alapján, 1715–2001.⁸⁴⁴

	Nagykanizsa	Kiskanizsa	Összesen
1715			256
1770			3711
1784–1787	3857	1618	5475
1823			9344
1850		3189	6287
1857		3402	11722
1870	11128	3997	15125
1881			18398
1890			20619
1900			23255
1910	19739	6041	25780
1920	23723	6314	30037
1930	23015	7347	30869
1941			35299
1949			28460
1960			34235
1970			43042
1980			53264
1990		6446	55809
2001		5839	52106

⁸⁴⁴ A III–XV. ábrák és táblázatok forrásai: BENCZE G. 1986; FÉNYES E. 1851; RIKLI F. 1999; *Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években* (1984); *1990. évi népszámlálás 22. Zala megye adatai* (1992); *Zala megye statisztikai évkönyve 1992* (1993); a KSH 1990-es és 2001-es népszámlálási adatai (a kiskanizsai számláló körzetek adatai külön kérésre a KSH által összesítve).

IV. Nagykanizsa népességének megoszlása hitfelekezetek szerint
(a VI. és VII. kerület együtt, illetve a III. kerület Kiskanizsát takarja). (Forrás: BENCZE G. 1986; Népszámlálás 1881., 1900., 1910., 1920., 1930., 1941.)

	1823	1881	1890	1900	1910		1920		1930		1941	
					Össz.	VI. ker.	VII. ker.	Össz.	III. ker.	Össz.		III. ker.
Római kat.	8147	15132	16561	19572	22332	4209	1745	25227	6223	26959	7258	28228
Görög kat.		3	13	20	35			44	25227	42	3	200
Görög keleti	68	25	14	31	38		1	15	44	14	1	52
Evangelikus		174	302	354	454	14	12	552	15	525	17	486
Református	9	181	155	335	279	2	3	512	20			514
Unitárius		1	1	9	7			14				
Izraelita	1120	2875	3573	3653	3378	54	1	3662	52	2838	48	2093
Egyéb		7		4	1			10		13	1	31

VI. A kereső foglalkozásúak megoszlása a gazdasági ágak szerint (a III. kerület Kiskaniszsát jelenti).
(Forrás: Népszámlálás, foglalkozási adatok 1910., 1920., 1930., 1941., 1960., 1970., 1980., 1990., 1990.)

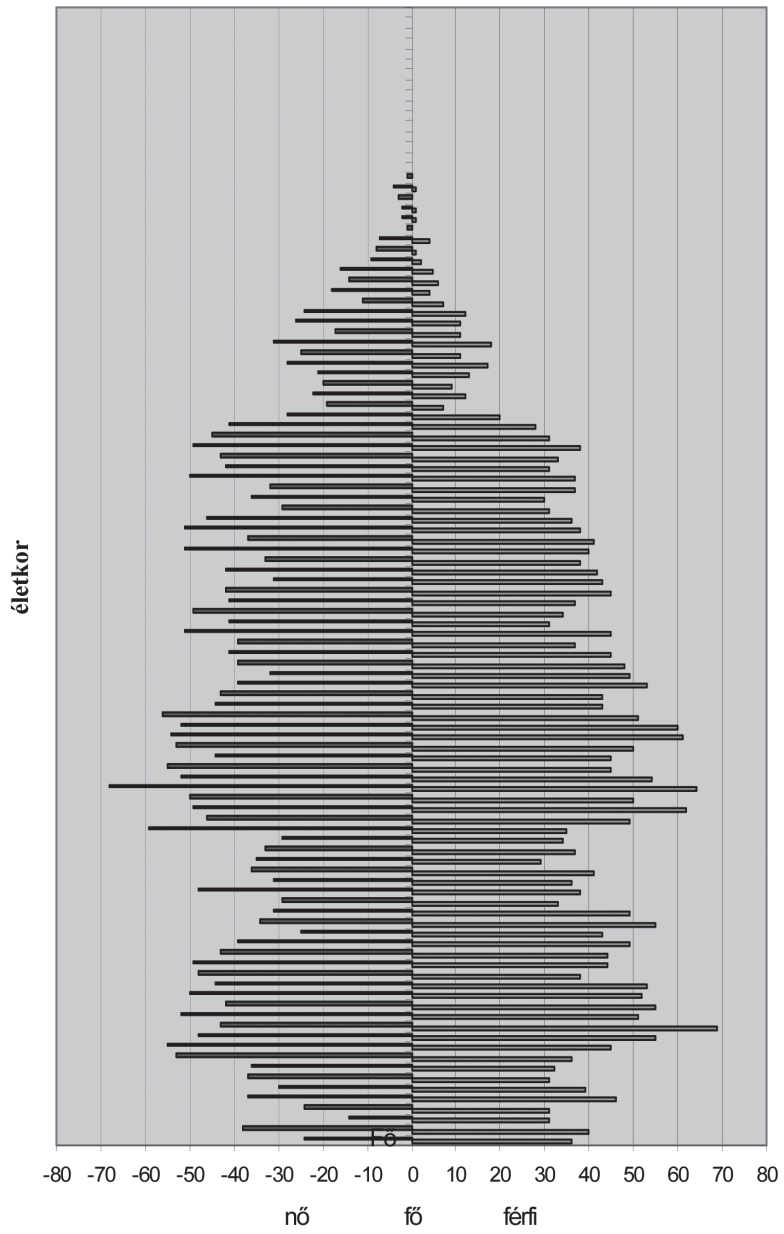
	1910	1920		1930		1941	1960	1970	1980	1990
		összes	III. ker.	összes	III. ker.					
Összes kereső		14333	3529	14197	3038	14322	12066	21025	25040	25163
Ipar	3847	3876	481	3933	488	4724	2983	9991	11808	11205
Kereskedelem és hitel	1021	1454	78	1475	142	1383	4635	1780	2543	2766
Közlekedés	943	1056	191	964	233	942		1887	2026	2000
Közszolgálat és szabadfoglalkozás	635	1060	69	971	51	1167				
Véderő	744	1772	27	818	6					
Nyugdíjas és tőkepénzes		861	65	1418	160					
Házicseléd	966	802	14	642	20					
Napszámos	514	444	70	906	252		32			
Őstermelő		2604	1736	2404	1673					
Mezőgazdaság és kert	2059	1767		2380	1671	6422	3550			
Ebből: birtokos és bérlő		908		909	686		1606	2301	1905	1437
Segítő családtag		651		345	283	4579	142			
Tisztviselő		14		7						
Cseléd		168		106	16					
Munkás		839		93	56					
Bányászat				566	13					
Építőipar								1038	1247	1066
Egyéb	1144	404	11		13	93		3869	5181	6289

VII. A földbirtokok nagyság szerinti megoszlása Nagykanizsán.
(Forrás: Mezőgazdasági összeírás 1897., 1935., Népszámlálás 1910., 1930., 1935., 1941., 1949.)

	1897 gazdaságok	1910 birtokos vagy bérlo	1930		1935				1941 birtokos és bérlo	1949 birtokos és bérlo	
			össz. birtokos vagy bérlo	Kis- kanizsa	össz. gazdaságok száma	össz. terület	szán- tó	kert			szőlő
1 katasztrális hold (kh) alatt szántóval			100	80	767	373	264	20	6	736	903
1 kh alatt szántó nélkül					1100	293		127	8		
1-5 kh szántóval		905			977	2365	1352	76	94	2347	1002
1-5 kh szántó nélkül					63	95		7	13		
1-3 hold										1378	701
3-5 hold			736	715						969	301
5-10 hold					234	1600	945	33	76	958	270
10-15 hold					57	810	442	14	37	458	54
15-20 hold											26
20-25 hold											5
25-35 hold		63	60	42	11	263	165	8	6	45	3
35-50 hold											3
50-100 hold			1	1	1	59	44			35	3
100-3000 hold		6	11								
kisbirtokosok						5330					
nagybirtokosok						6401					
összesen	2360	974	897	838	3220	5858	3212	258	240	4579	2269

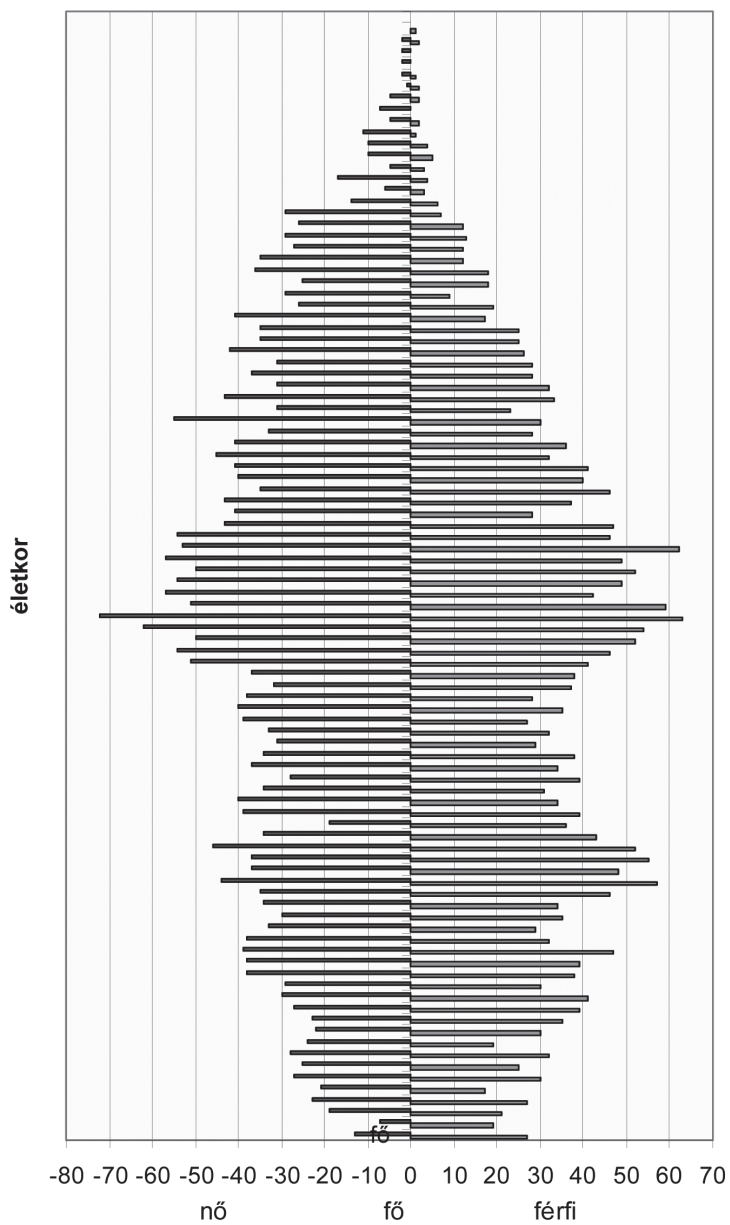
VIII.

Kiskanizsa korfája 1990-ben



IX.

Kiskanizsa korfája 2001-ben



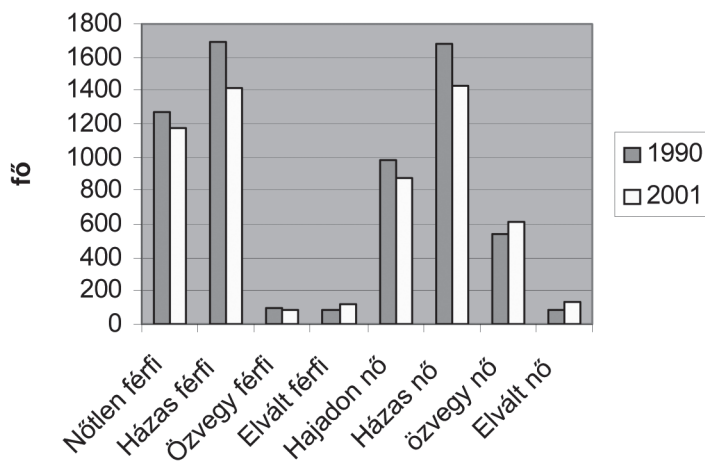
X. Hasonló korosztályok összehasonlítása

	1990	2001	2001–1990	2001/1990
korosztály	Fő	Fő	Különbség	Arány
0–7 éves	526	301	–225	0,572243
8–14 éves	706	416	–290	0,589235
15–18 éves	363	295	–68	0,812672
19–24 éves	473	492	19	1,040169
25–29 éves	341	382	41	1,120235
30–39 éves	1045	676	–369	0,64689
40–49 éves	910	1034	124	1,136264
50–59 éves	807	880	73	1,090458
60–69 éves	745	668	–77	0,896644
70–79 éves	366	464	98	1,26776
80–89 éves	152	149	–3	0,980263
90 év feletti	12	22	10	1,833333

Ugyanazon korosztályok létszámának összevetése

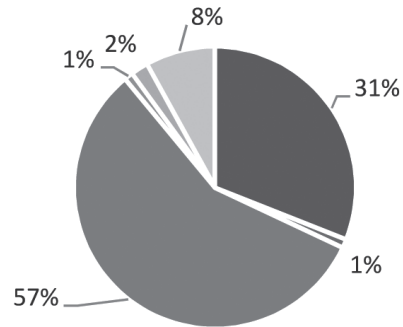
	1990	2001	2001–1990	2001/1990
korosztály	Fő	Fő	Különbség	Arány
1993–2000-ben születettek	301			
1986–1992	416			
1982–1985	288	295	7	1,024306
1976–1981	604	492	–112	0,81457
1971–1975	465	382	–83	0,821505
1961–1970	751	676	–75	0,900133
1951–1960	993	1034	41	1,041289
1941–1950	929	880	–49	0,947255
1931–1940	814	668	–146	0,820639
1921–1930	765	464	–301	0,606536
1911–1920	398	149	–249	0,374372
1901–1910	186	22	–164	0,11828
1897–1900	15			

XI.

A népesség családi állapot szerinti megoszlása 1990-2001

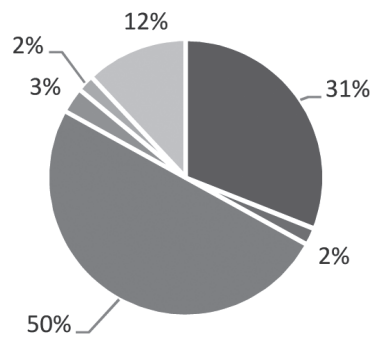
XII.

A gyermekes családok megoszlása 1990



- Házaspár gyermek nélkül 31%
- Házaspár gyermekkel 57%
- Apa gyermekkel 2%
- Élettársi kapcsolat gyermek nélkül 1%
- Élettársi kapcsolat gyermekkel 1%
- Anya gyermekkel 8%

A gyermekes családok megoszlása 2001



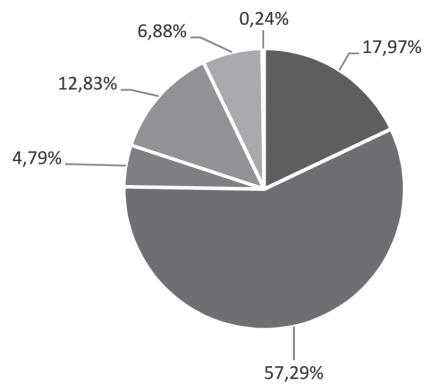
- Házaspár gyermek nélkül 31%
- Házaspár gyermekkel 50%
- Apa gyermekkel 2%
- Élettársi kapcsolat gyermek nélkül 2%
- Élettársi kapcsolat gyermekkel 3%
- Anya gyermekkel 12%

XIII. A kiskanizsai háztartások szerkezete, 1990–2001.

A kiskanizsai háztartások szerkezete	1990	2001	2001–1990	2001/1990
Egycsaládos háztartás, házaspár rokon és nem rokon személy nélkül	1057	956	–101	0,9044
Egycsaládos háztartás, házaspár felmenő rokonnal	237	192	–45	0,81
Egycsaládos háztartás, házaspár egyéb rokonnal	71	31	–40	0,437
Egycsaládos háztartás, házaspár felmenő és egyéb rokonnal	10	5	–5	0,5
Egycsaládos háztartás, házaspár nem rokonnal	9	3	–6	0,333
Egycsaládos háztartás, házaspár egyéb rokonnal és nem rokonnal	1			
Egycsaládos háztartás, 1 szülő gyermekkel rokon és nem rokon nélkül	126	131	5	1,04
Egycsaládos háztartás, 1 szülő gyermekkel felmenő rokonnal	17	31	14	1,824
Egycsaládos háztartás, 1 szülő gyermekkel egyéb rokonnal	16	20	4	1,25
Egycsaládos háztartás, 1 szülő gyermekkel nem rokonnal	2	1	–1	0,5
Egycsaládos háztartás, 1 szülő gyermekkel felmenő és nem rokonnal	1	1	0	1
Kétcsaládos háztartás, rokon és nem rokon nélkül	114	151	37	1,325
Kétcsaládos háztartás, nem rokonnal	24			
Kétcsaládos háztartás, egyéb rokonnal	3	4	1	1,3333
Kétcsaládos háztartás, egyéb és nem rokonnal	1			
Kétcsaládos háztartás, felmenő rokonnal		18		
Háromcsaládos háztartás, rokon és nem rokon nélkül	4	6	2	1,5
Négycsaládos háztartás	1			
Egyszemélyes (nem családháztartás)	315	327	12	1,0381
Egyéb összetételű (nem családháztartás)	56	61	5	1,0893
Összesen	2065	1938	–127	0,9385

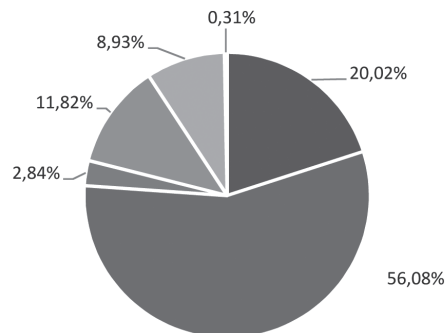
XIV.

Házartásszerkezet Kiskanizsán 1990



- Nem-család háztartás 17,97%
- Nukleáris család 57,29%
- Csak oldalirányba kiterjesztett vagy nen rokonnal élő nukleáris család 4,79%
- Felfelé is kiterjesztett nukleáris család (család felmenő rokonnal is) 12,83%
- Kétszalados háztartás femenő-, egyéb rokonnal, nem-rokonnal 6,88%
- Három- vagy négycsalados háztartás rokonnal és nem rokon nélkül 0,24%

Házartásszerkezet Kiskanizsán 2001

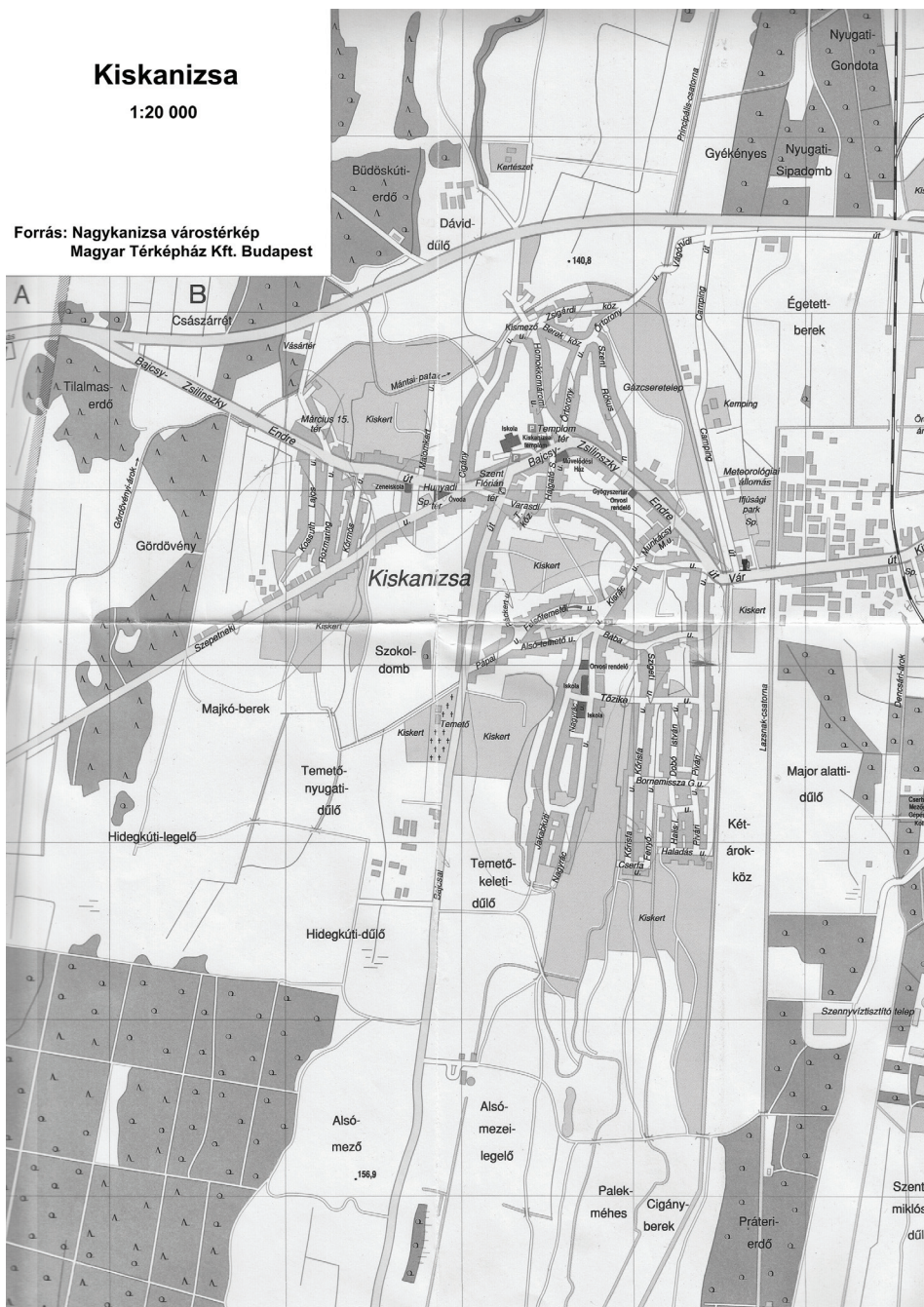


- Nem-család háztartás 20,02%
- Nukleáris család 56,08%
- Csak oldalirányba kiterjesztett vagy nen rokonnal élő nukleáris család 2,84%
- Felfelé is kiterjesztett nukleáris család (család felmenő rokonnal is) 11,82%
- Kétszalados háztartás femenő-, egyéb rokonnal, nem-rokonnal 8,93%
- Három- vagy négycsalados háztartás rokonnal és nem rokon nélkül 0,31%

XV. Lakások háztartás-összetétele

Szobaszám	Nincs szoba		1 szoba		2 szoba		3 szoba		4 szoba		5 szoba		6 szoba		Összesen		
	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	1990	2001	
Év																	
Nem lakott, vagy lakás lakónépesség nélkül			18	16	37	52	11	21	1	1	8	1	1	1	1	69	99
1 háztartás 1 családdal			59	29	358	249	563	534	228	279	84	140	19	140	1311	1272	
1 háztartás 2 vagy több családdal			1		20	14	71	72	35	48	15	22	2	22	144	174	
1 háztartás nem családháztartással	1		65	40	138	170	60	115	8	27	5	7	3	7	280	359	
2 háztartás csak családháztartással			1		12	2	30	9	29	10	12	10	5	10	89	42	
2 háztartás csak nem családháztartással			1		8	2	5	2	1	2					15	6	
2 háztartás család- és nem családháztartással					9	2	25	6	15	1	2	1	1	1	52	14	
3 vagy több háztartással					1		2		1	1			2		6	2	
Összesen	1		145	85	583	491	767	759	318	376	119	181	33	181	1966	1968	

ΚΕΡΕΚ, ΤΕΡΚΕΡΕΚ



1. kép. Kiskanizsa utcaterképe, modern, 2000-es évek eleje.

NAGYKANIZSA r. t. város TÉRKÉPE.

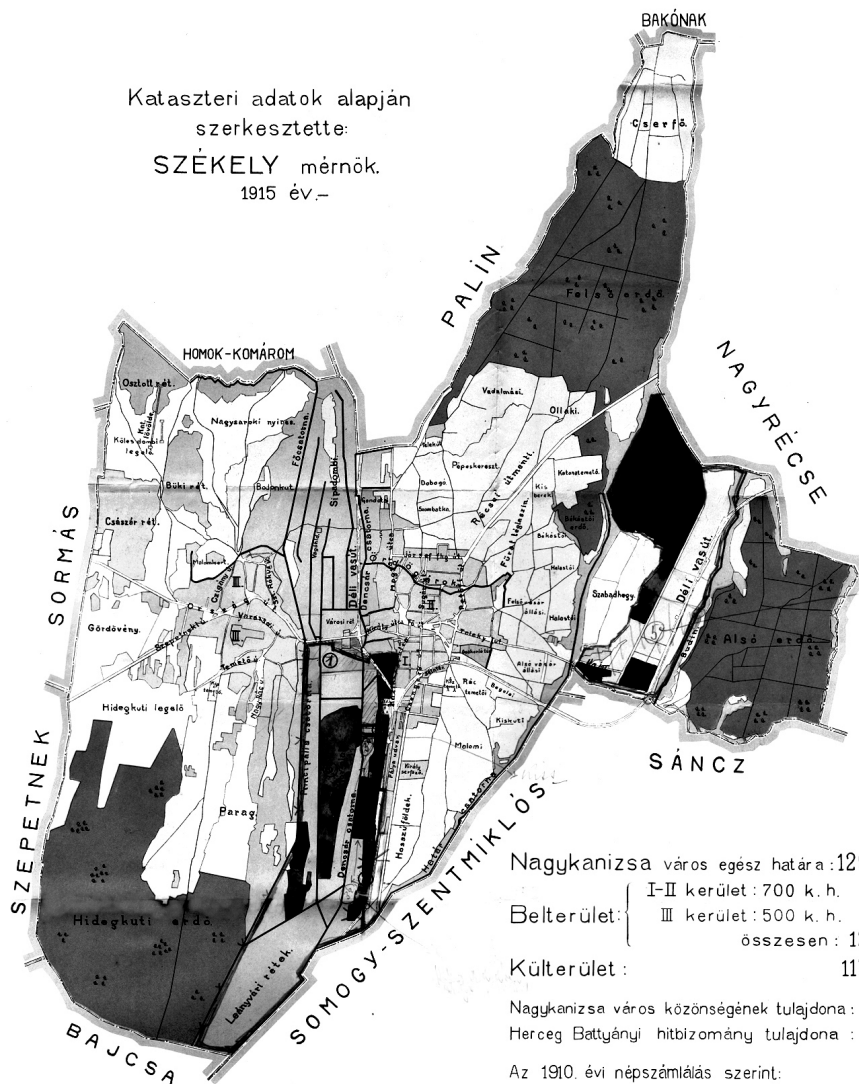
MÉRTÉK - 1:30000.



Kataszteri adatok alapján
szerkesztette:

SZÉKELY mérnök.

1915 év.-



Nagykanizsa város egész határa: 12930 kat. hold.

Belterület: $\left\{ \begin{array}{l} \text{I-II kerület: 700 k. h.} \\ \text{III kerület: 500 k. h.} \\ \text{összesen: 1200 k. h.} \end{array} \right.$

Külterület: 11730 k. h.

Nagykanizsa város közönségének tulajdona: 5215 kat. hold.

Herceg Batyányi hitbizomány tulajdona: 1941 kat. hold.

Az 1910. évi népszámlálás szerint:

a lakosok száma: 26524.-

a lakóházak száma: 3264.-

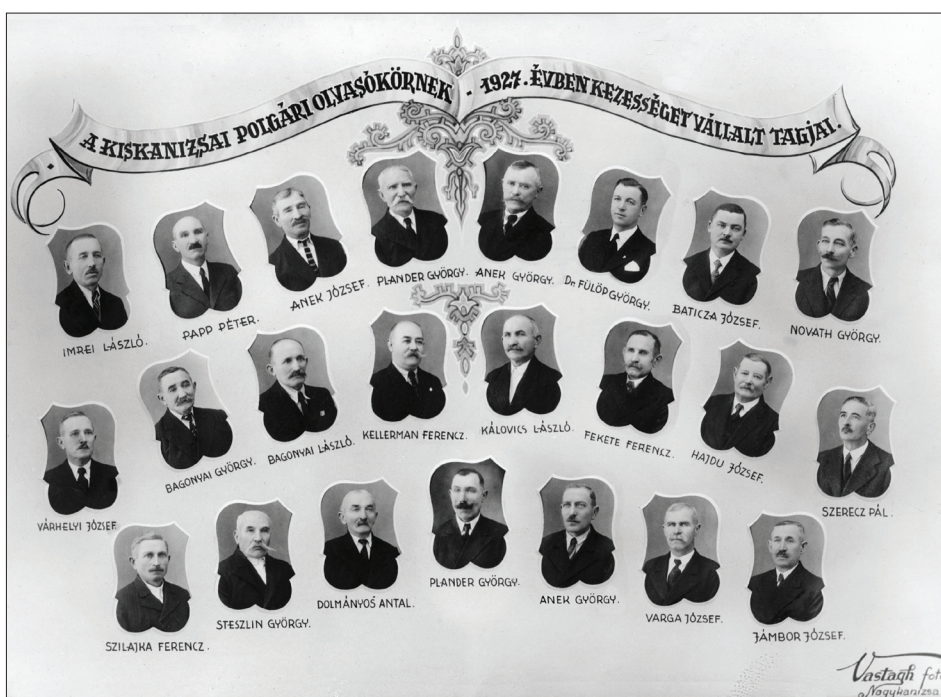
2. kép. Nagykanizsa r. t. város térképe, 1915.



3. kép. Kiskanizsa város pecsétje, 1868.



4. kép. Kiskanizsa, Polgári Olvasókör, Móricz Zsigmond Művelődési Ház, 2012.



5. kép. A kiskanizsai Polgári Olvasókör azon tagjai, akik az épület felújítási és kibővítési költségeinek fedezésére saját birtokukra jelzáloghitelt vettek fel, 1927.



6. kép. A *Gyimesi vadvirág* című színelőadás szereplői, melyet 1942-ben a Kiskanizsai segélybizottság honvédekért nevű szervezet állított színpadra.



7. kép. Év végi tornabemutató a Templom téren 1925. június 28-án.
Háttérben a Homokkomáromi utca házai látszanak.



8. kép. A kiskanizsai hősi emlékmű, amely az Együtt Kiskanizsáért Egyesület kezdeményezésére készült el a 2000-es évek elején.



9. kép. Tehénfogat „sasával” (kukoricaszárral) megrakott szekeret húz, két világháború között.



10. kép. Kapáló kiskanizsaiak, 1941.



11. kép. Veteményező kiskanizsaiak, 1941.



12. kép. Hagymát palántázó kiskanizsai asszonyok a Hajgató Sándor utcai kertekben, háttérben a pajtával, 1965.



13. kép. Hagymát palántázó kiskanizsai asszonyok a Hajgató Sándor utcai kertekben, 1965.



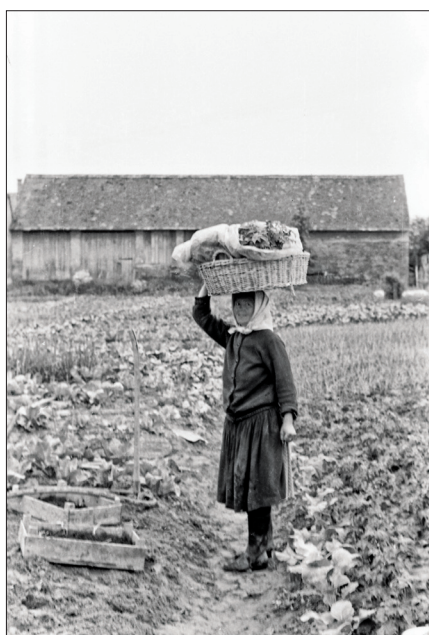
14. kép. Plander Györgyné Kis Julianna leányával, Horváth Jánosné Plander Juliannával a melegágy üveglakait emelik, 1975.



15. kép. A palántákat a hideg ellen bádoglemezekkel védik.
A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975.



16. kép. Palánta felszedése eladásra. A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975.



17. kép. A piacra elkészített vékát a gazdasszony fejen viszi. A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975.



18. kép. Hargut (vizesödörhúzó rudat) tartó asszony, a háttérben fóliasátor – a fóliás termelés első ismert fotódokumentációja, 1965.



19. kép. Szántás a kertben, 1990-es évek eleje.



20. kép. Árvácskapalánta „pikérozása”,
1992. augusztus.



21. kép. Árvácskaágyások, a háttérben
fóliasátrak. A Mátés család kertje a Kistrác
utcában, 1990-es évek eleje.



22. kép. Paprikapalánták a fóliasátorban.
A Mátés család kertje a Kistrác utcában,
1990-es évek eleje.



23. kép. Erzsébet téri piac a századfordulón.



24. kép. Erzsébet téri hetivásár, 1903.



25. kép. Piac – fejenhordás, 1908.



26. kép. Falusiak a kanizsai piacon, 1941.



27. kép. Piacra siető kiskanizsai asszonyok, 1941.



28. kép. A *Jövendők* című újság címlapja a piacról hazafelé tartó kiskanizsai asszonyokkal, 1960. Balról jobbra: Varga Lászlóné Tiszai Mária, Mátés Lászlóné Mátés Mária, Baj Ferencné Kiss Rozália.



29. kép. Piac részlete, 1979.



30. kép. Tavaszi virágok árusítása, 1960-as évek.



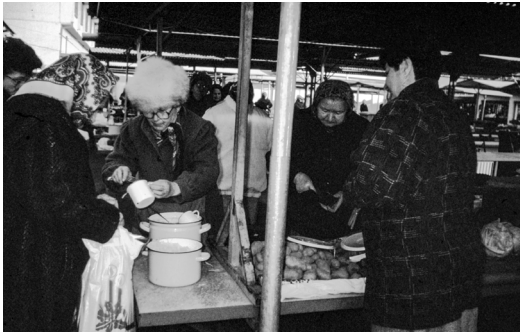
31. kép. Virágárusok a régi piacon, 1990-es évek eleje.



32. kép. Zöldségfélét és cseresznyét áruló kistermelő a régi piacon, 1990-es évek eleje.



33. kép. Ideiglenesen felállított asztaláról újfajta terményeket, például padlizsánt is árúsító asszony, 1990-es évek eleje.



34. kép. A hagyomány folytatódik: anyja, Mátés Lászlóné, (jobb oldalon szemben) hagyományos viseletben árul a piacon, 1990-es évek eleje.

35. kép. Fialasszony leánya Deák Jánosné Mátés Mária modern szabású, színes öltözetben és otthonkában szintén a piacon, saját portékáival, 1990-es évek eleje.





36. kép. Az 1997-ben épült modern vásárcsarnok.



37. kép. Kiskanizsa, Kistrác utcai régi típusú zsúpos ház, 1941.



38. kép. Kiskanizsa, Kistrác utcai ház udvara, 1941.



39. kép. Kistrác utcai ház pajtája, 1941.



40. kép. Fórházás kiskanizsai ház (Kisrác u. 9.), 1930-as évek.



41. kép. Az 1940-es években modernnek számító kiskanizsai ház, 1941.



42. kép. Jellemző kiskanizsai utcaképet, 1990-es évek első fele.



43. kép. Hosszanti elrendezésű, háromosztatú, tornác nélküli, 1880-as években épült szegényparaszti ház (Hajgató Sándor u. 9.), 2002.



44. kép. Hajgató Sándor u. 8. számú ház homlokzata, 2002.



45. kép. A ház az udvar felől: a kamra ablaka alatt egy, az eresz alatt tárolt hargun (vizesvödörhúzó rúdon) lógó vödör látszik, 2002.



46. kép. A ház a hátsó kert felől, 2002.



47. kép. A hidas, 2002.



48. kép. Az egyes helyiségeket összekötő folyosó a kisszoba felől, 2002.



49. kép. A nagyszoba gázkonvektoros fűtéssel, 2002.



50. kép. A nagyszoba gázkonvektoros fűtéssel. Az asztalon és a fiókos szekrényen kötött csipketerítő, az asztalon álló vázában színes sztaniolpapírba csavart zabkalászok, 2002.



51. kép. A nagyszoba utca felé eső oldala, 2002.



52. kép. A nagyszoba 1970-es években vásárolt szekrénysora, 2002.



53. kép. A konyha a folyosóra néző ablakkal, alatta vizespad, 2002.



54. kép. A konyha a konyhaszekrényekkel,
a bal belső sarokban a kamraajtó, 2002.



55. kép. A kishálóza berendezése, 2002.



56. kép. A kishálóza fala a családi fotókkal, előtte televízió, 2002.



57. kép. Kishálóza u. 8. Mósos házaspár 1950-es években épített háza, amelyet a következő fél évszázadban az eredeti állapotában használtak, 2001.



58. kép. A ház tulajdonosa, a kilencvenes éveiben járó Varga „Tojásos” Györgyné Kuzsner Julianna a belső szobában, 2001.



59. kép. A ház utca felé eső belső szobája. A falat, amely a nagypolgári lakások tapétáit idézi, az 1950-es években divatos, többsablonos színes technikával festették, 2001.



60. kép. A belső szoba mennyezete, közepén tájképpel, 2001.



61. kép. A külső utcai szoba mennyezete növényi ornamentikával, 2001.



62. kép. A külső utcai szoba, 2001.



63. kép. A külső utcai szoba párhuzamos elrendezésű, az 1960-as években vásárolt bútorai, 2001.



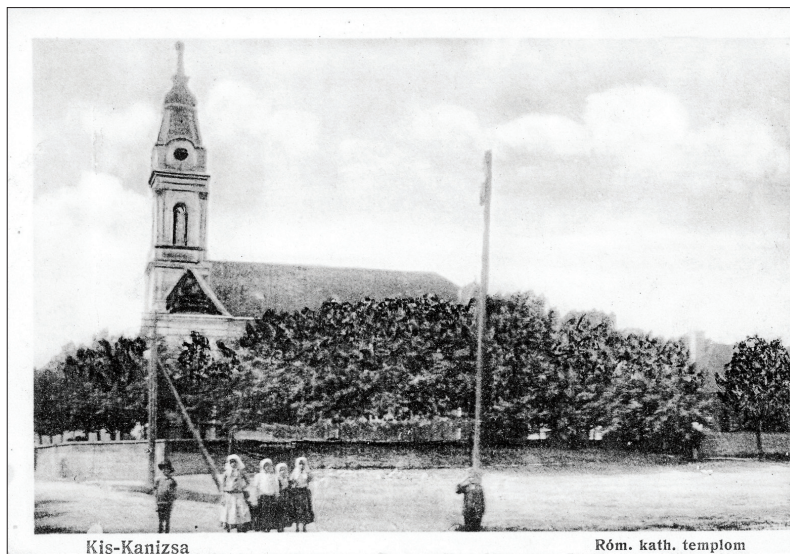
64. kép. A külső szoba jobb, utca felé eső sarkában elhelyezett tükör, 2001.



65. kép. Az előszoba, ahonnan a külső utcai szoba, a konyha és a fürdőszoba nyílik, 2001.

66. kép. A konyha a konyhabútorral és a gáztűzhellyel, 2001. július. A gazdasszony kizárólag ezt a helyiséget lakta és fűtötte télen.





Kis-Kanizsa

Róm. kath. templom

67. kép. A kiskanizsai, Sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelt templom, 1915.



68. kép. A kiskanizsai templom ma.



69. kép. Templomból hazafelé tartó kiskanizsai asszonyok hagyományos téli ünneplő viseletben, 1970-es évek.



70. kép. Virágvasárnapi díszítés, 2000-es évek eleje.



71. kép. Virágvasárnapi díszítés,
2000-es évek eleje.

72. kép. Hegyi búcsú alkalmával
együtt mulató legények és leányok,
1940 körül. Balról jobbra a képen:
Godinek Péter és Mátés Rozália
(1941-től házastársak, 5 gyermek
szülei), Baj László, Mátés Mária,
ismeretlen személy.



73. kép. Lakodalmi
mulatság, 1934.
április 13.



74. kép. Hajnali József és Dávidovics Teréz esküvője, 1920.



75. kép. Baj Júlia és Liplin László esküvője, 1946.



76. kép. Tiszai György és neje, Tiszai Györgyné Knausz Anna két menyükkal, Tiszai Istvánnéval és Tiszai Györgynével, s utóbbi leányaival, 1910-es évek.



77. kép. A Plander család szekéren, indulófélben, 1954-1955 körül.



78. kép. Kislány tyúkokat etet az udvaron, 1950-es évek eleje.
A képen Plander Julianna, a későbbi Horváth Jánosné.

FÉNYKÉPEK JEGYZÉKE

1. kép: Kiskanizsa utcaterképe, modern, 2000-es évek eleje. 1:20 000. Magyar Térképész Kft., Budapest.
2. kép: Nagykanizsa r. t. város térképe, 1915. Kataszteri adatok alapján szerkesztette Székely mérnök. MNL ZLM V. 1512/b. Nagykanizsa város tanácsának iratai, Közigazgatási iratok 1922:300. 1032. doboz.
3. kép: Kiskanizsa város pecsétje, 1868. MNL ZML IV. 264. Közigazgatási iratok, Kapornaki járás, 1869:369.
4. kép: Kiskanizsa, Polgári Olvasókör, Móricz Zsigmond Művelődési Ház, 2012. Sgn felvétele. CC BY-SA 3.0. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21808847>
5. kép: A kiskanizsai Polgári Olvasókör azon tagjai, akik az épület felújítási és bővítési költségeinek fedezésére saját birtokukra jelzáloghitelt vettek fel, 1927. Vastagh Béla felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn77.57.11.
6. kép: A *Gyimesi vadvirág* című színelőadás szereplői, melyet 1942-ben a Kiskanizsai segélybizottság honvédeinkért nevű szervezet állított színpadra. Vastagh Béla felvétele. Thúry György Múzeum Történeti Dokumentációs Tára 83.38.5.
7. kép: Év végi tornabemutató a Templom téren 1925. június 28-án. Háttérben a Homokkomáromi utca házai látszanak. In: KUNICS Zs. – HORVÁTH J-né 2018. 97.
8. kép: A kiskanizsai hősi emlékmű, amely az Együtt Kiskanizsáért Egyesület kezdeményezésére készült el a 2000-es évek elején, 2012. Sgn felvétele. CC BY-SA 3.0. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21808836>
9. kép: Tehénfogat „sasával” (kukoricaszárral) megrakott szekeret húz. Két világháború közötti felvétel. In: KUNICS Zs. – HORVÁTH J-né 2018. 33.
10. kép: Kapáló kiskanizsaiak, 1941. In: KETTING K. 1941. 114.
11. kép: Veteményező kiskanizsaiak, 1941. In: KETTING K. 1941. 114.

12. kép: Hagymát palántázó kiskanizsai asszonyok a Hajgató Sándor utcai kertekben, háttérben a pajtával. Középen a gazdasszony, Mátés Józsefné Szollár Katalin, 1965. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn6241.
13. kép: Hagymát palántázó kiskanizsai asszonyok a Hajgató Sándor utcai kertekben, 1965. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn16242.
14. kép: Plander Györgyné Kis Julianna leányával, Horváth Jánosné Plander Juliannával a melegágy üvegablakait emelik, 1975. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn10531.
15. kép: A palántákat a hideg ellen bádoglemezekkel védik. A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn10530.
16. kép: Palánta felszedése eladásra. A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn10532.
17. kép: A piacra elkészített vékát a gazdasszony fejen viszi. A képen Plander Györgyné Kis Julianna, 1975. Kerecsényi Edit felvétele, 1975. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn0535.
18. kép: Hargut (vizesvödörhúzó rudat) tartó asszony, a háttérben fóliasátor – a fóliás termelés első ismert fotódokumentációja, 1965. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn11468.
19. kép: Szántás a kertben, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
20. kép: Árvácskapalánta „pikérozása”, 1992. augusztus. A szerző felvétele.
21. kép: Árvácskaágysok, a háttérben fóliasátrak. A Mátés család kertje a Kisrác utcában, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
22. kép: Paprikapalánták a fóliasátorban. A Mátés család kertje a Kisrác utcában, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
23. kép: Erzsébet téri piac a századfordulón. Thúry György Múzeum Történeti Dokumentációs Tára 87.8.
24. kép: Erzsébet téri hetivásár, 1903. Alt és Böhm. Thúry György Múzeum Történeti Dokumentációs Tára 195.
25. kép: Piac – fejenhordás, 1908. Schwarz és Tauber, Nagykanizsa. Thúry György Múzeum Történeti Dokumentációs Tára 2011.4.3.
26. kép: Falusiak a kanizsai piacon, 1941. In: KETTING K. 1941. 85.
27. kép: Piacra siető kiskanizsai asszonyok, 1941. In: KETTING K. 1941. 114.
28. kép: A *Jövendőnk* című újság címlapja a piacról hazafelé tartó kiskanizsai asszonyokkal, 1960. Balról jobbra: Varga Lászlóné Tiszai Mária, Mátés Lászlóné Mátés Mária, Baj Ferencné Kiss Rozália.
29. kép: Piac részlete, 1979. Kerecsényi Edit felvétele. Thúry György Múzeum Helytörténeti Fotótára 8618.

30. kép: Tavaszi virágok árusítása, 1960-as évek. Thúry György Múzeum Helytörténeti Fotótára 4426.
31. kép: Virágárusok a régi piacon, 1990-es évek eleje. Kotnyek István felvétele. Magántulajdon.
32. kép: Zöldségféléket és cseresznyét áruló kistermelő a régi piacon, 1990-es évek eleje. Kotnyek István felvétele. Magántulajdon.
33. kép: Ideiglenesen felállított asztaláról újfajta terményeket, például padlizsánt is árusító asszony, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
34. kép: A hagyomány folytatódik: anya, Mátés Lászlóné (jobb oldalon szemben) hagyományos viseletben árul a piacon, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
35. kép: Fiatalasszony leánya, Deák Jánosné Mátés Mária modern szabású, színes öltözetben és otthonkában szintén a piacon, saját portékáival, 1990-es évek eleje. A szerző felvétele.
36. kép: Az 1997-ben épült modern vásárcsarnok.
37. kép: Kistrác utcai régi típusú zsúpos ház, 1941. In: KETTING K. 1941. 155.
38. kép: Kistrác utcai ház udvara, 1941. In: KETTING K. 1941. 155.
39. kép: Kistrác utcai ház pajtája, 1941. In: KETTING K. 1941. 155.
40. kép: Fórházaskiskanizsai ház (Kistrác u. 9.), 1930-as évek. Ketting Klára reprodukciója, az eredeti fénykép Nagy László felvétele. In: KETTING K. 1941. 115.
41. kép: Az 1940-es években modernnek számító kiskanizsai ház, 1941. In: KETTING K. 1941. 115.
42. kép: Jellegzetes kiskanizsai utcarészlet, 1990-es évek első fele. A szerző felvétele.
43. kép Hosszanti elrendezésű, háromosztatú, tornác nélküli szegényparaszti ház (Hajgató Sándor u. 8.), amely az 1880-as években épült. Tulajdonosa előző évben hunyt el, ezt követően a lakást senki nem lakta. 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
44. kép: Hajgató Sándor u. 8. számú ház homlokzata, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
45. kép: A ház az udvar felől: a kamra ablaka alatt egy, az eresz alatt tárolt hargun (vizesvödörhúzó rúdon) lógó vödör látszik, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
46. kép: A ház a hátsó kert felől, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
47. kép: A hidas, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
48. kép: Az egyes helyiségeket összekötő folyosó a kisszoba felől, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
49. kép: A nagyszoba gázkonvektoros fűtéssel, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.

50. kép: A nagyszoba gázkonvektoros fűtéssel. Az asztalon és a szekrényben kötött csipketerítő, az asztalon álló vázában színes sztaniolpapírba csavart zabkalászkok. 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
51. kép: A nagyszoba utca felé eső oldala, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
52. kép: A nagyszoba 1970-es években vásárolt szekrénysora, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
53. kép: A konyha a folyosóra néző ablakkal, alatta vizespad, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
54. kép: A konyha a konyhaszekrényekkel, a bal belső sarokban a kamraajtó, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
55. kép: A kisháló berendezése, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
56. kép: A kisháló fala a családi fotókkal, előtte televízió, 2002. március. Hohl Zoltán felvétele.
57. kép: Kisrác u. 8. Módos házaspár 1950-es években épített háza, amelyet a következő fél évszázadban az eredeti állapotában használtak. A házat a Szentendrei Szabadtéri Múzeum munkatársai Sári Zsolt vezetésével felmérték a 2000-es években. 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
58. kép: A ház tulajdonosa, a kilencvenes éveiben járó Varga „Tojásos” Györgyné Kuzsner Julianna a belső szobában, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
59. kép: A ház utca felé eső belső szobája. A falat, amely a nagypolgári lakások tapétáit idézi, az 1950-es években divatos, többsablonos színes technikával festették. 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
60. kép: A belső szoba mennyezete, közepén tájképpel, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
61. kép: A külső utcai szoba mennyezete növényi ornamentikával, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
62. kép: A külső utcai szoba, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
63. kép: A külső utcai szoba párhuzamos elrendezésű, 1960-as években vásárolt bútorai, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
64. kép: A külső szoba jobb, utca felé eső sarkában elhelyezett tükör, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
65. kép: Az előszoba, ahonnan a külső utcai szoba, a konyha és a fürdőszoba nyílik, 2001. július. Hohl Zoltán felvétele.
66. kép: A konyha a konyhabútorral és a gáztűzhellyel, 2001. július. A gazdaszöny kizárólag ezt a helyiséget lakta és fűtötte télen. Hohl Zoltán felvétele.
67. kép: A kiskanizsai, Sarlós Boldogasszony tiszteletére szentelt templom, 1915. Képeslap, ifj. Wajdits József felvétele. Dr. Szombath Tibor gyűjteménye. <https://hu.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Kiskanizsa1.jpg#/media/F%C3%A1jl:Kiskanizsa1.jpg>

68. kép: A kiskanizsai templom ma. Makrai Márton felvétele. Magántulajdon.
69. kép: Templomból hazafelé tartó kiskanizsai asszonyok hagyományos téli ünneplő viseletben, 1970-es évek. Berentés Tamás felvétele. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn11989.
70. kép: Virágvasárnapi díszítés, 2000-es évek eleje. Horváth Jánosné Plander Julianna felvétele. Magántulajdon.
71. kép: Virágvasárnapi díszítés, 2000-es évek eleje. Horváth Jánosné Plander Julianna felvétele. Magántulajdon.
72. kép: Hegyi búcsú alkalmával együtt mulató legények és leányok, 1940 körül. Balról jobbra a képen: Godinek Péter és Mátés Rozália (1941-től házastársak, 5 gyermek szülei), Baj László, Mátés Mária, ismeretlen személy. Magántulajdon, az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtéséből.
73. kép: Lakodalmi mulatság, 1934. április 13. In: KUNICS Zs. – HORVÁTH J-né 2018. 63.
74. kép: Hajnali József és Dávidovics Teréz esküvője, 1920. Thúry György Múzeum Néprajzi Fotótára adfn22 001.
75. kép: Baj Júlia és Liplin László esküvője, 1946. Magántulajdon, az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtéséből.
76. kép: Tiszai György és neje, Tiszai Györgyné Knausz Anna két menyükkal, Tiszai Istvánnéval és Tiszai Györgynével, s utóbbi leányaival, 1910-es évek. In: KUNICS Zs. – HORVÁTH J-né 2018. 87.
77. kép: A Plander család szekéren, indulófélben, 1954-1955 körül. Magántulajdon, az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtéséből.
78. kép: Kislány tyúkokat etet az udvaron, 1950-es évek eleje. A képen Plander Julianna, a későbbi Horváth Jánosné. Magántulajdon, az Együtt Kiskanizsáért Egyesület gyűjtéséből.

ADAPTING EMBOURGEOISEMENT. FAMILY AND ECONOMY IN *KISKANIZSA*, A DISTRICT OF A HUNGARIAN TOWN, IN THE 20TH CENTURY.

SUMMARY

The book is a revised version of the author's PhD dissertation written in 2002. The thesis was based on a ten-year-long fieldwork, during which the author had the opportunity to closely observe the changes brought about by the post-Socialist era following the political turn of 1990, through the life of a small town. However, the dissertation was not restricted to the study of the present, but aimed to show how society, economy and family life had changed in *Kiskanizsa*, a district of a Hungarian town, parallel to the ongoing political-economical transformations during the 20th century. Collected during the ten years of her fieldwork, the author used sources like family trees, oral histories of families and individuals, archival documents (mainly from authorities dealing with minors' cases and guardianship issues), data from the 1990 census on households, other statistics, and data from her own questionnaires. The present volume is complemented with the population census of 2001, that was formerly compared by the author to the ones of 1990 in an earlier essay in 2004. Since the conclusions of this comparative study provided substantial information to the original dissertation, the author considered it necessary to include a new chapter devoted to them.

Kiskanizsa, the village quarter of the city of *Nagykanizsa*, a "village grafted onto city" stepped onto the path of embourgeoisement earlier than the nearby villages of Southwest-Transdanubia, Hungary, but has still preserved a lot of the image of an agricultural settlement. From the beginning of the 20th century on, intensive horticulture grew very popular, but was only exclusive in minor farms – the larger holdings retained their traditional self-sustaining family farm structures. It is due to this sector that farming families in *Kiskanizsa* were able

to operate sustainable holdings on smaller than average lands, although besides agriculture, more than half of the residents had to seek other sources of income, as well.

Kiskanizsa entered market-economy rather early and by the turn of the century, market vendors, a specialized group of retailers and wholesalers emerged. They engaged in selling the surplus product of the village both regionally and internationally, while the producers also travelled to various towns and cities across Transdanubia, in order to make the highest possible profit on their cabbages, onions and potatoes. After this pursuit of selling, they were called “locusts”, a nickname the residents of *Kiskanizsa* proudly owned, that can also be understood as a metaphor of embourgeoisement. The phenomenon of agricultural small production can best be interpreted within the framework of the theory of embourgeoisement, as the “locusts” of *Kiskanizsa* could increase their economic, social and cultural capital through small-scale farming, and this way they managed to preserve and increase their social status during historical turns. However, they could not utilize that capital, unless they adapted themselves to the conditions of the Socialist era, and stepped out of the agricultural sector. In the long run, by the end of the 20th century, this process had resulted in the loss of significance of the community as a reference group, and in the eventual transformation and disappearance of its functions. The “adapting embourgeoisement” in the title refers to this ambiguity.

In the 1970s and 1980s, following the era of collectivization, the significance of horticulture has grown. Due to technological advancement and the increase of solvent demand, in many families incomes from garden production were higher than those coming from employment. The trouble and responsibility of the gardens still rested primarily on the women, thus guaranteeing equal participation of men and women in the family. Such relative gender balance could have already been formed by the turn of the century, or at least sources indicate that the distribution of power and rights within the family did not really took place between men and women, but rather on the basis of ownership of the means of production. Hence, it was primarily the older generation who had power over the younger one, until they transferred the ownership of their properties to the children. However, even between the two world wars, it is noticeable that parents passed their lands to their children without transferring ownership, which, according to the author, suggests that they consider the nuclear family form ideal. Traditional stem family cohabitation disappeared long ago in *Kiskanizsa*; instead, in the last 90-100 years, cohabitation of relatively autonomous, yet economically cooperating small families can be observed, either in the same house, or sharing the same yard, or living in the neighborhood. This specific way of “living-together-separately” helped families engaged in large-scale horticulture to achieve financial recovery

during Socialism, and to survive in the adverse labour market situation after the political change, and also during the economic recession. However, the research results were quite surprising compared to the original hypothesis of the dissertation; a reverse correlation between agricultural small production and the changes in family structure could be observed. Unexpectedly, the research showed that agricultural small production is not the reason why *Kiskanizsa* has a larger number of stem families residing there, or why more households share one house compared to the city. On the contrary, it was the small scale production income that enabled nuclear families to live their lives independently, yet it also made cooperation necessary in everyday activities. By the turn of the millennium however, because of financial insecurity, the number of common households of families living together on the same bread, under the same roof has grown, while a steep decline shows in the number of families engaged in agricultural production, either as their primary or part-time means of income.

A SZERZŐ BEMUTATÁSA

Molnár Ágnes keszthelyi születésű, a keszthelyi Vajda János Gimnáziumban érettségizett 1989-ben. Az ELTE néprajz szakán 1995-ben, kulturális antropológia szakán pedig 1999-ben szerzett diplomát. A Francia–Magyar Posztgraduális Műhely (Atelier) tagjaként az 1996–1997-es tanévben a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-on (EHESS) tanulhatott. 1997-ben védte meg ugyanitt D.E.A. diplomáját. Doktori tanulmányait az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Doktori Programjában, majd az Európai Etnológia Doktori Programban végezte. 1997 és 2000 között Franciaország Magyarországi Nagykövetségének ösztöndíjával az EHESS és az ELTE doktori képzéseiben párhuzamosan, ún. co-tutelle rendszerben, Maurice Aymard és Sárkány Mihály kettős témavezetésével vehetett részt. PhD dolgozatát az ELTE Európai Etnológia Doktori Programjára 2002-ben nyújtotta be és 2003 tavaszán védte meg. 1999 őszétől óraadó, majd 2000. január 1-től a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszékének főállású oktatója.

